काव्यमाला ३१.

पुरुषोत्तमविरचिता

विष्णुभक्तिकल्पलता ।

महीधरकृतया टीकया समेता ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना

महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादेन,

परबोपाह्वेन पाण्डुरङ्गतनुभुवा

काशीनाथशर्मणा च

संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीता ।

१८९२

मूल्यं १० आणकाः ।

R Krishnaswami Sastri

पुरुषोत्तमः ।

मार्ना-विष्णु-संज्ञकयोर्मातापित्रोर्लब्धजन्मा विष्णुभक्तिकल्पलताप्रणेता पुरुषोत्तमकविः कस्मिन्काले कतमं जनपदमलञ्चकारेति संदिग्धप्रायम् ।

यदि नामलिङ्गानुशासनपरिशिष्टरूपस्य त्रिकाण्डशेषस्य निर्मातासावेव पुरुषोत्तमः स्यात्तदैते विचाराः प्रादुर्भवन्ति । तथाहि—नानार्थसंग्रहभूमिकायां चतुर्दशे पृष्ठे 'अयं वाङ्गो हलायुधवंश्यः ख्रिस्ताब्दीयत्रयोदशशतकोत्तरार्धान्न चिरतनः' इति श्रीमदानन्दरामो व्यवस्थापयति ।

महाराष्ट्रभाषानिबद्धकविचरित्राभिधाने ग्रन्थे तु 'अयं च ओरमाक्षत्रियः कलिङ्गदेशस्य राजा शालिवाहनशकाब्दीयचतुर्दशशतके बभूव । कटकाभिधाना चास्य राजधान्यासीत् । अनेन त्रिकाण्डशेषः, हारावली, एकाक्षरकोषः, इति प्रबन्धत्रयी स्वदेशीयपाठालयोपयुक्ता व्यरचि' इत्यादि व्यवस्थापितमास्ते ।

'नोटिसिस् आव् संस्कृत म्यानुस्क्रिप्टस्' संज्ञके सूचीपत्रे 'दशमे एकादशे वा ख्रिस्ताब्दशतके पुरुषोत्तम आसीत्' इति श्रीराजेन्द्रलालमित्रो निश्चिनोति ।

हारावलीसमाप्तौ 'श्रीधृतिसिंहजनमेजययोः समं निरूप्य श्रीधृतिसिंहवाचामाधारेण हारावली निर्मिता' इति पुरुषोत्तमो वक्ति । तथा च पूर्वोक्तत्रिकाण्डशेषादिग्रन्थावसाने 'पुरुषोत्तमदेवः' इति देवशब्दान्तं नामोपलभ्यते । तेनायं कदाचित्क्षत्रियः स्यात् ।

विष्णुभक्तिकल्पलतायां तु कुत्रापि देवशब्दान्त पुरुषोत्तमनाम न दृश्यत इत्यपि संदेहावसरः ।

यद्यप्यत्र काव्ये 'हरिणचरणमात्रं–' इत्यादयः कतिपये श्लोकाः सहृदयहृदयान्तरे कामप्यरुचिकणिकामङ्कुरयन्ति तथापि समासारामविहरन्मनोभृङ्गगणानुगायमाणत्वान्न कामं दोषोद्घोषकाः ॥

महीधरः ।

एतट्टीकानिर्माता भट्टतनुभवो महीधरो बाणवेदनृप(१६४५)प्रमे विक्रमवर्षे वाराणस्यामासीदित्यादि सर्व निम्नलिखितश्लोकेभ्यः स्पष्टं ज्ञायते । तथाहि—

अहिच्छत्रे द्विजश्छत्रं वत्सगोत्रसमुद्भवः ।
आसीद्रत्नाकरो नाम विद्वाञ्जातो धरातले ॥ १२१ ॥
तत्तनजो रामभक्तः स तु भट्टाभिधोऽभवत् ।
महीधरस्तदुत्पन्नः ससारासारतां विदन् ॥ १२२ ॥
निजं देशं परित्यज्य गतो वाराणसीं पुरीम् ।
सेवमानो नरहरिं तत्र ग्रन्थमिमं व्यधात् ॥ १२३ ॥
विक्रमार्काद्गते वर्षे बाणवेदनृपैर्मिते ।
ज्येष्ठाष्टम्यां शिवस्याग्रे पूर्णो मन्त्रमहोदधिः ॥ १३३ ॥

महीधरस्य कल्याणनामा पुत्र आसीदित्यपि 'कल्याणाभिधपुत्रेण–' इति मन्त्रमहोदधिसमाप्तिश्लोकाज्ज्ञायते । महीधरस्य सर्वास्मिन्नेव ग्रन्थे लक्ष्मीनृसिंहस्मरणरूपं मङ्गलाचरणपद्यं प्रायो वर्तते, तेन मन्त्रमहोदधिप्रणेतृमहीधराद् विष्णुभक्तिकल्पलतानिर्माता कश्चिदन्य इति शङ्काङ्कुरोऽपि नोदेति ।

अद्यावधि ज्ञाता महीधरविरचितग्रन्थास्त्वेते -

(१) विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणम् ।
(२) वेददीपनामकं शुक्लयजुर्वेदभाष्यम् ।
(३) मन्त्रमहोदधिः ।
(४) टीका (मन्त्रमहोदधिव्याख्या) ।
(५) मन्त्रनिघण्टुः ।

--

अस्याश्च सटीकाया विष्णुभक्तिकल्पलतायाः पुस्तकत्रयं भिन्नमातृकं नातिशुद्धं नातिप्राचीनं लेखनकालविकलमासादितम् । तत्र मूले कुत्रचिदेव पाठभेदो दृश्यत इति विशेषतः पाठभेदाय न यतितम् । टीकायां तु प्रायः प्रतिश्लोकव्याख्यं पाठभिदा समुपलभ्यते, कुत्रचिद् विपरीतव्यत्यासोऽपि । किं बहुना विलक्षणेव टीका ।

हा हन्त तत्तन्निबन्धमणिनिकरनिकषायमाणशेमुषीके महामहोपाध्यायपण्डितश्रीदुर्गाप्रसादे दैवमभाग्यमस्माकं गते द्वित्रमासपर्यन्तममुष्य ग्रन्थस्य वैयाकरणपण्डितश्रीशिवदत्तशर्मणा संपादनमकारीति तस्य महाशयस्याथ शोधनपत्रकर्तुः कविमल्लश्रीहरिवल्लभशर्मणश्चोपकारमुररीकुर्मः ॥

काव्यमाला ।

श्रीपुरुषोत्तमकविप्रणीता

विष्णुभक्तिकल्पलता ।

श्रीमहीधरविरचितया टीकया समेता ।

प्रथमः स्तबकः ।

नृहरिं गिरिजां गिरं गणेशं गुरुपादाब्जयुगं शिवं प्रणम्य ।

हरिभक्तिलताभिधेऽत्र काव्ये विवृतिं वच्मि यथामतीशतुष्ट्यै ॥

तत्र स्वाभीष्टदेवतावर्णनरूपं विष्णुभक्तिलताख्यं काव्यं चिकीर्षुः प्रारिप्सितग्रन्थनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यै शिष्टाचारपरिपालनाय च पुरुषोत्तमः कविराड्विघ्नेशस्मरणलक्षणमाशीरूपं काव्यमुखं वदति । 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्युक्तेः ।

अतिसुदृढमगातां हर्षमङ्गैकभावा-

दधिकतममुमेशौ यं तथात्म्यैक्ययोगात् ।

तदधिकमिव यातौ यं सुतं वीक्षमाणौ

सफलयतु स देवो वः क्रतुं वक्रतुण्डः ॥ १ ॥

उमेशौ भवानीशंकरावङ्गैकभावाद्देहैक्यादतिसुदृढं निबिडं यं हर्षं संतोषमगातां प्रापतुः । तथा आत्म्यैक्ययोगादात्मनोरैक्यादधिकतममत्यधिकं हर्षमगाताम् । तथा तस्माद्धर्षाद्यं सुतं वीक्षमाणौ विलोकयन्तौ सन्तौ तदधिकमिव आत्म्यैक्ययोगहर्षादधिकं हर्षं यातौ प्राप्तौ स वक्रतुण्डो गणेशो देवो वो युष्माकं क्रतुं संकल्पं सफलयतु सफलं करोतु । मनोरथसिद्धिं करोत्वित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

एवं गणेशं स्मृत्वा भारतीं स्मरति—

स्फटिकमणिमयाक्षस्रक्सुधापूर्णचञ्च-

त्कनककलशवीणापुस्तकान्यादधाना ।

सकलविबुधवन्द्या वाङ्मयब्रह्ममूर्ति-

र्मम कमलदलाक्षी देवता संनिधत्ताम् ॥ २ ॥

एवंविधा देवता भारती मम संनिधत्तां संनिधानं सामीप्यं करोतु । कीदृशी । स्फटिकमणिमयी या अक्षस्रक् जपमाला च सुधया अमृतेन पूर्णश्चञ्चच्छोभमानः कनककलशो हेमकुम्भश्च वीणा वल्लकी च पुस्तकं च एतान्यादधाना धारयन्ती । मालाकुम्भौ दक्षिणहस्तयोर्वीणापुस्तके वामहस्तयोः । तथा सकलैर्विबुधैर्देवैर्वन्द्या स्तुत्या । वाङ्मयं वाणीरूपं ब्रह्म वेदस्तन्मूर्तिः । वेदरूपेत्यर्थः । कमलदलाक्षी पुण्डरीकपत्रनेत्रा । इत्यनेन प्रसन्नत्वम् । 'प्रसन्ना देवता ध्येया सर्वाभीष्टप्रदायिनी' इत्युक्तेः ॥

एवं सरस्वतीं ध्यात्वा सन्तः स्मरति—

हृदयजलजजाग्रज्ज्योतिरुद्द्योतितान्तः-
करणकिरणरीणाशेषदोषान्धकाराः ।
भवदवविवशानां तन्वते येऽभिषेकं
हरिचरितसुधाभिस्तेऽभिनन्दन्तु सन्तः ॥ ३ ॥

ते सन्तः सत्पुरुषा अभिनन्दन्तु आनन्दं प्राप्नुवन्तु । ते के । ये हरिचरितसुधाभिर्गोविन्दचरित्रामृतैर्भवदवविवशानां संसारदावानलपरितप्तानामभिषेकं तन्वते । हरिचरित्रामृतैः संसारतापं शमयन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते । हृदयजलजे हृत्कमले जाग्रत्प्रकाशमानं यज्ज्योतिर्ब्रह्मतेजस्तेन द्योतितं प्रकाशितं निर्मलितं यदन्तःकरणं तत्किरणै रीणाः क्षीणा अशेषदोषाः कामादय एवान्धकारो येषां ते तादृशाः ॥

एवं मङ्गलं विधाय कर्तव्यं प्रतिजानीते—

अधिजगति जनानामेक एवास्त्युपायो
विषमतमभवाब्धिं तूर्णमेनं तरीतुम् ।
श्रवणमननपूर्वं विष्णुपादारविन्द-
स्मरणमिति तदेतत्प्रोच्यते भक्तिलोभात् ॥ ४ ॥

जगत्यामधि इत्यधिजगति पृथिव्याम् । 'जगती विष्टपे मह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोः' इति विश्वः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विषमतमभवाब्धिमतिदुःसहं संसारसमुद्रं तूर्णं शीघ्रं तरीतुं नराणामेक एवोपायोऽस्ति । को वा तमाह—श्रवणमननपूर्वं विष्णुचरणाम्बुजस्मरणमिति । सर्ववेदान्तवाक्यानामद्वैते वस्तुनि तात्पर्यावधारणं श्रवणम् । युक्तिभिस्तस्यैवानुचिन्तनं मननम् । ते द्वे विधाय हरिस्मरणमिति । तदेतद्भक्तिलोभात्प्रोच्यते कथ्यते ॥

विमलयतु मनो मे दूषितं दोषसंघै-
रहरहरिह रम्या रामचन्द्रस्य भक्तिः ।
सगरतनयभूतिप्रेषितं भूमिभागं
सुरसरिदिव दोषप्लोषविख्यातशक्तिः ॥ ५ ॥

अहरहः प्रतिदिन रम्या मनोहरा, रामचन्द्रस्य भक्तिर्दोषसंघैः कामादिसमूहैर्दूषितं मम मनो विमलयतु निर्मलं करोतु । तत्र दृष्टान्तमाह—सगरस्य राज्ञः पुत्राणां कपिलकोपाग्निदग्धानां भस्मना श्रेणिम दूषितं भूमिभागं सुरसरिद्गङ्गेव । दोषाणां पापानां प्लोषे दाहे विख्याता शक्तिर्यस्याः सेत्युभयोर्विशेषणम् ॥

उपनिषदपि लेभे नैव साक्षाद्यदन्तं
न च वचनमनोभिर्योगिनो जग्मिवांसः ।
शिथिलितभवबन्धा जन्तवो यस्य नाम्ना
हृदि तमभिनिबद्धं राधयाराधयामः ॥ ६ ॥

उपनिषद्वेदान्तोऽपि साक्षाद्यदन्तं यस्य विष्णोर्निर्णयं न लेभे न पर्याप्ता । योगिनः सनकादयोऽपि वाग्भिर्मनोभिश्च यदन्तं न जग्मिवांसो न गताः । गमेः क्वसुः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । यस्य नाम्ना रामकृष्णेत्याद्युच्चारितेन प्राणिनः शिथिलितभवबन्धाः शिथिलीकृतसंसारजनककर्माणो भवन्ति । राधया गोप्या यद्वा राध्यते आराध्यते अनयेति राधा भक्तिराराधना तया हृदि अभिनिबद्धं मनस्यायातं तं हरिं वयमाराधयामः ॥

श्रवणविवरमाप्ता सज्जनानां प्रसङ्गा-
दनयदनयवृत्तीनप्यनेकान्दिवं या ।
हृदयविहितवासा मुक्तये कस्य नासा-
वधिभुवनसमर्था जानकीजानिकीर्तिः ॥ ७ ॥

असौ जानकीजानिकीर्तिः । जानकी जाया यस्य सः । जायाया निङ् । रामकीर्तिः हृदयविहितवासा हृदये विहितः कृतो वासो यस्याः सा हृदये स्थापिता सती कस्य मुक्तये न, अपि तु सर्वस्यापि मुक्तये भवेत् । अधिभुवनं त्रिलोकेषु समर्था । मुक्तिं दातुमिति शेषः । या रामकीर्तिः सज्जनानां साधूनां प्रसङ्गात् श्रवणविवरं कर्णमार्गमाप्ता श्रुता सती अनयवृत्तीनन्यायाचारानने कानप्यजामिलादीन् दिवं यानमानं वैकुण्ठलोकमनयत्प्रापयत् ॥

अधिहृदयमयं चेद्भाति भर्ता रमाया
विषमभवसमुद्रे साधुसेतुः सतां यः ।
उपनिषदमुदग्रां यष्टिमादाय हस्ते
कलयतु क इवात्रागाधतां तद्भवाब्धेः ॥ ८ ॥

चेद्यदि रमायाः श्रियो भर्ता हरिरधिहृदयं हृदये भाति प्रकाशते । सत्सङ्गादिति शेषः । यो विषमे भवसमुद्रे सतां भक्तानां साधुः समीचीनः सेतुः । तर्हि उपनिषल्लक्षणामुदग्रां

१. 'अनर्घा' ख.

यष्टिं हस्ते गृहीत्वा भवाब्धेरगाधतां गम्भीरतां क इह कलयतु जानातु । न कोऽपि । उपनिषदर्थे विचारिते ब्रह्मणि साक्षात्कृते को वा संसाराब्धिरित्यर्थः । यद्वा संसारसमुद्रे श्रीहरिर्यदा सेतुर्जातस्तदोपनिषद्यष्टेः किं प्रयोजनं न किंचिदेति ॥

ननु श्रुतयो बहुधर्मप्रमाणकाः सन्ति कथं हरिरेव साधुसेव्यत्वेनाश्रयणीय इत्यत आह—

'श्रुतिभिरतिमिदोक्तौ कौतुकं कुर्वतीभि-
हृदय यदयमेवाश्रीयते श्रीनृसिंहः ।
तदिह भवभयस्याभावभव्यं भज त्वं
चरणकमलमस्यापास्य नोपास्यमन्यत् ॥ ९ ॥

हे हृदय, यद्यस्माच्छ्रुतिभिर्वेदैरयमेव श्रीनृसिंह आश्रीयते प्रतिपाद्यते । ननु ताभिः संसारभेदः प्रतिपाद्यते कुतो नृसिंहस्तत्राह—अतिभिदोक्तौ भेदव्याख्याने कौतुकं कुर्वतीभिः । भेदव्याख्यानं कौतुकेन वास्तवं तु हरिप्रतिपादनं श्रुतेः । तत्तस्मादिह संसारेऽस्य हरेश्चरणकमलं त्वं भज सेवस्व । कीदृशम् । भवभयस्य संसारभीतेरभावे नाशे भव्यं कुशलम् । यत एतदपास्य विहायान्यन्नोपास्यं न सेव्यम् ॥

हृदि न यदि नराणां विष्णुपादारविन्द-
स्मरणवशसमुत्थः स्नेहयोगातिरेकः ।
तदितरपरिचर्या जायतेऽर्थाय कस्मै
कतरगुणकृदद्रौ नीरसे नीरसेकः ॥ १० ॥

यदि नराणां हृदि विष्णुपादारविन्दस्मरणवशेनोत्थो यः स्नेहयोगस्तस्यातिरेक आधिक्यं न तर्हि इतरपरिचर्या अन्यसेवा कस्मै अर्थाय जायते । भगवद्भक्तिं विनान्यसेवा अकिंचित्करेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—नीरसे शुष्केऽद्रौ नीरसेकः कतरगुणं करोति । न कमपीत्यर्थः ॥

अहो त्वया प्रतिजन्म हर्यनाश्रयणेन दुःखं प्राप्तं तथापि कथं क्षणमात्रमपि स्थिरचित्तेन मुरारिं न स्मरसीत्याह—

अनुजनुरनुभूयाप्यत्र दुःखं दुरात्म-
न्क्षणमपि हृदि रुद्धः शुद्धचित्तेन साक्षात् ।
जलजदलजयश्रीमण्डितोदारनेत्रो
न बत नवतमालश्यामवर्णो मुरारिः ॥ ११ ॥

हे दुरात्मन्, अत्र संसारे अनुजनुः प्रतिजन्म दुःखमाधिव्याधिलक्षणमनुभूयापि क्षणमपि शुद्धचित्तेन निष्कपटमनसा कृत्वा मुरारिर्हृदि बत न रुद्धः । कीदृशः । जलजदलजयिन्या कमलपत्रजयिन्या श्रिया मण्डिते उदारे नेत्रे यस्य । तथा नूतनतमाल इव श्यामो वर्णो यस्य स तथा । बतेति खेदे ॥

ननु संसारभयत्रासेन विह्वलतया कथं हर्याश्रयणं भवति तत्राह—

भवपवनवयस्यानल्पसंकल्पकीला-
विलसितकृततापप्रौढिमानं निरीक्ष्य।
त्यज हृदय विषादं मा गमः कातरत्वं
नव नवजलदश्री रक्षिता रामचन्द्रः॥ १२॥

भवः संसार एव पवनवयस्यो वायुसखोऽग्निस्तस्यानल्पा बहवः संकल्पाः कामा एव कीला ज्वालाः। 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरः। तासां विलसितेन प्रसरणेन कृतो यस्तापस्तस्य प्रौढिमानं भयत्वं निरीक्ष्योत्पन्नं विषादं हे हृदय, त्यज। कातरत्वमधैर्यं च मा गमः। यतो नवजलदश्रीर्नूतनमेघश्यामो रामचन्द्रस्तव रक्षितास्ति। तमाश्रयेत्यर्थः॥

नन्वन्तकाले नरकत्रासः कथं गच्छतीति चेत्तत्राह—

मनसि यदि मुकुन्दः कं दरं मन्द रम्ये-
तरनरकततेस्त्वं चिन्तयस्यन्तकाले।
हरिचरणसरोजे जाग्रती याग्रतीर्थं
कलिकलुषमशेषं स्वर्धुनी ते धुनीते॥ १३॥

हे मन्द सखे, यदि ते मनसि मुकुन्दो हरिरस्ति तर्हि रम्येतरनरकततेरतिदुःखदायिनिरयौघादन्तकाले कं दरं त्रासं चिन्तयसि। कमपि मा चिन्तयेत्यर्थः। कुतस्तत्राह—हरिचरणाम्बुजे जाग्रती शोभमाना अग्रतीर्थं सकलतीर्थमुख्यभूता या स्वर्धुनी गङ्गा ते तवाशेषं सकलं कलिकलुषं पापं धुनीते नाशयति। पापोऽपि पापाभिभूतो मुकुन्दं स्मरन्नरकं नैतीत्यर्थः॥

ननु प्रायश्चित्तं विना कथं पापक्षयस्तत्राह—

चिरममरतरङ्गिण्यादिमत्तीर्थसेवा-
व्रतनियमजपा वा ये च दत्तप्रभावाः।
न च सकलसमृद्ध्या साधिता बाधितारः
स्मरणसुकृतलक्ष्मीमध्वरा मध्वरातेः॥ १४॥

चिरकालं गङ्गादि सतां तीर्थानां सेवा व्रतानि प्रायश्चित्तानि नियमाः स्नानसंध्यादयः जपा मन्त्रादीनां सकलसमृद्ध्या बहुधनेन साधिताः संपादिता अध्वरा यज्ञा एते दत्तप्रभावाः दत्तः प्रभावः फलं यैस्ते ईदृशा अपि मध्वरातेर्मधुसूदनस्य स्मरणसुकृतलक्ष्मीं स्मरणोत्थपुण्यशोभां न बाधितारो न जेतारः। हरिस्मरणतुल्यं पुण्यं नास्तीत्यर्थः॥

यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मरणं विहाय हरिमेव सेवस्वेत्याह—

श्रय हृदय रमायाः कान्तमन्यत्र मा या
न धनतनयजायाः श्रेयसां संप्रदायाः।

व्यवहृतिमदुपायाः सर्वशस्तेऽन्तरायाः

शमनशयगतं को रक्षिता त्वामपायात् ॥ १५ ॥

हे हृदय, रमाया लक्ष्म्याः कान्तं हरिं श्रय सेवस्व । अन्यत्र मा याः मा गच्छेः । यातेर्लुङ् । ननु धनादयः कथं त्याज्यास्तत्राह—धनपुत्रकलत्राणि श्रेयसां कल्याणानां संप्रदाया मार्गा न भवन्ति । दुःखालयभूतानीत्यर्थः । ननु तर्हि व्यवहारः कथं त्याज्यस्तत्राह—व्यवहृतिमति व्यवहारयुक्ते संसारे तस्य वा ये उपायास्ते सर्वशः सर्वप्रकारैरन्तराया विघ्ना एव । ननु एते सर्वे केन दोषेण त्याज्या इत्याह—शमनशयगतमिति । 'शमनो यमराड्यमः' इत्यमरः । शयो हस्तः । यमहस्तगतं त्वामपायान्नरकदुःखात्को रक्षिता । न कोऽपि हरिं विनेत्यर्थः ॥

शिथिलय भवजालं चिन्तयानन्तयालं

श्रय हृदय दयालुं केवलं नन्दबालम् ।

न विधिविदितपारं संहृतक्षोणिभारं

निखिलनिगमसारं ब्रह्म यन्निर्विकारम् ॥ १६ ॥

हे हृदय, भवजालं संसारबन्धं शिथिलय श्लथं कुरु । अनन्तया बहुधा चिन्तया अलम् । चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । केवलं नन्दबालं श्रय आश्रय । कीदृशम् । दयालुं दयावन्तम् । न विधिना ब्रह्मणा विदितः पारो यस्य तम् । संहृतो भूभारो येन तम् । निखिलनिगमसारं सर्ववेदान्तोपनिषत्प्रतिपाद्यम् । यन्निर्विकारं मायातीतं ब्रह्मैव तं श्रय ॥

वसतिरसति विष्णुध्यानयोगे नराणा-

मपि सुकृतपराणामस्ति गर्भे जनन्याः ।

हृदि भज तदजस्रं निर्मले कर्मलेप-

व्यपनयननिमित्तं तं पतंगेन्द्रकेतुम् ॥ १७ ॥

सुकृतपराणां पुण्यवतामपि नराणां विष्णुध्यानयोगे हरिस्मरणे असत्यविद्यमाने सति जनन्या गर्भे वसतिर्निवासोऽस्ति । तत्तस्मात् हे नर, निर्मले हृदि तं पतंगेन्द्रकेतुं गरुडध्वजमजस्रं निरन्तरं त्वं भज । कर्मलेपस्य कर्मसंबन्धस्य व्यपनयने निराकरणे निमित्तं हेतुभूतम् ॥

त्रिचतुरदिवसान्तर्धीनवानेव मृत्यु-

[1]नरकभयविमुक्तो विद्यते कोऽत्र जन्तुः ।

हृदि तदिह न किं स स्मर्यते कंसशत्रुः

स्मरणमपि यदीयं योगयागातिगामि ॥ १८ ॥

---

१. 'निरय' क.

त्रयश्चत्वारो वा त्रिचतुराः। अचतुरेत्यादिना निपातः। दिवसा अन्तर्धानं यस्यास्तीति त्रिचतुरदिवसान्तर्धानवान् अल्पदिवसानन्तरमेवागामी मृत्युः। तर्हि का क्षतिस्तत्राह— अत्र संसारे नरकभयहीनः कोऽजन्तुः। न कोऽपि विद्यते। ततस्तस्मादिह संसारे स कंसशत्रुर्हरिर्हृदि किं न स्मर्यते। किं तत्स्मरणेन तत्राह—यदीयं स्मरणं योगोऽष्टाङ्गो यागोऽश्वमेधादि तावनिगच्छति। योगयागाभ्यामुत्कृष्टफलमित्यर्थः॥

रसवदपि समस्तं पश्य संसारवृक्षा-
　　त्फलमविरलदोषं यच्च भूतं भविष्यत्।
व्रजति परिमलायोत्कण्ठिता कं प्रमोदं
　　मिलितमलिनरुण्या पद्ममासाद्य नासा॥ १९॥
भवफणिमणिनारीनेत्रनिध्यानमूर्छ-
　　ज्जनमनसि न सिद्धिर्यस्य सेवां विहाय।
अयि स हृदि न कस्मात्पन्नगारातिकेतु-
　　र्भवजलनिधिसेतुः स्मर्यते मुक्तिहेतुः॥ २०॥　(युग्मम्)

संसारवृक्षाद्यद्भूतं जातं भविष्यच्च फलं कान्ताकनकादिकं तत्समस्तं रसवत्स्वादुतरमपि अविरलदोषं बहुदोषयुक्तं पश्य विचारय। तत्र दृष्टान्तः—नासा नासिका परिमलाय गन्धग्रहणायोत्कण्ठिता सती अलितरुण्या भ्रमर्या मिलितं पद्मं प्राप्य कं प्रमोदं हर्षं व्रजति प्राप्नोति। न कमपि। पुनर्भ्रमर्या दष्टा दुःखमेवाप्नोति। तथा संसारसुखासक्तिरिति भावः॥ भवः संसार एव फणी सर्पस्तस्य मणिस्थानीया नारी तस्या नेत्रनिध्यानं चक्षुरवलोकनं तेन मूर्छन्मुह्यज्जनमनो नरान्तःकरणं तत्र यस्य हरेः सेवां विहाय सिद्धिर्नास्ति। अयीति कोमलामन्त्रणं। हे जीव, हृदि गरुडध्वजो भवाब्धितारको मुक्तिकारणं स हरिः कस्मान्न स्मर्यते॥

हरिणचरणमात्रं कामिनीनां प्रतीकं
　　कमपि कलयतस्ते कोटयोऽगुर्युगानाम्।
परिणतिरसवत्ता तत्र नैवानुभूता
　　प्रथमपदमितस्तद्धेहि मुक्त्वा णमाद्यम्॥ २१॥

मृगपदप्रमाणं नारीणां प्रतीकं 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः' इत्यमरोक्तेः। अङ्गं योन्याख्यं कमप्यनिर्वाच्यं कलयतो ध्यायतस्ते तव युगानां कोटयोऽगुर्गताः। युगकोटिमितकालानुभवेनापि तत्राङ्गे परिणतिरसवत्ता परिपाकस्वादुता नानुभूता। नालंबुद्धिर्जातेत्यर्थः। ततस्मादितोऽस्मिञ्श्लोके आद्यं णं णकारं हरिणचरणेति णकारद्वयमध्ये प्रथमं णं मुक्त्वा प्रथमं पदं श्लोकस्याद्यं पदं हरिचरणमात्रं पदं धेहि चित्ते धारय। दधातेर्लोटि 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्यभ्यासलोप एकारश्च॥

शमयति भवतन्द्रामस्य नामामृतं द्रा-
गपि न रसनसक्तं कस्य नोद्दामशक्ति ।
किमु न कमनमेनं मानसे तद्रमायाः
श्रयसि पयसि सुप्तं लीलया दुग्धसिन्धोः ॥ २२ ॥

अस्य हरेर्नामामृतं द्रागपि मनागपि । ईषदपीति यावत् । रसनसक्तं जिह्वालग्नं सत्कस्य भवतन्द्रां संसारनिद्रां न शमयति । यत उद्दामशक्ति दृढसामर्थ्यम् । तस्माद्दुग्धसिन्धोः पयसि लीलया सुप्तमेनं रमायाः कमनं कान्तं मानसे किमु न श्रयसि किमिति न सेवसे । अपि तु सेवस्वेत्यर्थः ॥

दधति मुदमुदारां नाकिवृन्दे नभःस्थे
निखिलनृपनृशंसे कम्पमाने च कंसे ।
सह सबलभुजैस्तैर्दानवै रङ्गवाटे
रमितममितशक्तेर्यस्य वक्तुं न शक्यम् ॥ २३ ॥

तमिह किमु रमाया वल्लभं मल्लभङ्गो-
त्सवभवदवलेपोत्पत्तिजेतारमन्तः ।
स्मरसि न विनयानुस्यूतसूक्तामृतौघैः
स्तुतमतुल्यशोभिः शोभिवृन्दैः सुराणाम् ॥ २४ ॥ (युग्मम्)

अमितशक्तेर्बहुसामर्थ्यस्य यस्य हरेः सकलभुजैर्बलवद्बाहुभिस्तैः प्रसिद्धैश्चाणूरादिभिर्दानवैः सह रङ्गवाटे मल्लरङ्गे रमितं क्रीडितं वक्तुं न शक्यम् । क्व सति, नभःस्थे आकाशगते नाकिवृन्दे देवसमूहे उदारां महतीं मुदं हर्षं दधति सति । तथा निखिलनृपनृशंसे सकलराजघातुके कंसे कम्पमाने सति ॥ इह समारे तं रमाया वल्लभमन्तश्चित्ते किं न स्मरसि । कीदृशम् । मल्लानां भङ्गेनोत्सवस्तस्माद्भवन्ती यावलेपोत्पत्तिर्गर्वोत्पत्तिस्तस्या जेतारम् । मल्लभङ्गे नापि गर्वहीनम् । तथा अतुल्यशोभिर्निरुपमयशोन्वितैः सुराणां शोभिवृन्दैः शोभमानसमूहैः कर्तृभिर्विनयेनानुस्यूताः सबद्धा ये सूक्तामृतौघाः सुवचनसुधासमूहास्तैः स्तुतम् ॥

सुकृतमकृत किं किं चित्रमासर्गकाला-
दहह सपरिवारो नन्दगोपश्च नैनः ।
इति विहितहितश्रि प्रत्तमुक्त्यच्युत त्वां
फलमलभत यस्माद्बन्धुरं बन्धुरत्नम् ॥ २५ ॥

अह इत्याश्चर्ये । सपरिवारो नन्दगोप आसर्गकालात्सृष्टिकालमारभ्य चित्रमाश्चर्यकारि

किं किं सुकृतं पुण्यमकृत। एनः पापं च नाकृत। हे अच्युत, विहिते हितश्रियौ येन तत् हितकारि संपद्यात्। प्रत्ता दत्ता अर्थाद्भक्तानां मुक्तिर्येन तन्मुक्तिदम्। बन्धुरं मनोहरं त्वां बन्धुरत्नं त्वल्लक्षणं बान्धवश्रेष्ठं फलं यतोऽलभत प्राप। पुण्यं विना हरिपितृत्वं नन्दस्य कथं स्यादिति नानाजन्मगतं पुण्यं नन्दस्यानुमीयत इत्यर्थः॥

विधिरतनुत मर्त्यान्मुक्तिमार्गोपरोधो-
द्धुरतररजसादौ तेन मे राजसीयम्।
स्फुरदमरसरित्त्वत्पादपद्मावगाहा-
द्भवतु हृदयवृत्तिर्नीरजा नीरजाक्ष॥ २६॥

विधिर्ब्रह्मा मर्त्यान्मनुष्यान्मुक्तिमार्गस्योपरोधे प्रतिबन्धे उद्धुरतरं समर्थतरं यद्रजो रजोगुणस्तेन सृष्ट्यादावतनुतामजत्। तेन रजोगुणसृष्टत्वेन राजसी रजोगुणप्रधाना मम हृदयवृत्तिर्हे नीरजाक्ष कमलनेत्र, स्फुरन्ती अमरसरिद्गङ्गा यस्मिन्नेवंविधस्य त्वत्पादपद्मस्यावगाहान्नीरजा निर्मला भवतु। रजस्वलं जलावगाहान्निर्मलं भवति तथा त्वच्चरणाम्बावगाहान्निर्मला भवतु॥

यदहमदहमुक्त्यानिष्टया हृज्जनानां
चकर च करपातं यत्परस्वे प्रमत्तः।
श्रुतिपथपथिको यन्नाभवं तन्मुरारे
मम समभिसहस्वादीनवं दीनबन्धो॥ २७॥

अनिष्टयोक्त्या अप्रियवचनेन जनानां हृच्चित्तमहं यददहं दग्धवानस्मि। यच्च प्रमत्तोऽनवहितोऽहं परस्वे परधने करपातं हस्तसंचारं चकर कृतवानस्मि। 'णलुत्तमो वा' इति वृद्ध्यभावे गुणः। यच्च श्रुतिपथपथिको वेदमार्गचारी नाभवं न भूतः हे मुरारे दीनबन्धो, मम तमादीनवं दोषं समभिसहस्व क्षमस्व। दोष आदीनवो मतः॥

भवजलनिधिमध्ये हर्षसंघर्षतर्ष-
प्रमुखविषमवीचिव्याकुलं वीक्ष्य विष्णो।
चरणकमलनावं भावगम्यां मुनीन्द्रै-
रपि सदय तया मे यच्छ यच्छ प्रसीद॥ २८॥

संसारसमुद्रमध्ये हर्षः संतोषः संघर्षः स्पर्धा तर्षस्तृष्णा तत्प्रमुखास्तदादयो या विषमा वीचय ऊर्मयस्तैर्व्याकुलं मां वीक्ष्य हे विष्णो, मुनीन्द्रैरपि भावगम्यां चरणकमललक्षणां नावं सदयतया मे यच्छ यच्छ देहि। प्रसीद। समुद्रे मज्जता नौरेव तारिका॥

स्फुरितसरितमातन्वानमानन्दमुच्चैः
सपदि सुपदपद्मं प्राप्य कृष्ण त्वदीयम्।

दुरितभरितमेतन्मामकं देव चेतो
विमलितमलमस्तु प्रस्तुतत्वत्सपर्यम् ॥ २९ ॥

स्फुरिता सरिद्रङ्गा यस्मिंस्तम् । उच्चैरतिशयेनानन्दमातन्वानं विस्तारयन्तम् । हे कृष्ण हे देव, त्वदीयं शोभनं पादपद्मं प्राप्य सपद्येतन्मामकं दुरितभरितं पापाक्रान्तं चेतः प्रस्तुता उपक्रान्ता प्रारब्धा इति यावत् । त्वत्सपर्या तव पूजा येन तादृशं सद्विमलितमस्तु निर्मलं भवतु ॥

दमय मम यतीन्द्रध्येय चेतः प्रभूता-
पदमपि यदवेत्य प्रेत्य दुर्गत्यवस्थाम् ।
सरभसमसदुच्चैराचरन्नैति भीतिं
तदव यदवलम्बः संसृतौ न त्वदन्यः ॥ ३० ॥

हे यतीन्द्रध्येय सनकाद्यैश्चिन्तनीय, मम चेतो दमय । यद्यस्मादसद् दुष्टमाचरन्नपि नरः प्रेत्य मृत्वा प्रभूतापदं बहुविपद्युक्तामपि दुर्गत्यवस्थां नरकयातनामप्यवेत्य ज्ञात्वापि भीतिं न प्राप्नोति । दुष्टाचारी नरकभयं श्रुत्वा न बिभेतीत्यर्थः । तत्तस्मादव रक्ष । यतः संसृतौ संसारे त्वदन्योऽवलम्ब आश्रयो नास्ति ॥

त्वदपि भुवनमध्ये को वदान्यो वदान्यो
नहि परपरिलभ्यं देव विश्वंभरत्वम् ।
इदमहमभियाचे तद्विहाय त्वदङ्घ्री
क्वचन चरतु चेतो मामकं मा मुकुन्द ॥ ३१ ॥

हे मुकुन्द, भुवनमध्ये त्रिलोक्यां त्वत् अन्यो वदान्यः कः त्वं वद । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । 'प्रियवाग्दानशीलश्च वदान्यः परिकीर्तितः' । हे देव, विश्वंभरत्वं परपरिलभ्यमन्यप्राप्यं नहि । तत्तस्मादहमिदमभियाचे मामकं चेतस्त्वदङ्घ्री विहाय क्वचन मा चरतु मा यातु । अपि तु त्वच्चरणयोरेव यात्वित्यर्थः ॥

शमय मम यमस्य त्रासमत्रासमाना-
पदि सपदि हृदि त्वं कृष्ण तिष्ठन्निमेषम् ।
जगति न गतिरन्या त्वां विना क्वापि धन्या
प्रभवति भवतिग्माभीलनिर्मीलनाय ॥ ३२ ॥

हे कृष्ण, असमानापदि अनुपमपीडेऽत्रास्मिन्मम हृदि सपदि निमेषं तिष्ठन् यमस्य त्रासं शमय । यतो जगति भवतिग्माभीलनिर्मीलनाय संसारस्य तीव्रभयोन्मूलनाय त्वां विना अन्या धन्या श्रेष्ठा गतिरुपायो न प्रभवति न समर्थो भवति । प्रभवनशीलो न भवतीत्यर्थः ॥

अव भवदवदौःस्थ्यादिन्दिरालोचनेन्दी-
वरमधुरतरश्रीसङ्गरङ्गद्दृगंशम् ।
मयि सदय निधायानन्त यद्योगजाग्र-
न्मुदतिशयवशात्मा न स्मराम्येव किंचित् ॥ ३३ ॥

हे सदय, हे अनन्त, इन्दिराया लक्ष्म्या लोचनेन्दीवरस्य नेत्रकमलस्य मधुरतरा रम्या या श्रीः शोभा तस्याः सङ्गेन रङ्गन् क्रीडन् यो दृगंशः कटाक्षस्तं मयि निधाय भवदवदौःस्थ्यात्संसारदावानलदुःखादव रक्ष । यद्यतोऽवनेन योगेन यद्वा दृगंशेन जाग्रत्स्फुरन्यो मुदतिशयो हर्षवेगस्तद्वशात्मा सन् किंचिन्न स्मराम्येव ॥

सततमहितहेतुं हन्तु हन्तुर्मधोर्वः
सकलसुकृतसारः पादपद्मोपचारः ।
भवति हृदयशुद्ध्या मानवो यद्विधाना-
द्दलितदुरितभारः प्राप्तसंसारपारः ॥ ३४ ॥

सकलसुकृतानां मध्ये सारभूतो मधोर्हन्तुर्मुरारेः पादपद्मोपचारश्चरणाब्जसेवनं सततं वो युष्माकमहितहेतुं दुःखकारणीभूतं पापं हन्तु नाशयतु । चित्तशुद्ध्या यद्विधानाद्यस्य पादपद्मोपचारस्य विधानान्मानवो दलितदुरितभारो नष्टपापपुञ्जः सन्प्राप्तसंसारपारो भवति ॥

मधुरिपुपदलग्नं चित्तमार्यस्य हर्तुं
कथमपि न समर्था दस्यवो दर्पकाद्याः ।
सुमतिबलिविमुक्तं शक्नुवन्ति प्रमार्ष्टुं
किमु हरिकरमध्याद्दानवा दानवारि ॥ ३५ ॥

दर्पकाद्याः कामाद्या दस्यवो वैरिण आर्यस्य पुण्यवतो मधुरिपुपदलग्नं हरिपदसक्तं चित्तं हर्तुं कथमपि न समर्थाः । 'कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । तत्र दृष्टान्तमाह—शोभनमतिर्यो बलिस्तेन विमुक्तं दानवारि दानोदकं हरिकरमध्याद्दानवाः किं प्रमार्ष्टुं निराकर्तुं शक्नुवन्ति । स्मेति शेषः । वामनहस्ताद्दानोदकं बलिदत्तं यथा दैत्या नापहर्तुं शक्ता इत्यर्थः ॥

दशशतदलपद्मं यस्य तच्छत्रमुच्चै-
र्वरचमरमहेला पिङ्गलेला च पुण्या ।
अनपरपरिमुक्तं भाति भद्रासनं स-
द्धृदयकमलमेकं सार्वभौमः स जीयात् ॥ ३६ ॥

तत्प्रसिद्धं द्वादशान्तःस्थं सहस्रदलपद्मं यस्योच्चैश्छत्रम् । पुण्या पवित्रा इला पिङ्गला च नाडी वरचमरमहेला चामरधारिणी स्त्री । 'अबला महेला ललना' इति कोषः । अनन्य-

भुक्तं सच्छ्रेष्ठं हृदयकमलमेकं यस्य सिंहासनं भाति स सार्वभौमश्चक्रवर्ती जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥

सुरभिखुरभिदाभृद्भूतलोद्भूतधूली-
धरममरमहेलामोहबाहुल्यहेतुम् ।
अमृतकरमुखीनां वल्लभो वल्लवीनां
दधदवतु वपुर्वः कायभाजामपूर्वः ॥ ३७ ॥

सुरभीणां धेनूनां खुरैर्भिदां बिभर्ति एतादृशं यद्भूतलं तस्माद्धुद्धता या धूली तद्धारकम् । अमरमहेलानां स्वर्गस्त्रीणां मोहबाहुल्ये हेतुभूतं वपुर्दधत् । अमृतकरमुखीनां चन्द्रवदनानां वल्लवीनां गोपीनां वल्लभः । कायभाजां शरीरिणामपूर्वो मुख्यो हरिर्वो युष्मानव्याद्रक्षतु ॥

नयनकमलयुग्मच्छत्रभृद्यत्र नासा
करनखरमरीचिप्रस्फुरच्चामरश्रीः ।
अधरमधुरतायाः सार्वभौमो मुरारे-
र्जगति जयति वंशो विश्वविश्वैकवन्द्यः ॥ ३८ ॥

यत्र वंशे नासादण्डो नयनकमलयुग्ममेव च्छत्रं बिभर्ति तादृशः । हस्तनखानां मरीचयः किरणा एव प्रस्फुरन्ती चामरश्रीर्यस्य स विश्वं सर्वं यद्विश्वं जगत्तस्यैकवन्द्योऽसाधारणस्तुत्योऽधरमधुरताया ओष्ठमाधुर्यस्य सार्वभौमो राजा माधुर्यग्राहको मुरारेर्वंशो जगति भूतले जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥

चरणकमललीला बालगोपालमूर्ते-
र्जयति रुचिभिरिभ्या निर्भराभ्यासलभ्या ।
शकटतनुमनूनं वज्रतः कर्कशत्वा-
च्छतशकलमकार्षीद्या सुमृद्वी सुरारिम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्त्युद्भावनो नाम प्रथमः स्तबकः ।

बालगोपालमूर्तेः पादपद्मलीला अत्यन्ताभ्यासप्राप्या कान्तिभिरिभ्या आढ्या जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते सुतरां मृद्वी कोमला । या कर्कशत्वात्काठिन्येन वज्रतो वज्रादनूनं अ-न्यूनसदृशं शकटतनु शकटशरीरं सुरारिं दैत्यं शतशकलं शतखण्डमकार्षीत्कृतवती । करोतेर्लुङि रूपम् । 'शकटासुरभञ्जनः' इति पुराणात् ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्त्युद्भवो नाम प्रथमः स्तबकः ।

द्वितीयः स्तबकः ।

अव्यादवाङ्मनसगोचररूपशीला
लीलावती यतिहृदम्बुजराजहंसी ।

एषा ललाटफलकार्पितचन्द्रलेखा
शेषाहिशायिभगिनी दुरितादशेषात् ॥ १ ॥

वाक्च मनश्च तयोरगोचरमविषयं रूपं स्वरूपं शीलयति धारयति तादृशी । लीलायुक्ता । यतीनां हृत्कमले राजहंसी । ललाटतटेऽर्पिता चन्द्रलेखा यया सा । शेषनागशायिनो हरेर्भगिनी दुर्गा अशेषात्समग्राद्दुरितात्पातकादव्यादक्षतु । 'नन्दगोपकुले जाता' इति मार्कण्डेयोक्तेः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

यन्निमेषमपि रे वृषं विना वर्तसे मिथुनभावतोषितः ।
कर्कशत्वमिदमात्मनि स्फुटं पश्य सिंहमिव मृत्युमुद्धतम् ॥ २ ॥

रे जन्तो, निमेषमपि मिथुनभावेन स्त्रीसंयोगेन तोषितः सन्यद्वृषं विना धर्महीनो वर्तसे इदं धर्महीनत्वमात्मनि स्वस्मिन्कर्कशत्वं स्वस्यैव दुःखदायित्वं स्फुटम् । यत उद्धतं सिंहमिव मृत्युं पश्य । रथोद्धतावृत्तम् । 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इत्युक्तेः ॥

कन्यकावसुतुलादिदानतो यद्यसह्यभववृश्चिकव्यथा ।
नैव शाम्यति तनो बलिष्ठया रामनामसुधयास्व सुस्थितः ॥ ३ ॥

यदि यतः कन्याकनकतुलादिदानेनाप्यसह्या संसाररूपवृश्चिकपीडा नैव शाम्यति ततो बलवत्या रामनामरूपया सुधया सुस्थितः सुखी आस्व तिष्ठ । आस्तेर्लोटि मध्यमैकवचनम् ॥

रामनामधनुषा भवाभिधं भिन्द्धि रे मकरमन्यथात्मकम् ।
कुम्भमध्यगतमीनवद्दशामेति कामिह न हाग्रहाकुलः ॥ ४ ॥

रे जन्तो, अन्यथात्मकं मिथ्यास्वरूपं स्वप्नप्रायं भवाभिधं संसाररूपं मकरं ग्राहं रामनामरूपेण धनुषा भिन्द्धि विदारय । ह स्फुटं इहाग्रहेण संसाराग्रहेणासक्त्या आकुलो व्यग्रः कुम्भमध्यगतमीनतुल्यां कां दशामवस्थां नैति न प्राप्नोति । दुःखमेवानुभवतीत्यर्थः ॥

अस्तमेति दिवसात्यये रविश्चन्द्रमा अपि विशेषतः क्षयी ।
मङ्गलोपरि मनः कयाशया तत्करोति जगतीतले बुधः ॥ ५ ॥

रविर्दिवसान्तेऽस्तं याति । चन्द्रोऽपि विशेषतः क्षयवान् । चन्द्रसूर्ययोरपि विपदं दृष्ट्वा बुधो ज्ञानी जगतीतले मङ्गलोपरि कल्याणार्थं कया तृष्णया मनः करोति । न किंचिदपि साध्यमित्यर्थः ॥

जीव पीवरमथेतरद्वपुः शुक्रशोणितसमुद्भवं सदा ।
प्राप्यमेव हि परं शनैश्चरभ्रातृदूतभयभेषजं भज ॥ ६ ॥

हे जीव जन्तो, पीवरं स्थूलं हस्त्यादिकमथेतरत्सूक्ष्मं मशकादिकं वपुः शुक्रशोणितजातं सदा प्राप्यमेव । हि यतः । अतः परं केवलं शनैश्चरभ्रातुर्यमस्य दूतेभ्यो यद्भयं तस्य भेषजं निवर्तकं हरिं भज सेवस्व ॥

राहुणेव यदि रोहिणीपतिर्गृह्यसे नहि लुलायकेतुना।
तावदेव कुरु यत्नमच्युताराधने धनधियं धिगन्ध ते॥ ७॥

राहुणा चन्द्र इव लुलायकेतुना महिषध्वजेन यमेन यावन्न गृह्यसे। 'ग्रस्यसे' इति वा पाठः। तावदेवाच्युताराधने हरिभजने यत्नं कुरु। हे अन्ध, ते तव धनधियं धनबुद्धिं धिक्। तां मा कार्षीरित्यर्थः॥

अष्टमी भव तनुर्महेशितुः कैटभारियजनाय यत्नतः।
यौवनेऽसि नवमीनकेतनः किं त्वमत्र दशमी करिष्यसि॥ ८॥

हे जन्तो, यत्नतः कैटभारेर्हरेर्यजनाय महेशितुः शिवस्याष्टमी तनुर्दीक्षितो भव। 'पञ्चभूतानि सोमार्कौ यज्वेत्यष्टाजमूर्तयः' इत्युक्तेः। 'भूतेन्दुसूर्ययज्वानः शंकरस्याष्टमूर्तयः' इति च। यौवने नवो नूतनो मीनकेतनः कामो यस्येदृशोऽसि। अत्र संसारे दशमी वृद्धः सन्किं करिष्यसि। 'वर्षीयान्दशमी ज्यायान्' इत्यमरः। दशमोऽवस्थाविशेषो यस्येति क्षीरस्वामी। जरायां शरीरासामर्थ्यान्न किमपि कर्तुं शक्यतेऽतस्तत्पूर्वमेव हरिभजने यत्नं कुर्वित्यर्थः।

अय्यनेकविधवेदनाकुले मातृकुक्षिकुहरे कृतौकसः।
आमनस्यमपि ते मनस्यहो न प्रकाशमुपयाति किं नु तत्॥ ९॥

अयीति संबोधने। हे जन्तो, अनेकविधाभिर्वेदनाभिराकुले व्याप्ते मातृकुक्षिकुहरे जननीजठरविवरे कृतौकसो विहितनिवासस्यापि ते तव मनस्यामनस्यं प्रसवजनितं दुःखं प्रकाशं नोपयाति न स्फुरति। अहो आश्चर्ये किं नु तत्। 'आमनस्यं प्रसूतिजम्' इत्यमरः।

बुद्धिरस्ति यदि विष्णुयोगिनी तद्भयं किमिह कालपाशतः।
मेरुमौलिरमरापगाप्लवो दह्यते किमु दवेन वह्निना॥ १०॥

यदि बुद्धिर्विष्णुयोगिनी हरियुक्तास्ति तर्हि इह संसारे कालपाशतो भयं यमयातनाभीतिः किम्। न किमपीत्यर्थः। दृष्टान्तमाह—अमरापगाया गङ्गाया आप्लवः प्रवाहो यस्मिन्नीदृशो मेरुमौलिर्दवेन वह्निना दावानलेन किमु दह्यते। नेत्यर्थः॥

सिद्धिरस्ति सुकृतानुसारतः सारतर्कसुहृदेष निर्णयः।
अर्जितव्यमनिशं यशोधनं शोधनं यदखिलापराधतः॥ ११॥

सुकृतस्य पुण्यस्यानुसारेण सिद्धिरस्तीत्येष निर्णयः सिद्धान्तः सारतर्कसुहृत्समीचीनस्य तर्कस्य सहायः। अनुसारीत्यर्थः। तत्स्वरूपमाह—यत्समग्राणामपराधानां शोधनं नाशनं तद्यशोलक्षणं धनमनिशं निरन्तरमर्जितव्यम्। सुकृतेनैव यशो भवतीत्यर्थः॥

अर्जुनीयति यदर्जने जनो वर्जनीयजनसेवनादिभिः।
मङ्क्षु नश्यति चिराय संचिता वञ्चिता जगति के न संपदा॥ १२॥

यदर्जने यस्याः संपदोऽर्जुने वर्जनीयानां कुत्सितानां जनानां सेवनादिभिर्जनोऽर्जुनीयति तृणतुल्यो भवति। कुत्सितानुसरणेन लाघवं यातीत्यर्थः। 'अर्जुनं च तृणे नेत्ररोगे पार्थे च हैहये। द्रुमे केकिनि च' इति कोशः। अर्जुनमिवाचरति। 'उपमानादाचारे' इति क्यच्। क्यचि च' इतीत्वम्। चिराय संचिता शीघ्रं या नश्यति तया संपदा जगति के नरा न वञ्चिताः। सर्वेऽपि तदासक्ता वञ्चिता इत्यर्थः॥

भा रतीशितुरिवास्तु विग्रहे भारती भवतु वाक्पतेरिव।
भारतीह सकलोऽपि तद्गुणो यस्य भक्तिरचला न माधवे॥ १३॥

विग्रहे शरीरे रतीशितुः कामस्येव भा कान्तिरस्तु। वाक्पतेर्गुरोरिव भारती वाग्भवतु। परंतु यस्य माधवे निर्मला भक्तिर्नास्ति तस्य सकलोऽपि कान्तिपाण्डित्यादिर्गुणो भारति भार इवाचरति। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबाचारे' इति क्विप्॥

जीवितव्यमतिमात्रचञ्चलं यादृशं कमलिनीदले जलम्।
तद्विधाय हृदयं सुनिश्चलं चिन्तयस्व हरिमेव केवलम्॥ १४॥

पद्मिनीपत्रे यादृग्जलं चञ्चलं तादृग्जीवितव्यमतिचञ्चलं तत्ततो हृदयं सुनिश्चलं कृत्वा केवलं हरिमेव चिन्तयस्व॥

योनियन्त्रणविधा न वेद ना लीलयेन्द्रियचयस्य खेलतः।
योनियन्त्रणविधानवेदना का न काः स सहते हतेप्सितः॥ १५॥

लीलया स्वेच्छया खेलतः प्रचरत इन्द्रियचयस्य नियन्त्रणविधाः नियमनप्रकारान् यो ना पुरुषो न वेद न जानाति स नरो हतेप्सितो नष्टमनोरथः सन् काः का योनौ यन्त्रणविधानं बन्धनं तज्जनिता वेदनाः पीडा न सहते। अपि तु सर्वयोनिवासव्यथाः सहत इत्यर्थः॥

तं धिगन्धमिह यस्य रामतो रा मतोऽधिककदर्थनावहः।
एकवारमपि यस्य नामतो धाम तोषकरमेति तत्परम्॥ १६॥

इह संसारे त अन्धं पुरुषं धिक् यस्य रामतो हरेः सकाशादधिकां कदर्थनां दुःखमावहति प्रापयति तादृशो राः धनं मतो मान्यः। 'अभिसर्वतसोः–' इति द्वितीया। 'राः स्वर्णे जलदे धने' इत्यमरः। रामस्य गुणमाह—एकवारमपि यस्य नाम्ना तत्प्रसिद्धं परं केवलं तोषकरं संतोषप्रदं धाम ब्रह्मपदमेति॥

क्लेशवारणसमर्थता भवे केशवादपि परस्य किं भवेत्।
यं नमन्नपि सुरेषु गौरवं याति पातकिजनो न रौरवम्॥ १७॥

भवे संसारे केशवात्परस्याप्यन्यस्यापि देवतान्तरस्य क्लेशस्य वारणे निराकरणे सामर्थ्यं किं भवेत्। न भवेदेव। पातकिजनोऽपि यं केशवं नमन् सुरेषु गौरवं पूजां याति प्राप्नोति न तु रौरवं नरकम्॥

यस्य चेतसि न जातु कंसहा कं सहायमयमेति मानवः।
कालकिंकरकरान्तरं गतो रङ्गतो गलितयौवनः स्त्रियाः॥ १८॥

यस्य चेतसि जातु कदाचित्कंसहा कृष्णो न अयं मानव इह लोके स्त्रिया रङ्गतः क्रीडया गलितयौवनोऽमुत्र यमदूतहस्तमध्यं प्राप्तः सन् कं सहायमेति। न कमपीत्यर्थः॥

रामनाममहिमा महोत्सवं यस्य चेतसि तनोति न श्रुतः।
तस्य जीवितमिवावकेशिनो भूमिभारकरणाय केवलम्॥ १९॥

रामनाम्नो महिमा श्रुतः सन्यस्य चेतसि महोत्सवं न तनोति तस्य जीवितं केवलं अवकेशिनो निष्फलवृक्षस्येव। 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः। भूमिभारकरणाय भूभाराय भवति॥

न क्रिया समभिहारविक्रियाजातपातकमपोहितुं प्रभुः।
वासुदेववरिवस्यया विना या विनाशयति सर्वमप्यघम्॥ २०॥

क्रिया ज्योतिष्टोमादिर्वासुदेववरिवस्यया हरिपूजया विना समभिहारेण पौनःपुन्येन या विक्रिया क्रोधकामादिस्तज्जातं पातकमपोहितुं निराकर्तुं न विभुर्न समर्था। या वासुदेववरिवस्या सर्वमप्यघं पापं विनाशयति॥

मन्द रे भव कदापि मायया मा यियासुरिह मातृकुक्षिषु।
प्राप को न भवकाननं गतोऽनङ्गतो मृगपतेः पराभवम्॥ २१॥

रे मन्द, इह संसारे मायया कृत्वा कदापि मातृकुक्षिषु जननीजठरेषु यियासुर्गन्तुमिच्छुर्मा भव। संसारेच्छापि न कर्तव्येत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—भवकाननं संसारवनं गतः को नरोऽनङ्गतो मृगपतेः कामसिंहात्पराभवं न प्राप। अपि तु सर्वोऽपि कामेन पराभूत इत्यर्थः॥

दुर्लभं जनुरवाप्य मानुषं मानुषङ्गमिहि कालतो मृषा।
रामचन्द्रचरणारविन्दयोर्विन्द योगिजनजीवनं युगम्॥ २२॥

हे जन्तो, दुर्लभ मानुषं मनुष्यसंबन्धि जन्म प्राप्य मृषा मिथ्या कालतः कालेनानुषङ्गं संबन्धं मा इहि मा गच्छ। मृत्युसंबन्धं मा प्राप्नुहीत्यर्थः। ततः किं विधेयमत आह—रामचन्द्रचरणकमलयोर्युग्मं योगिजनानां जीवनमाधारभूतं विन्द लभस्व। 'विद्लृ लाभे'। 'शेमुचादीनाम्' इति नुम्॥

रामचन्द्रचरणौ सुकोमलौ को मलौघमिलिताशयोऽपि सन्।
न स्मरन्विमलतामुपागतो यागतोऽधिकनमस्क्रियौ हि यौ॥ २३॥

मलौघेन पापसमूहेन मिलितः संबद्ध आशयश्चित्तं यस्य स तादृशो महापापोऽपि सन्सुतरां कोमलौ रामचन्द्रचरणौ स्मरन्कः पुमान्विमलतां निष्पापत्वं नोपगतः। अपि तु

सर्वोऽपि निष्पापो जातः। हि यतो हेतोर्यौ पादौ यागतोऽश्वमेधादेरधिकनमस्क्रियौ अधिका यागाधिकफलदात्री नमस्क्रिया ययोस्तौ। तदुक्तम्—'एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथैस्तुल्यः' इति॥

सेवितैव भुवि तर्हि गोमती गोमती यदि मुकुन्दमाश्रिते।
यस्य सेवनमपास्य सारवं सारवन्न जलमप्यघापहम्॥ २४॥

यदि गोमती वाग्बुद्धी मुकुन्दं हरिमाश्रिते तर्हि भुवि गोमती नदी सेवितैव। हरिभजनं विना तीर्थं व्यर्थमिति भावः। तदेवाह—यस्य हरेः सेवनमपास्य त्यक्त्वा सारवत्सारयुक्तम्। श्रेष्ठमित्यर्थः। सारवं सरयूनदीसंबन्धि जलमपि नाघापहं न पापहृत्। सरय्वा इदं सारवम्। 'दाण्डिनायन—' इत्यादिना निपातः॥

तत्कथं मधुरिपोरनाविलं नाविलम्बमवलम्बसे पदम्।
यत्समेत्य किल काञ्चनापदं नाप दम्भमतिरप्यहो जनः॥ २५॥

तत्तस्मादनाविलं निर्मलं मधुरिपोः पदमविलम्बं यथा तथा कथं नावलम्बसे नाश्रयसि। अहो आश्चर्यं। दम्भमतिर्दाम्भिकोऽपि जनो यद्धरिपदं समेत्य प्राप्य काञ्चनापदं किमपि दुःखं न प्राप। किलेति श्रुतौ॥

किं गतेन गुरुतापमे वने सेवने कुरु मतिं मधुद्विषः।
आत्मसान्न कुरुते हि कं सवं कंसवंशवधकृन्नतैर्नरः॥ २६॥

गुरवः श्रेष्ठास्तापमा यस्मिन्वने तत्र गतेन गमनेन किम्। न किमपि। मधुद्विषो हरेः सेवने मतिं कुरु। हि यतः कंसवंशवधकृन्नतैः कंसान्वयनाशकस्य हरेर्नतैर्नमस्कारैर्हेतोर्नरः कं सवं यज्ञमात्मसादात्माधीनं न कुरुते। सकलयज्ञफलं प्राप्नोतीत्यर्थः। हरिनत्यैवाश्वमेधादिफलप्राप्तेः किं वनगमनेनेत्यर्थः॥

अस्ति कामविषयेऽथवा मतिस्तत्परोऽयमुपदेश उच्यते।
पद्मनाभपरिचर्यया परं तं निशम्य हृदये स्थिरं कुरु॥ २७॥

अथवा ते कामविषये मतिरस्ति तर्हि तत्परः कामविषयोऽयमुपदेशः कथ्यते। तमुपदेशं परमुत्कृष्टं मोक्षविषयं निशम्य श्रुत्वा वेदान्तश्रवणेनावधार्य पद्मनाभपरिचर्यया हरिसेवया हृदये स्थिरं कुरु। मोक्षातिरिक्तं कामं मा कार्षीरित्यर्थः॥

केवलं कलय नन्दनन्दनं नन्द नन्दनगतश्चिराय च।
सेवितो विबुधवल्लभाजनैर्भाजनैः सपदि सर्वसंपदाम्॥ २८॥

केवलं नन्दनन्दनं हरिं कलय ध्यायस्व। प्राप्नुहीत्यर्थः। 'कल संख्याने गतौ च' इति धातुरदन्तश्चुरादिः। ततः सर्वसंपदां भाजनैः पात्रभूतैर्विबुधवल्लभाजनैर्देववल्लीसमूहैरुर्वश्यादिभिः सेवितो नन्दने देवोद्याने गतः प्राप्तश्चिराय नन्द क्रीड॥

चक्रपाणिचरणार्चनादरो ना दरोज्झितमना यमादपि ।
विष्टपे भवति दुष्टशासिता भासिताखिलदिगन्तरः श्रिया ॥ २९ ॥

चक्रपाणिचरणार्चने हरिपादपूजने आदरो यस्य स ना पुमानीदृशो भवति । विशेषणैः सेवनफलमाह—यमादपि दरेण त्रासेनोज्झितं त्यक्तं मनो यस्य । विष्टपे लोके दुष्टानां शासिता नियन्ता । तथा श्रिया भासितान्यखिलानि दिगन्तराणि येन । जगद्व्यापिकीर्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

वासरे मधुरिपोरुपोषिताः कामिनो दिवि वसन्ति भूषिताः ।
उर्वशीप्रमुखदेवयोषितामालिभिर्ललितभावतोषिताः ॥ ३० ॥

मधुरिपोर्वासरे एकादश्यामुपोषिता उपवासवन्तः कामिनः सकामा नरा भूषिता भूषणालंकृताः सन्तो दिवि स्वर्गे वसन्ति उर्वश्यादिस्वर्गनारीणां पङ्क्तिभिर्मनोहरैर्भावैर्विलासैस्तोषिता हर्षिताश्च भवन्ति ॥

जाग्रतो हरिपदाम्बुजाग्रतो यस्य याति सकला विभावरी ।
तत्कलेवरविभा वरीयसी स्वः सदैव रविभावदुल्लसेत् ॥ ३१ ॥

हरिचरणाग्रे जाग्रतो निद्रामकुर्वतो यस्य पुंसः सकला विभावरी रात्रिर्याति तस्य कलेवरभा वरीयसी श्रेष्ठा स्वः स्वर्गे सदैव रविभावत्सूर्यकान्तिवदुल्लसेच्छोभते ॥

रामनामभणितिं सुधाविधां मा मनागपि मुखाम्बुज त्यज ।
यामनादृतवति प्रतीयते कामना नरि न दूरदूषणा ॥ ३२ ॥

सुधाविधाममृततुल्यां रामनामभणितिं हरिनामोक्तिं मुखकमलान्मनाक् स्तोकमपि मा त्यज । शश्वद्धरिनामानि जपेत्यर्थः । यां रामनामोक्तिमनादृतवत्यसेवमाने नरि पुंसि दूरदूषणा दूरे दूषणं यस्मात्तादृशी दूषणहीना कामनाभिलाषो न प्रतीयते । हर्यभक्तस्याभीष्टालाभात् ॥

यादृशेन मनसा जनार्दनं सेवते सकलदेवतातनुम् ।
तादृशं फलमुपैति मानवः स्वर्गसौख्यमथ मुक्तिमुत्तमाम् ॥ ३३ ॥

मानवो नरः सर्वदेवस्वरूपं हरिं यादृशेन सकामनिष्कामेन मनसा सेवते तादृशं फलं स्वर्गसौख्यमुत्तमां मुक्तिं चोपैति । निष्कामसकामभेदेन ॥

मानसं यदि करोषि रामसात्कामसाध्यतमसंपदं ततः ।
मन्यसे यदुपचारचातुरी धातुरीड्यतरतां न कं नयेत् ॥ ३४ ॥

यदि मानसं चित्तं रामसाद्रामाधीनं करोषि ततस्तर्हि कामसाध्यतमसंपदं मन्यसे । तदा सर्वापि संपत्साध्यैव । यदुपचारचातुरी यस्य हरेः सेवनचातुर्यं कं नरं धातुर्ब्रह्मणोऽपीड्यतरतां स्तुत्यतमत्वं न नयेत् । हरिसेवी धातुरपीड्यो भवतीत्यर्थः ॥

क्लेशमूलमखिलं वसुप्रजापौरुषादि सुलभं शरीरिणाम् ।
दुर्लभा जगति मुक्तिकारणं रामचन्द्रचरणार्चने रतिः ॥ ३५ ॥

क्लेशानां रागादीनां मूलं कारणं वसुप्रजापौरुषादि धनसंतानपराक्रमादि सकलं शरीरिणां सुलभं परंतु जगति भूतले मुक्तेः कारणभूता हरिपादपूजाप्रीतिर्दुर्लभा ॥

विष्णुभक्तिजितवासनाशया नाशया तरलयन्ति मानसम् ।
मालतीमधुनि लब्धकेलयः केऽलयः कुरबकेषु सस्पृहाः ॥ ३६ ॥

हरिभक्त्या जिता नाशिता वासना दुष्प्रीतयो यस्मादीदृश आशयश्चित्तं येषां तादृशा नरा आशया तृष्णया मानसं न तरलयन्ति चञ्चलं न कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः—मालतीकुसुमरसे लब्धा केलिः क्रीडा यैस्तादृशाः के अलयो भ्रमराः कुरबकेषु करीरेषु सस्पृहाः सतृष्णा भवन्ति । न केऽपीत्यर्थः ॥

तावका वयमनन्त शावका नावकाशमिह किं निरीक्षितुम् ।
तद्ददासि बत बालवत्सलो विश्वबीज जनको न को भवेत् ॥ ३७ ॥

हे अनन्त, यदि वयं तावकास्त्वत्संबन्धिनः शावकाः शिशवः । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । तर्हि इह समारे निरीक्षितुमस्मान्द्रष्टुमवकाशं किं न ददासि । कुत्रापि समयेऽस्मानवलोकयेत्यर्थः । बतेति हर्षे । हे विश्वबीज जगत्कारण, को जनकः पिता बालवत्सलो बालप्रियो न भवेत् । पिता पुत्रप्रियो भवेदेवेत्यर्थः ॥

भक्तिरस्ति यदि कृष्ण तावकी तत्किमेति भवसंभवं भयम् ।
अन्धकारगरिमा करोति किं भास्करे नयनमार्गमागते ॥ ३८ ॥

हे कृष्ण, यदि तावकी भक्तिरस्ति तर्हि भवसंभवं संसारोत्थं भयं किमेति प्राप्नोति । न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—भास्करे रवौ नयनमार्गमागते चक्षुर्विषयमागते सत्यन्धकारगरिमा तमोबाहुल्यं किं करोति । न किमपीत्यर्थः ॥

श्रीनृसिंह तव पादयोर्द्वयं नित्यमत्ययभयादयादयम् ।
मन्मनोणुरणुभिर्विना भयं रंरमीतु सुरसिन्धुसंभवैः ॥ ३९ ॥

हे श्रीनृसिंह, अयं मन्मन एवाणुः परमाणुरत्ययभयान्मृत्युभीतेर्हेतोस्तव पादद्वयं नित्यमयात् सर्वदा प्राप्तः । अतः सुरसिन्धुसंभवैः पदद्वयगतगङ्गोद्भवैरणुभिर्जलबिन्दुभिः सह भयं विना मृत्युभयं विहाय रंरमीतु अत्यन्तं रमताम् । रमतेर्यङ्लुकि लोटि रूपम् ॥

इन्द्रियं विषयसाधनप्रियं विग्रहः सपदि दत्तनिग्रहः ।
मानसं मिषति का न संपदः केवलं तु मम ते बलं हरे ॥ ४० ॥

हे हरे, ममेन्द्रियं चक्षुरादि विषयाणां साधनं संपादनं प्रियं यस्येदृशम् । विग्रहः शरीरं

दन्तो निग्रहः पराजयो येन तादृशः। मानसं काः संपदो न मिषति स्पृहयति। सर्वा अ-पीत्यर्थः। एवमिन्द्रियदेहमनःसु मां पराभवत्सु मम केवलं ते तव बलम्। त्वं रक्षक इत्यर्थः॥

रामचन्द्र तव भक्तियोगतो यो गतो जनिभृतामपि क्षणः।
तेन तन्नरकसंघसाध्वसं साध्वसंभवमशेषतो व्रजेत्॥ ४१॥

हे रामचन्द्र, जनिभृतां प्राणिनां तव भक्तियोगाद्यः क्षणः कालो गतस्तेन नरकसमू-हाज्जातं साध्वसं भयमशेषतः समग्रं साधु यथा तथा असंभवं नाशं व्रजेत्। क्षणमात्रकृ-तया तव भक्त्या यदि पापनाशस्तर्हि जन्मावधि कृतया किमु वक्तव्यमित्यर्थः॥

पद्मनाभ तव पादपद्मयोः पद्मयोनिरुपचारचातुरीम्।
शीलयन्भुवनकर्तृतामगात्तामगाधमहिमश्रियं च सः॥ ४२॥

हे पद्मनाभ, पद्मयोनिर्ब्रह्मा तवाङ्घ्रिकमलयोः सेवनचातुर्यमभ्यस्यन् लोककर्तृत्वं प्राप। ता प्रसिद्धामगाधो महिमा कीर्तिर्यस्यास्तादृशीं श्रियं च सोऽगादिति संबन्धः॥

रामचन्द्र तव पादसेवया देव याति न किमीहितं नरः।
तन्न रक्षसि कथं दयानिधे तानि धेहि चरितानि ते मयि॥ ४३॥

हे रामचन्द्र हे देव, तव पादसेवया चरणकमलसेवया नरः किमीहितं कामाभिलाषं न याति न प्राप्नोति। सर्वाभिलाषदायिनी तव भक्तिरित्यर्थः। हे दयानिधे, तर्हि कथं न रक्षसि। मामिति शेषः। तानि प्रसिद्धानि ते तव चरितानि गोवर्धनोद्धरणादीनि मयि धेहि धारय। तव चरितविस्मरणं मास्त्वित्यर्थः॥

चन्द्रदीधितिचयान्प्रभावतो भावतोऽपि हि जयन्ति याः प्रभो।
कीर्तयो हृदि लसन्तु मे घना मेघनादवधबन्धुरास्तव॥ ४४॥

हे प्रभो, मेघनादो रावणात्मजस्तस्य वधेन बन्धुरा मनोहरा घना निबिडास्तव ताः की-र्तयो मे मम हृदि लसन्तु स्फुरन्तु। ताः काः। याः प्रभावतः प्रभावेण महिम्ना भावतः कान्तिमतश्चन्द्रदीधितिचयान् शशिरश्मिसमूहान् जयन्ति। ततोऽप्युज्ज्वलाः॥

ये भजन्ति तव पादपङ्कजं पङ्कजं न भयमाप्नुवन्ति ते।
यस्य पादकमलार्चनेहया नेह याति भवितां जनः पुनः॥ ४५॥

हे हरे, ये तव पादपङ्कजं भजन्ति ते पङ्कजं पापजातं भयं न प्राप्नुवन्ति। यस्य पाद-पद्मपूजालक्षणया ईहया चेष्टया जनः पुनरिह लोके भवितां जन्मवत्त्वं न याति न प्राप्नोति॥

पीतचीवरधरं रमापतिं नीलनीरजदलोपमद्युतिम्।
मालया तुलसिमञ्जरीभुवा भूषितं भुवनभूषणं भजे॥ ४६॥

पीतं चीवरमंशुकं धरति तं रमायाः कान्तं नीलं यन्नीरजदलं पद्मपत्रं तत्तुल्या द्युति-

र्यस्य तं श्यामं तुलसिमञ्जरीजातया मालया भूषितं लोकाभरणं हरिं भजे । तुलस्या मञ्ज-रीति समासेऽपि इकारौ ङ्याब्न्तौ ह्रस्वौ क्वचित् इति ह्रस्वः ॥

मन्महे किमपि मन्महेशितुर्धाम नित्यरमणीयमव्ययम् ।
यद्विदन्ति नहि सूरयो जना वेदवाचि कृतयुक्तियोजनाः ॥ ४७ ॥

नित्य रमणीयं सुन्दरमव्ययमपक्षयशून्य किमपि लोकोत्तरं महेशितुर्हरेस्तद्धाम स्वरूपं वयं मन्महे चिन्तयामः । वेदवाचि वेदवाण्यां कृता युक्त्या योजना यैस्ते । वेदार्थज्ञा अपि सूरयो बुधा यद्धाम न विदन्ति न जानन्ति ॥

रागिणां सुरतरङ्गिणीक्षणात्स्वर्वधूसुरतरङ्गिणी तनुः ।
अस्तु किं पुनरियं विरागिणां देहमात्रमपि यन्न सासहिः ॥ ४८ ॥

रागिणां सकामानां तनु शरीर सुरतरङ्गिणीक्षणाद्गङ्गादर्शनात्स्वर्वधूसुरतरङ्गिणी अप्सरो-मैथुनरागवती अस्तु । सकामाना गङ्गादर्शनात्स्वर्गाप्तिर्भवतु नाम । इयं गङ्गा पुनर्विरागिणां निष्कामानां देहमात्रमपि यन्न सासहिः न सहते तत्किम् । सकामानां स्वर्ग ददातु नि-ष्कामानां देहमपि कथ न सहते । तेभ्यो मुक्तिं ददातीत्यर्थः ॥

ईदृशं निजरसान्निरन्तरं कुर्वती हसितवारिजानना ।
गर्जति त्रिभुवने निरर्गलं तत्फलं हरिपदाश्रयादलम् ॥ ४९ ॥

निजरसात्स्वरागान्निरन्तरसादृश पूर्वश्लोकोक्तं सकामनिष्कामेभ्यो द्विभोगमुक्तिरूपं फलदान कुर्वती हसितवारिजानना विकसितकमलमेव मुख यस्या ईदृशी त्रिभुवने निरर्गल गर्जति तदुभयविध फल हरिपदाश्रयादलं समर्थम् । हरिचरणोत्पन्नत्वादेवेदृशं सामर्थ्यमित्यर्थः ॥

या मुकुन्दपदपङ्कजालया लीलया हरति सर्वपातकम् ।
दूषणानि तव हन्तु सा धुनी साधुनीरजविराजितोदका ॥ ५० ॥

यां हरिपदपद्मालया सती लीलया सर्वपातक हरति साधूनि नीरजानि पद्मानि तैर्भू-षितजला सा धुनी नदी गङ्गा तव दूषणानि पापानि हन्तु नाशयतु ॥

राजन्यव्याजराजद्दितिदनुतनुजोद्दामदोर्दण्डदर्प-
प्राग्भारस्फारकृत्येतरभरतरले भूतलेऽम्भोजजन्मा ।
अस्तौषीदस्तदोषस्तवनिवहमहोत्साहवत्या गिरा यं
तं षड्भ्यो दर्शनेभ्यः कमपि समधिकं चेतसाराधयामः ॥ ५१ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां रागिविरागिफलविवेको नाम

द्वितीयः स्तबकः ।

राजन्यानां नृपाणां व्याजेन मिषेण राजन्तो ये दितिदनुतनुजा दैत्या दानवाश्च तेषा-मुद्दामा उत्कटा ये दोर्दण्डा भुजास्तेषां दर्पप्राग्भारेण गर्वोत्कर्षेण स्फारं महत् यत्कृत्येतर-दकृत्यं तस्य भरोऽतिशयस्तेन तरले चञ्चले भूतले अम्भोजजन्मा ब्रह्मा अस्तदोषो दो-षरहितो यः स्तवनिवहः स्तुतिसमूहः स एव महोत्साहो यस्यां तया गिरा यमस्तौषीत् तुष्टाव षड्भ्यो दर्शनेभ्यो मीमांसादिभ्यः समधिकं सर्वोत्कृष्टं तं कमपि ब्रह्मस्वरूपं चेतसा आराधयामः । स्रग्धरा छन्दः ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे रागिविरागिफलविवेको नाम द्वितीयः स्तबकः ।

तृतीयः स्तबकः ।

षष्ठी मङ्गलवारदास्ति हृदये येषां व्यतीपाततो
न त्रासः श्रवणेऽपि विष्टिरनिशं तेषां न वा तद्गरम् ।
अन्ये तु व्यतिपातविष्टिविवशा दर्शेन्दुदीनानना
दृश्यन्ते भरणीशभृत्यभयतो भीता भुवो मण्डले ॥ १ ॥

'तिथिगौर्याः स्मृता षष्ठी' इति कोषात् 'षष्ठी तु षण्णां पूरण्यां कात्यायन्यामपी-ष्यते' इति विश्वोक्तेः षष्ठी गौरी मङ्गलवारदा मङ्गलसमूहदात्री । 'समूहनिकरव्रात-वारसंघातसंचयाः' इत्यमरः । सा येषां हृदयेऽस्ति तेषां गौरीस्मरणलीनानां व्यतीपाता-दुत्पातात्त्रासो न भवति । 'व्यतीपातो महोत्पाते योगभेदावपातयोः' इति विश्वोक्तेः । तथा तेषां श्रवणे कर्णेऽप्यनिशं निरन्तरं विष्टिर्न द्रविणमन्तरेण परकर्मकारित्वं न । 'विष्टिः कर्मकरे भद्रे प्रेषणे वेतनेऽपि च' इति विश्वः । न वा तेषां गरं विषम् । विषकृतपरा-भवोऽपि नास्ति । व्याधिर्वा नास्ति । 'गरो व्याधावुपविषे विषे च करणे गरम्' इति विश्वः । अन्ये गौर्या अभक्तास्तु व्यतिपातविष्टिभ्यां महोत्पातपरसेवकत्वाभ्यां व्याकुलाः सन्तो दर्शेन्दुदीनानना अमावास्याचन्द्रतुल्यवदना भरणीशो भरणीनक्षत्रस्वामी यमस्तस्य भृत्या यमदूतास्तेभ्यो यद्भयं ततो भीता भुवो मण्डले दृश्यन्ते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'सूर्याश्वैर्मसजास्तथा सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अनुजनु क्व नु मानुषयोनिषु भ्रमसि जिह्व हितं महितं शृणु ।
श्रय जगत्त्रितयप्रियमच्युतं विमलमङ्गलमङ्गलसच्छ्रियम् ॥ २ ॥

हे जिह्व, अनुजनु प्रतिजन्म मानुषयोनिषु क्व भ्रमसि कुतो भ्रमणं करोषि । महितं पूजितं हितं वाक्यं शृणु जगत्त्रितयप्रियं त्रैलोक्यवल्लभं निर्मलमङ्गलयुतं अङ्गे लसन्ती शो-भमाना श्रीर्यस्य तमच्युतं हरिं श्रय सेवस्व । द्रुतविलम्बितं छन्दः ॥

अलस मानस मानसमा न ते क्वचन केऽपि विरोधविधायिनः ।
जड यदीयसमागमसंभवावतरहेतुरहो तव कर्तृता ॥ ३ ॥

हे अलस आलस्ययुक्त, हे मानस चित्त, ते तव मानसमा अभिमानतुल्याः केऽपि विरोधविधायिनः शत्रवः क्वचन क्वापि न सन्ति । हे जड मूर्ख, यदीयसमागमसंभवा अभिमानमहाज्जाता अनेकावतारकारणभूता तव कर्तृता कर्तृत्वम्। वास्तवं कर्तृत्वं तव नास्ति आभिमानिकमेवेत्यर्थः ॥

यदि नरा दिनरात्रिषु केशवे जपरताः परतापनिवारिणि ।
अपि न मोहतमोहतचेतसस्तदपि कष्टकथापि कुतो भवेत् ॥ ४ ॥

नरा यदि दिनरात्रिष्वहोरात्रं परतापनिवारिणि आध्यात्मिकादिनिवर्तके केशवे जपरताः स्युस्तदपि तदा मोहतमसा अविवेकान्धकारेण हतं चेतो येषामीदृशा न भवन्ति तर्हि कष्टकथा दुःखवार्तापि कुतो भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः ॥

पिब मुकुन्दकथा भवतोऽन्यथा भवपथाघटिता विविधव्यथाः ।
क इव वारयिता दयितादयुपद्रवजवप्रचुरोपचयस्थिराः ॥ ५ ॥

हे जन्तो, मुकुन्दकथाः पिब आदरेण शृणु । अन्यथा हरिकथापानमन्तरेण दयितादीनां कलत्रपुत्रगृहवित्तपश्वादीनां य उपद्रवजवः पराभववेगस्तस्य प्रचुरोऽधिको य उपचयो वृद्धिस्तेन स्थिराः यावज्जीवानुवर्तिन्यः भवपथे संसारमार्गे आ समन्तात् घटिता रचिता भवतस्तव विविधव्यथा नानापीडाः क इव वारयिता । न कोऽपि निवारक इत्यर्थः ॥

हृदयतोयजतो यज तोषितं भृशमनन्तमनन्तरया श्रिया ।
किमितरैर्मितरैर्विमुखैर्मखैर्निखिलदोषदृशेक्षितुमीहितैः ॥ ६ ॥

अनन्तरया निकटवर्तिन्या श्रिया भृशमत्यन्तं तोषितं सेवितमनन्तं हरिं हृदयतोयजतो हृत्कमले । सार्वविभक्तिकस्तसिल् । यज पूजय । मितं स्वल्पं रान्ति ददति ते मितरास्तैरल्पस्वर्गादिफलदैरत एव हरेर्विमुखैर्निखिला ये दोषास्तेषां दृष्ट्या ईक्षितुमवलोकयितुमीहितैः सदोषैरितरैर्हरिभजनादन्यैर्मखैर्ज्योतिष्टोमादिभिः किम् । न किमपीत्यर्थः ॥

चरणतामरसं मुरवैरिणः स्मर चिरं रुचिरं रुचिरङ्ग चेत् ।
भवति तोयनिधिं तव जन्मवन्न सुतरं तरितुं त्वरितं भवम् ॥ ७ ॥

अङ्गेति संबुद्धौ । हे जन्मवन् जन्तो, चेद्यदि असुतरं सुखेन तरितुमशक्यं भवं तोयनिधिं संसाराब्धिं त्वरितं तूर्णं तरितुमभिक्रमितुं तव रुचिर्भवति तर्हि रुचिरं कान्तं मुरवैरिणो हरेश्चरणतामरसं पदपद्मं चिरं स्मर ॥

मनसिकृत्य कृतार्थय जीवितं त्वमधुना मधुनाशनमादरात् ।
भवति धर्मविधौ न पटीयसी दशमिता शमिता तनुरङ्गिनाम् ॥ ८ ॥

अधुनैव मधुनाशनं हरिं आदरान्मनसिकृत्य विषयान्तरपरित्यागेन संचिन्त्य जीवितं

कृतार्थय । 'कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते' इति गतिसंज्ञेन मनसिशब्देन समासे सति 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । अधुनेति कथमत्याग्रह इत्याह—दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी वृद्धः । 'वर्षीयान्दशमी ज्यायान्' इत्यमरः । तस्य भावो दशमिता तया शमिता जराजर्जरिता अङ्गिनां देहिनां तनुः शरीरं धर्मविधौ धर्मानुष्ठाने पटीयसी पटुतरा समर्था न भवति । वार्द्धके हरिभजनाशक्तेरिदानीमेव हरिं भजेत्यर्थः ॥

निजनिजव्यवहारविधिक्षमो भवति यावदयं खचयस्तव ।

हरिपदप्रणतौ क्रियतां त्वरा तव पुरा वपुराश्रयते जरा ॥ ९ ॥

'खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे शून्ये बिन्दौ विहायसि' इति, 'चयः समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ' इति च विश्वोक्तेः खानामिन्द्रियाणां चयः समूहोऽयं श्रोत्रादिस्तव तावको यावन्निजनिजव्यवहारविधौ श्रवणस्पर्शनादिकर्तव्ये क्षमः शक्तो भवति तावद्धरिपदप्रणतौ नारायणचरणनमस्कारे त्वरा वेगः क्रियताम् । यतो जरा तव वपुः पुरा आश्रयते आश्रयिष्यते 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति लृडर्थे लट् । वार्द्धके जराग्रस्तेन्द्रियाणामसामर्थ्ये हरिभजनाशक्तेरिदानीं भजेत्यर्थः ॥

अभिमतं लभते तपसा जनस्तदपि सौख्यकरं न भवेत्पुनः ।

इदमनित्यमिति व्यथते मनस्तदुचितं हरिसेवनमेव नः ॥ १० ॥

जनस्तपसा यद्यप्यभीष्टं प्राप्नोति तदपि पुनः सुखकारि न भवेत् । यतोऽनित्यमिदमिति मनो व्यथते व्याकुलीभवति । तत्तस्मान्नोऽस्माकं हरिसेवनमेवोचितं योग्यं नित्यत्वादित्यर्थः ॥

दनुजतर्जनतो जनतोपकृद्घनसमानवपुर्नवपुष्टिभूः ।

वसतु हृत्कमले कमलेश्वरश्चिरमयं रमयन्मम मानसम् ॥ ११ ॥

दनुजानां दानवानां तर्जनेन तिरस्कारेण जनानां सतोषकारी मेघश्यामो नवाया नूतनायाः पुष्टेः पोषणस्य भूः स्थानम् । जगत्पोषणकृदित्यर्थः । कमलेश्वरो रमापतिरयं हरिश्चिरं मम मानस रमयन्नानन्दयन्मे हृत्कमले वसतु ॥

अतिभयंकरसंसृतिसागरे रतिपतिप्रमुखैः कलितं झषैः ।

त्वमव माधव मां तुलसीदलैर्ललितमाल तमालदलद्युते ॥ १२ ॥

हे तुलसीदलैः कृत्वा ललितमाल मनोहरमालायुक्त, हे तमालपत्रश्याम, हे माधव, अत्यन्तं भयंकरे संसारसमुद्रे रतिपतिप्रमुखैः कामक्रोधाद्यैर्झषैर्मत्स्यैः कलितं भक्षितं मां त्वमव रक्ष ॥

तव दृगन्तसुधालहरी मयि त्रिविधतापवति क्षणमापतेत् ।

नरहरे बहवोऽपि यदुद्धताः शुभवता भवता भवतापिताः ॥ १३ ॥

हे नरहरे, त्रिविधतापवीति आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैवतदुःखयुक्ते मयि तव दृगन्तः कटाक्ष एव सुधालहरी अमृतोर्मिः क्षणमापतेदापततु । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' । इति प्रार्थने लिङ् । यद्यतः शुभवता कल्याणयुक्तेन भवता त्वया भवतापिनाः संसारदुःखपीडिता बहवोऽप्युद्धृताः ॥

विविधपातकजातकदर्थनाकुलितजन्तुशरण्यशिरोमणे ।
मम मनो विदधातु पदाम्बुजात्तव रमावर मा वरमाश्रयम् ॥ १४ ॥

नानाविध यत्पातकजातं पापौघस्तेन या कदर्थना दुःखं तया आकुलिताः पीडिता ये जन्तवस्तेषां शरण्याः शरणे साधवो रक्षकास्तेषां शिरोमणे मुकुटमणे हे रमावर लक्ष्मीपते, मम मनमस्तव पदाम्बुजादवरमन्यमाश्रय मा विदधातु मा कुरुताम् । मन्मनस्त्वत्पदाम्बुज एव तिष्ठत्वित्यर्थः ॥

मतनसंसरणाध्वनि धावतो भवतु मे भवदङ्घ्रिषु विश्रमः ।
प्रकटयन्स्वमपाकुरु मे तमः कपटवामन वा मनसि क्षणम् ॥ १५ ॥

नित्यं संसारमार्गे गच्छतो मे त्वच्चरणे विश्रान्तिर्भवतु । हे कपटवामन मायाखर्व, त्वमपि क्षणं क्षणमात्र मे मनसि स्वरूप प्रकाशयन तमोऽज्ञानं नाशय ॥

अधिभवाटवि मन्मथवात्यया कलुषितात्मतया निजदिङ्मुखम् ।
अज न वेद्मि तदत्र दयां कुरु भ्रमति मे मतिमेदुर मानसम् ॥ १६ ॥

हे अज हे हरे, अधिभवाटवि संसारवने मन्मथ एव वात्या वातस्य मण्डली तया कामरूपिण्या वात्यया कलुषित आत्मा चित्तं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया कामव्याकुलत्वेन निजदिङ्मुखं त्वदीयदिशोमुखं न वेद्मि यस्यां दिशि त्वमसि तां न जानामि । तत्तस्मादत्र मयि दयां कुरु । हे मतिमेदुर । मत्या मेदुरो व्याप्तः । हे बहुबुद्धे, मे मम मानसं भ्रमति चित्तभ्रामकमज्ञानं निवर्त्य त्वत्स्वरूपं दर्शयेत्यर्थः ॥

विविधदानवराजिविराजितोर्जितदिगन्तचरिष्णुयशोजनिः ।
तव करोतु करोऽतुलविक्रमोऽतिसुख(ष)मः सुखमच्युत सर्वदा ॥ १७ ॥

विविधा या दानवराजिर्दैत्यश्रेणिस्तया विराजिताः शोभिता अत एवोर्जिता उत्कृष्टा ये दिगन्ता दिक्प्रदेशास्तत्र चरिष्णु गमनशीलं यद्यशो दैत्यमारणोत्था कीर्तिस्तस्या जनिरुत्पत्तिर्यस्मादीदृशः अत एवातुलविक्रमोऽनुपमपराक्रमोऽतिसुषमोऽत्यन्तं शोभमानः । 'सुषमा परमा शोभा' । हे अच्युत, ईदृशस्तव करो हस्तः सर्वदा सुखं करोतु ॥

ध्रुवमयुर्लयमप्यभियातयो महसि ते ह सितेतरतेजसि ।
तदपराधपरा धरणीभरोद्धर नराः किमु ते स्मरणे रताः ॥ १८ ॥

हे धरणीभरोद्धर धरण्याः पृथ्व्या भरमुद्धरतीति पृथ्वीभारहर, अपराधपरा आगस्कृ

तोऽभियातयः शत्रवः शिशुपालादयोऽपि । 'अभियातिपरारातिः-' इत्यमरः । हे स्फुटं सितेतरतेजसि श्यामसुन्दरे ते तव महसि स्वरूपे ध्रुवं लयमयुः प्रापुर्लीनाः । तर्हि ते तव स्मरणे रता नरास्त्वयि लीयन्त इति तत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

पतति पन्नगराजधृता धरा तिमिरमेति गतिं रविमण्डले ।

तदपि कृष्ण कदापि भवत्पदार्चनपरे न परेतपतेर्दरः ॥ १९ ॥

पन्नगराजेन शेषेण धृतापि धरा भूः पतति । रविमण्डलेऽपि तिमिरं तमो गतिमेति । सूर्योऽपि नश्यतीत्यर्थः । हे कृष्ण, तदपि प्रलयकालेऽपि भवत्पदार्चनपरे त्वत्पूजके नरे कदापि परेतपतेर्यमस्य दरस्त्रासो न । प्रलयेऽपि त्वद्भक्ता न नश्यन्तीत्यर्थः । 'परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः(संस्थिताः)' इत्यमरः । परेतानां मृतानां पतिर्यमः ॥

न भवतो भवतोयनिधौ नृणां शरणमस्ति परं प्रणिमज्जताम् ।

जलजनेत्र जनेऽत्र दधद्दयां भवभयादव यादव तेन माम् ॥ २० ॥

हे जलजनेत्र पुण्डरीकाक्ष, भवतोयनिधौ संसाराब्धौ प्रणिमज्जतां नृणां भवतस्त्वत्तः परमन्यच्छरणं नास्ति । हे यादव, तेन कारणेन त्वदन्यशरणाभावलक्षणेनात्र मयि जने दयां दधद्धारयन्भवभयात्संसारभीतेर्मामव रक्ष ॥

वसतिरेव सती वसतीश्वरो हृदि निरामय राम यदा भवान् ।

जनमनोहर नोऽहरपि क्षपा न रमसेऽरमसेचनकेऽत्र चेत् ॥ २१ ॥

हे निरामय निर्दोष हे राम, यदा ईश्वरः समर्थो भवान् हृदि चित्ते वसति तदा वसतिरेव रात्रिरपि सती समीचीना । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' । हे जनमनोहर लोकानन्ददायिन्, अरमत्यर्थं असेचनके अतृप्तिमति । दुःखदायिनीति यावत् । 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः । अत्र चित्ते चेत्त्वं न रमसे तर्हि तदा नोऽस्माकमहरपि दिवसोऽपि क्षपा रात्रितुल्यः । त्वयि चित्तागते सर्वदा प्रकाशोऽन्यथा तिमिरमित्यर्थः॥

मम मनश्चरितार्थयतु क्षणं तव सुसंहननं हननं भियाम् ।

अमरशेखर शेषरमाप्रियं सजलतोयदतो यदतिद्युति ॥ २२ ॥

हे अमरशेखर सुरमुकुटभूत, यत्सजलतोयदतः सनीरमेघादतिद्युति अधिककान्तियुक्तं शेषरमाप्रियं नागेन्द्रलक्ष्म्योर्वल्लभं भियां भयानां हननं नाशकं तव सुष्ठु संनहनं शोभनं शरीरं तन्मम मनः क्षणं चरितार्थयतु कृतार्थं करोतु । 'तनुस्तनूः संहननं शरीरम्' इति हलायुधः । क्षणं त्वां ध्यात्वा कृती भवेयमिति भावः ॥

भवविडम्बनया रहितोऽनया क्व समये समयेष्टविपक्षयोः ।

तव रमेश रमे शरणं गतः प्रतिपदातिपदाश्रितया तव ॥ २३ ॥

हे रमेश श्रीपते, अनया भवविडम्बनया संसारदुःखेन रहितस्तवात्यन्तं पदाश्रितया प्रतिपदा चेतनया ज्ञानेन । 'प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः' । तव शरणं गतः सन् क्व समये कस्मि-

न्काले रमे क्रीडामि। किंभूतया प्रतिपदा। इष्टविपक्षयोर्मित्रामित्रयोः समया तुल्यया। रागद्वेषहीनः कदा भवच्छरणं यामीत्यर्थः॥

शमितसंसृतिसंतमसं महः श्रुतिगिरा रममाणमहो रहः।
प्रकटयन्प्रकृतेः परमात्मनो मम रमस्व रमावर मानसे॥ २४॥

हे रमावर श्रीपते, शमितं नाशितं संसृतिः संसार एव संतमसं गाढं तमो येन तथा रहः श्रुतिगिरा वेदवाण्या सह रममाणं प्रकृतेर्मायायाः परं मायातीतमात्मनः स्वस्य महस्तेजो मम मानसे प्रकटयन्प्रकटं कुर्वन् रमस्व॥

दिवि भवा विभवा विभवात्मनो वशमिताः शमितामितहृद्रुजः।
प्रथमपुण्यचयव्ययहेतवस्तव तु भक्तिरचिन्त्यफलायतौ॥ २५॥

हे विभो, दिविभवाः स्वर्गस्था विभवा भोगा आत्मनो वशमिताः प्राप्ताः शमिता अमिता बहवो हृद्रुज आधयो यैरीदृशा भवन्ति। परंतु प्रथमं पूर्वं संचितो यः पुण्यचयः सुकृतौघस्तस्य व्यये नाशे हेतवः कारणभूताः। तु पुनस्तव भक्तिरायतावुत्तरकाले अचिन्त्यफला बहुफलयुक्ता। तव भक्तिफलव्ययो नास्तीत्यर्थः॥

अतिदयालु मनः कमनच्छविस्तनुरकण्टकराज्यमिलातले।
तव परीष्टिलता दलतां गता गजवरा जवराजितविग्रहाः॥ २६॥

अत्यन्तं दयायुक्त मनः, कमना कमनीया छविः कान्तिर्यस्येदृशी तनुः शरीरम्, इलातले भूमण्डलेऽकण्टक रिपुहीनं राज्यम्। 'कण्टकः क्षुद्रवैरिणि। वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे' इति कोषः। तथा जवेन वेगेन राजिताः शोभिता विग्रहाः शरीराणि येषामीदृशा गजवरा दन्तिश्रेष्ठा एते पदार्थास्तव परीष्टिलतायाः सेवालक्षणवल्लया दलतां पत्रभावं गताः। तव सेवया एते सहजेन भवन्तीत्यर्थः॥

विदधतु क्रतुकोटिमहोत्सवाः कमलया मलयापनमीश्वराः।
तव पदस्मृतिरेव पुनातु मां यदसि देव दयालुरकिंचने॥ २७॥

क्रतुकोट्य एव महोत्सवा येषां ते ईश्वरा धनिनः कमलया धनेन मलयापनं पापनाशनं विदधतु कुर्वन्तु। मां तु तव पदस्मृतिरेव पुनातु शोधयतु। यद्यस्मात् हे देव, अकिंचने निर्धने त्वं दयालुरसि॥

दहति दारुणदुःखपरम्परा सदय यादव या दववद्वपुः।
प्रथमजन्मसु सम्यगुपार्जिता शमय तामयतात्मतया मया॥ २८॥

अयतात्मतया अजितेन्द्रियत्वेन मया पूर्वजन्मसु सम्यगुपार्जिता या दारुणानां दुःखानां परम्परा दववद्दावानलवद्वपुर्दहति। हे यादव यदुवंशरत्न, हे सदय दयालो, तां दुःखश्रेणीं शमय निवर्तय॥

खरकुलं तरसा विनिपात्य तत्सतृणराजवनं जवनं मृधे।
मुखयति स्म दयालुतया भवान्विजितधेनुक धेनुकदम्बकम् ॥ २९ ॥

हे विजितधेनुक विशेषेण जितः पराजितो धेनुको दानवो येन तादृश, तृणराजानां तालानां वनेन सहितं मृधे युद्धे जवनं वेगवत् तत्प्रसिद्धं खरकुलं रासभदेहधारिदानवान्वयं तरसा वेगेन निपात्य धेनुकदम्बकं गोसमूहं दयालुत्वेन भवान्सुखयति स्म सुखयुक्तमकार्षीत् ॥

परवधूकिलकिञ्चितचिन्तया मलिनमीश मनः शमनः क्रुधः।
न परिचिन्त्य बिभेति ततोऽव मां मदनतात नतातनुतोषकृत् ॥ ३० ॥

परस्त्रीणां किलकिञ्चितं विलासस्तस्य स्मरणेन मलिनमपि मे मनः शमनक्रुधो यमक्रोधान्परिचिन्त्य न बिभेति। हे ईश, हे मदनतात कामपितः, हे नतातनुतोषकृत् प्रणतानां बह्वानन्दकारिन् ततो हेतोर्मामव रक्ष। त्वच्चरणलग्नं मच्चेतो यमं न गणयतीत्यर्थः ॥

जननकोटिकृतं दुरितं नरस्तरति नामनि ते मनिते मनाक्।
तदपि माधव मां किमुपेक्षसे भवदवे वद वेदनयानया ॥ ३१ ॥

हे माधव, नरस्तव नामानि मनाक् स्तोकमपि मनिते पूजिते ध्याते सति। 'मन अर्चने' क्तान्तः। जननानां जन्मनां कोट्या कृतं दुरितं पापं तरति। तदपि भवदवे संसारदावानले अनया वेदनया पीडया उपलक्षितं मां किमुपेक्षसे तद्वद। वाक्यार्थस्य कर्मत्वम्। मदुपेक्षां हित्वा मां पालयेत्यर्थः। 'वेदना ज्ञानपीडयोः' ॥

निखिलविष्टपकष्टनिवारणं परशुरामवपुर्दधदेव यत्।
पुनरभूद्रघुवंशविभूषणं जनहिते नहि ते शिथिलादरः ॥ ३२ ॥

हे हरे, निखिलाना विष्टपानां जगतां कष्टस्य निवारकं परशुरामस्य वपुर्दधदेव धारयन्नेव यत्त्वं (भवान्) पुना रघुवंशस्य विभूषणभूतो रामो दाशरथिरभूदेतद्युक्तमिति शेषः। हि यतो जनानां हिते कार्ये ते तव शिथिलादरो नास्ति ॥

सममर्त्यवधूनिवहैर्मधौ कुसुमपूरितभूरितरूत्तरे।
मम भवत्स्मृतिसौख्यशतांशदा न यदुनन्दन नन्दनकेलयः ॥ ३३ ॥

कुसुमैः पूरिता भूरयो बहवस्तरवो वृक्षा उत्तरा अधिका यस्मिन्नीदृशे मधौ वसन्ते अमर्त्यवधूनां देवाङ्गनानां निवहैः समूहैः समं सह नन्दनवनकेलयो वासवोद्यानक्रीडाः हे यदुनन्दन हरे, भवत्स्मृत्या यत्सुखं तस्य शतांशदात्र्यो न भवन्ति ॥

मधुरवेणुरवेण विमोहितव्रजवधूजवधूतभवार्तयः।
स्मरणमात्रमिताः शमयन्त्ययं तव न के वनकेलिमहोत्सवाः ॥ ३४ ॥

मधुरो यो वेणुरवस्तेन विमोहिता या व्रजवध्वो गोप्यस्तासां जवेन तरसा धृता निवर्तिता भवार्तयः संसारव्याधयो यैरीदृशाः हे हरे, तव के वनकेलय एव महोत्सवाः स्मरणमात्रमिताः प्राप्ताः सन्तोऽघं पापं न शमयन्ति । अपि तु शमयन्त्येवं ॥

मनसि तेजसि तेऽज सितद्युतिद्युमणिवृन्दसमे हि समेयुषि ।
अपि सुधर्मतया मतया सतां किमु शचीशतया शतयागतः ॥ ३५ ॥

हे अज, सितद्युतयः श्वेता ये द्युमणयो दिव्यरत्नानि तेषां वृन्दैः समूहैः समे तुल्ये ते तव तेजसि मनसि समेयुषि समागते सति सतां मतया मान्यया सुधर्मतया शोभनाचरणत्वेनापि किमु । शतयागतोऽश्वमेधशतेन कृत्वा शचीशतया इन्द्रत्वेनापि किमु । न किमपीत्यर्थः । यदि हरितेजो मनस्यायातं तदा सर्वे धर्माः कृता इत्यर्थः ॥

भवति यत्र भवैकभयापहं भवदनुस्मरणं समये क्वचित् ।
अखिलपर्वसु चारुकराङ्गुलीकलितपर्वत पर्व तदेव मे ॥ ३६ ॥

चारुभिः कराङ्गुलीभिः कलितो धृतः पर्वतो गोवर्धनो येन तत्संबुद्धौ हे हरे, अखिलपर्वसु सर्वेषूत्सवेषु मे मम तदेव पर्व उत्सवः । तत्किम् । यत्र क्वचित्समये भवैकभयापहं संसारसाधारणभीतिनिवर्तकं भवदनुस्मरणं भवति । त्वत्स्मृतिरेवोत्सव इत्यर्थः । 'पर्व प्रस्तावोत्सवयोर्ग्रन्थौ विषुवदादिषु' इति कोषः ॥

अनरिचक्रकथाप्रथितार्थया वसुधया सुधयाप्यथ किं तया ।
हरिपदस्मृतिरेव हि केवला हृदि वसेद्दिवसे दिवसे यदि ॥ ३७ ॥

यदि दिवसे दिवसे प्रत्यहं हरिपदस्मृतिरेव केवला हृदि वसेत् तर्हि नास्ति अरिचक्रस्य रिपुसमूहस्य कथा यत्र । प्रथितो विपुलोऽर्थो धनं यत्र । ततः कर्मधारयः तया च वसुधया किम् । तथा तया प्रसिद्धया सुधया अमृतेनापि किम् । हरिस्मृतौ सत्यामिहामुत्र भोगैः किमित्यर्थः ॥

अयि वराह वराहवनिर्जितेऽमितबले तव लेखकुलद्विषि ।
कनकचक्षुषि का स्तुतिरम्भसो धृतवतो धरणीमपि दंष्ट्रया ॥ ३८ ॥

अयीति संबोधने । हे वराह, अमितबले बहुशक्तौ लेखकुलस्य देवसमूहस्य द्विषि शत्रौ कनकचक्षुषि हिरण्याक्षे वराहवे श्रेष्ठयुद्धे निर्जिते सति अम्भसः प्रलयजलाद्दंष्ट्रया धरणीमुद्धृतवतस्तव का स्तुतिः ॥

यतो नम्रं नैव प्रणमति परं कंचन शिरः
करौ कस्याप्यग्रे न जगति युतो यत्र च युतौ ।
वपुः पन्नं नाथः पतति कृतिनां माधव पुन-
र्मुदेऽनन्तायै नः प्रणतिरियमस्तु त्वयि कृता ॥ ३९ ॥

हे माधव, यतस्त्वयि नम्रं शिरः परमन्यं कंचन नरं न प्रणमति । यत्र त्वयि युताञ्जलीकृतौ करौ जगति कस्याप्यग्रे न युतः न युक्तौ भवतः । 'यु मिश्रणे' लट् । यत्र त्वयि पन्नं पतितं वपुः कृतिनां पुण्यवतामधो नरके न पतति । तस्मिंस्त्वयि कृतेयं प्रणतिर्नोऽस्माकमनन्ताय मुदे पूर्णसंतोषायास्तु ॥

स एवाहं पापी कृतदुरितकोटीपरिणति-
प्रभूतापत्तापत्रयरयशयस्त्वच्छरणधीः ।
स एव त्वं सत्त्वं भजसि भजदार्तिं शमयितुं
गुणातीतं ब्रह्माच्युत वितर तस्मान्मयि दयाम् ॥ ४० ॥

कृता या दुरितकोटी पापौघस्तत्परिणतेः परिपाकात्प्रभूता उत्पन्ना यद्वा परिणतिभृता या आपत्कष्टं तापत्रयमाध्यात्मिकादि च तयो रये जवे शेते तथाविधः । अत एव त्वच्छरणधीस्त्वदेकशरणबुद्धिः पापी स एवाहम् । हे अच्युत, गुणातीतं ब्रह्म भजतामार्तिं पीडां शमयितुं सत्त्वं सत्त्वगुणेनावतारं रामकृष्णादिकं भजसि । तस्मान्मयि दयां वितर देहि ॥

अपीदं चेतो मे हरिचरितपीयूषलहरी-
परीरम्भाभोगप्रसृमरमहानन्दसुभगम् ।
अपीयं जिह्वा मे नरकरिपुनामव्यसनिनी
भवेदद्धा बद्धाञ्जलि शयसरोजद्वयमिदम् ॥ ४१ ॥

हरेश्चरितमेव पीयूषलहरी अमृतोर्मिस्तत्परीरम्भाभोगेनास्वादाधिक्येन प्रसृमरः प्रसरणशीलो यो महानन्दस्तेन सुभगं भाग्यवदिदं मे चेतो भवेद्भवतु । मे जिह्वापि नरकरिपोर्हरेर्नामव्यसनिनी नामोच्चारणपरास्तु । इद शयसरोजद्वयं पाणिपद्मयुगल अद्धा साक्षाद्बद्धाञ्जलि कृताञ्जलि भवेत् ॥

शिवः स वः सवभुवः पावनावनवद्धवः ।
अवत्ववभवत्पीवभावलावण्यविच्छवः ॥ ४२ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां स्वाभिप्रायप्रकाशनो नाम
तृतीयः स्तबकः ।

स शिवो वो युष्मानवतु । किंभूतान्वः । सवभुवः । 'षू प्रसवे' । 'ऋदो रप्' । सव जन्म भवन्ते प्राप्नुवन्ति ते सवभुवः । 'भू प्राप्तौ' आत्मनेपदी । अस्मात्क्विप् । शिवः कीदृशः । पावनं शुद्धिः, अवनं रक्षणं, ते विद्येते यत्र स पावनावनवान् ईदृशो हवो यजनं यस्य । यस्य यजने शुद्धिः शत्रुभ्यो रक्षा च भवतीत्यर्थः । 'हवस्तु सततन्तौ स्यान्निदेशाह्वानयोरपि' इति कोषः । तथा अवभवतां(?) नम्रीभवतां पीवा स्थौल्यं यस्मात्सोऽवभवत्पीवा यं नमतां

महत्त्वं भवतीत्यर्थः । भावस्याभिप्रायस्य लावण्यं सौन्दर्यं विद्यते येषां ते भावलावण्यवन्तः शुद्धाभिप्रायास्तेभ्यः शं सुखं वाति ददाति गमयति वा स तथा । ततः कर्मधारयः ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे स्वाभिप्रायप्रकाशनो नाम तृतीयः स्तबकः ।

चतुर्थः स्तबकः ।

रक्षन्तु वो हरिभुजाः प्रतिबिम्बभाजो
वक्षःस्थलस्थिरमणीरमणीयभासि ।
क्षीराम्बुधावभिनवा इव पारिजाता
जाताः समस्तजगतामभिलाषपूर्त्यै ॥ १ ॥

वक्षःस्थले स्थिरा या मणिः कौस्तुभः । 'रत्नं मणिर्द्वयोः' इत्यमरः । तस्या रमणीया मनोहरा या भाः कान्तिस्तस्यां प्रतिबिम्बभाजः प्रतिफलिता अत एव समस्तजगतां त्रिलोकानामभिलाषपूरणाय क्षीरसमुद्रे जाता अभिनवाः पारिजाता इवेत्युत्प्रेक्षा । हरिभुजा वो युष्मान् रक्षन्तु । कौस्तुभस्य सितत्वात्क्षीराम्बुध्युपमानम् ॥

पादारविन्दं पुरुषोत्तमस्य तमस्यगाधेऽभिनिमज्जतां नः ।
नखप्रभानिर्जितसोमशोभमशोभनं सर्वमपाकरोतु ॥ २ ॥

नखकान्त्या जिता चन्द्रप्रभा येन ईदृशं हरेः पादपद्ममगाधेऽपारे तमसि संसाराज्ञानेऽभितो निमज्जतामस्माकं सर्वमशोभन पापमपाकरोतु निवर्तयतु ॥

भावाभिधायां निशि येन मोहदुःस्वप्नदौःस्थ्यात्सपदि प्रबोधः ।
संपद्यते कोऽपि स चित्तरङ्गः श्रीरामचन्द्रे यदि चित्तरङ्गः ॥ ३ ॥

श्रीरामचन्द्रे यदि चित्तरङ्गो मनःप्रीतिः स्यात्, तदा स प्रसिद्धः कोऽप्यवर्णनीयश्चितो ज्ञानस्य तरङ्ग ऊर्मिः संपद्यते । येन ज्ञानोर्मिणा संसाररूपरात्रौ मोह एव दुःस्वप्नस्तेन यद्दौःस्थ्यं दुःखं तस्मात्सपदि प्रबोधो भवति । संसारान्निवर्तत इत्यर्थः ॥

मन्दारमालभरसादरं यन्नाशं निजायुर्निखिलं नयन्ति ।
मन्दारमालाभरसादरं तन्न चन्द्रचूडं परितोषयन्ति ॥ ४ ॥

यद्यपि मन्दा मूर्खा रमालाभरसाद्धनलाभलोभेन सर्वं निजमायुररमत्यर्थं नाशं नयन्ति व्यर्थमायुर्व्ययं कुर्वन्ति । तत्तदपि मन्दारकुसुममालानां भरेऽतिशये सादरं सप्रीतिं चन्द्रचूडं शिवं न परितोषयन्ति न भजन्ति ॥

अगोचरो यत्तु मनोरथानां तुष्टे शिवे वस्तु तदप्यवाप्यम् ।
यद्दर्शनाय स्पृहयन्ति देवाः सोऽभूत्प्रभुर्भूतलभूतलभ्यः ॥ ५ ॥

यद्वस्तु मनोरथानामगोचरोऽविषयः, यस्य च वस्तुनो दर्शनाय देवाः कामयन्ते, तदपि वस्तु शिवे हरे तुष्टेऽवाप्यम् । स प्रभुर्भृनलस्य भूतैर्नरैर्लभ्योऽभत् । इत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥

जीवा यदूत्तमपदानि यदृच्छयैव
यन्तो रजोभिरमलैः परिरब्धदेहाः ।
नेहाप्नुवन्नवतरं बत कीटकाद्याः
पाद्यार्घ्यदानविधिना विधिनार्चितास्ते ॥ ६ ॥

बतेति हर्षे । कीटकाद्याः क्रिम्याद्या जीवा यदृच्छयैव यदूत्तमस्य कृष्णस्य पदानि पादन्यासस्थलानि यन्तो गच्छन्तोऽतुलैरनुपमै रजोभिः पादपांसुभिः परिरब्धदेहा व्याप्ताङ्गाः सन्त इह संसारेऽवतरं जन्म नाप्नुवन् न प्रापुः ते जीवा विधिना ब्रह्मणा पाद्यार्घ्ययोर्दानविधानेन पूजिताः । विधिपूजायोग्यतां प्राप्ता इत्यर्थः ॥

तीर्थाधिके सति सदा सुलभे समन्ता-
च्चेतोहरे हरिचरित्रसुधासमुद्रे ।
लोकं निमज्जमपि पावयति प्रसिद्धे
का भीतिरन्तकभवा भुवि मुक्तिभाजाम् ॥ ७ ॥

तीर्थेभ्यो गङ्गादिभ्योऽधिकपावने निमज्जं मज्जन्तमपि लोकं पावयति तारयति सदा सुलभे चेतोहरे मनोहारिणि हरिचरित्रमेवामृतं तत्समुद्रे सति भुवि मुक्तिभाजामन्तकभवा यमप्रकृतिका का भीतिः । न कापीत्यर्थः ॥

गोविन्दपादार्चनचातुरीयं सद्यः पदं यच्छति तत्तुरीयम् ।
तदत्र चेतो भव सावधानं भवामयेऽन्यौषधमप्रधानम् ॥ ८ ॥

हरिपादपूजायां चातुर्यं तत्प्रसिद्धं तुरीयं पदं ब्रह्मपदं यच्छति । तत्तस्मात् हे चेतः, अत्र हरिपादार्चने सावधानं तत्परं भव । यतो भवामये संसाररोगेऽन्यत् हर्यर्चनं विना औषधमप्रधानं मुख्यं न भवति ॥

यो गीयते जगति दुर्दमयातुकालः
श्रीरामनाम जपतो मम यातु कालः ।
शीतांशुचारुवदनां रिपुरोधमाप्तां
सीतां शुचा विरहितामिह यश्चकार ॥ ९ ॥

यो रामो जगति दुर्दमानां दुष्टानां यातूनां यातुधानानां रक्षसां कालो नाशको गीयते जनैः तस्य रामस्य नाम जपतः सतो मम कालः समयो यातु गच्छतु । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः । मरणानेहसोः' इति कोषः । यश्चन्द्ररम्यास्यां रावणगृहे रोधं प्राप्तां सीतां शुचा शोकेन विरहितां हीनां चकार ॥

उच्चैस्तरां सारजनित्वकर्त्री संपत्स्यते सा रजनिः कदा नु ।
यस्यां जपन्तो नरसिंहनाम पापं जनुः कोटिकृतं हनाम ॥ १० ॥

उच्चैस्तरामतिशयेन सारा श्रेष्ठा जनिर्जन्म येषां ते सारजनयः उत्तमजन्मानस्तद्भाव-कर्त्री सा रजनी रात्रिः कदा नु संपत्स्यते भविष्यति यस्यां रात्रौ हरिनाम जपन्तो वयं जनुषां जन्मनां कोटिभिरपि कृतं पापं हनाम निवर्तयाम । हन्तेर्लोट् ॥

त्वत्प्रेरितेन मयका कृतमद्य याव-
त्किंचिच्छुभाशुभमथापि तथा करोमि ।
मज्जन्मनः सफलतां कुरुषे न कस्मा-
न्मज्जन्मनः सरिति विष्णुपदस्थितायाम् ॥ ११ ॥

हे मनः, त्वत्प्रेरितेन मयका मया । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यकच् । अद्यया-वदेतद्दिनपर्यन्तं किंचिच्छुभाशुभं पुण्यपापं कृतम् अथ तथा तद्वत्करोम्यपि । अतो विष्णु-पदस्थितायां सरिति गङ्गायां मज्जन् मज्जनं कुर्वन्सन् मज्जन्मनो मम जनेः सफलतां साफल्यं कस्मान्न कुरुषे । हरिपदे स्थित्वा मज्जन्म सफलं कुर्वित्यर्थः ॥

यत्प्रेर्यमाणमनिशं जनिशङ्कितेन
रे दुष्टमानस मया समया मुकुन्दम् ।
नैव प्रयासि कतमो बत मोक्षमार्गो
दृष्टो विहाय तमतर्कितमद्वितीयम् ॥ १२ ॥

दुष्टमानस, जनेः सकाशाज्जन्मपरम्परायाः शङ्कितेन भीतेन मया अनिशं निरन्तरं प्रेर्यमाणमपि त्वं मुकुन्दं समया मुकुन्दस्य समीपे न प्रयासि नैव गच्छसि यतः अतो वर्तते त्वेदं अद्वितीयं सजातीयस्वगतभेदरहितमतर्कितं तं विहाय कतमो मोक्षमार्गस्त्वया दृष्टः ॥

बद्धे भवत्यसुमतामतिमात्रबन्धो
मुक्ते तु मुक्तिरिति चित्त तवातिशक्तिः ।
बन्धे तु ते व्यसनिता न तथास्ति मुक्तौ
तद्बद्धमेव भव केशवकेलिषु त्वम् ॥ १३ ॥

हे चित्त, भवति त्वयि बद्धे सति असुमतां प्राणिनामतिमात्रमत्यन्तं बन्धः त्वयि मुक्ते तु तेषां मुक्तिः । इति तवातिशक्तिरत्यन्तं सामर्थ्यं यस्मात्ते तव तु यथा व्यसनिता सक्ति-रस्ति तथा मुक्तौ न । तत्तस्मात् केशवकेलिषु हरेर्लीलासु बद्धमेव भव ॥

एकं क्षणं हृदय तिष्ठसि चेदनन्ते
तद्दुस्तरोऽपि भवनीरनिधिर्न किंचित् ।

नोचेदनेकविधदुःसहदुःखकोटी-
कल्लोललङ्घितमुपैषि दशामशुभ्राम् ॥ १४ ॥

हे हृदय, चेदेकं क्षणमनन्ते तिष्ठसि तत्तर्हि दुस्तरोऽपि भवनीरनिधिः ममाग्रसागरो न किंचित्कर इत्यर्थः । नो चेद्धरिस्मरणाभावेऽनेकविधानां दुःसहानां दुःखानां कोटयोऽसंख्या ये कल्लोलास्तैर्लङ्घितमाक्रान्त सदशुभ्रां दुष्टां दशामुपैषि प्राप्नोषि ॥

गोविन्दपादोदकबिन्दुरिन्दुः किं दुर्निवार्यं न तमो निहन्ति ।
निपीय पीयूषरसोत्तमं तमन्तर्महः पश्य महत्तमं तत् ॥ १५ ॥

गोविन्दचरणोदकबिन्दुरूपश्चन्द्रो दुर्निवार्यं किं तमो न निहन्ति सर्वं हन्त्येव । अमृतरसादप्युत्तमं तं पादोदकबिन्दुं पीत्वा तत्प्रसिद्धं महत्तमं महस्तेजोऽन्तर्विलोकय ॥

श्रीवासुदेवं हृदयं नयन्ति न यान्ति ते गर्भभुवं जनन्याः ।
पदं तमेकं भज केशवस्य शिवस्य नान्यो निधिरस्ति लोके ॥ १६ ॥

ये नरा हरिं हृदयं नयन्ति प्रापयन्ति स्मरन्ति ते मातृगर्भभूमिं न यान्ति न गच्छन्ति । तत्तस्मादेकं शिवस्य कल्याणकारिणः केशवस्य पदं भज । लोकेऽन्यो निधिर्नास्ति । 'विधिः' इति पाठे शिवस्य कल्याणस्यान्यो हरिपादभजनव्यतिरिक्तो विधिः प्रकारो नास्ति । हरिसेवयैव कल्याणप्राप्तिरिति भावः ॥

अन्ते विमुञ्चत स्ववर्गविधेयताशां
न्याय्यो नृसिंहकृपयैव किलापवर्गः ।
मुञ्चालमित्यवगहो न हरीति शब्दं
वक्षःस्थलस्पृशि बकी शिवकीर्तनेऽपि ॥ १७ ॥

हे जन्तवः, अन्तकाले स्ववर्गविधेयताशामिन्द्रियवश्यत्वाभिलाषं मुञ्चत । विषयाभिलाषं त्यजतेत्यर्थः । यतो नृसिंहकृपयैवापवर्गो न्याय्यः । किल यतो बकी पूतना शिवकीर्तने कल्याणरूपं कीर्तनं यस्य तस्मिन्हरौ वक्षःस्थलस्पृशि हृदयस्थेऽपि सति अलं मुञ्चेत्यवक् उवाच । वक्तेर्लुङि रूपम् । हरीति शब्दं नोवाच । तस्मादन्ते इन्द्रियवश्यत्वाभावादिदानीमारभ्य हरिः स्मर्तव्यः ॥

यो देवकीमिव बकीमपि विश्वयोनिः
स्वीयं निनाय पदमुज्ज्वलयैव मत्या ।
सर्वापराधशमनं कमलालयायाः
को न श्रयेत कमनं कमनन्तमिच्छन् ॥ १८ ॥

यो हरिर्देवकीमिव पूतनामपि उज्ज्वलया बुद्ध्या स्वीयं पदं निनाय तं सर्वापराधनिवर्तकं रमायाः कमनं कान्तमनन्तं कं सुखादिपदार्थमिच्छन्को न श्रयेत न सेवेत ॥

नायं नयो नयन यन्न यदूत्तमस्य
　नित्यं निभालयसि निर्मलमङ्घ्रियुग्मम् ।
किं वीक्षितैरवरवस्तुभिरप्रशस्तो-
　दर्कैर्मनोहरतरैरपि भाविभङ्गैः ॥ १९ ॥

हे नयन नेत्र, हरेर्निर्मलं पदयुग्मं न निभालयसि न विलोकयसि न श्रयसि अयं नयो नीतिर्न भवति । अवरवस्तुभिरीक्षितैः किं न किमपि । कीदृशैः । अप्रशस्त उदर्क उत्तर-कालो येषां तैः । तथा मनोज्ञैरपि भावी भङ्गो येषां तैः ॥

गोविन्दमेव स्तुहि वस्तु हित्वा समस्तमन्यद्रसने स नेड्यः ।
लोकत्रये कस्य पदस्य दास्यं पुरंदरत्वादपि सुप्रशस्यम् ॥ २० ॥

हे रसने, अन्यत् समस्तं वस्तु त्यक्त्वा गोविन्दमेव स्तुहि स्तुतिं कुरु । यद्यस्माल्लोक-त्रये स कस्य नेड्यः न स्तुत्यः । अस्य हरेर्दास्यं पुरंदरत्वादिन्द्रपदादपि सुप्रशस्यं प्रशस्तत-रमतस्तं स्तुहि ॥

त्वमन्यशब्दग्रहतां विहाय श्रवः शृणु श्रीपतिशीलशब्दम् ।
श्रुतीति शब्दस्त्वयि चागमे च समत्वमभ्येति यतो गुणौघैः ॥ २१ ॥

हे श्रवः कर्ण, अन्यशब्दग्राहित्वं त्यक्त्वा श्रीपतिं शीलयत्यभ्यस्यति तादृशं हरिवा-चकं शब्दं शृणु । यतः श्रुतिरिति शब्दस्त्वयि वेदे च गुणौघैस्तुल्यतामेति ॥

दुःखाकरोषि यदरे यदुवंशरत्न-
　सेवारतानविरतं विधितामुपेत्य ।
दुष्कर्म किं न विदितस्तव कैटभारि-
　र्यन्नाम जन्मशतसंचितपापहारि ॥ २२ ॥

अरे हीनसंबोधने । हे दुष्कर्म, हरिभक्तिपरायणान् विधितां दैवत्वमुपेत्य प्राप्य यद्दुः-खाकरोषि पीडयसि । दुःखात्प्रातिलोम्ये डाच्प्रत्ययः । तव किं कैटभारिर्हरिर्न विदितो न ज्ञातः । यस्य नाम जन्मनां शतेन संचितं पापं हर्तीत्येवंशीलम् ॥

मिथ्यामनोरथपथि प्रथितानुभाव
　रे मोह को हरिपरेऽपि तव प्रसङ्गः ।
बालातपे तिमिरमिच्छति खेलितुं चे-
　त्सौख्यं लभेत कतरच्छितरत्नवेदि ॥ २३ ॥

मिथ्यैव मनोरथमार्गे प्रथितः ख्यातोऽनुभावो महिमा यस्य तादृश हे मोह, हरिपरे विष्णुभक्तेऽपि तव कः प्रसङ्गः का प्रसक्तिः । किं सुखं यास्यसीत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—

चेद्यदि बाल्कातपेऽन्धकारं क्रीडितुमिच्छति तर्हि किं सौख्यं लभेत । न किमपीत्यर्थः कि-
न्तु सौख्यम । श्रिता रत्नवेदिर्येन तादृशम् ॥

एकं मुकुन्दं हृदये स्मरामि स्मरामितेनालमितः श्रमेण ।
न द्योततेऽजस्रकृतेऽपि यत्ने खद्योततेजस्तरणेः पुरस्तात् ॥ २४ ॥

एकं मुकुन्दं हृदये स्मरामि अतो हे स्मर काम, इतो मयि अमितेन बहुलेन श्रमेणाल
पर्याप्तम। दृष्टान्तमाह—तरणे रवेः पुरस्तात् खद्योततेजो निरन्तरं यत्ने कृतेऽपि न द्योतते॥

संकल्पकल्लोलमगम्यसीमं जायादियादोभिरतीव भीमम् ।
कर्मोदकं त्वां न तृणाय मन्ये चतुर्भुजे चित्तमिते भवाब्धे ॥ २५ ॥

हे भवाब्धे संसारसमुद्र, चतुर्भुजे चित्तमिते प्राप्ते त्वां तृणाय न मन्ये तृणतुल्यं न गण-
यामि । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । कीदृशं त्वाम् । संकल्पा एव कल्लोलास्तरङ्गा
यस्य तम् । अगम्या दुष्प्रापा सीमा मर्यादा यस्य तम् । जाया स्त्री तदादय एव यादांसि
जलजन्तवस्तैः कृत्वा अतिभयकरम् । कर्माण्येवोदकानि यत्र तम् ॥

संसारमत्रे षड्मी अमित्रा मदादयो मामदया लुठन्ति ।
आशा तवैवास्ति चराचराणामाधार राधावर धाव रक्ष ॥ २६ ॥

यतः संसारवने अमी मदादयः षडमित्राः शत्रवो निर्दयाः सन्तो मां लुठन्ति । 'लुट
चौर्ये' । 'कामक्रोधौ लोभमोहौ तत्पर मदमत्सरौ । षड्मी रिपवो ज्ञेयाः संसाराब्धौ निम-
ज्जताम् ॥' इति शारदोक्तेः । अतो हे स्थावरजङ्गमानामाधार, हे राधावर, तवैव आशास्ति
अतस्त्वं धाव मां रक्ष ॥

संपापसंकल्पमलीमसेऽपि मनस्यनन्त स्मृतिमेषि मे यत् ।
स्वामी दयालुर्भवता समः कः को वापराधी मम साम्यमेति ॥ २७ ॥

सम्यग्यः पापसंकल्पस्तेन मलिने मनसि हे अनन्त, चेत्त्वं स्मृतिमेषि प्राप्नोषि तर्हि तवो-
चितमिति शेषः । यतो भवता समः को दयालुः स्वामी । अपराधी को वा मम साम्यमेति ।
अतोऽहं त्वयैवानुकम्प्य इति भावः ॥

कृष्ण त्वदीयं चरणारविन्दं चेतोहरं चेतसि चिन्तयन्तः ।
सन्तः पदं तत्समवाप्नुवन्ति ब्रह्मादयोऽपि स्पृहयन्ति यस्मै ॥ २८ ॥

हे कृष्ण, सन्तः साधवश्चेतोहरं मनोहरं त्वदीयं पादाब्जं चित्ते चिन्तयन्तः सन्तस्त-
त्पदं प्राप्नुवन्ति यस्मै पदाय ब्रह्मादयोऽपि स्पृहयन्ति । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वा-
च्चतुर्थी ॥

येषां न माता न पिता न बन्धुर्न सोदरो नापि धनं न विद्या ।
न ते गुणा नापि शरीरशक्तिस्तेषां त्वमेवाच्युत सर्वमेव ॥ २९ ॥

येषां जनानां मातृपितृबन्धुमहोदरधनविद्याः न, ते प्रसिद्धा विनयादयोऽपि गुणा न, नापि देहसामर्थ्यं हे अच्युत, तेषां सर्वं त्वमेव ॥

केऽयू रमावर नराश्चरणप्रणत्या
न ब्रह्मणः पदमदभ्रदयावतस्ते ।
केयूरभूषितकरेण कृताभयस्य
कृत्वापि पातकमतर्कितशक्तिभाजः ॥ ३० ॥

हे रमावर श्रीपते, के नरा जनास्तव चरणनमनेन पातकं कृत्वापि ब्रह्मपदं नायुर्न प्रापुः । यातेर्लुङि रूपम् । किंभूतस्य ते । अदभ्रदयावतो बहुदयायुक्तस्य । 'अदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः । केयूरेणाङ्गदेन भूषितो यः करस्तेन कृताभयदानस्य । तथा अतर्कितां शक्तिं भजतीति तस्य ॥

अत्यन्तविह्वलमिदं विषयाङ्कुशैर्य-
दाकृष्यते भृशमुदग्रभवान्तकेन ।
गोपीमनोहर मनोऽहरहर्मदीयं
त्वत्पादपङ्कजपरागमरागमस्तु ॥ ३१ ॥

हे गोपीमनोहर, मदीयं मन उदग्रो यो भवान्तकः संसाररूपोऽन्तकस्तेन विषयाङ्कुशैः शब्दादिरूपसृणिभिरहरहः प्रत्यहमाकृष्यते ततोऽत्यन्तविह्वलमिदं तव चरणकमलपरागे सप्रेमास्तु । ततो दुःखाभाव इत्यर्थः ॥

लक्ष्मीनिवास जनजीवन दीनबन्धो
बन्धोऽयमुत्कटतमो भवसंभवो मे ।
त्वन्मन्त्रनामजपतोऽस्तु तदस्य नाशो
नाशोचिता त्रिभुवने त्वयि केन कर्तुम् ॥ ३२ ॥

हे राधावर, हे जनानां जीवन, हे दीनबन्धो, मे मम भवसंभवः संसारोत्थ उत्कटस्तमस्तीव्रतरोऽयं बन्धोऽस्ति तत्तस्मात्त्वन्मन्त्रान्नामानि च जपतो ममास्य बन्धस्य नाशोऽस्तु । मन्त्राश्च नामानि च तेषां समाहारो मन्त्रनाम । त्रिभुवने त्वयि केन पुंसा आशा कर्तुं नोचिता ॥

गोविन्द गङ्गातुलसीतरङ्गत्तरङ्गमालामिलितं मदीयम् ।
मनस्त्वदीये चरणारविन्दे तापत्रयत्रासविमुक्तमस्तु ॥ ३३ ॥

हे गोविन्द, मदीयं मनस्त्वदीये पादपद्मे वर्तमानमत एव गङ्गायास्तुलस्या सह तरङ्गन्ती चञ्चला या तरङ्गमाला तया मिलितमतस्तापत्रयादाध्यात्मिकादेस्त्रासस्ततो विमुक्तमस्तु ॥

गोपालबाल बलवत्तरकालकोप-
लोपाय कोऽपि नहि कायवतामुपायः।
एकं विहाय महनीयमुदग्रदुःख-
संघातघातचतुरं चरणाम्बुजं ते ॥ ३४ ॥

हे गोपालबाल नन्दशिशो, महनीय पूज्यमुत्कृष्टदुःखसंघातानां घाते नाशे चतुरमेकं ते चरणाम्बुजं विहाय कायवतां प्राणिनां बलवत्तरस्यातिशक्तस्य कालकोपस्य लोपाय नाशाय कोऽप्युपायो नह्यस्ति ॥

पादाम्बुजन्म भजतामज तावकीनं
दीनार्तिभञ्जनशुभं जनदुःखहन्तृ।
आयान्तु यान्तु दिवसा भवसागरोऽपि
यस्मिन्परागति परा गतिरस्त्यवश्यम् ॥ ३५ ॥

हे अज, तावकीनं पादाम्बुजन्म पादपद्मं भजतां नोऽस्माकं दिवसा आयान्तु यान्तु। कीदृशम्, दीनानामार्तिभञ्जने दुःखनाशे शुभं समर्थम्। जनानां दुःख हरतीति। यस्मिन्पादपद्मभजने भवसागरोऽपि पराग इवाचरति जलकणवद्भवति। परागायते। यतस्त्वमवश्यं निश्चित परा गतिरसि ॥

कर्मानुरूपजनियुक्ततया न यामि
त्वत्पादसेवनसुधालहरीविहारम्।
यस्मिन्ननेहसि विना स्मरणेन तत्र
दीने मयि स्वयमनन्त दया विधेया ॥ ३६ ॥

हे अनन्त, यस्मिन्ननेहसि समये। 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः। कर्मानुरूपजनियुक्ततया दैवयोग्यजन्मवत्त्वेन त्वत्पादसेवनमेव या सुधालहरी अमृतोर्मिस्तत्र विहारं क्रीडां न यामि। त्वा न सेव इत्यर्थः। तत्र तस्मिन्काले त्वत्स्मरणेन विना वर्तमाने मयि। स्वय त्वया दया विधेया कार्या ॥

कुरु मे परमेश्वर प्रियं हृदये संनिवसन्सुनिश्चलम्।
हर पातकवृत्रमत्रसत्त्रभयाप्यन्य(र्क)भुवा यदत्र सत् ॥ ३७ ॥

हे परमेश्वर, मे हृदये सुनिश्चलं संनिवसन् प्रियं कुरु। किं प्रियमत आह—यदन्य(र्क)भुवा रव्युत्थया प्रभया अत्रसदभीतं तत्पातकवृत्रं पापान्धकारम्। 'वृत्रो दैत्येऽन्धकारे च' इति कोषः। अत्र हृदि सद्वर्तमानं हर नाशय ॥

मयि पापिनि कापि निष्कृतिर्न तव ध्यानमृते रमापते।
किमु कर्दमलेपितं वपुर्विमलं वारि विनापि जायते ॥ ३८ ॥

हे रमापते, पापिनि मयि तव ध्यानमृते विना कापि निष्कृतिः प्रायश्चित्तं नास्ति । तत्र दृष्टान्तः—कर्दमेन लेपितं वपुर्जलं विना विमलं जायते किमु । न जायत इत्यर्थः ॥

अयि मानसमच्युत क्षणं कुरु कारुण्यगुणानुगुम्फितम् ।
सदया हि भवन्ति साधवः कलयन्तः किल दीनवेदनाः ॥ ३९ ॥

अयीति संबोधने । हे अच्युत, मे मानसं चित्तं कारुण्यगुणानुगुम्फितं दयायुक्तं क्षणं कुरु । कारुण्यमेव गुणस्तेन गुम्फितं ग्रथितम् । हि यतः साधवो दीनानां वेदनाः कलयन्तो जानन्तः सन्तः सदया भवन्ति किल ॥

स्वयं भवाब्धिः स्वयमेव नेता स्वयं सतां तारयिता नृसिंहः ।
स्वयं च सौहार्दनिधिः स्वयं नौः सर्वात्मना तेन तमेव सेवे ॥ ४० ॥

हे नृसिंह, त्वं स्वयमेव भवाब्धिः संसाररूपः समुद्रः । नेता संसारप्रसारकोऽपि स्वयम् । तस्मात्तारयितापि स्वयम् । सौहार्दस्य दयाया निधिः स्वयम् । नौरूपः स्वयम् । तेन हेतुना सर्वात्मना सर्वभावेन त्वामेव सेवे ॥

हे लक्ष्मीवर हेलया लयमयुर्मायाविनो दानवाः
कुर्वन्तस्त्वयि वैरमेव विरता वेदोदिताद्धर्मनः ।
जीवा ये तु निरन्तरं नवनवानन्दास्तवैव स्तवै-
स्तेषां दर्शनमात्रमप्यनुचितं किं देव तन्मादृशाम् ॥ ४१ ॥

हे लक्ष्मीपते, वेदप्रोक्ताद्धर्मनो मार्गाद्विरता निवृत्तास्त्वयि वैरमेव कुर्वन्तो दानवा मायाविनो हेलया अनायासेन त्वयि लयमयुः प्रापुः । 'हे दयालय ययुः' इति पाठे लयमिति शेषः । तर्हि ये तु जीवास्तव स्तवैः स्तोत्रैर्निरन्तरं नवनवानन्दा अत्यन्तानन्दयुक्तास्तेषां मादृशां दर्शनमात्रमप्यनुचितं किम् ॥

सेवे देव तवैव पादकमलं कल्याणकोटीकुलं
श्रीमद्रक्ततलं परीष्टिपरतो लक्ष्मीकरात्कोमलम् ।
यद्दीव्यत्तुलसीदलं सुरसरित्कल्लोलकौतूहलं
कैवल्यैकफलं नखावलिविभाविध्वस्तमायाबलम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्त्युपद्रवनिराकरणो नाम चतुर्थः स्तबकः ।

१. अस्मात्प्राक् 'दुरवस्थतरं दयानिधे किमु नालोकयसे नृसिंह माम् । भवदीयपदाम्बुजद्वयीस्मरणालम्बनमात्रजीवनम् ॥' इदं पद्यं पुस्तकान्तरेऽधिकमस्ति. २. 'हे दयागृह ययुः' इति च पाठः. ३. अस्मादनन्तरम् 'भवदावानलज्वालाविकलस्त्वत्पदाम्बुजे । लभतां मन्मनोभृङ्गः स्वर्धुनीमधुनि स्थितिम् ॥' इति पद्यं पुस्तकान्तरेऽधिकमस्ति.

हे देव, ईदृशं यत्तव पादपद्मं तदहं सेवे भजे । कीदृशम् । कल्याणकोट्याः कुलं गृहम् । श्रीमत् शोभायुक्तं रक्तं तलं स्वरूपं यस्य । परीष्टिः सेवा तत्परान्सदासक्ताल्लक्ष्मीकरादपि कोमलम् । दीव्यन्ति शोभमानानि तुलसीदलानि यत्र । सुरसरितो गङ्गायाः कल्लोलैः कौतूहलमुत्सवो यत्र । कैवल्यं मुक्तिरेवैकं फलं यत्र । नखावलिविभया नखपङ्क्तिशोभया विध्वस्तं मायाबलं येन ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्त्युपद्रवनिराकरणो नाम चतुर्थः स्तबकः ।

पञ्चमः स्तबकः ।

लक्ष्मीलावण्यलीलारसविसरभरः साधु पेपीयमानं
दृग्भ्यां साक्षान्मुरारेर्दिनकररजनीकामुकाभ्यां करैर्वः ।
कृष्णत्वं यद्विपाकादलभत सितमप्यस्य वर्ष्म प्रभाम्भो-
धाराभिर्निर्यदेतद्भवतु भवदवज्वालजालप्रशान्त्यै ॥ १ ॥

प्रभालक्षणाभिरम्भोधाराभिर्निर्यत्प्रसरणशीलम् । तथा दिनकररजनीकामुकाभ्यां सूर्यचन्द्रलक्षणाभ्यां दृग्भ्यां मुरारेर्नेत्राभ्यां करैः किरणसमूहैः साधु यथा तथा साक्षात् पेपीयमानमत्यन्तं दृश्यमानम् । ईदृशमेतत् लक्ष्म्याः साधो लावण्यलीलयोः सौन्दर्यक्रीडयो राजसतामसरूपयोर्यो रसविसरः प्रेमप्रसरः स एव भरस्तटाको भव एव दवाग्निस्तस्य ज्वालाजालं ज्वालासमूहस्तस्य प्रशान्त्यै नाशाय भवतु संसारतापं शमयतु । एतत्किम् । यद्विपाकात्परिणामेन । यत्संसर्गादिति यावत् । सितं शुद्धसत्त्वात्मकमपि अस्य हरेर्वर्ष्म शरीरं कृष्णत्वं श्यामतामलभत प्राप ॥

नीत्वा नाकनितम्बिनीनयनयोः पीयूषपानायते
मत्वा मङ्गलमातनोति मरुतामास्थाय सुत्रामताम् ।
जानीते जगदीशितुर्यदतुलं जन्तुर्जपित्वा पदं
तन्नारायणनाम कामभिमतां सिद्धिं न दत्ते सताम् ॥ २ ॥

तत् हरेर्नाम सतां कामिष्टां सिद्धिं न दत्ते । सर्वामपि दत्त इत्यर्थः । तत्किम् । जन्तुः यन्नाम नीत्वा प्राप्य । भुक्त्वेत्यर्थः । नाकनितम्बिनीनयनयोरप्सरोनेत्रयोः पीयूषपानायते अमृतपानवदाचरति । अप्सरसां भोगयोग्यो भवति । यन्नाम मत्वा ज्ञात्वा मननं कृत्वा सुत्रामतामिन्द्रत्वमास्थाय मरुतां देवानां मङ्गलं विस्तारयति । यन्नाम जपित्वा निदिध्यासनं कृत्वा जगदीशितुर्हरेरतुलं पदं ब्रह्मस्वरूपं जानाति । साक्षात्कारं भजतीत्यर्थः ॥

यद्दूरीकुरुते भवान्धतमसं यस्य प्रकाशोऽक्षरं
तद्ब्रह्मैव परं यदत्र ददते लिप्साधिकं लीलया ।

यस्यानेकगुणानलं न नलिनोद्भूतोऽपि वक्तुं विभु-
स्तत्किं पामर रामरत्नमनिशं हृद्येव न स्थाप्यते ॥ ३ ॥

हे पामर अधम, तद्रामरत्नमनिशं निरन्तरं हृद्येव किं न स्थाप्यते । तत्किम् । यद्रामरत्नं भवान्धतमसं संसारगाढध्वान्तं दूरीकुरुते निवर्तयति । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः। अक्षरमविनाशि तत्प्रसिद्धं परं ब्रह्मैव यस्य रामरत्नस्य प्रकाशः किरणौघः । अत्र संसारे यद्रामरत्नं लीलया अनायासेनैव लिप्साधिकं वाञ्छाधिकं ददते । 'दद दाने'। विभुः प्रभुरपि नलिनोद्भूतः कमलजो ब्रह्मापि यस्यानेकगुणान्वक्तुं नालं न समर्थः ॥

यज्ञस्तम्भवति क्षता वसुमती तेनाखिला संयुगे
सुप्तं तेन सपत्नदर्पदलनोद्दामप्रतिष्ठावता ।
वित्तं वेदविदे व्यतारि विधिवद्ब्रह्मार्पणन्यायतः
कंसध्वंसकृतः कृतः कृतधिया येन प्रणामः सकृत् ॥ ४ ॥

तेन प्राणिना अखिला वसुमती भर्यूपयुक्ता कृता। सपत्नानां शत्रूणां दर्पदलने गर्वापहारे उद्दामा बह्वी प्रतिष्ठा यस्येदृशेन तेन सयुगे रणे सुप्तम् । तेन च ब्रह्मार्पणन्यायेन वेदविदे विधिवद्वित्तं व्यतारि दत्तम् । येन कृतधिया कुशलेन सकृदेकवारमपि कंसध्वंसकृतो हरेः प्रणामः कृतः ॥

धन्या धर्मधुरंधरेण धरणी तेनोर्ध्वलोकाधिका
माता तस्य कृतार्थतामुपगता वीतापदः पूर्वजाः ।
तस्मिँल्लोचनमार्गमागतवति प्रायेण पापक्षयो
यस्योदारमतेर्नरस्य रमते चित्ते मुरस्य द्विषन् ॥ ५ ॥

तेन पुंसा धर्मधुरंधरेण धर्मभारवोढ्रा ऊर्ध्वलोकाधिका स्वर्गलोकाधिका धरणी धन्या। अमुष्य पुंसो माता कृतार्थता प्राप्ता । पूर्वजाश्च तस्य वीतापदो गतदुःखा. । तस्मिन्प्रायेण लोचनमार्गमागतवति दृष्टे पापक्षयो भवति । उदारमतेर्महाबुद्धेर्यस्य नरस्य चित्ते मुरस्य द्विषन् हरी रमते ॥

चेतो यस्य जनार्दने जनमनःपीयूषपानाधिक-
ध्यानानन्दपदे निरस्तनिखिलद्वैतप्रतिष्ठास्पदे ।
किं तस्यारिभिरुद्धतैः किमथवा विघ्नैः कुलैर्वापदां
किं पापेन किमन्तकेन बलिना दैवेन वा तस्य किम् ॥ ६ ॥

जनमनसाममृतपानादधिको यो ध्यानानन्दस्तस्य पदे स्थानभूते । तथा निरस्तं निखिलं द्वैतप्रतिष्ठाया आस्पदं येन तादृशे जनार्दने यस्य चेतस्तस्योद्धतैररिभिः किम् ।, अथवा

विघ्नैः किम् । आपदां कुलैर्वा किम् । किं पापेन । किमन्तकेन यमेन । बलवता दैवेनापि वा किम् । न किमपीत्यर्थः ॥

यस्य स्वान्तमनन्ततो न चलितं लीलावतीलोचनै-
रुच्चैः सूचितनिश्चलप्रियतया बालस्य वालिङ्गनैः ।
स्मारस्फारतयाथवातिबलवद्दारिद्र्यदावानलै-
र्ज्वालाभी रिपुभीतिभिश्च पुरुषो धन्यः स एव क्षितौ ॥ ७ ॥

एतैः पदार्थैर्यस्य स्वान्तं मनोऽनन्ततो हरेः सकाशान्न चलितं क्षितौ धरायां स एव धन्यः पुमान् । कैरित्यत आह—लीलावतीकटाक्षैरुच्चैः प्रकाशं सूचिता कथिता या निश्चलप्रियता स्थिरप्रियवाक्यं आ जन्मावधि तव लक्षहेममुद्राः अनेन दातुं प्रतिश्रुतेत्यादि तेनापि । तथा पुत्रालिङ्गनैः । तथा स्मार उपतापः । 'स्मृ शब्दोपतापयोः' । घञ्प्रत्ययः । तस्य स्फारतया बाहुल्येन । 'स्फारस्तु करकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च' इति कोषः । तथातिबलवान्यो दारिद्र्यदावानलस्तस्य ज्वालाभिः । तथा शत्रुभीतिभिरपि । एतैर्हरौ स्थिरमना धन्यः ॥

पीयूषं परिहाय हायमधमस्तृष्णाभिभूतो जनः
कूपं काङ्क्षति पङ्कसंकुलमलं दैवेन निर्वञ्चितः ।
हित्वा हृद्गतमेव देवमतुलानन्दप्रदं केशवं
भूतेष्वात्महिताय ताम्यति मतित्यक्तो हि संसारिषु ॥ ८ ॥

हा इति खेदे । अय तृष्णाभिभूतोऽधमो जनोऽमृतं त्यक्त्वा पङ्कव्याप्तं कूपं वाञ्छति । यतो दैवेन वञ्चितः । कथं तदाह—अतुलानन्ददायिनं हृदयस्थं केशवं देवं त्यक्त्वा मतित्यक्तो निर्बुद्धिः सन् संसारिषु भूतेष्वात्महिताय ताम्यति ग्लायति ॥

तावद्दैन्य मदन्यतो न भवतो गन्तव्यमव्याहता-
नन्दं नन्द दरिद्र दुःसहतरं दुःखं च तावद्ददत् ।
तावद्गर्जतु दुर्जनो मम विपद्बुद्ध्या रणत्कारकृ-
द्यावन्मामवलोकते न कृपया कृष्णः कृतायां स्तुतौ ॥ ९ ॥

स्तुतौ कृतायां कृष्णो मां यावन्नावलोकते हे दैन्य, तावद्भवतस्त्वया मदन्यतो न गन्तव्यम् । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति भवत इति कर्तरि षष्ठी । हे दरिद्र, त्वमपि तावद्दुःसहतरं दुःखं ददत्सत् अव्याहतानन्दं यथा तथा नन्द । किं च दुर्जनो मम विपद्बुद्ध्या रणत्कारकृत् हसन् गर्जतु । हरिणा मय्यवलोकिते दैन्यादयोऽकिंचित्करा इति भावः ॥

मातर्मेदिनि देवकीतनयतामासाद्य देवो दया-
सिन्धुः सिन्धुरलीलया त्वयि पदन्यातानतानीत्तु यान् ।

एकं तच्चरणारविन्दमधुनो वाल्लभ्यलभ्याल्लवं

दत्त्वा मुक्तिदमाशु मह्यमनिशं मद्धारमुक्ता भव ॥ १० ॥

हे मातर्मेदिनि, दयार्णवो देवो हरिर्देवकीपुत्रत्वं प्राप्य त्वयि विषये यान्पदव्राता-न्पादन्यासमहानतानीद्विस्तारयामास गजलीलया वाल्लभ्यलभ्यात्स्नेहप्राप्यात्तच्चरणारविन्दमधु-नस्तत्पादाब्जपरागादेकं मुक्तिदं लवं दत्त्वा मद्धारहिता भव। तस्मिन्दत्तेऽहं मुक्तः स्याम् ततस्ते मद्धारहीनतेति भावः ॥

यद्भीमावरजो रजोधिकमनाः संन्यासिवेषं दध-

त्कन्यामेकतमः समस्तसुभटश्रेणीशिरःशेखरे।

गर्जत्येव बलेऽवलेपविधुरो हृत्वा सुभद्रामगा-

न्नागोऽनन्तवशंगतो जयति सा नारायणस्वामिना ॥ ११ ॥

रजोगुणव्याप्तमना भीमानुजोऽर्जुनो यतिवेषं धारयन्नेक एवावलेपविधुरं गर्वहीनं यथा तथा निर्गर्व एव सन् समस्तसुभटश्रेण्याः शिरःशेखरंभूते बलभद्रे गर्जत्येव सति अन-न्तस्य हरेर्वशगतः सन्सुभद्रां हृत्वा अगात् आगोऽपराधं तु नागान्न प्राप। सा हरिस्वा-मिना जयति। हरेर्भक्तत्वादिति भावः ॥

कारागारगता हृतामरमुदो भौमस्य यद्भीरवो

भर्तारं भगवन्तमन्तकभयातङ्कापहं लेभिरे।

त्वद्वृत्तिश्चतुराननस्य नितरां यद्दास्यमेवेहते-

ऽप्येकाग्र्यं कलितस्मृतेर्विजयते सोऽयं प्रसादः प्रभोः ॥ १२ ॥

हृता अमराणां मुदो येन ईदृशस्य भौमस्य नरकासुरस्य कारागृहस्था भीरवो नार्यः। 'नारी भीरुर्भामिनी कामिनी च' इति हलायुधः। अन्तकोत्पन्नमातङ्कं भयमपहन्ति तं नरकभीतिहर्तारं हरिं भर्तारं यल्लेभिरे प्रापुः। ऐकाग्र्यं यथा तथा कलिता स्मृतिर्येन तस्य निरन्तरस्मरणशीलस्य चतुर्मुखस्य मनोवृत्तिर्यद्दास्यमेवेहते चेष्टते सोऽयं प्रभोः प्रसादो विजयते ॥

कंसः किं सुकृतं चकार भगिनीं कारागृहे योऽरुण-

ज्जामेयानपि जघ्निवान्पितुरभूत्सौराज्यसर्वंकषः।

अन्यत्तस्य किमुच्यते तदपि मामेष क्षयं नेष्यती-

त्यत्यन्तस्मृतकेशवः शिवतमं तस्याश्रमं जग्मिवान् ॥ १३ ॥

कंसः किं पुण्यं चकार, न किमपि। यतो भगिनीं देवकीं कारागृहे योरुणद्धरोध, जामेयान् 'जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' तदपत्यानि जामेयास्तान् जघान, पितुरुग्रसेनस्य सौराज्यं सर्वं कषति बलाद्धन्ति तादृशोऽभत्। 'करीषकूलसर्वाभ्रेषु कषः' इति खश्प्र-

त्ययः । तस्य कंसस्यान्यत्पापं किमुच्यते । यद्यप्येतादृशः, तदप्येष कृष्णो मां क्षयं नाशं नेष्यति मारयिष्यतीति भयेनात्यन्तं स्मृतः केशवो येन सः कंसः शिवतमं यद्धाम ब्रह्माख्यं तज्जग्मिवान् प्राप । ईदृशो हरिस्मरणप्रभाव इत्यर्थः ॥

ना रायः स्मरणं करोति हि यथा नारायणस्य प्रभो-
रेवं चेत्कुरुते कलामपि तदा दारिद्र्यदारि द्रुतम् ।
प्राप्य श्रीकरुणाकटाक्षकलनाकल्याणमक्षुद्रया
संपत्त्यैलविलं विलङ्घ्य विलसत्याचन्द्रतारं सुखी ॥ १४ ॥

ना पुमान् यथा रायो धनस्य स्मरणं करोति तथा कलां लेशमपि यदि नारायणस्य हरेः स्मृतिं करोति तदा श्रीयुक्तो यः करुणाकटाक्षस्तत्कलनया दारिद्र्यनाशकं कल्याणं मङ्गलं प्राप्याक्षुद्रया महत्या संपत्त्या ऐलविलं कुबेरम् । 'यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः' इत्यमरः । अतिक्रम्य आचन्द्रतारं कल्पान्तपर्यन्तं सुखी विलसति ॥

गङ्गे संनिहितासि संततमपि श्रीकृष्णपादाम्बुजे
लक्ष्मि त्वं ललनाललाम लभसे लावण्यमस्योरसि ।
प्रेमा तस्य च मातरस्ति तुलसि त्वय्युत्तरस्तत्कथं
विज्ञप्तिर्न विधीयते करुणया मे[1]दुःखविध्वंसिनी ॥ १५ ॥

हे गङ्गे, त्वं हरिचरणे निरन्तरं निकटासि । हे लक्ष्मि, ललनानां नारीणां ललाम श्रीरत्नभूता त्वमस्य हरेरुरसि लावण्यं शोभां लभसे । हि तुलसि मातः, तस्य हरेः प्रेमा त्वय्यधिकोऽस्ति । तर्हि करुणया कृत्वा मम दुःखनाशिनी विज्ञप्तिर्भवतीभिः किं न क्रियते । सर्वथा मम दुःखनाशाय हरिर्विज्ञपनीय इति भावः ॥ 'ललामवल्ललामश्च शृङ्गे चिह्नपताकयोः । रम्ये प्रधाने भूषायां पुण्ड्रे पुच्छप्रभावयोः' ॥

अन्तश्चिन्तयतामनन्तमनिशं श्वासा निवासाः श्रियो
जन्तूनां यति यन्ति यागयुगलैस्ते तुल्यतां तन्वते ।
स्पर्धन्ते मृडमौलिमण्डननदीवीचीभिरुच्चैः पुनः
पावित्र्येण भवाम्बुदव्युदसनोद्दामैकदेशौजसः ॥ १६ ॥

नित्यं चित्ते हरिं स्मरतां प्राणिनां श्रियः शोभाया निवासा आधारभूता यति यावन्तः (?) श्वासा यन्ति गच्छन्ति । ते यागयुग्मैः सादृश्यं कुर्वते । हरिं स्मरतां प्रतिश्वासं यागद्वयफलमित्यर्थः । किं च ते श्वासाः शिवस्य मौलेर्मण्डनभूता या नदी गङ्गा तद्वीचीभिः सह पावित्र्येण स्पर्धन्ते । कीदृशाः—भवाम्बुदस्य संसारमेघस्य व्युदसने नाशे

1. 'मे दुःख' ख.

उद्दाममुत्कटमेकदेशौज एकभागस्थं तेजो येषाम्। येषामेकदेशस्थं तेजः संसारमेघं शमयति॥

मुक्त्वा माधवसेवनं मतिमता मन्तव्यमन्तव्यथाः
किंचिद्वारयितुं समर्थमपरं पुण्यं न लोकत्रये।
संतप्ते तपतीव्रतापतपनप्रद्योततो भूतले
तापं हर्तुमलं विना जलधरं दृष्टः कुतः केन कः॥ १७॥

लोकत्रये एकं हरिसेवनं मुक्त्वान्ते मरणे या व्यथास्ता वारयितुं समर्थमपरं किंचित्पुण्यं मतिमताम्। कर्तरि षष्ठी। पुंसां न मन्तव्यम्॥ तत्र दृष्टान्तः—तपे ग्रीष्मे तीव्रस्तापो यस्य तपनस्य भानोः प्रद्योततः प्रद्योतेनातपेन सतप्ते भूतले मेघं विना तापं हर्तुं केन कः कुतो दृष्टः। न केनापि न कोऽपीत्यर्थः। तथा हरिसेवां विनान्तपीडानाशकं किमपि नास्तीति भावः॥

धातुप्रत्यययोगतो रचयितुं रूपाणि लोकत्रये
विद्वांसो विविधा विधातुरधिकं धीकौतुकं तु प्रभोः।
संख्यालोपसमासकालपदभिल्लिङ्गादिभावान्वितं
रूपं प्रत्यययोजनाविरहितैर्निर्माति यो धातुभिः॥ १८॥

धातुर्भ्वादिः, प्रत्ययस्तिबादिः, तयोर्योगाद्रूपाणि भवत्यादीनि रचयितुं लोकत्रये विद्वांसो बुधा विविधा वर्तन्ते। पर तु विधातुः कर्तुः प्रभोरीशस्य हरेस्तु धीकौतुकं बुद्धिविख्यातिरधिकम्। तदेवाह—यो विधाता प्रत्यययोजनाविरहितैर्ज्ञानसंबन्धशून्यैरचेतनैः। जडैरिति यावत्। धातुभिर्महाभूतैः सख्यैकत्वादिः, लोपो नाशः, समासः समर्थनम्, कालः समयोऽवस्थादिकः, पदभिद्वस्तुभेदः, लिङ्गादि स्त्रीत्वादि, भावो जन्म, एतैर्युक्तं रूपं मनुष्यपश्वादि निर्माति करोति॥ 'धातु श्मादौ श्लेष्मादौ भ्वादौ भावविकारयोः। महाभूतेषु लोकेषु शब्दादाविन्द्रियेऽस्थनि॥' इति कोषः॥ 'कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि। पारम्पर्यागते ख्याते मङ्गलोद्वाहसूत्रयोः॥' इति च॥ 'कालः कृष्णे महाकाले कृतान्ते समये मृतौ।' 'पदं स्थाने विभक्त्यन्ये शब्दे वाक्येऽङ्कवस्तुनोः।' 'भेदो विदारणे वेधे उपजापविशेषयोः।' 'लिङ्गं पुंस्त्वादिचिह्नयोः। शिवमूर्तावनुमाने सांख्योक्तप्रकृतावपि' इति च॥ 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः। स्वभावजन्मसत्तात्मक्रियालीलाविभूतिषु। चेष्टायोन्योर्बुधे जन्तौ शृङ्गारादेश्च कारणे। शब्दवृत्तिहेतौ च।' 'समासः स्यादैकपद्ये संक्षेपे च समर्थने॥

तस्मिन्नस्मितयाभिभूतहृदया रूपे कृतप्रत्यया
मन्दाः केऽपि तदाशयैकशरणा दम्भादयो दस्यवः।

बाधन्ते बुधबोधबन्धुरविधिव्याषेधिमेधाविनो

लोकं कोकमिवानिवार्यविपदं यामा निशामाश्रिताः ॥ १९ ॥

तस्मिन्देहे स्मितयाहंभावेनाभिभूतं पराभूतं हृदयं यैस्ते रूपे आकारे नरादिके एव कृतः प्रत्ययो विश्रामो यैस्ते, मन्दा दुष्टास्तेषां जन्तूनामाशयश्चित्तमेकं शरणं येषां ते, तथा बुधानां ज्ञानिनां बोधाय ज्ञानप्राप्तये समीचीनो यो विधिः प्रकारः श्रवणादिस्तद्व्याषेधिनी ज्ञानप्रकारनिवर्तिका मेधा बुद्धिर्येषां ते कामदम्भादयो दस्यवश्चौरा अनिवार्यविपदमसाध्यकष्टयुक्तं लोकं बाधन्ते पीडयन्ति ॥ अत्र दृष्टान्तः—यथा निशामाश्रिता यामा रात्रिप्रहराः कोकं चक्रवाकं बाधन्ते । तद्वद्देहमाश्रिताः सन्तो ज्ञानं बाधन्त इत्याशयः ॥

मज्जन्तु प्रबलप्रतापनिहतानेकैनसि न्यायतो

निर्णीते निगमैर्नरा भवपराभूताः सुतीर्थान्तरे ।

मज्जन्तुस्तु मधुद्विषः पदनखप्रेङ्खत्प्रभामण्डली-

पूरस्फारतरङ्गसंगमचमत्कारोत्सवं गाहते ॥ २० ॥

संसारपीडिता नराः शास्त्रैर्निर्णीते प्रबलप्रतापेन निहतान्यनेकान्येनांसि पापानि येन तादृशे तीर्थान्तरे प्रयागादौ मज्जन्तु स्नान्तु । मज्जन्तुरहमेव जन्तुस्तु मधुद्विषो हरेः पदनखानां प्रेङ्खन्ती या प्रभामण्डली कान्तिपटली तस्याः पूरस्य स्फारा वृद्धा ये तरङ्गास्तेषां संगम एव चमत्कारोत्सवस्तं गाहते हरिचरणभक्तिमेव गाहते ॥

लक्ष्मीभर्तरि भक्तिमेव भजतां यज्जायते जन्मिनां

मानैश्वर्यमरातिभीतिरकुलस्फीतिः प्रतिष्ठाच्युतिः ।

नासीरः स समग्रसंपदुदधेर्वह्नेर्यथा सूचको

धूमः स्यात्प्रथमो यथोपनिषदः पूर्वैव भूमिर्भिदाम् ॥ २१ ॥

हरौ भक्तिं भजतां जन्मिनां प्राणिनां यदानैश्वर्यमसामर्थ्यम्, अरातिभीतिः शत्रुभयम्, अकुलस्फीतिः कुलवृद्धेरभावः, प्रतिष्ठानाशः, इत्यादि दुःख जायते, स समस्तसंपदुदधेः सर्वहर्षस्योत्पत्तेर्नासीरः सेनामुखम् । हरिभक्तौ क्रियमाणायां दुःखाविर्भावः सुखप्रागभावतया ज्ञेय इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—वह्नेस्तेजसो यथा प्रथमो धूमो जायते । यथा चोपनिषदोऽद्वैतप्रतिष्ठापिकायाः पूर्वा आदौ पूर्वपक्षत्वेन भिदां भूमिर्भेदप्रतिपादनम् ॥

गङ्गासागरसंगमः सुमहितं काशीतलं शीतलं

दाहाय प्रबलैनसो न सरितः शेषा विशेषार्थदाः ।

यस्य ध्यानमृते तमच्युतमहं हृत्कुञ्जकण्ठीरवं

कुर्वे यत्पदवीक्षणेन पदवी दृश्यैव मुक्त्यद्भुता ॥ २२ ॥

गङ्गासमुद्रसंगमः, शीतलं सुमहितं पूज्यं काशीतलम्, विशेषार्थप्रदाः शेषाः सरितो

यमुनाद्याः, एते यस्य हरेर्ध्यानं विना प्रबलपातकनाशाय न भवन्ति, तं हरिं हृदयलक्षणकुञ्जे कण्ठीरवं सिंहं कुर्वे हृदि स्थापयामि । यत्पददर्शनेन मुक्त्वा कृत्वाद्भुता या पदवी मुक्तिपदं दृश्यैव भवति । यस्य चरणभजनेन साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥

द्रव्येणापि विना भवन्ति सुलभान्यम्भांसि भूमीतले
प्राप्याः पादपपल्लवाः प्रभुरपि प्रौढप्रतापोऽच्युतः ।
स्यादेवार्चितयार्चयार्चिततरस्तस्मिन्भवेदर्चिते
मोक्षो मङ्क्षु मुमुक्षितस्य नियतं तत्र प्रमाणं श्रुतिः ॥ २३ ॥

द्रव्यं विना भूतले जलानि सुलभानि, वृक्षपल्लवाः पूजार्थं प्राप्याः, प्रभुर्हरिरपि प्रौढप्रतापः, अर्चया प्रतिमया पूजितयाप्यच्युतोऽर्चिततरोऽत्यन्तं पूज्यः स्यात् । तस्मिन्हरौ पूजिते मुमुक्षितस्य मोक्षेच्छोर्मङ्क्षु शीघ्रं मोक्षो भवेत् । नियतं निश्चितं तत्र श्रुतिर्वेद एव प्रमाणम् ॥

मार त्वं मृदुमानसानपि मुनीन्मृद्नासि यन्मार्गणै-
स्तेन त्वज्जनकोऽपि कोपितमनास्त्वद्वृत्ततो वर्तते ।
यद्याता यमयातनां तनुभृतस्त्वामाश्रितास्त्वत्त्यजो
नीता लोकमशोकमत्रभवता नारायणेन ध्रुवम् ॥ २४ ॥

हे मार काम, त्वं कोमलचेतसोऽपि मुनीन्बाणैर्यत्पीडयसि, तेन हेतुना त्वद्वृत्ततस्त्वदाचरणेन त्वत्पिता हरिः क्रुद्धचित्तो वर्तते । मयि हरेः कोपः कथं ज्ञातः, तत्राह—यतस्त्वामाश्रिताः कामरता जना यमपीडां प्राप्ताः । त्वत्त्यजो निष्कामा जना अत्रभवता पूज्येन हरिणाशोकं मोक्षं प्रापिताः, । अतो ध्रुवं ज्ञायते हरिस्त्वयि कुपितः ॥

लक्ष्मि त्वं यदपीपलः पलभुजः पौलस्त्यपूर्वानमू-
नक्षीणैर्विभवैरशूशुष ऋषीनप्यन्नतृप्तिं विना ।
मातुस्तेऽनुचितं समस्तजगतामेतच्चिरं चिन्तयँ-
ल्लङ्कायां पुरि शासनं तव धवश्चक्रे भवन्राघवः ॥ २५ ॥

हे लक्ष्मि पौलस्त्यपूर्वानमून्रावणादीन्पलभुजो राक्षसान्पूर्णैर्विभवैः समृद्धिभिस्त्वं यदपीपलः पालितवत्यसि । ऋषीन्विश्वामित्रादीनन्नतृप्तिं विना शूशुषः शोषितवत्यसि । सर्वजगतां मातुस्तवैतद्रक्षःपालनमृषिशोषणं चानुचितम् । एतच्चिरं चिन्तयंस्तव धवस्तव भर्ता रामो भवँल्लङ्कायां तव शासनं शिक्षणं चक्रे ॥

तत्र युक्तिमाह—

नोचेदेष दशास्यतामनुभवन्यादो भवाम्भोनिधे-
र्लङ्केशः क गिरामगोचरतरस्त्वद्दुर्लभो वा कुतः ।

तस्येच्छामपहाय कस्त्रिभुवने हर्तुं जनस्त्वामलं
तन्मातः कथमीदृशं पुनरपि प्रारभ्यते प्रस्तुतम् ॥ २६ ॥

चेद्यथेवं न स्यात्तर्हि दशास्यतां रावणभावमनुभवन्संसारसमुद्रस्य यादो जलजीवभूतो लङ्केशो रावणः क, गिरां वाचामगोचरतगोऽत्यन्तमविषयस्तव भर्ता रामः क । महदन्तरमनयोः । तस्य रामस्येच्छां विना त्रैलोक्ये त्वां हर्तुं हे मातः को वा समर्थो न कोऽपीत्यर्थः । तत्तस्मादीदृशं प्रस्तुतमुपक्रान्तं पुनरपि कथं प्रारभ्यते । पापिपालनं धर्मिशोषणं च न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

त्वं मूलप्रकृतिः पुराणपुरुषो नारायणोऽयं विधु-
र्वह्निस्त्वं स च बिन्दुरिन्दुवदने नादात्मकं ते वपुः ।
मातः किं बहुना चराचरमिदं जातं युवाभ्यां यत-
स्तस्मादौरपुत्रवन्निजतया पोष्यं विभेदं विना ॥ २७ ॥

हे मातरिन्दुवदने चन्द्रमुखि, त्वं मूलप्रकृतिरादिमाया, अयं नारायणः पुराणपुरुषः, अयं विधुश्चन्द्रस्त्वम्, अग्निर्हरिः, बिन्दुस्तव वपुर्नादात्मकं नादरूपम् । किं बहुना । इदं स्थावरजङ्गमं युवाभ्यां लक्ष्मीनारायणाभ्यां जातम् । तस्माद्भेदं त्यक्त्वौरसपुत्रवन्निजतया स्वीयत्वेन विश्वं पोष्यं पोषणीयम् ॥

तत्त्वं मातरनन्तमन्तरनिशं निध्यायतामायता-
वालोक्य स्थितिमेनमेव समया देवं दयासागरम् ।
अप्येतन्न विचिन्तयस्यधिजगत्येते दरिद्रार्दिता
दत्त्वा पर्यनुयोगमच्युतपरा मां ह्रेपयिष्यन्ति यत् ॥ २८ ॥

हे मातः, तस्मात्त्वमन्तश्चित्तेऽनन्तं नितरां ध्यायतां स्मरतामायतावुत्तरकाले दयासमुद्रमेनं देवं हरिं समया हरिसमीपे स्थितिमालोक्य तन्न चिन्तयसि । किं तच्चिन्तनीयम्, अत आह—दरिद्रार्दिता एते हरेरग्रे पर्यनुयोगमुपालम्भनं दत्त्वा मां ह्रेपयिष्यन्ति । तस्माद्भक्तेभ्यो दारिद्र्यं दूरीकार्यमित्यर्थः ॥

मातर्मङ्गलदेवते मधुरया दृष्ट्या मनुष्या मुदा
वीक्ष्यन्ते भवदीक्षिताः शतमखीभावाय ते दीक्षिताः ।
दोषस्तेषु गुणायते रिपुरपि प्रायेण मित्रायते
व्यालो रज्जवति क्षितिस्त्रिदिवति क्षोणीपतिर्दासति ॥ २९ ॥

हे कल्याणदेवते मातः, ये मनुष्या मधुरया कृपायुक्तया दृष्ट्या मुदा त्वया वीक्ष्यन्ते ते भवसंसारे दीक्षिताः संसारिणः संसरणदीक्षां प्राप्ताः सन्तः शतमखीभावायेन्द्रत्वभवनाय दी-

१. दरिद्रेति भावप्रधानो निर्देशः.

क्षिता भवन्ति। तेषु च दोषोऽपि गुणायते, रिपुरपि बाहुल्येन मित्रवदाचरति, व्यालः सर्पो रज्जवति रज्जुवदाचरति, क्षितिः पृथ्वी त्रिदिवति स्वर्गवदाचरति, क्षोणीपती राजा दामवदाचरति। गुणायते, मित्रायते, इत्यत्र क्यङ्। रज्जवतीत्यादौ क्विप्॥

अप्येकक्षणमेधि रे मधुकरः श्रीमन्मधुद्वेषिणः
पादाम्भोजयुगे धिगेव कमलाकाङ्क्षावशः क्लिश्यसि।
यद्भूताभ्युदयाय भूरिविभवैराविर्भवेद्भार्गवी
भक्त्या भर्तु····रसाधुभिरभिप्रायैः परैः पूर्यताम्॥ ३०॥

रे जन्तो, एकक्षणमपि श्रीमतो मधुसूदनस्य पादाब्जयुग्मे मधुकरो भ्रमर एधि भव। तव कमलाया लक्ष्म्या आकाङ्क्षया यदाकुलत्वं तद्धिगस्तु। यतो सा भार्गवी भृगुपुत्री लक्ष्मीर्भर्तुर्हरेर्भक्त्यैव भक्तानामभ्युदयायाविः प्रकटा भवेत्। अतः परैरन्यैरसाधुभिरभिप्रायैः पूर्यताम्, अन्येऽभिप्राया न कार्या इति भावः॥

दूरं याहि दरिद्र दीर्णहृदयं दौर्भाग्य भङ्गं भज
व्याधे लावणसैन्धवीषु लहरीष्वापद्यतां निह्नवः।
शेषं भ्रंशमुपैतु युष्मदुपमं नारायणाराधने
वैयग्र्यं व्यपहाय लग्नमनसो जाता वयं सर्वथा॥ ३१॥

हे दरिद्र, दीर्णं स्फुटितं हृदयं यस्यैवंभूतं सत्त्वं दूरं याहि। हे दौर्भाग्य, नाशं प्राप्नुहि। हे व्याधे रोग, त्वया लवणसिन्धोरिमा लावणसैन्धव्यः। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः। क्षाराब्धिसंबन्धिनीषु लहरीषु निह्नवो लय आपद्यतां प्राप्यताम्। रोगेण क्षाराब्धौ पतितव्यमित्यर्थः। शेषमनुक्तं युष्मदुपमं भवत्सदृशं दुःखभयादिकं भ्रंशं नाशमुपैतु। यतो वयं वैयग्र्यं व्यग्रत्वं त्यक्त्वा सर्वांशेन कृष्णाराधने लग्नचित्ता जाताः, अतो दारिद्र्यादिभिर्मयि न स्थेयमिति भावः॥

दयालुर्देव त्वं क इव हृदयालुस्त्वदपरो
रमा यस्यादेशोत्सवभवनवानन्दलहरी।
अधर्मो यन्नाम्ना विलयमयते माधव सदा
तदप्येतत्सीदत्यहह भुवनं त्वत्कपितृकम्॥ ३२॥

हे देव माधव, त्वं दयालुः। त्वदन्यो हृदयालुः कृपावान्क इव, न कोऽपीत्यर्थः। रमा लक्ष्मीर्यस्य तवादेश आज्ञैवोत्सवस्तदुत्पन्ना नवा आनन्दलहरी हर्षपरम्परा यस्याः सा। लक्ष्मीर्यस्याज्ञाकारिणीत्यर्थः। यस्य तव नाम्ना अधर्मो नाशमाप्नोति। तदप्येवं सत्यपि त्वं पिता यस्येदृशं भुवनमहह इत्याश्चर्ये सीदति दुःखं प्राप्नोति। त्वयि नाथे दुःखं न घटत इत्यर्थः॥

---

१. 'किमेव' क. २. दरिद्रेति भावप्रधानो निर्देशः. ३. 'व्यवहाय' क.

प्रमोदाय प्रायः प्रभवतु वधूनेत्रनलिनो-
ल्लसल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपश्रेणिसुभगः ।
कटाक्षः केषांचित्कृतसुकृतसंघातवशतो
हरिध्यानं हित्वा मम किमपि नायाति हृदये ॥ ३३ ॥

वध्वा नेत्रपद्म उल्लसन्ती शोभमाना या लक्ष्मीस्तस्या यल्लीलाकमलं तत्र या मधुपश्रेणिर्भ्रमरपङ्क्तिस्तद्वत्सुभग एवंविधः कटाक्षः सुकृतसंघातः पुण्यसमूहस्तद्वशात्प्रायः केषांचित्प्रमोदाय सुखाय प्रभवतु । नायं कटाक्षः, किं तु पद्मालया इमा वधूनेत्रे पद्मं निवसति, तद्धस्ते लीलाकमलमस्ति, तत्र भ्रमरपङ्क्तिः सेवेयमिति भावः । एवं केचित्स्त्रियाः सुखमनुभवन्तु । मम तु हृदये हरिध्यानं त्यक्त्वा किमपि नायाति ॥

मुरारातिर्भाति श्रुतिमुकुटमाणिक्यकिरणा-
वलीभिर्व्याश्लिष्यच्चरणनखचन्द्रद्युतिचयैः ।
भजज्जन्तुस्वान्तोत्कटकुहरतो मोहतिमिरं
निरस्यन्नीरन्ध्रैर्हृदि यदि तदिष्टं किमितरत् ॥ ३४ ॥

श्रुतेर्मुकुटभूतोपनिषत्तदेव माणिक्यं रत्नं तस्य किरणपङ्क्तिभिर्व्याश्लिष्यन्तः संबध्नन्त उपनिषत्प्रतिपाद्या ये चरणनखास्त एव चन्द्रास्तेषां नीरन्ध्रैर्निबिडैर्द्युतिचयैः कान्तिपुञ्जैः कृत्वा भजतां जन्तूनां स्वान्तं चित्तमेवोत्कटं कुहरं गर्तं तस्मान्मोहान्धकारं निरस्यन्निवर्तयन्मुरारिर्यदि हृदि भाति तर्हि इतरदन्यदिष्टं किम्, न किमपि । हरिध्यानाधिकं सुखं नास्तीत्यर्थः । अज्ञाननाशके हरौ हृदि भाति सति कृतार्था भवन्तीति भावः ॥

यच्छक्यं नैव वाचंयमविमलमनः संपरित्यज्य बद्धुं
नैर्गुण्यादेव बन्धं व्रजति पुनरहो न प्रसङ्गाद्गुणानाम् ।
यस्मिन्बद्धे विमुक्तिर्भवति तनुभृतां यत्त्रिलोक्याममूल्यं
कौशल्यागर्भरत्नं मम हरतु तमःस्तोममत्यद्भुतश्रि ॥ ३५ ॥

यद्रामरत्नं वाचंयमानां मुनीनां विमलं मनस्त्यक्त्वा बद्धुं नैव शक्यम् । यच्च मनसो नैर्गुण्यादेव संबन्धं याति, न तु गुणानां विषयाणां प्रसङ्गात्सेवया । यस्मिन्बद्धे प्राणिनां मुक्तिर्भवति । यच्च त्रिलोक्याममूल्यमत्यन्तमाश्चर्यकारिणी श्रीर्यस्य तन्निर्मल्य कौशल्यागर्भरत्नं रामरत्नं मम तमःस्तोममन्धकारसमूहं हरतु । अज्ञाननिवृत्तिं करोत्वित्यर्थः ॥

ये जन्मान्तरपर्युदञ्चनवशादायान्ति जायादितां
जीवास्तेष्वपि मातृशासितमिदं चेतो ममत्वाकुलम् ।
सर्वेषां हि न तत्कथं तनुभृतां चौरेष्वपीदृग्रसं
तेऽप्येवं भवितार एव धिगिमां चेष्टां विवेकोज्झिताम् ॥ ३६ ॥

ये प्राणिनो जन्मान्तरेऽन्यजन्मनि यत्पर्युदञ्चनमृणम्। 'ऋणं स्यात्पर्युदञ्चनम्' इति कोशः। तद्वशाज्जायादितां स्त्रीपुत्रपौत्रादिभावमायान्ति। मातृशासितं मूर्खम्। 'मूर्खः स्यान्मातृशासितः'। इदं चेतस्तेष्वपीदृग्रसं पुत्रादिसमस्नेहाकुलं ममतया व्यग्रम्। तथा सर्वेषां तनुभृतां तच्चित्तं चौरेष्वपीदृग्रसं पुत्रादिसमस्नेहं कथं न भवति। यतः, ते चौरादयोऽप्येवं भवितारो जायादिभावं यास्यन्ति। अत एवेमां विवेकहीनां चेष्टां धिक्॥

नित्यं हृत्कमलं कृतार्थयतु मे देवो भवानीपति-
र्यस्मिन्मार्गगते मतेर्विरमति द्रागेव माया यया।
हर्तुं बोधधनं निबध्य बहुधा पाशैः प्रमादादिभि-
र्मोहाब्धौ विषयैर्विलोभ्य विवशं व्याक्षिप्यते विष्टपम् ॥ ३७ ॥

भवानीपतिर्देवः शिवो नित्यं मम हृत्पद्मं कृतार्थयतु। यस्मिञ्शिवे मार्गमिते द्राक् शीघ्रं मतेर्माया विरमति निवर्तते। तिष्ठतु माया, तत्राह—यया मायया ज्ञानं धनं हर्तुं प्रमादादिभिः पाशैर्बहुधा बद्ध्वा विषयैः स्रगादिभिर्विलोभ्य विवशं बद्ध्वा भुवनं मोहसागरे क्षिप्यते॥

पूर्वो ह्रस्व इतश्च दीर्घ इतरो नैव क्वचिद्विद्यते
कस्यानेन समानता त्रिभुवने को वा समानोऽमुना।
अन्तःस्थायिनि घोषवत्यविरतं लोकोपचारात्मनः
संज्ञासंधिसमाप्तये प्रतिजनुः किं नात्र तत्स्थीयते ॥ ३८ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्तिगौरवदर्शनं नाम पञ्चमः स्तबकः।

हे मनः, प्रतिजनुर्जन्मनिजन्मनि संज्ञा देवदत्तादिका नरपश्वादिका वा तस्याः संधिः संबन्धस्तत्समाप्तये जन्मनिवृत्त्यै अत्र हरौ किं न स्थीयते। यस्मादितो हरेः पूर्वे आदिर्नास्ति, अनादित्वात्। इत इतरो ह्रस्वो रिपुरपि नास्ति, इतो दीर्घोऽपि क्वचिन्न विद्यते, त्रैलोक्येऽनेन हरिणा समानता सादृश्यं कस्य अमुना समानो वा कः, न कोऽपीत्यर्थः। किंभूतेऽत्र। अन्तःस्थायिनि चित्तस्थे। अन्तर्यामिणीत्यर्थः। लोकोपचाराल्लोकव्यवहारतोऽविरतं नित्यं घोषवति शब्दवति घोषो वेदशब्दः प्रतिपादकत्वेनास्तीति। वस्तुतो वागगोचरे। तदासक्तिः कथं न क्रियते इत्यर्थः॥

इति महीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्तिगौरवदर्शनं पञ्चमः स्तबकः।

षष्ठः स्तबकः।

ये संसारतमिस्रतीव्रतपना ये मुक्तिलक्ष्मीलस-
न्मुक्ताहारकिणाः, प्रणामनिपुणप्राणिप्रसादोन्मुखाः।

अद्वैतागमवाक्यदीपकदशानिर्माणसूत्राणि ये

ते गोविन्दगुणाः प्रमोदमतुलं कुर्वन्तु वः सर्वदा ॥ १ ॥

ते हरिगुणा वो युष्माकं अतुलं प्रमोदं हर्षं कुर्वन्तु । ते के । ये संसाररूपान्धकारस्य तीव्रसूर्यप्रायाः । संसारनिवर्तका इत्यर्थः । ये मुक्तिरूपा या लक्ष्मीस्तस्या लसन्तो मुक्ताहारस्य कणा मणयः । ये च नमस्कारकुशला ये प्राणिनस्तेषां प्रसादं प्रत्युन्मुखाः । प्रमादकरा इत्यर्थः । ये च । अद्वैतागमवाक्यानि वेदान्तशास्त्रवचांसि त एव दीपकास्तेषां दशानिर्माणाय वर्तिरचनाय सूत्रभूताः ॥

कृष्ण त्वत्करुणाकटाक्षलहरीलीलालवाय स्पृहां

कुर्वन्तः कमलासनप्रभृतयो देवाः स्तवं तन्वते ।

एकस्तत्व पादपद्मरजसां गङ्गाम्बुना मिश्रितो

वातोद्भूतकणः कृतार्थयतु मां कोऽपि प्रणामानतम् ॥ २ ॥

हे कृष्ण, ब्रह्मादयो देवास्तव कृपाकटाक्षलहर्या या लीला तस्या लेशायैकदेशप्राप्तये इच्छां कुर्वन्तः सन्तस्तव स्तवान्स्तोत्राणि कुर्वते । तत्तस्मात्तव चरणधूलीनामेको वातोद्भूतः कोऽपि कणो लेशो नत्या नम्रीभूतं मां कृतार्थयतु । किंभूतः । गङ्गोदकयुक्तः ॥

त्वं राजा भुवनेष्वतो भुवि तवावात्सं कुटुम्बीभव-

न्दुष्पूरोदरपूरणाय वृषलः क्षेत्री खलेषु स्थितः ।

निष्पन्नं भवतो निवेदितवतो मे कर्मबीजैरपि

क्षीणं तत्तव सेवनव्यसनिनं मामच्युताङ्गीकुरु ॥ ३ ॥

यतस्त्वं भुवनेषु राजा अतः कुटुम्बीभवन्नहं तव गृहे अवात्सम्मुषितवानस्मि । वसतेर्लुङ्युत्तमैकवचने रूपम् । किमर्थम् । दुष्पूरस्य जठरस्य पूरणाय । कीदृशोऽहम् । वृषलः वृषं धर्मं लुनातीति धर्मविमुखः । क्षेत्री शरीरवान् । खलेषु पापेषु स्थितः । क्षेत्रे निष्पन्नमुपार्जितं शुभाशुभं भवतस्तव निवेदितवतो मम कर्मरूपबीजैः क्षीणं कृष्णार्पणबुद्ध्या कर्म कुर्वतः । कर्मक्षयादिति भावः । 'यत्करोषि–' इति गीतोक्तेः । तस्मात्तव सेवासक्तं मां हे अच्युत अङ्गीकुरु ॥

न्यायोऽयं निरणायि नैकनिगमैर्नारायणानश्वरः

कर्तारं तदुपैति कर्म कलितं यद्येन यादृग्यथा ।

त्वामेव स्मरतो ममेह विगतोऽनेहा महानप्यहो

मच्चिन्ता निमिषार्धमेकमपि किं तत्तन्यते न त्वया ॥ ४ ॥

हे नारायण, अनेकशास्त्रैरनश्वरो निश्चलोऽयं न्यायो निरणायि निर्णीतः । क इत्याह—येन प्राणिना यथा येन प्रकारेण यादृक् शुभमशुभं वा कर्म कलितं कृतं तत्कर्तारमुपैति ।

मम तु त्वामेव स्मरतः सतो महाननेहा दीर्घकालो गतः । तर्त्तर्हि निमिषार्धमपि मच्चिन्ता त्वया किमिति न तन्यते । मच्चिन्ता विधेयेति भावः ॥

श्रीविष्णो जगदेकजीवन घनानन्दैकदीक्षागुरो
मूर्छन्मोहमहान्धकारतरणे कारुण्यरत्नाकर ।
ग्राहव्याहतचेष्टितद्विपविपद्विच्छेददक्ष प्रभो
कस्याग्रे भवसंभवः परिभवस्त्वामन्तरेणोच्यते ॥ ५ ॥

हे श्रिया युक्त विष्णो, हे जगतामेकजीवन, हे निबिडानन्दैकदीक्षायामानन्ददाने गुरो, हे मर्छतां मूढानां मोह एव महान्धकारस्तस्य तरणे खे मोहनाशक, हे कारुण्यरत्नाकर दयाब्धे, ग्राहेण व्याहता चेष्टा यस्यैदृशो द्विपो गजेन्द्रस्तस्य विपन्नाशे चतुर, हे प्रभो, संसारोत्थः पराभवस्त्वां विना कस्याग्रे कथ्यते ॥

सध्रीचीर्दुःखवीचीरतिशयविषमा विक्षिपन्व्याकुलत्वं
गच्छन्न च्छन्दतः स्वादधिभवजलधि त्वां मधुद्वेषणैषः ।
स्मर्तुं शक्नोमि वेला मयि तव तदियं देव दातुं दयार्द्र-
दृष्टेरंशं प्रभूणां त्रिजगति करुणादानपात्रं यदार्तः ॥ ६ ॥

हे मधुद्वेषण मधुसूदन । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । एषोऽहं त्वां स्मर्तुं न शक्नोमि । किं कुर्वन् । अधिभवजलधि संसाराब्धौ अत्यन्तं विषमाः सध्रीचीः सहावर्तशीलाः सर्वत्र प्रसारिणीर्दुःखलहरीर्विक्षिपन्प्रेरयन् । अत एव स्वात् निजात् छन्दतोऽभिप्रायात् स्वाभिप्रायेण स्ववशेनैव वा व्याकुलत्वं गच्छन् । 'छन्दो वशेऽभिप्राये च' इति कोषः । तत्तस्मात् हे देव, तव दयार्द्रदृष्टेरंशं मयि दातुमियं वेला एव समयः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' । यद्यस्मादार्तो दुःखितः । त्रैलोक्ये प्रभूणां दयादानस्य पात्रम् । प्रभुभिर्दीनेषु दया कार्येति भावः ॥

देव श्रीवासुदेव ध्रुवमवति तवोदारलीलाकला य-
द्विश्वं शश्वन्निकारोद्यतदनुतनुजव्याकुलीभूतमेतत् ।
तत्रैकान्तेऽनुकम्पानिगमनिगदिता न्यायदृष्टा निदानं
तत्त्वं विश्वोपकारव्रत वितर मयि प्रासदौःस्थ्ये दृगंशम् ॥ ७ ॥

हे श्रीवासुदेव, देव दीप्यमान, तवोदारा महती या लीला तत्कला लेशोऽप्येतद्विश्वं ध्रुवमवति रक्षति । कीदृशम् । शश्वन्निकारे पराभवे उद्यता ये दनुतनुजा दानवास्तैर्व्याकुलीभूतम् । तत्र तासु लीलासु एकान्ते अनुकम्पा निगमैर्वेदैः कथिता । या न्यायदृष्टिस्तत्त्वज्ञानं तस्य निदानं कारणम् । तत्तस्माद्धे विश्वोपकारव्रत सर्वेषामुपकार एव व्रतं यस्य तादृश, प्रासदौःस्थ्ये दुःखिते मयि दृगंशं कृपाकटाक्षं वितर देहि ॥

एतन्मेऽव मुकुन्द देव हृदयं व्याप्तं विपद्वारिधे-
वींचीभिर्विरलेतराभिरभितो रम्भेव दीर्घ्यद्दलैः ।
विज्ञप्तिर्वरदायिनी[1] त्वयि कृतापि स्यान्न चेत्प्राणिनां
शब्दब्रह्मणि तच्छ्रमो मतिमतामाकाशकण्डूयनम् ॥ ८ ॥

हे मुकुन्द देव, एतन्मे हृदयमव रक्ष। कीदृशम् । विपद्वारिधेर्दुःखाब्धेर्विरलेतराभिर्घनाभिर्वीचीभिर्व्याप्तमत्यन्तदुःखितम् । तत्र दृष्टान्तः—दीर्घ्यद्भिर्दलैः पत्त्रैर्यथा रम्भा कदली व्याप्ता । हे नाथ, त्वयि कृतापि विज्ञप्तिर्यदि प्राणिनां वरदायिनी इष्टदात्री न चेत् तर्हि मतिमतां सुबुद्धीनां शब्दब्रह्मणि वेदे श्रमो नभःकण्डूयनतुल्यः । हरिसेवयेष्टप्राप्तिरिति वेदार्थः । स चेन्मिथ्या तर्हि वेदोक्तकर्मणि श्रमो नभःखर्जनवन्मिथ्येत्यर्थः ॥

यन्मे पातकमस्ति माधव तव ध्यानान्तरायीभव-
त्तत्किं देव निवार्यते न भवता भक्तानुकम्पावता ।
दासे दुःसहवेदनां गतवति स्वामी समर्थोऽपि चे-
दौदासीन्यमुरीकरोति तदहो स्वस्वामिधर्मः कुतः ॥ ९ ॥

हे माधव, तव ध्यानेऽन्तरायीभवद्विघ्नभूतं पातकं यन्मेऽस्ति । हे देव, भक्तेषु कृपालुना त्वया तत्पातकं किं न निवार्यते । अर्थान्तरेण द्रढयति—दुःसहपीडायुक्ते दासे सति दुःखनिरसनसमर्थोऽपि स्वामी चेदुदासीनतामुपेक्षां कुरुते, तर्हि स्वामिसेवकधर्मः कुतः । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

यस्मिन्न स्मृतिमेषि मेऽखिलगुरो गोविन्द तस्मिन्क्षणे
मा जीवन्निति नीतिनिर्मलमतिर्मापैतु मच्चेतसः ।
जन्तुर्यत्तव सेवया विरहितो जीवत्यवश्यं न त-
त्सारं सौरभसंपदामविषयो यद्वत्स्मितं कौसुमम् ॥ १० ॥

हे सर्वगुरो, हे गोविन्द, यस्मिन्क्षणे त्वं स्मृतिं नैषि चित्तं नायासि तस्मिन्कालेऽयं जनो मा जीवन्नश्यतु । 'माङ्याक्रोशे' इति शतृप्रत्ययः । इत्येतादृशी नीत्या निर्मला मतिर्मच्चित्तान्मा गच्छतु । यस्माज्जन्तुस्तव सेवां विना यज्जीवति अवश्यं न तत्सारम् । तत्र दृष्टान्तः—यथा कौसुमं स्मितं पुष्पविकासः सौरभसंपदां गन्धसमृद्धीनामविषयो न सारम् । अगन्धं पुष्पं निषिद्धमित्यर्थः ॥

तावन्मे मन्तुमत्त्वं मधुमथन महद्यामि यावन्न यन्ना-
द्योगाभ्यासप्रवीणैरपि कपिलमनुव्यासपूर्वैः स्मृतं ते ।

---

1. 'दायिनि' ख.

पादाम्भोजं शरण्यावधि शरणमधिष्ठानमेकं शुभानां
पश्चान्मे कैव चिन्ता तव भुवनविभो रक्षणीयस्य धर्मात् ॥ ११ ॥

हे मधुमथन, तावन्मम महन्मन्तुमत्त्वं सापराधता यावद्यत्नाद्योगाभ्यासकुशलैः कपिलादिभिः स्मृतं तव पादाम्बुजं शरण्यानामवधिभूतं शुभानां कल्याणानामेकं स्थानं शरणं न यामि। पश्चान्मम कैव चिन्ता, न कापीत्यर्थः। कीदृशस्य मे। हे भुवनविभो, त्वया धर्माद्रक्षणीयस्य त्वच्छरणागतस्य। मे [मम] त्वयैव रक्षा कार्येति भावः॥

गोभिः शोभि तवानुवादनिबिडानन्दाभिरुद्यद्वृषं
रामोदारचरित्रचारु दलितारिष्टं प्रभूतद्युति।
त्यक्तत्रासमघादपि प्रबलतस्त्वत्पादपद्माश्रयं
त्याज्यं गोकुलवद्गदाग्रज कदाप्येतन्नमे तन्मनः॥ १२ ॥

हे गदाग्रज, मम मनो गोकुलवत्कदापि त्वया न त्याज्यम्। कीदृशं गोकुलं मनश्च। तवानुवादेन निबिड आनन्दो यासां तादृशीभिर्गोभिर्धेनुभिरिन्द्रियैश्च शोभि राजितम्। उद्यन् वृषोऽसुरो धर्मश्च यत्र। रामस्योदारचरितेन चारु, रामाणां स्त्रीणां चरित्रेण चारु। दलितोऽरिष्टो वृषभासुरो विघ्नश्च यस्मात्। प्रकृष्टकान्तीति समानम्। प्रबलादघासुरात्पापाच्च त्यक्तत्रासं निर्भयम्। 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः। तव चरणपद्ममाश्रयो यस्येति समानम्॥

संप्राप्तं भुवनत्रयेऽपि सुयशः सोमावदातं मया
लब्ध्वानेकसुखानुभूतिसुभगा सुत्रामलक्ष्मीरपि।
मन्ये तीर्णमशेषदुःखविषमं संसारवारांनिधिं
यद्यायाति दशास्यशात्रव तव ध्यानामृतं मे हृदि॥ १३ ॥

हे दशास्यशात्रव रावणारे, तव ध्यानलक्षणममृतं यदि मम चित्ते आयाति, तदा मया त्रैलोक्ये चन्द्रनिर्मलं यशः प्राप्तं नानासुखानुभवेन सुभगेन्द्रलक्ष्मीरपि प्राप्ता। 'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री' इत्यमरः। नानादुःखैर्विषमं संसारसमुद्रं तीर्णं मन्ये॥

चेतो मे चरितार्थयाच्युत चिरं त्वद्ध्यानबुद्ध्यान्वितं
रूपेण प्रकटीभवन्नवभिदाभक्तिप्रतीतात्मनाम्।
येन त्वं बहुलाकुलं[1] बहुलया वृष्ट्याकुलं[2] गोकुले
रक्षिष्यन्बिभराम्बभूविथ गिरिं गोवर्धनं लीलया॥ १४ ॥

---

१. 'बहुगोकुल' क. २. 'कुलव्याकुलम्' क; 'कुलं गोकुलम्' ख.

हे अच्युत, तव ध्यानेन या बुद्धिस्तद्युक्तं मे चित्तं चरितार्थय कृतार्थं कुरु । कीदृशस्त्वम् । नव भिदा भेदाः श्रवणकीर्तनादयो यस्याः सा नवभिदा सा चासौ भक्तिश्च । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वाद्भिदाशब्दस्य पुंवद्भावाभावः । तया प्रतीतस्तुष्ट आत्मा चित्तं येषां तेषां प्रकटीभवन् । येन हेतुना त्वं किलेति प्रसिद्धौ । [गोकुले] बहुलया घनया वृष्ट्या व्याकुलं बहुलाकुलं गोकुलं रक्षिष्यन् रक्षितुम् । तुमर्थे लट् । गोवर्धनं गिरिं लीलया बिभरांबभूविथ धृतवानसि । 'बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नौ शितौ च बहुला गवि' ॥

कारुण्यामृतपूरिताक्षियुगलव्यालोलनैकद्युति-
स्पर्शोद्देशदलद्दुरन्तदुरितं दामोदरैनं तव ।
तावत्पाहि कृपाहितैकनिलय त्वत्पादपद्मस्मृते-
रन्तर्यामिणि यामि निर्मलतया त्वय्येव यावल्लयम् ॥ १५ ॥

हे कृपाहितैकनिलय दयाहितयोरेकाश्रयभूत, हे दामोदर, तवाङ्घ्रिस्मरणान्निर्मलत्वेनान्तर्यामिणि त्वयि यावदहं लयं यामि लीनो भवामि तावदेनं मां त्वं पाहि रक्ष । कीदृशं माम् । तव कारुण्यामृतेन पूरितं यन्नेत्रयुगमं तस्य व्यालोलाः प्रसरन्त्यो या नैकद्युतयो विविधकान्तयस्तासां स्पर्शोद्देशेन स्पर्शलेशेनैव दलद्दुरन्तं दुःसहं दुरितं पापं यस्य तम् ॥

ये लक्ष्मीपतिपादपङ्कजमिलन्मन्दाकिनीमज्जना-
द्दामानन्दभरेण भान्ति भविनां ते वासराः सार्थकाः ।
सद्यःपण्डकखण्डिताधरवधूवैक्लव्यवद्ब्रह्मवि-
त्कर्मन्दिक्रियमाणकर्मवदहो शेषं जनुर्नार्थवत् ॥ १६ ॥

हरिपादपद्मे मिलन्ती या गङ्गा तत्र मज्जनेन हरिपादस्मरणेनोद्दामो बहुलो य आनन्दभरः सुखौघस्तेनोपलक्षिता दिवसा ये प्राणिनां यान्ति ते सार्थकाः । शेषं हरिपदस्मृतिहीनं जन्म नार्थवन्निरर्थकम् । तत्र दृष्टान्तः—सद्यः पण्डकेन नपुंसकेन खण्डित ओष्ठो यस्या ईदृश्या वध्वा वैक्लव्यं दुःखं तद्वत् । तद्यथा निरर्थकम् । किं च ब्रह्मविदा कर्मन्दिना तापसेन क्रियमाणं यत्कर्म तद्वत् । 'कर्मन्दी तापसो यतिः' । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ–' (४।१।१३) इति व्याससूत्रात् ॥

श्रीमच्चूतकुणेऽतिसौरभचणे कीरः कुलस्त्री धव-
ध्याने मञ्जुसरोजराजिषु यथा पुष्पंधयश्रेणयः ।
वातान्दोलितवारिवाहविगलद्वारीव सारङ्गव-
ल्लक्ष्मीलालनलोल लालसमिदं त्वत्सेवने मेऽस्तु हृत् ॥ १७ ॥

हे रमालालनलोल लक्ष्मीविलासने सतृष्ण । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । इदं मम हृदयं तव सेवने लालसं साभिलाषमस्तु । तत्र दृष्टान्तचतुष्टयमाह—अतिसौरभेन वित्ते

विख्याते श्रीमति चूतकुणे पक्वाम्रे कीरः शुको यथा साभिलाषः स्यात् । 'तेन वित्तश्चुञ्चु-प्चणपौ' इति सौरभशब्दाच्चणप्प्रत्ययः । पक्वश्चूतश्चूतकुणः । 'तस्य पाकमूले पीडादिकर्णा-दिभ्यः कुणज्जाहचौ' इति कुणप्प्रत्ययः । यथा भर्तुर्ध्याने कुलनारी लोला । यथा च मनो-हरपद्मश्रेणीषु भ्रमरपङ्क्तयः । यथा वातेन कम्पितो यो मेघस्तस्माद्विगलति वारि जले सार-ङ्गश्चातक इव । एतेषां तेष्विव मे त्वयि प्रेमास्त्विति भावः ॥

साक्षाद्यस्य मनोमयी तव भवेदर्चा स संत्यज्यते
संसाराभिधया भयंकररुजा तैस्तैः सपर्यामृतैः ।
स्नातं सर्वसुखावहैर्मुनिवराः कल्याणगीर्भिः सुराः
कल्पद्रुप्रसवैः प्रभूतमहमं संपूजयन्ति प्रभो ॥ १८ ॥

हे प्रभो, यस्य पुंसः साक्षान्मनोमयी भवदर्चा भवेत् मानसी तव पूजा प्रतिमाध्यानं वा भवेत् स पुमान् संसाररोगेण भयंकरेण त्यज्यते । सुखावहैः पूजामृतैः स्नातं तं मुनिवराः शुभवाणीभिः 'चिरं जीव' इत्यादिभिरर्चन्ति । सुराः कल्पवृक्षपुष्पैश्च । कीदृशं तम् । प्रभूतमहमं बहुलतेजसम् ॥

सेवा ते वासुदेवानिशमशनिरसौ प्रौढपापाचलानां
चिन्तारत्नं च साक्षाज्जगति जनमनःकामनापूरणाय ।
स्फूर्जद्दुःखौघवीचीविषमतमभवाम्भोधिपारावनीयं
तद्ब्रह्माद्वैततेजोमृतमयमनयैवाप्ययोगादवाप्यम् ॥ १९ ॥

हे वासुदेव, तव सततं सेवा प्रौढा ये पापपर्वतास्तेषामशनिः । वज्रप्राया नाशिकेत्यर्थः । ज-नमनसामिच्छापूरणाय सचिन्तामणितुल्या इष्टप्रदा । स्फूर्जन्त्यो या दुःखोर्मयस्तैर्विषम-तमो यः संसाराब्धिस्तस्य पारावनी परपारतीरभूमिः । संसारतारिकेत्यर्थः । तत्तस्मादयो-गादपि योगाभ्यास विनापि अमृतमयं ब्रह्माद्वैतं तेज आत्मसाक्षात्काररूपं मयानया सेव-यैवावाप्य प्राप्यम् ॥

विष्णो कामितकामितानि ददते लोकत्रये देवता
सा चेदस्ति तदातदर्पितहृतौ कालः किमालस्यकृत् ।
त्वद्भक्त्या फलितं तु कालकलितं न क्षीयते जन्मिना-
मिष्टं माति मनोरथस्य महिमोद्रेकान्न मार्गेऽपि च ॥ २० ॥

हे विष्णो, त्रैलोक्ये का देवता अमितकामितानि बहूनीष्टानि ददते । 'दद दाने' । सा चेदिष्टदात्री देवतास्ति तदा तद्दत्तापहारे कालः किमालस्यं करोति । न करोतीत्यर्थः । त्व-द्भक्त्या प्राप्तं तु कालग्रस्तं न नश्यति । किं च भक्तिफलं च प्राणिनां मनोरथमार्गेऽपि म-हिमाधिक्यान्न माति । मनोरथाधिकं सेवाफलमिति भावः ॥

लक्ष्मीकान्त कृतान्तपत्तनमनभ्यर्णं किमु प्राणिनां
यावज्जीवमपि प्रपीडितहृदस्तिष्ठन्ति लोभादिभिः।
तन्नस्त्वच्चरणारविन्दशरणादन्यां मनःकामनां
मा निर्मातु कदाचिदेव करुणाकल्लोलिनीकामुक ॥ २१ ॥

हे रमापते, हे करुणाकल्लोलिनीकामुक, कल्लोला ऊर्मयो यासु ताः कल्लोलिन्यो नद्यस्तासां कामुको भर्ता समुद्रः हे दयासमुद्र, तत्तस्मान्नोऽस्माकं मनः कदाचिदपि त्वत्पादपद्मशरणादन्यामिच्छां मा करोतु। यतः प्राणिनां कृतान्तपत्तनं यमनगरं किमु अनभ्यर्णं दूरम्। अपि तु निकटमेव। तथापि लोभादिभिर्यावज्जीवं पीडितचित्ता जनास्तिष्ठन्ति ॥

विष्वक्सेन किमेनमेनसि कृताशंसं नृशंसं जनं
कृत्वा कालमुखे क्षिपस्युपदिशन्कर्मानुरूपां मयि।
बुद्धिं विष्टपकष्टभञ्जन जनुर्जीवातुरेको नृणां
कारुण्यामृतवारिधिस्त्वमुचितं किं तत्तवापीदृशम् ॥ २२ ॥

हे विष्वक्सेन व्यापकसैन्य, हे विष्टपकष्टभञ्जन लोकदुःखनिवर्तक, जनुषि जन्मनि जीवातुर्जीवनौषधमतो दयामृतसमुद्रस्त्वं कर्मानुरूपामपि बुद्धिमुपदिशन्नेनसि कृताशंसं पापे कृताभिलाषं अत एव नृशंसं क्रूरमेनं जनं कृत्वा कालवदने किं क्षिपसि तवापि ईदृशं प्राणिनां नरकपातादिदुःखदानं किमुचितम्। अनुचितमित्यर्थः ॥

भेदाभावनया भवेदिह भवद्भक्तिर्न विष्णो मया
मायासंततमस्तमानकलितब्रह्मप्रकाशश्रिया।
भेदस्तु भ्रममातनोति परमं तत्त्वं किमित्याशया
तत्ते भक्तिसुधातरङ्गततये चेतः करोति स्पृहाम् ॥ २३ ॥

मायैव संततमं गाढान्धकारं तस्यास्तमाने नाशे कलिता प्राप्ता ब्रह्मप्रकाशश्रीः परमानन्दसाक्षात्कारो येनेदृशेन मया भेदाभावत्वेन हे विष्णो, तव भक्तिर्न भवेत्। भेदस्तु परमं तत्त्वं किमिति चित्ते भ्रमं विस्तारयति। तत्तस्मात्ते तव भक्तिलक्षणामृतोर्मिपङ्क्तये चित्तमिच्छां करोति ॥

दत्त्वा चन्दनमात्रमत्रभवते भावान्विता भामिनी
भूत्वा भाग्यवती व्यतीत्य विबुधानुच्चैरगात्कुब्जिका।
मालाकारमनस्तुतोष न कया पुष्पप्रदानाच्छ्रिया
भक्तिः स्वल्पतरापि ते वितनुते कामं न कं श्रीपते ॥ २४ ॥

अत्रभवते पूज्याय तुभ्यं कुब्जा भामिनी भावान्विता श्रद्धायुक्ता सती चन्दनमात्रं

दत्त्वा भाग्यवती भूत्वा देवानतिक्रम्यौच्चैर्हरिलोकं ययौ । पुष्पप्रदानादेव मालाकारमनोऽपि कया समृद्ध्या न तुतोष । अपि तु सर्वसमृद्ध्या तुष्टमभूत् । हे श्रीपते, स्वल्पतरापि ते भक्तिः क कामं न तनुते । सर्वेष्टमपि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

दत्तं पूतनया दयार्णव तव द्वेषं दधत्या विषं
　निःशेषं तदपि व्युदस्य सदसद्याता परं त्वत्पदम् ।
तस्यानौपयिकं मुकुन्द तव किं देयं यदङ्घ्रिस्थिता
　त्रिस्रोतास्तरसा रसादपि कृतं कर्म क्षिणोति क्षणम् ॥ २५ ॥

हे दयासमुद्र, द्वेषं धारयन्त्या पूतनया तव विषं दत्तं तदपि सर्वं सदसच्छुभाशुभं व्युदस्य त्यक्त्वा त्वत्पदं ब्रह्मपदं प्राप्ता । हे मुकुन्द, तस्य तव किं देयं दातव्यम् । अनौपयिकमनुपयोगि सर्वं देयम् । तवोपयोगीत्यर्थः । यत्पादस्थिता गङ्गा स्नेहादपि कृतं कर्म तरसा बलेन क्षणात्तत्क्षणं क्षिणोति नाशयति ॥

केशी केशव लेशमप्युपकृतेः कस्यापि नैव व्यधा-
　द्ब्रह्मा निष्ठुरकर्मकर्मठतमं चक्रे यमन्धं मदात् ।
यत्त्वं तं विरजीचकर्थ हृदयग्रन्थिं मृदित्वात्मनो
　हस्तेनान्तरगेन तस्य वपुषः स्वान्तं दयार्द्रं तव ॥ २६ ॥

हे केशव, केशी दैत्यः कस्याप्युपकारस्य लेशमपि नैवाकृत । ब्रह्मा मदान्धं यं निष्ठुरकर्मसु अतिकर्मठं प्रवीणतमं चक्रे । कर्मणे घटते, 'कर्मणि घटोऽठच्' । आत्मनः स्वस्य हस्तेन तत्तच्छरीरान्तर्गतेन हृदयग्रन्थिमहङ्कारमज्ञानं मृदित्वा विनाश्य यस्मात्त्वं केशिनं विरजीचकर्थ रजोहीनं कृतवान् । तस्मात्तव स्वान्तं चित्तं दयार्द्रम् । पापिनोऽप्युपकारादिति भावः ॥

दृष्ट्वा कालियनागदूषितपयःपानेन पन्नं यमी-
　तीरे तर्णकपालबालककुलं कस्योपकारस्त्वया ।
कृतो नेह दयार्द्रयाच्युत धिया यद्वैनतेयादभू-
　द्भोगी भग्नभयो धुनी गतगरा रम्याश्च दम्यादयः ॥ २७ ॥

हे अच्युत, तर्णका वत्साः पाला बालका गोपकुमारास्तत्समूहं कालियनागेन दूषितं विषप्रायं कृतं यत्पयो जलं तत्पानेन यमुनातीरे पन्नं मृतं दृष्ट्वा करुणार्द्रया दृष्ट्या त्वया कस्योपकारो न कृतः । सर्वस्यापि कृत इत्यर्थः । तमेवाह—यस्माद्भोगी कालियो गरुडाद्भीतिरहितोऽभूत् । धुनी यमुना गतगरा निर्विषा अभूत् । दम्यादयो वत्सा बालाश्च रम्याः सञ्जाता अभवन् । इति विपरिणामः ॥

पन्थानं प्रथमं पिधाय वपुषा पीतेन वक्त्रं पुन-
र्व्यादायाजगरः परश्शतपशूनर्भैः समं जग्रसे ।
त्वं तस्यापि तदात्तजीवनविधिव्याजेन विष्णो व्यधाः
सद्यः संसृतिपाशनाशनमतस्त्वामीशमाशास्महे ॥ २८ ॥

अजगरोऽघासुरः स्थूलेन वपुषा प्रथमं मार्गमाच्छाद्य पुनर्मुखं व्यादाय विशालं कृत्वा अर्भबालैः सह परश्शताञ्शताधिकान्पशूञ्जग्रसे । तेनात्ता भक्षिता गोपादयस्तेषां जीवनविधिमिषेण तस्याप्यघासुरस्य सद्यः संसारपाशनाशं हे विष्णो, त्वं कृतवान् । अतो हेतोरीशं संसारपाशनाशनक्षमं त्वां वयमाशास्महे वाञ्छामः ॥

देव श्रीवर पीवरः कवलयंस्तत्त्वार्थबुद्ध्यङ्कुरा-
हृत्कासारदयापथः कलुषयन्मोहो महाकासरः ।
अन्तर्यामिणि साभ्यसूयहृदयं धत्ते भवत्यप्ययं
तत्किं तेन महाहवः सुमनसां संतुष्टये नेष्यते ॥ २९ ॥

हे देव, हे श्रीपते, पीवरः स्थूलो मोह एव महाकासरो महामहिषः । 'कासरो महिषः स्मृतः' । अन्तर्यामिणि भवति त्वय्यपि असूयासहितं चित्तं धत्ते । किं कुर्वन् । तत्त्वार्थबुद्ध्यङ्कुरान् तत्त्वज्ञानलेशान् कवलयन्ग्रसमानः । तथा हृदयमेव कासारः सरस्तस्य दयारूपं जलं कलुषं कुर्वन् । 'कासारः सरसी सरः' । तत्तस्मात्तेन मोहेन महायुद्धं सुमनसां साधूनां संतोषाय किं नेष्यते ॥

विश्वाधार हरेऽहरेकमपि मे हृद्वृत्तिरप्युद्गम-
त्त्वद्ध्यानोद्धुरदुग्धसिन्धुलहरीलीलामरालीयताम् ।
येनाह्नाय समस्तजन्म सफलं संजायतेऽह्ना यथा
वर्णेनादिभवेन देव सफला वैयञ्जनीयं जनिः ॥ ३० ॥

हे विश्वस्याधार, हे हरे, मम चित्तवृत्तिरेकदिनमपि उत्फुल्लं विकसच्छ्रेष्ठं यत्तव ध्यानं स एवोद्धुरो महान्दुग्धसागरस्तस्य लहरीषु लीलाहंसवदाचरतु । येन हरिध्यानाब्धिहंसत्वेन अह्ना एकदिनेन सकलजन्म सफलं जायते । तत्र दृष्टान्तः—यथादिभवेन वर्णेनाकारेण सर्वा व्यञ्जनामियं वैयञ्जनी जनिः कादिव्यञ्जनसृष्टिः सफला जायते तेन विनोच्चारयितुमशक्तेः ॥

श्रीदामोदर सीदतामपि सतां त्वत्तः परं याचितुं
चेतो नेच्छति वेदगोरसलसद्धैयंगवीनात्मनः ।
कः कल्पद्रुममूलनिर्मलमणीनिष्पन्नवेदीतलं
हित्वा काङ्क्षति तीरभूरुहभवच्छायामपायास्पदम् ॥ ३१ ॥

हे श्रीदामोदर, सीदतां दुःखितानामपि सतां चेतस्त्वत्तोऽन्यं याचितुं नेच्छति। कीदृशात्त्वत्तः। वेद एव गोरसो दधि तस्य लसद्धैयंगवीनं नवनीतमुपनिषद्वेदानां सारत्वात् स एवात्मा स्वरूप यस्य। उपनिषत्प्रतिपाद्यस्येत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—कल्पवृक्षमूले निर्मलरत्नैर्निर्मितं यद्वेदीतलं तत्यक्त्वापायानां विघ्नानामास्पदभूतां नदीतीरवृक्षच्छायां को वाञ्छति ॥

देव श्रीवत्सलक्ष्मन्नव कवलयतः कालहस्ताद्विहस्ता-
नेतानेकोऽपि लोको निधिरधिकतरश्रीरनुक्रोशवाराम्।
या दैन्यं दुःखभाजां शमयति न दया किं तया साध्यमन्य-
त्तन्नः किं न प्रपन्नानपि विनयवृतो वीक्षसेऽपि क्षणार्धम् ॥३२॥

हे देव, हे श्रीवत्सलाञ्छन, कवलयतो ग्रासं कुर्वतः कालहस्ताद्यमकराद्व्याकुलानेतानस्मांस्त्वमव रक्ष। यतोऽधिकशोभायुक्तोऽनुक्रोशवारां दयोदकानां निधिर्लोके त्वमसि। अर्थान्तरमाह—या दया दुःखिनां दीनत्वं न नाशयति तया दययान्यत्किं साध्यमस्ति। तत्तस्मात्प्रपन्नाञ्शरणागतान्विनययुक्तान्नोऽस्मान्क्षणार्धमपि किं न पश्यसि ॥

लक्ष्मीजाने न जाने प्रतिजनिजनितानल्पसंकल्पसूत्रै-
रारब्धे मोहजाले नवनिबिडरुचिग्रन्थिगुप्तात्मकत्वात्।
ध्यानं धर्मेषु धुर्यं धुतदुरितमथो पादयोरर्चनं ते
चारित्रं चातिचित्रं कलयितुमपि तद्रक्ष कारुण्यवत्त्वात् ॥३३॥

हे लक्ष्मीपते, धर्मेषु धुर्यं मुख्यं धुतदुरितं निवर्तितपापं ध्यानं तव पादयोः पूजनम्, अतिचित्रं चारित्रं च कलयितुं मनसि धर्तुं न जाने न वेद्मि दयावत्त्वात्ततो रक्ष। ध्यानाद्यज्ञाने हेतुमाह—प्रतिजन्म नानावतारेषु जनिता ये अनल्पा बहुलाः संकल्पास्त एव सूत्राणि तैः कृते मोहजाले मम्मारे नवा प्रत्यहं नूतना या निबिडा घना रुचिः प्रीतिः सैव ग्रन्थिस्तत्र गुप्तोऽनुस्यूत आत्मा चित्तं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् संसारासक्तत्वाद्ध्यानाद्यज्ञानमिति भावः ॥

मायामेया ममेयं तव नयनतिरोधानभूतास्ति विष्णो
न त्वां पश्यामि तस्मादपि हृदयसरोजन्मरोलम्बमेकम्।
संसारव्याधिवैद्यो यदसि तु तदियत्प्रार्थये स्वात्मदाना-
द्वीक्षे त्वत्पादमात्रं कुरु किमपि तथा सिद्धभैषज्यदानात् ॥३४॥

हे विष्णो, अमेया अपरिमिता 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इति वचनात्। इयं तव माया मम नेत्राच्छादनरूपास्ति। तस्माद्धृत्कमले भ्रमरभूतमपि त्वां न पश्यामि। 'उभावानन्दरोलम्बौ भ्रमरे परिकीर्तितौ' इति कोशः। यद्यस्मात्त्वं संसाररूपरोगस्य

वैद्योऽसि तत्तस्मादात्मप्रदानादात्मसमर्पणेनेयदेतावद्याचे सिद्धौषधदानात्तथा किमपि कुरु यथा तव चरणमात्रमपि पश्यामि ॥

देव श्रीरामचन्द्र द्रुतममृतवतः कुर्वतः कायभाजो
व्याजव्याहारतोऽपि व्यसनशतहतस्वीयमार्गानुरोधात् ।
त्वन्नाम्नः शक्यते कैस्त्रिजगति महिमा वक्तुमप्युक्ततत्त्वै-
स्तन्नाम त्वत्प्रसादान्मम रसनकृतावासमभ्यासतः स्यात् ॥२५॥

हे देव श्रीरामभद्र, त्रैलोक्ये त्वन्नाम्नो महिमा उक्ततत्त्वैस्तत्त्वज्ञैरपि कैर्वक्तुं शक्यते । न कैरपीत्यर्थः । कीदृशस्य त्वन्नाम्नः । व्यसनशतेन परदाराशक्त्यादिना हतो नष्टः स्वीयमार्गस्य स्वाचारानुष्ठानस्यानुरोधोऽनुवृत्तिर्येषां तानाचारबहिर्मुखानपि कायभाजः प्राणिनो व्याजव्याहारतः मां इत्यादिमिषेणोच्चारणादप्यमृतवतो मोक्षभाजः कुर्वतः । तस्मात्त्वत्प्रसादात्तव नामाभ्यासवशान्मम जिह्वाया कृतवास स्यात् । भवतु । अस्मिन्नजामिलादेशे रूपम् । 'सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥' इति शुकोक्तेः ॥

गुणग्रामं वक्तुं तव न वयमुद्दाममतयो
दयोदन्वन्नस्मास्वपि तदपि कोणं दिश दृशः ।
यतो लब्धे बोधे तव चरितपीयूषजलधौ
मरालानां स्यामाच्युत कृतसंज्ञाभृत इमे ॥ २६ ॥

हे दयोदन्वन् दयासमुद्र, वयं तव गुणान् वक्तुं नोद्यतबुद्धयः, तथाप्यस्मासु नेत्रस्य कोणं कटाक्षं दिश देहि । यतो दृग्दानाज्ज्ञाने प्राप्ते सति हे अच्युत तव चरित्रामृताब्धौ ये मराला हंसभूता ज्ञानिनस्तन्मध्ये कृतसंज्ञाभृतः किंचिन्नामधारका इमे वयं स्याम त्वद्दासमध्ये गण्यामहे । शिखरिणी वृत्तम् ॥

श्रीरामस्य नमस्यमस्यदशुभान्यङ्घ्रिद्वयं तद्वयं
चित्तं चित्तमपेतपातकभरा भूरादिलोके कदा ।
द्रक्ष्यामोऽखिलमेव जन्तुमतुलश्रीकं तुलस्युत्तर-
स्रग्भाजं गरुडध्वजं परिलसत्पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ॥ २७ ॥

अशुभानि पापान्यस्यन्निराकुर्वन् नमस्यं नमनीयं श्रीरामस्य पादद्वयं चेतसा चेतसा वि-चिन्त्य विचिन्त्यापेतपातकभरा निष्पापाः सन्तस्त्रैलोक्ये सर्वजन्तुमादृशा वयं कदा द्रक्ष्यामः । कीदृशम् । सर्वथाप्युक्तं तुलस्या अधिकमालायुक्तं गरुडकेतुं शोभमानपीतवस्त्रं शार्ङ्गधनुर्धारिणम् । त्वत्पादस्मरणेन त्वत्स्वरूपं विश्वं कदा द्रक्ष्याम इत्यर्थः ॥

देव श्रीनरसिंह संहर मदज्ञानं यदाघ्रातहृ-
न्नालस्यं तरसा त्यजामि शिरसा नन्तुं त्वदङ्घ्रिद्वयम्।
लग्नं यत्र मनो मनोहरतरास्ताराधिपास्याः स्त्रियो-
ऽपास्य स्वर्गसहामुदारमयते मायाविहीनं महः॥ ३८॥

हे देव श्रीनृहरे, ममाज्ञानं संहर नाशय। येनाज्ञानेनाघ्रातं ग्रस्तं हृद्यस्याज्ञानग्रस्तोऽहं शिरसा तव पादद्वयं नमस्कर्तुमालस्यं तरसा बलेनापि न त्यजामि। यत्र पदद्वये लग्नं मनो मायातीतमुदारं महो ब्रह्मस्वरूपमयते प्राप्नोति। किं कृत्वा। अतिसुन्दरीश्चन्द्रमुखीर्देवानां स्त्रियोऽप्सरसोऽपास्य त्यक्त्वा॥

यत्कारुण्यकटाक्षलेशवशतो लब्धा दिवः स्वामिता
यस्याज्ञामपहन्तुमन्तकशिरश्छेत्तापि नालं मृडः।
संपत्तिक्षमया सदैव रमया यद्दास्यमभ्यस्यते
भक्ते सीदति यः प्रसीदति विभुः सेव्यः स एवाच्युतः॥३९॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां विष्णुविज्ञप्तिर्नाम षष्ठः स्तबकः।

स एवाच्युतः सेव्यो नान्यः। यत्कृपाकटाक्षलेशवशाद्दिवः स्वामिता स्वर्गैश्वर्यमिन्द्रत्वं लब्धम्। यमशिरश्छेत्ता मृडः शिवोऽपि यस्याज्ञां हातुं न समर्थः। संपत्तिदात्र्या लक्ष्म्या यद्दास्यमेवाभ्यस्यते। भक्ते सीदति यो हरिः प्रसन्नो भवति। एतादृशो हरिः सेव्यो नान्यः॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे विष्णुविज्ञप्तिर्नाम षष्ठः स्तबकः।

सप्तमः स्तबकः।

समाप्तिरस्कृत महलं करोति—

केयं कौस्तुभकान्तिपूरलहरीलीलाविहारातुला-
नन्दा नन्दति नन्दनन्दन घनश्यामे त्वदीयोरसि।
हृद्येवास्मि ममेति मां यदवदस्तत्केत्यसूयाकुलां
छाया सुभ्रु तवेयमित्यवतु वः श्लिष्यन्मुरारिः श्रियम्॥ १॥

कौस्तुभकान्तिपूरलहरीषु लीलाविहारेऽतुलो निबिड आनन्दो यस्या ईदृशी मेघाभे त्वदुरसि हे नन्दसूनो का नन्दति। 'त्वं मम हृदय एवास्मि' इति यदुक्तवान्, तर्हि 'इयं का' इत्यसूयाव्याप्तां लक्ष्मीं प्रति 'हे सुभ्रु तवायं प्रतिबिम्बः' इत्युक्त्वालिङ्गनं कुर्वन् मुरारिर्वो युष्मानवतु पातु॥

विश्रामो वनितासु मन्दमतिभिर्मैत्री मृषा भाषणं
भेदो भर्गमधुद्विषोः करुणया मुक्ता क्रिया वा वरम्।

अत्तं[1] हालहलं कलङ्ककलना कष्टं कलिर्वोत्तमै-
ये गोविन्दपदारविन्दविमुखाः संभाषणं तैर्न तु ॥ २ ॥

वरमेतानि कार्याणि, परं हरिपदविमुखैः सह संभाषणं न तु। तानि कानि कार्याणी-त्याह—श्वासु विश्रामः, मन्दबुद्धिभिर्नरैर्मैत्री, मिथ्यावचनम्, हरिहरयोर्भेदः, दयाहीना क्रिया निर्दयं कर्म, हालहलं विषमत्तं भक्षितम्, कलङ्कार्पणमन्यस्य, उत्तमैः सार्धं कलहः। एतेभ्योऽपि हरिविमुखसंभाषणमधर्ममित्यर्थः॥

या वेला याति जन्तोर्जगति जलधरश्याम लोकाभिराम
श्रीराम ध्यानपूजाप्रणतिनुतिमहामङ्गलश्रीभिरिभ्या।
आयुः सा सर्वकामैरभिमतमतुलं स्वर्गसौख्यं च सैव
ब्रह्म त्वं सा तदन्या मृतिनरकनतिप्राप्तिगर्भार्तिहेतुः ॥ ३ ॥

हे मेघश्याम, लोकानन्दकर श्रीराम, सा ध्यानपूजानतिस्तुतिरूपमहामङ्गलशोभाभिरिभ्या आढ्या या वेला जन्तोर्याति। 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः। सैवायुर्जीवनम्, सर्वाभीष्टयुतं स्वर्गसुखमपि सैव वेला, ब्रह्मत्वं सैव, तदन्या हरिध्यानादिशून्या वेला मरणनरकश्रेणीप्राप्तगर्भदुःखानां हेतुः कारणम्॥

श्रीरामाय नमो नमो नम इति व्याहृत्य हत्यायुता-
न्मुच्यन्ते मनुजा न जातु जठरं मातुर्विशन्ति क्वचित्।
मन्त्रोऽयं मधुराक्षरः स्फुरतु मे जिह्वाञ्चले निश्चलो
येनामी निगडा गलन्ति सहसा संसारसंबन्धिनः ॥ ४ ॥

मनुष्याः 'श्रीरामाय नमः' इत्युक्त्वा ब्रह्महत्यादिपापौघान्मुच्यन्ते, जननीजठरं च कदाचिदपि विशन्ति। मधुरवर्णोऽयं मन्त्रो मे जिह्वाञ्चले स्थितः स्फुरतु। येन मन्त्रेणामी सं-सारशृङ्खलाः सहसा गलन्ति निवर्तन्ते॥

सानन्दं सुन्दरीभिः सममरपुरोपान्तकान्तारवेल्ल-
न्मल्लीवल्लीमतल्लीप्रचुरपरिमलप्रीयमाणालिवृन्दैः।
उद्गीतस्फीतशीतद्युतिसदृशयशा यश्चिरं भाति यज्ञैः
क्वैतत्कानन्तसेवाफलमहह कुतः कल्पवृक्षः क्व तालः ॥ ५ ॥

एतादृशो नरो यज्ञैरश्वमेधादिभिः कृत्वा सुन्दरीभिः सार्धं सानन्दं यश्चिरं शोभते। एतत्क। हरिसेवाफलं मोक्षाख्यं क। हहौ महदन्तरे। मोक्षापेक्षया स्वर्गफलं तुच्छमित्यर्थः। कीदृशैः। अमरपुरं स्वर्गस्तत्समीपे कान्तारं वनं तत्र वेल्लन्त्यः प्रसरन्त्यो या मल्लिवल्ली-मतल्ल्यः मल्लिकालताश्रेष्ठाः। 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ' इत्यमरः। तासां

१. अभ्यादेशस्य वैकल्पिकत्वाभावात् 'अत्तम्' इति कस्य रूपमिति चिन्तनीयम्.

प्रचुरो यः परिमलस्तेन प्रीयमाणानि यान्यलिवृन्दानि भ्रमरसमूहास्तैरुद्गीतं स्फीतं चन्द्रसदृशं यशो यस्यैतादृशः सन्। दृष्टान्तमाह—पारिजातः कल्पवृक्षः। कुतः। तालश्च क। यथा पारिजाततालयोरन्तरम्, तादृशं मोक्षस्वर्गयोरित्यर्थः॥

जन्तो दीन भवाध्वनीन बहुना भारेण किं कर्मणां
खिन्नः किं न करोषि कर्णकुहरे किंचिद्वरेण्यं वचः।
विश्रामं कुरु रामचन्द्रचरणच्छायास्वनायासतो
यत्रत्या भविनो विनोदवशतो विन्दन्ति वाञ्छाधिकम्॥ ६॥

हे भवाध्वनीन। अध्वनि गच्छतीति 'अध्वनो यत्खौ' इति खः। हे संसारपान्थ। हे दीन जन्तो, कर्मणां नित्यनैमित्तिककाम्यानां भारेण किं खिन्नः श्रान्तोऽसि। किंचिच्छ्रेष्ठं वचनं कर्णविवरे किं न करोषि। किं वच इत्याह—हरिपदच्छायासु विश्रान्तिं कुरु। यत्रत्या हरिचरणस्था जन्तवो विनोदवशेनैवायासं विना वाञ्छाधिकं लभन्ते॥

हर्षं चेत्कुरुषे सखे तदविना विष्णुर्ममेति ध्रुवं
कुर्वीथा यदि रोषमेष तदरिः संसार एकस्तव।
लोभश्चेतसि चेत्तदर्पय धनं सत्पात्रभूते द्विजे-
ऽहंकारस्तु तवायमेव घटते यत्सर्वमेवास्म्यहम्॥ ७॥

कामादयो यद्यपि निषिद्धाः, तथापि तव कर्तव्याश्चेत्, तर्हि तेषां करणे स्थानमाह—हे सखे, चेद्धर्षं काम कुरुषे तर्हि 'हरिर्मम रक्षिता' इति कामं कुरु। यदि रोषं कुरुषे चेत्, तर्हि एक एव संसारस्तवारिः, तत्रैव कार्यः। तव चित्ते लोभश्चेत्, तर्हि सत्पात्रभूते विद्याचारयुते विप्रे धनं देहि। तवाहंकारस्त्वयमेव घटते यत्सर्वमहमेवास्मि। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥

ये वर्णा व्यवहारमार्गविविधव्यापारवन्तः सदा
किं तैः संसृतिजालविस्तृतिकृते तन्तुत्वमभ्यागतैः।
जिह्वे जल्प निरन्तरं भगवते नारायणायो नमो
याताः पातकिनोऽपि यैः परपदं यत्तद्गुणागोचरम्॥ ८॥

संसारमार्गे नानाव्यवहारोपयोगीनि यान्यक्षराणि संसाररूपजालस्य विस्तारार्थं तन्तुत्वं प्राप्तानि तैरक्षरैस्तव किम्। मिथ्यावर्णोच्चारो न कार्य इति भावः। हे जिह्वे, नित्यं 'ॐ नमो भगवते नारायणाय' इति वर्णान्वद। यैर्नारायणनामवर्णैः पातकवन्तोऽपि जना यद्गुणानीतं परपदं ब्रह्मपदं तद्याताः प्राप्ताः॥

यावत्संसारदावानलबहुलबलोत्तालकीलाकराल-
प्राग्भारस्फारतापादतनुतरभवच्छेदनाभेदनाभिः।

कायः पञ्चत्वमायात्ययमहह न ते बीजदैवैकवश्य-

स्तावन्नारायणस्य श्रय सुरसरितासेवितं पादपद्मम् ॥ ९ ॥

अहहेत्यद्भुते । हे जीव, दैवस्य प्राक्कर्मण एकोऽत्यन्तं वश्यो वशवर्ती । अयं ते तव कायो देहो यावत्पञ्चत्वं मृतिं नाप्नोति, तावद्गङ्गया सेवितं हरेः पादकमलं त्वमाश्रय सेवस्व । देहस्य पञ्चत्वं कुतः । तत्र हेतुमाह—संसार एव दावाग्निस्तस्याधिकसामर्थ्यादुत्तालाश्चञ्चला याः कीला ज्वालाः । 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । तासां करालो भयंकरो यः प्राग्भार उत्कर्षस्तद्वता तेन स्फारो बहुलो यस्तापस्तस्मादतनुतराश्चातिमहत्यो भवन्त्यो या वेदनास्ता एव भेदनास्ताभिः । संसारतापैर्यावन्न म्रियत इत्यर्थः ॥

गोविन्दध्यानलीलालहरिपरिहृतानेकदुर्वारदोषाः

सन्तः स्वैरं चरन्तस्तृणमिव गणयन्त्येवमुच्चैर्भवाब्धिम् ।

स्वामी वागःसमर्थो विमलतमधियाराधितः साधकाना-

मम्भोधिं वा हनूमाननुनयवचनं जानकीवात्मशत्रोः ॥ १० ॥

हरेर्ध्यानरूपा या लीलास्तासां लहरीभिर्नाशिता अनेके दुर्वारा दोषाः कामक्रोधादयो येषामीदृशाः सन्तो विश्वामित्रादयः स्वैरं चरन्तः स्वेच्छाचरणशीला अयाज्ययाजनवेश्यागमनादि कुर्वन्तोऽपि संसारसमुद्रमत्युच्चैस्तृणमिव गणयन्ति मन्यन्ते । तत्र दृष्टान्तमाह — समर्थः स्वामी निष्कपटभक्त्या सेवितो भक्तानामागोऽपराधं यथा न गणयति । यथा हनूमान्समुद्रं नागणयत । सीताशुद्ध्यर्थे गतः । सीता रावणस्य विनयवचनं यथा नागणयत् । तथा सतां संसार इत्यर्थः ॥

लब्ध्वा पार्वणचन्द्रचारुचतुरं कंदर्पकाण्डाकुलः

कामिन्या वदनं करिष्यसि घनं मन्ये चिरं कूर्दनम् ।

ख्यातिं क्षोणितले गमिष्यसि पुनः प्राप्याखिलं काङ्क्षितं

कालो न स्मृतिमेति किं कवलयन्नुत्तालजिह्वो जगत् ॥ ११ ॥

हे जन्तो, पूर्णेन्दुरम्यं नार्या मुखं प्राप्य कामबाणातुरो निबिडं कूर्दनं खेलनं करिष्यसि निखिलमिष्टं पुनः प्राप्य लोके कीर्तिं च प्राप्स्यसीति अहं मन्ये । परं चञ्चलरसनो जगत् कवलयन्ग्रसमानः कालः किं तव स्मरणं नायाति । संसारसौख्येऽपि मरणमावश्यकमिति भावः ॥

मुक्ताहारोऽपि पीनस्तनकलशलसत्स्वाङ्गभावान्न मुक्तो

मध्येवह्नि प्रविश्य श्रवणपथगता कर्णिका विभ्रमाय ।

शब्दायेते पदस्थे अपि पतनभयान्नूपुरे कामिनीनां
संसर्गस्तन्न दत्ते बत कतरदहो देहभाजामसौख्यम् ॥ १२ ॥

मौक्तिकहारोऽपि पीनौ यौ स्तनकुम्भौ तयोरुल्लसच्छोभमानं स्वाङ्गं स्वस्वरूपं यस्य तस्य भावान्न मुक्तः। तत्र शोभत एव। अथ च श्लेषः—मुक्त आहारो येनेदृशस्त्यक्ताशनोऽपि न सङ्गमुक्तः। कर्णस्यालंकारः कर्णिका। 'कर्णललाटात्कनलंकारे' इति कन्प्रत्ययः। कर्णगता कर्णिका वह्नेर्मध्ये। 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इति समासः। अग्निमध्ये प्रविश्यापि विभ्रमाय विलासाय भवति। वह्निप्रवेशेऽपि भ्रमो न गतः। चरणस्थे अपि नूपुरे पतनभयाच्छब्दं कुरुतः। पदस्थस्यापि पातभयमस्त्येव। तत्तस्माद्देहिनां नारीसङ्गः कियद्दुःखं न ददाति। सर्वासुखहेतवो नार्य इति भावः॥

को बिन्दुं मृगतृष्णिकासु पयसः प्राप्नोति यत्नाज्जनः
को वाभीषुभिरानमय्य शशिनं पीयूषमास्वादयेत्।
संसारे सुखमेति कः सिकतया निष्पन्नपात्रोपमे
जाड्यं जीव जहीहि याहि शरणं श्रीकान्तमेकान्ततः॥ १३ ॥

को जनो मृगतृष्णायां यत्नादपि जलकणमाप्नोति। को वा किरणैश्चन्द्रं नमयित्वामृतं पिबति। सिकताकृतपात्रतुल्ये संसारे को वा सुखमाप्नोति। एतत्त्रयं दुर्लभमित्यर्थः। हे जीव जन्तो, जाड्यं सर्वस्वं त्यज। सततं हरिं शरणं गच्छ॥

कायः कष्टनिकाय एष नरकद्वारं पुरन्ध्रीजनो
बन्धुः स्वार्थपरो नृपस्य पदवी कारुण्यलेशोज्झिता।
वित्तं विद्युदिवास्थिरं विवदिषा वेदे वितण्डावती
तत्संसारसमुद्रसारमितरत्किं कृष्णसेवामृतात्॥ १४ ॥

एष देहो दुःखानां गृहम्, स्त्रीजनो निरयद्वारं तत्प्रापकत्वात्। स्वजनस्तु स्वार्थसाधको न तु परोपकारी, नृपपदमपि निर्दयम्, द्रव्यं तडिच्चलम्, वेदे विवदिषा वक्तुमिच्छा। 'विविदिषा' इति पाठे जिज्ञासा। वितण्डावती वादस्यास्पदम्। तस्माद्धरिसेवारूपामृतादन्यत्संसारमध्ये किं सारम्। न किमपि। हरिसेवनमेव सारमित्यर्थः॥

तृष्णावारि न वारि नान्नमशितं क्षुद्व्याधिविच्छित्तये
योग्यामातनुते निरन्तरमियं निद्रात्मदैर्घ्यैषिणी।
मारो मूर्छति निर्दयं नरमधोदेशं नयन्सैरवं
किं मानं वद जीवितव्यविषये विष्णोर्विहायार्चनम्॥ १५ ॥

वारि जलं तृष्णा वारयति तृष्णावारि तृष्णानिवर्तकं न भवति। अन्नमपि भक्षितं सल्क्षुधारूपव्याधिनाशकं न। दिनान्तरे क्षुधोदयात्। निद्रा स्वस्य दैर्घ्यमिच्छती सती नि-

मेघमिषेणाभ्यामं करोति । जनं भयंकरमधोदेशं नरकरूपं प्रापयन्मारः कामो वर्धते । ततो वद हरेः पूजां विना जीवितं किं सारम् । हरिपूजनमेवेत्यर्थः ॥

कंसारातिसुरातिसेवितपदध्यानप्रमोदक्षणं
हित्वाराधकबाधकव्यधविधौ लोकत्रये दक्षिणम् ।
कः सारामितरः करिष्यति विशामाशाभृशावर्तव-
त्संसाराब्धिसमर्थमारमकरग्रासीकृतानामिह ॥ १६ ॥

कंसशत्रोर्हरेः सुरैर्देवैरत्यन्तं सेवितं यत्पदं तस्य ध्यानेन यः प्रमोदोत्सवस्तं त्यक्त्वान्यः को विशां नृणां सारां समाधानं संभालनं करिष्यति । न कोऽपि । कीदृशानां विशाम् । आशा तृष्णैव भृशोऽत्यर्थं आवर्तो जलभ्रमो यत्रेदृशो यः संसारसमुद्रस्तत्र समर्थो यो मारः काम एव मकरस्तेन ग्रासीकृतानां भक्षितानाम् । कामाकुलानामित्यर्थः । ध्यानप्रमोदक्षणं कीदृशम् । त्रैलोक्ये आराधकानां सेवकानां ये बाधकाः कामादयस्तेषां व्यधो नाशस्तद्विधौ नाशकरणे दक्षिणं कुशलं समर्थमित्यर्थः । हरिध्यानमेव कामादिशमकमिति भावः ॥

भूयाद्भूधर भक्तिरेव भवतः पादाम्बुजे भूयसी
यामाश्रित्य यमं न मन्दमतिरप्यालोकते कुत्रचित् ।
दीव्यत्संसृतिदावपावकपयोवाहप्रवर्षत्ततिः
पीयूषादपि पेयपावनरसा लभ्या मदभ्यासतः ॥ १७ ॥

हे भूधर, तव पादाब्जे भूयसी बह्वी भक्तिर्मे भवतु । मन्दबुद्धिरपि यां भक्तिमाश्रित्य कदापि यमं न पश्यति । कीदृशी भक्तिः । दीव्यन्प्रसरन्यः संसार एव दावाग्निस्तत्र मेघस्य प्रवर्षन्ती ततिः श्रेणी । तन्नाशिकेत्यर्थः । अमृतादपि पातुं योग्यः पावनः पवित्रो रसो यस्याः । अमृतादपि स्वादीयसीत्यर्थः । तथा मम श्रेष्ठाभ्यासेन प्राप्या ॥

संसाराह्वयदावपावकलसल्लोभादिकीलावली-
दाहव्याहतदेहिदौःस्थ्यदलने यज्जायु वीर्योत्तरम् ।
पीयूषादतिरिच्यतां मम मुखव्याकोशपद्माशये
तद्ब्रह्मादिगरिष्ठतीर्थगुरु ते गोविन्द पादोदकम् ॥ १८ ॥

हे गोविन्द, तत्ते तव चरणोदकं मम मुखलक्षणे विकसितकमलमध्ये अमृतादप्यतिरिच्यताम् । अमृतादपि स्वादुतरमस्तु । तत्किम् । यत्पादोदकं संसाररूपदवाग्नेर्लसन्त्यो या लोभादिलक्षणा ज्वालापङ्क्तयस्तज्जनितदाहेन व्याहताः पीडिता ये देहिनस्तेषां दौःस्थ्यं दुःखं तद्दलने तन्नाशे वीर्योत्तरं बलवज्जायु औषधम् । संसारदावानलशमकमित्यर्थः ॥

संसृत्याह्वयवागुरैकविषये व्याधो हि कालाभिधो
मायाजालवशं विधाय बलवानह्नाय मामक्षिपत् ।
तत्रत्यातुलजन्तुजातिकलनोद्दामापदं मां दया-
सिन्धो माधव मोचयामितभयाद्दीनं धृताशं त्वयि ॥ १९ ॥

संसारलक्षणवागुराया मृगबन्धन्या एको विषयो देशः तत्र कालनामा बलवान् व्याधो-ऽह्नाय शीघ्रं मायालक्षणजालवशवर्तिनं मां कृत्वा अक्षिपत् क्षिप्तवान् । तत्रत्याः संसारवागुराविषयस्था अतुला बहवो या जन्तुजातयस्तासां कलनेन प्रसनेन उद्दामा उत्कृष्टा आपत्पीडा यस्य तम् । अत एव दीनं त्वयि धृताशं कृताभिलाषं मां हे दयाब्धे माधव, अमितादसंख्याद्भयान्मोचय । सृतिपथं निवर्तयेत्यर्थः ॥

मायाजालमिदं विचित्रमतुलं यस्मात्समुत्पद्यते
सूत्रं प्रत्युत संसृतिप्रसृतये यत्र स्थिता जन्तवः ।
नित्यं निर्व्यथनैर्निवारितदृशो यन्मध्यगैर्दृश्यते
विश्वाकारतया तदेव परमं ब्रह्म प्रकाशात्मकम् ॥ २० ॥

इदं मायाजालं विचित्रमाश्चर्यकारि । अतुलमनुपमं च । तदेवाह—यस्मान्मायाजालात् प्रत्युत वैपरीत्येन संसारप्रसाराय सूत्रं महत्तत्त्वमुत्पद्यते । 'प्रकृतेर्महान्' इत्यादिश्रुतेः । सूत्राज्जालं जायते । अत्र पुनर्जालात्सूत्रमिति वैपरीत्यम् । यत्र मायाजाले स्थिता जन्तवो निर्व्यथनैर्नितरां पीडनैर्निवारितदृशो नष्टज्ञाना वर्तन्ते । अथ 'रन्ध्रं निर्व्यथनं रोकम्' इत्यमरोक्तेर्निर्व्यथनं छिद्रं तेन वारितनेत्रा जना इत्याश्चर्यम् । छिद्रे तु पश्यन्ति । किंच, यन्मध्यगैर्यत्र मायाजाले स्थितैर्जनैः प्रकाशरूपं तद्ब्रह्म विश्वाकारतया संसाररूपत्वेन दृश्यते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युक्तेः ॥

मा दामोदर दाः कदाचन चिदानन्दानुभावोत्सवा-
दन्यं मे समयं भयंकरभवव्याधिप्रधानौषधात् ।
कस्ते पादसरोजसेवनसुधासुस्वादसंतुष्टहृ-
त्सौख्ये संसृतिसंभवे सुमतिमान्संजायते सस्पृहः ॥ २१ ॥

हे दामोदर, कदाचिदपि चिदानन्दस्य योऽनुभावस्तज्जनितादुत्सवादन्यं समयं क्षणं मे मह्यं मा दाः मा देहि । किंभूतात् । भीतिप्रदो यो भवव्याधिः संसाररोगस्तस्य प्रधानं श्रेष्ठमौषधं तद्रूपात् । अर्थान्तरमाह—ते तव पादपद्मसेवनमेव सुधा अमृतं तस्य शोभनस्वादेन संतुष्टं हृत् हृदयं यस्य एतादृशः को वा सुमतिमान् संसारीत्थसुखे साभिलाषो जायते ॥

सर्वाशासु समुन्नते जितवति प्रायेण तापत्रयं
श्रीरामे भवदावपावकघने निष्पङ्कजन्मस्थितौ ।
अव्यक्ताक्षरमेव गर्जति भवेद्यासारमुक्तिस्तया
मा सीदन्तु सबीजयोगमरुतः सत्क्षेत्रिणोऽयं नयः ॥ २२ ॥

संसारदावानलस्य घने मेघे संसारतापशमके श्रीरामे अस्पष्टाक्षरं गूढं यथा तथा गर्जति या सारा श्रेष्ठा मुक्तिर्भवेत्, तया सन्तः क्षेत्रिणो देहिनो मा सीदन्तु । अयं नयो नीतिः । कीदृशे रामे । सर्वदिक्षु समुन्नते प्रसिद्धे । आध्यात्मिकादितापत्रयं प्रायेण जितवति तापनाशके । निष्पङ्कं निष्पापं जन्म येषां तत्र स्थितिर्यस्य तस्मिन् । अर्थान्तरध्वनिः—सर्वदिक्षून्नते तापनाशके निश्चिता पङ्कस्य जन्म स्थितिश्च यत्र । गूढं गर्जति मेघे या आसारस्य वेगवृष्टेर्मुक्तिर्भवेत्, तया क्षेत्रवन्तो न सीदन्ति । कीदृशा देहिनः क्षेत्रिणश्च । सबीजयोगमरुतः । साकारध्यानयुक्तो योगः सबीजयोगः तत्र मरुत् प्राणायामो येषां ते । बीजं ब्रीह्यादि तद्योगेन मरुता अनुकूलवायुना च सह वर्तमानाः । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमेऽपि च ।' 'बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे ॥' [इति हैमः ।] 'क्षेत्रं भरतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धभपत्न्योः' इति कोशः ॥

चित्रं त्वेतदलब्धबीजविवशा योगेन हीनाः सदा
येषां साधयितुं समीहितमभून्नैवानुकूलोऽनिलः ।
क्षेत्रं वीतवृषोदयं बहुतृणं संप्राप्य संकर्षणाः
साम्यं ते समवाप्नुवन्ति फलतः श्रीरामनामग्रहात् ॥ २३ ॥

एवंविधा अपि नराः श्रीरामनामग्रहणमात्रेण सम्यक्कर्षणं शरीरशोषणं कृषिश्च येषां ते फलतः फलेन सादृश्यं यान्तीत्यतिचित्रम् । कीदृशाः । अलब्धं यद्बीजं सबीजयोगध्यानं च तेन विह्वलाः । योगेन योगाङ्गेन यमादिना उपायेन, हलादिसामग्र्या च हीनाः । किंच, येषां समीहितमिष्टं साधयितुमनुकूलो वायुः प्राणायामो बाह्यवायुश्च नाभूत् । 'क' कृत्वा । वीतो नष्टो वृषोदयो धर्मोदयो वृषभोदयश्च यस्मात् । बहुतृणं तृणादल्पेन तुच्छम् । तृणात् '(विभाषा बहुच्) पुरस्तात्तु' इति बहुच् । बहूनि तृणानि यत्र ईदृशं क्षेत्रं स्थानं च प्राप्य ॥

रे संसारपयोद पुण्यतरणिं प्रच्छाद्य पङ्कोत्तरा
वृष्टिर्वैषयिकं रसैरविरतं सन्मार्गरोधाय ते ।
किं च स्त्रैणकटाक्षलक्षणतडिज्झंकारतः केशवा-
सक्तान्भीषयसे श्रुतस्तव न किं तत्तार्क्ष्यपक्षानिलः ॥ २४ ॥

रे संसारमेघ, पुण्यतरणिं धर्मलक्षणं सूर्यं प्रच्छाद्य वैषयिकैर्विषयसंबन्धिभी रसैर्विषयास्वादैः पङ्कं पापमुत्तरमधिकं यस्याः सा । तव वृष्टिः सन्मार्गस्य रोधाय वारणाय भवति । किंच स्त्रीसंबन्धी कटाक्षरूपो विद्युतो झांकारस्तेन विष्णुभक्तान् यत्त्वं भीषयसे भयमुत्पादयसि, तत्किं तव तस्य हरेस्तार्क्ष्यो गरुडस्तत्पक्षवातो न श्रुतः । स त्वां निर्मूलं करिष्यतीत्यर्थः । वातस्य मेघनिराकरणक्षमत्वं प्रसिद्धम् ॥

तृष्णावल्लभ दम्भदोर्बल महामोहप्रविष्टास्पद-
क्रोधालस्यवयस्य लोभविभव भ्रान्तिव्रतैकादर ।
संकल्पात्मक मर्म तेऽस्ति विदितं संसार किंचित्परं
यन्नारायणनाममात्रचकितो भूयो न भावी भवान् ॥ २५ ॥

तृष्णा वल्लभा यस्य । दम्भ एव बाहुबलं यस्य । महामोहस्थितावास्पदं यस्य । क्रोधालस्ये मित्रे यस्य । लोभ एव विभवः समृद्धिर्यस्य । भ्रान्तिव्रतरूप एक आदरो यस्य । संकल्प एव आत्मा स्वरूपं यस्य । हे संसार, तव किंचित्परमुत्कृष्टं मर्म विदितमस्ति । यद्धरिनाममात्रभीतो भवान्न पुनर्भविष्यति ॥

लोलत्वं न जहाति हन्त कमला कौमारमुग्ध्यं वयो
विद्युद्दर्शनकल्पमल्पदिवसा नैव स्थितिः स्वैः सह ।
या जागर्ति विदन्निदं न मनुजः संकल्पशय्यां गतः
संसाराद्वयवैरिणो विलसितं सर्वं तदेतद्ध्रुवम् ॥ २६ ॥

हन्तेति खेदे । लक्ष्मीश्चाञ्चल्यं न त्यजति । बाल्यादिवयस्तु विद्युद्दर्शनतुल्यम् । अतिचञ्चलमित्यर्थः । बन्धुभिः सहावस्थानं स्वल्पकालावस्थायि । मनुष्य इदं लक्ष्म्यादिचाञ्चल्यं जानन्नपि यत्र जागर्ति । मनोरथरूपशय्यां गतः सन् पारलौकिकं न करोति । निश्चितमेतत्सर्वं संसारलक्षणशत्रोर्विलसितम् । संसारप्रताप इत्यर्थः ॥

रे संसारसमुद्र मुद्रय मुखं मा गर्ज लोलैर्जलै-
र्गण्डूषग्रहिलो ग्रहीष्यति मुनिस्त्वां कुम्भकात्संभवन् ।
ब्रह्मण्यः स यमी घनाम्बुगरलप्रायः प्रवीणः प्रभु-
स्ताराकारधरः समस्तजगतामानन्दहेतूदयः ॥ २७ ॥

रे संसारार्णव, मुखं मुद्रय, चञ्चलैर्जलैर्मा गर्ज । ब्रह्मण्यो ब्रह्मप्रतिपादकः । यमी नियमयुक्तः । [घनाम्बु] मेघजलं निबिडपानीयं तदेव विषं तन्नाशचतुरः । तारस्य प्रणवस्य आकारधारी, बिन्दुरूपो वा । सर्वलोकानामानन्दकारणीभूत उदयो यस्यैतादृशः । कुम्भकात्प्राणायामभेदादुत्पन्नः । मुनिर्मननशीलः । ज्ञानरूपो हे ग्रहिल आग्रहवांस्त्वां ग्रहीष्यति ग्रास्यति ॥

प्रायो य[त्परिचर्य]यैति विलयं दोषोऽखिलः संचितः
सर्वोपद्रवशान्तिरस्ति चरिते यस्य श्रुते विश्रुते ।
यन्नामैव महौषधं त्रिभुवने पथ्यं पयः पादयोः
संसारामय रामचन्द्रचरणप्रह्वे भवेत्किं व्यथा ॥ २८ ॥

हे संसाररोग, हरिपादनम्रे नरे तव किं भवेत् । तमेव हरिं वर्णयति—यत्सेवया संचितः सर्वो दोषः प्रायो नाशमाप्नोति । विश्रुते यस्य चरिते रावणवधादिके श्रुते सति सर्वेषामुपद्रवाणां नाशोऽस्ति भवति । त्रैलोक्ये यन्नामैव रामेत्यादिकं रोगौषधम् । यत्पादोदकं पथ्यं हितम् । ईदृशे रामभक्ते त्वमकिंचित्करः ॥

सारं सर्वगिरां सदा दिशति यज्जन्तोरसव्यश्रुतौ
काश्यां कालजिघृक्षितस्य करुणाकल्लोलमाली मृडः ।
पीतं पुण्यवशाद्दशाननरिपो रामेति नामामृतं
येनासावमृती भयंकरभवाम्भोधेर्भयं तस्य किम् ॥ २९ ॥

रावणशत्रो रामेतिनामरूपममृतं येन पुण्यवशात्पीतम्, असौ अमृती मोक्षाधिकारी । तस्य भयंकरात्संसारसमुद्रात्किं भयम् । न किमपीत्यर्थः । तदेवाह—दयासमुद्रो हरः काश्यां कालेन गृहीतुमिष्टस्य मुमूर्षोर्जनस्य दक्षिणकर्णे सर्ववार्णानां सारभूतं सदा यद्रामनामोपदिशति ॥

रोष त्वं दोषपोषोन्मुख विषयजुषो यन्निगृह्णासि तद्व-
न्मैव श्रीवत्सलक्ष्मोपचरणचतुरान्मार्जीगणो जातु जन्तून् ।
क्षेमं रामं नमन्तः कति तु कृतिविदामुत्तमं मन्तुमन्तो
धाम व्याधामपाणिप्रमुखमखभुजां भेजुरुद्भासिताशाः ॥ ३० ॥

हे रोष, हे दोषस्य वृद्धावुन्मुख, विषयमेवापरांस्त्वं यद्दर्पाद्हंसि, तद्वद्विष्णूपचरण सेवा तत्परान्मार्जीगणः मा गणय । गणयतेर्लुङि मध्यम[पुरुषै]कवचनम् । 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इत्यस्य गणयतेर्विकल्पितत्वाद्ह्रस्वाभावः । मन्तुमन्तः सापराधा अपि जनाः कृतज्ञानां श्रेष्ठमिमं हरिं नमन्तः कतीन्द्रादिदेवलोकान प्रापाः । कीदृशाः । उद्भासिता दिशो यैः । व्याधाम वज्रं पाणौ यस्य व्याधामपाणिरिन्द्रः । 'व्याधामोऽपि' इति वज्रनामसु क्षीरस्वामी ॥

दानं नानन्दहेतुर्भवति महदहो दत्तमप्युत्तमेभ्यो
यागो वा गोहयादिर्गलितफलतया शर्म निर्माति नोच्चैः ।
धर्मः शर्मैकभूमिर्न विलयमयते कोऽत्र यस्य प्रसङ्गा-
द्दम्भो दम्भोलिकल्पः स्पृशति कथमिवाधोक्षजध्यानधन्यान् ॥ ३१ ॥

दानमिति। पात्रेभ्यो दत्तं महदपि तुलापुरुषादिकं दानं सुखकारणं न भवति। गोमेधादिमार्गोऽपि अधिकसुखं न करोति। कुतः। गलितफलतया। क्षीणफलत्वेन दानयागादिफलं भुक्तं क्षीयत इत्यर्थः। यस्य हरेः प्रसङ्गाद्धरिसेवातः शर्मणः सुखस्य एका असाधारणी भूमिः स्थानभूतो धर्मो न नाशं प्राप्नोति। तस्य हरेर्ध्याने एकनिष्ठाऽध्यानपरान्को दम्भाद्यधर्मसंबन्धः कथमभिभवति। नाभिभवतीत्यर्थः॥

भवतिमिर किमेतन्मेदुरं ते दुरन्तं
प्रसरति परितोऽङ्गं पीडयत्साधुलोकान्।
हरितरणिरुदेति ग्रस्तमायातमिस्रो
रचयति न पुरा त्वां किं कथाशेषमेषः॥ ३२॥

हे संसाररूपान्धकार, मेदुरं बहुलं दुरन्तं दुष्प्रापमान साधुजनान्पीडयत्ते तवैतदङ्ग किं प्रसरति। न प्रसारणीयमित्यर्थः। यतो हरिरेव सूर्य उदयं याति। ग्रस्त मायारूप तमो येन। एष हरिमिहिरः। 'मिहिरारुणपूषणः' इति कोषः। त्वां कथैव शेषो यस्य तादृशं किं न पुरा रचयति। न रचयिष्यतीत्यर्थः॥

भवभुजग जगन्ति व्याकुलीकृत्य दर्पा-
दयि दशसि दशास्यारातिसेवारतान्यत्।
विषयविषयुताशीःखण्डनेऽतिप्रचण्डा-
त्किमु पतगपतेस्ते कोऽपि गोपायिताम्ते॥ ३३॥

हे संसारसर्प, गर्वाज्जगन्ति व्याकुलानि कृत्वा यद्दशास्यो दशमुखस्तदरातिः रामस्तत्सेवापरायणांस्त्वं दशसि प्रसभं। तत्किं पतगानां पक्षिणां पत्युर्गरुडाद्गोपायिता रक्षिता कोऽपि तव वर्तते। कीदृशात्। विषया एव विषं तद्युक्ता आशीर्दंष्ट्रा तत्खण्डनेऽतिसमर्थात्॥

भवदव तव दग्धुं नोचिती विष्णुभक्तां-
श्चरितमतुलमेतत्किं न याति स्मृतिं ते।
यदयमपिबदग्निं गोकुलग्रासगृध्नुं
भवति सह महद्भिः श्रेयसे किं विरोधः॥ ३४॥

हे संसारदावाग्ने, हरिभक्तान्दग्धुं तवौचिती योग्यता नास्ति। एतदतुलं हरेश्चरितं किं तव स्मरणं नाप्नोति। यदयं हरिर्गोकुलदाहे साभिलाषं दवाग्निं [अपिबत्। अशमयदिति भावः]॥

आसीत्स्यमन्तकमणे[1]र्हलहेतिचेतः
कृष्णेऽतिकोपकठिनं कुहनाविहीने।

---

1. श्लोकोऽयं कुत्रचित्प्रकृतस्तबकावसाने दृश्यते.

सीतापि भर्तुरभवद्घनदुःखहेतुः
संसारसागररसा गरलोपमानाः ॥ ३५ ॥

हलं हेतिरायुधं यस्य तस्य बलभद्रस्य चित्तं निष्कपटेऽपि कृष्णे स्यमन्तकमणेर्हेतोः कोपेन कठिनमभूत् । [कथंभूते कृष्णे । कुहनाविहीने छलरहिते ।] "शतधन्वा मणिं गृहीत्वा पलायित इति श्रुत्वा तं हन्तुं गतौ बलकृष्णौ ततो हयं पतितं विलोक्य बलमवस्थाप्य गतेन हरिणा तं हत्वा 'मणिर्नास्ति तत्र' इत्युक्ते मणिः कृष्णेन निह्नुत इति मत्वा बलः क्रुद्धोऽभूत्" इति कथा । सीतापि रामस्य निबिडदुःखदायिन्यभूत् । अत एव संसाराब्धिरसाः केचन कामिनीरूपा विषतुल्याः । यैर्हरयेऽपि दुःखमदायीति भावः ॥

भाति श्रीतुलसि प्रसिद्धमहिमा तेऽयं विधेयं विधे-
र्यत्स्वीयं न करोषि दासमसकृत्कर्तारमप्यंहसाम् ।
यत्पत्रे पुरुषोत्तमप्रभृतयो देवा निवासोत्सवा-
स्तस्यायुक्तमिदं तदम्ब नय मां पारं भवाम्भोनिधेः ॥ ३६ ॥

तुलसीं प्रार्थयते—हे श्रीतुलसि, अयं तव प्रसिद्धो महिमा भाति । कः । असकृत् अनेकवारं पापानां कर्तारमपि स्वीय निजं दासं यद्विधेर्दैवस्य विधेयं वशं न करोषि । पापोऽपि त्वद्भक्तस्त्वयोद्ध्रियत इति प्रसिद्धाचार्कीर्तिरित्यर्थः । यस्यास्तव पत्रे हर्यादयो देवा निवासनिरताः । तस्यास्तवेदमेव युक्तम् । तत्तस्माद् हे अम्ब, मामपि संसाराम्बुधेः पारं नय प्रापय ॥

चक्षुर्मैव दिदृक्षु भूः परवधूवक्षोजपद्मप्रभां
कर्णाकर्णय कौतुकादपि वचो मावर्णवादात्मकम् ।
जिह्वे जल्प यथातथं विरमयाप्यक्षं परं पातका-
न्मच्चित्तेऽखिलदुष्टदर्पदलनो दामोदरो दीव्यति ॥ ३७ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां संसारतिरस्करणो नाम सप्तमः स्तबकः ॥

हे चक्षुर्नेत्र, परस्त्रीस्तनपद्मकान्ति द्रष्टुमिच्छु मैव भूः मा पश्य । हे कर्ण, अवर्णवादात्मकम्, अपवादवचनरूपं वा कौतुकादपि मा शृणु । हे जिह्वे, सत्यं वद । परमप्यक्षमिन्द्रियं घ्राणकरादिकं पापान्निवर्तय । यतः सर्वेषां दुष्टानां दर्पनाशको हरिर्मम मनसि क्रीडति ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे संसारतिरस्कारो नाम सप्तमः स्तबकः ॥

अष्टमः स्तबकः ।

संप्रति ध्यानं वक्तुं मङ्गलमाचरति—

गोप्यः कोऽप्ययमद्भुतः सुतपसो नन्दस्य सूनुः स्वयं
शंभुर्वा कमलासनः सुरशिरोरत्नं रमेशोऽथ वा ।

संलापामृतपूर्णकर्णकुहरामेवं व्रजस्त्रीजनै-
गाढानन्दमयीं पयोऽर्थमवतु श्लिष्यन्यशोदां हरिः ॥ १ ॥

हे गोप्यः, शोभनतपोयुक्तस्य नन्दस्यायं पुत्रः कोऽप्यद्भुतः शिवो ब्रह्मा देवशिरोमणिर्हरिर्वा, एवं गोपीजनैः संलापामृतेन पूरितं कर्णविवरं यस्यास्ताम्। अत एव निबिडहर्षव्याप्तां यशोदां स्तनपानार्थमालिङ्गन्हरिर्वः पातु ॥

पात्रं हृत्कमलं मुरारिचरणद्वन्द्वैकसेवामृतं
स्नेहोऽनन्तनितान्तनिर्मलगुणैरुद्दामशोभा दशा।
अन्तर्यामितया प्रतीतममलं ज्योतिः किमप्यद्भुतं
मायाकज्जलरेख एष भवतादीपो भवध्वान्तभित् ॥ २ ॥

एष परमात्मरूपो दीपो वो युष्माकं संसारान्धकारभिद्भवतु। दीपसामग्रीमाह—हृत्पद्मं पात्रम्। हरिचरणयुगलभक्तिलक्षणममृतं स्नेहस्थानीयम्। हरेरत्यन्तनिर्मला ये गुणा ऐश्वर्यादयस्तैरुत्कृष्टशोभायुक्ता दशा वर्तिः। अन्तर्यामिरूपेण प्रसिद्धं निर्मलाश्चर्यकारि ज्योतिर्दीपप्रभास्थानीयम्। किंभूतो दीपः। मायैव अञ्जनरेखा यस्य ॥

आयुर्नीरमिदं निमेषमिषतः कालेन पेपीयते
पश्य प्राश्य जगन्ति विश्वविरमेऽविच्छिन्नतृष्णावता।
प्राणस्तद्भयविह्वलः प्रियतया देहस्य चायं पुन-
र्यातायातपरस्तदत्र कतरत्कृष्णादुपायान्तरम् ॥ ३ ॥

जगन्ति प्राश्य विश्वं संहृत्य विश्वनाशेऽपि अविच्छिन्नतृष्णायुक्तेन कालेन निमेषमिषादायुर्लक्षणं जलं पेपीयते। पातीयर्थः। तस्मात्कालाद्भयेन व्याकुलः प्राणोऽयं देहस्य वल्लभतया यातायातपरो गमनागमनपरोऽस्ति। तत्तस्मादत्र संसारे कृष्णादन्यदुपायान्तरं सुखसाधनं कतरत्। किमस्ति। हरिं विनान्य उपायो नास्तीत्यर्थः ॥

यत्ते चित्ते विधत्ते हरिपरिचरणोपायमस्तव्यपायं
शास्त्रं साक्षात्समत्वप्रमदसमुदयप्राप्तये तद्धि विद्धि।
लीलाकैलासशैलाश्रयविबुधवरप्राज्ञतायास्तु शेषं
संसारस्थित्यपेक्षापल्पिनपरमानन्दमर्थान्तराढ्यम् ॥ ४ ॥

'समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः' इत्यादिना गीतोक्तं यत्समत्वं तेन यः प्रमदसमुदय आनन्दोदयस्तत्प्राप्तये शास्त्रं गीतोपनिषदादिवेदान्तशास्त्रं यत्ते यत्नवति। यती प्रयत्ने। चित्ते हरिसेवालक्षणमुपायम्, अस्तो व्यपायो विघ्नो यत्र निर्विघ्नं यथा तथा विधत्ते करोति, इति विद्धि जानीहि। आदौ मनोजयः, ततो हरिसेवा, ततः समत्वाप्तिः,

ततो ब्रह्मानन्द इति क्रमः । ततो लीलया कैलासः शैल आश्रयो यस्येदृशो यो विबुधवरो देवश्रेष्ठः शंकरस्तस्य, प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति वा तस्य भावः प्राज्ञता ज्ञानं तस्याः शेषं तदन्यप्रतिपादकमर्थान्तरयुक्तं यच्छास्त्रं तत् । संसारस्थित्यपेक्षया अपलपित आच्छादितः परमानन्दो येनेदृशं बोध्यम् । हर्यन्यप्रतिपादकं शास्त्रं संसारप्रापकमित्यर्थः ॥

येनानेना विना स्यान्न विहितदुरितस्तीर्णचान्द्रायणादिः
प्रायश्चित्तोऽप्यथान्यो विविधवृषवशाद्धामवावासवासम् ।
संप्राप्य स्निग्धमुग्धाधरमधुररसास्वादसौहित्यहीनो
दीनो विभ्रंशमेति श्रयत तदनिशं दास्यमेवाच्युतस्य ॥ ५ ॥

द्विविधो जनः, पापी पुण्यवांश्च । तयोरपि हरिरेव शरणमित्याह—विहितं दुरितं गोवधादिपापं येन सः । कृतचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोऽपि येन हरिं विना अनेना निष्पापो न स्यात् । अन्यथा अन्यः पुण्यवान् विविधधर्मवशाद्धामवावासे स्वर्गे सुस्थितिं प्राप्य स्निग्धः प्रीतिविषयो मुग्धः सुन्दरो योऽधरस्तस्य यो मधुररसस्तस्यास्वादेन यत्सौहित्यं तृप्तिस्तद्रहितोऽप्सरोभोगेन । स एव दीनः सन् पुण्यक्षये भ्रंशं पातं प्राप्नोति । तत्तस्मान्निरन्तरं हरेर्दास्यमेवाश्रयत । हरिसेवां विनात्यन्तिकसुखाभावात् ॥

स्फूर्जद्धूर्जटिमौलिशालिनलिनीकल्लोलवल्लीलता-
लीलाकौतुकमन्वभावि भवता साकं निजैरिन्द्रियैः ।
भूत्वा केवलमेव धाम्नि तदहो शुद्धे सुषुम्णान्तरे
मध्येहृत्कमलं सुखाय सुचिरं रे चित्त विश्रम्यताम् ॥ ६ ॥

रे चित्त, स्फूर्जति शोभमाने धूर्जटिमौलौ शिरसि शालिनी नलिनी गङ्गा तस्याः कल्लोलवल्लर्यूर्मितुल्य लोलतालीलाकौतुकं चाञ्चल्यक्रीडोत्सवो निजैरिन्द्रियैः सह भवता त्वया अन्वभावि अनुभूतम् । इन्द्रियाणि त्वं चातिचञ्चलमिति त्वयैवानुभूतम् । तत्तस्मात्केवलमिन्द्रियरहितो भूत्वा सुषुम्णानाडीमध्यवर्तमाने हृत्पद्ममध्ये शुद्धे धाम्नि ब्रह्मस्वरूपे चिरकालं सुखाय सुखं प्राप्तुं विश्रमः क्रियताम् ॥

धुन्या धर्मधुरीणयाध्वरभुजां बन्धूरया धारया
द्वारं तां दशमीं प्रविश्य वियतः प्रक्षाल्यमानं महत् ।
सर्वस्वं यदशेषतः श्रुतिगिरां ध्येयं यदेकं सतां
तद्ध्यात्वा सुमनस्तयार्चय चिरं चेतोऽच्युताख्यं महः ॥ ७ ॥

हे चेतः, तदच्युतरूपं महस्तेजः सुमनस्तया शोभनमनस्कत्वेन ध्यात्वा पूजय । चिरं सर्वदा । किं कृत्वा । दशमीं द्वारं ब्रह्मरन्ध्राख्यां सुषुम्णालक्षणां वा प्रविश्य । कीदृश

महः। धर्मधुरं वहतीति धर्मधुरीणा, तया धर्मोत्पादिकया अध्वरभुजां देवानां धुन्या गङ्गया हरिचरणवर्तमानया वियतो ब्रह्मरन्ध्रसकाशाद् बन्धुरया मनोज्ञया धारया प्रवाहेण प्रक्षाल्यमानं महल्लोकोत्तरं यच्छ्रुतिगिरामुपनिषद्वाचामशेषतः सर्वांशेन सर्वस्वम्। यच्च सतां सनकादीनामेकं ध्येयम्॥

भूत्वा केवलमेव मानस लसन्मोहाद्यसत्सङ्गतो
मध्येहृत्कमलं प्रविश्य विमलं वैकुण्ठमाराधय।
यस्यालोकनमात्रतोऽत्र तरसा निःशेषकर्मक्षयः
क्षीणे कर्मणि कोऽप्यगोचरनरो वाचामलभ्यः पुनः॥ ८॥

हे मानस, लसन्तः प्रसरन्तो ये मोहादयोऽसन्तो दुष्टास्तेषां सङ्गात्केवलमेकं भूत्वा हृत्पद्मे प्रविश्य निर्मलं हरिं पश्य। यस्य दर्शनमात्रेण सहसा सर्वकर्मनाशः स्यात्। नष्टे च कर्मणि वाचामविषयः कोऽप्यलभ्योऽप्राप्यः। अपि तु प्राप्यैव कर्मणां क्षय एव ब्रह्मानन्दोदयो भवति। तानि कर्माणि हरिध्यानेनैव क्षीयन्त इति भावः॥

सामर्थ्यं सुमनःसु नास्ति नियतं बन्धं निरोद्धुं निजं
तत्र स्वान्तमधुव्रतस्थितिरियं बन्धाय गन्धाशया।
मुक्तिश्रीमुखपद्मसौरभमपि प्राप्यं यदीयाश्रया-
देकं तद्भवपाशनाशकुशलं कृष्णाङ्घ्रिपद्मं भज॥ ९॥

नियतं निश्चितं सुमनःसु देवेषु कुसुमेषु च निजं बन्धं कर्मबन्धनं निरोद्धुं वारयितुं सामर्थ्यं नास्ति। हे स्वान्तमधुव्रत चित्तभ्रमर, तत्र देवेषु गन्धाशया वासनया इयं स्थितिर्बन्धायैव। संसारबन्धोच्छेदेच्छया अन्यदेव भजनमकिंचित्करमित्यर्थः। तत्तस्मात्संसारपाशनाशे समर्थमेकं हरिपादपद्मं सेवस्व। यत्पादाश्रयान्मुक्तिलक्ष्मीमुखपद्मस्यापि सौरभं प्राप्यमेव॥

चेतः प्रेतपतिस्थितिश्रुतिरिति त्रासाय संसारिणां
तद्दृष्टिः परमापदामनुभवो नानाविधा वेदना।
श्रीमद्रामकथा जनश्रुतिपथा नाहन्ति सर्वव्यथा
नामन्पूर्णमनोरथाः कति जनास्तत्रादरं तत्कुरु॥ १०॥

हे चेतः, प्रेतपतेर्यमस्य स्थितिश्रवणं पुराणादौ प्राणिनामतिभयाय। यमस्थितिदर्शनं तु आपदां कष्टानां स्थानम्। अनुभवो नरकभोगस्तु नानाविधवेदनारूपः। जनानां श्रुतयः कर्णाः पन्थानो मार्गा यस्या ईदृशी, जनैः कर्णश्रुता सती रामकथा ता नरकोत्थाः सर्वव्यथा हन्ति निवारयति। तया रामकथया कति पूर्णमनोरथा नाभूवन्। अनेके पूर्णकामा जाता इत्यर्थः। तत्तस्मात्तत्र रामकथायामादरं कुरु। तामेव नित्यं शृण्वित्यर्थः॥

मा गा रागवशाद्विहाय विमलं विष्णोः पदाब्जं क्वचि-
च्चेतः सेवितमेतदेव मुनीभिर्मत्वा महिष्ठं महः।
मद्वाचं मनुषे न चेदिह ततो हन्तास्मि तेऽहं यतो
नो भूतानि न खानि नापि विषया नामी गुणा नो महान् ॥११॥

हे चेतः, निर्मलं विष्णोश्चरणकमलं त्यक्त्वा स्नेहवशात्क्वचिन्मा गच्छ। मुनिभिर्नारदादिभिरेतदेव महिष्ठं श्रेष्ठं महस्तेजो ज्ञात्वा सेवितम्। मद्वाणीं चेन्न मन्यसे नाङ्गीकुरुषे ततस्तर्हि ते त्वां हन्तास्मि। कर्मणि षष्ठी। चित्तं नाशयिष्यामि। उन्मना भविष्यामीत्यर्थः। यत उन्मन्यवस्थायां भूतानि भूम्यादीनि नो, खानि इन्द्रियाणि न, विषया रूपादयोऽपि न, अमी गुणाः सत्त्वादयोऽपि नो, महान्महत्तत्त्वमपि न। ब्रह्मीभूतो भविष्यामीत्यर्थः॥

यत्तापत्रयसंभवन्नवनवज्वालावलीव्याकुलं
जाड्यं नैव जहासि हासि कठिनं चेतस्त्वमुच्चैस्ततः।
गङ्गाख्यं गरुडध्वजाङ्घ्रियुगले जागर्ति जायुः स्फुटं
तद्ध्यानद्रवभावमेत्य तरसानेनैकतां तद्व्रज ॥ १२ ॥

हे चेतः, यद्यस्मात्तापत्रयादाध्यात्मिकादेः संभवन्ती जायमाना या नवनवा ज्वालावलिस्तया व्याकुलं सज्जाड्यं मौर्ख्यं न जहासि न त्यजसि। ततो हेतोरुच्चैरत्यन्तं हा खेदे कठिनमसि। तस्माद्धरिपदयुग्मे गङ्गालक्षणं जायुरगदविशेषोऽस्ति, तस्य ध्यानेन स्फुटं द्रवत्वं प्राप्य तरसा वेगेन तेन गङ्गाजायुना एकत्वं प्राप्नुहि। हरिपदमक्तं भवेत्यर्थः॥

चेतः के तव हेतवः स्तवमवज्ञाय श्रियः प्रेयसः
प्रायः पातकजातघातकुतुकं यद्वर्तसे स्वेच्छया।
आश्चेत्ते स्मृतिमेति मातुरुदरे वासव्यथा तत्कथं
कण्ठाश्लिष्टवरिष्ठरिष्टनिकराद्बोधो न कष्टापदि ॥ १३ ॥

पापसमूहस्य घाते नाशे कुतुकमुत्सवो यस्यैवंविधं श्रियः प्रेयसो रमाकान्तस्य स्तवं स्तुतिमवज्ञाय हे चित्त, त्वं प्रायो बाहुल्येन स्वेच्छया प्रवर्तसे तत्र के तव हेतवः किं प्रयोजनम्। आः इति विस्मये। ते तव मातुरुदरे वासेन या व्यथा सा चेत्स्मृतिमेति, तद्दुःखं स्मर्यते चेत्तर्हि कष्टयुक्तायामापदि कण्ठे आश्लिष्टो लग्नो वरिष्ठः श्रेष्ठो यो रिष्टनिकरोऽशुभसमूहस्तस्मादपि कथं बोधो न जायते। संसारदुःखक्रान्तस्यापि कथं न बोध इत्याश्चर्यम्॥

अक्षाणामनिशं करोषि यदरे चेतस्त्वमन्वासनं
तद्भोग्ये विषये सलालसमसि स्वामित्वमांत्रभ्रमात्।

हित्वासन्नमहो महामृतमयं वेदान्तवेद्यं परं
　　किं लज्जापि न जायते शिवशिव व्यध्वेन ते गच्छतः ॥१४॥

हे चेतः, यन्निरन्तरमक्षाणामिन्द्रियाणामन्वासनमनुवर्तनं त्वं करोषि, इन्द्रियाण्यनुवर्तसे । तद्योग्ये इन्द्रिययोग्ये विषये रूपादौ सलालसं सतृष्णं यासि । स्वामित्वमात्रभ्रमेण अहमिन्द्रियेशमिति भ्रमात् । 'स्वामित्वमात्रे भ्रमद्' इति पाठे विशेषणम् । किंच आसन्नं निकटवर्ति वेदान्तप्रतिपाद्यममृतरूपं महो ब्रह्मस्वरूपं हित्वा व्यध्वेन, विगतोऽध्वा व्यध्वः । तेन उन्मार्गेण गच्छतस्तव किं परं केवलं लज्जापि न जायते । शिवशिवेति दुःखवेदकः शब्दः 'हरिहरि हतादरतया' इतिवत् ॥

अत्यन्तानुचितेऽपि कर्मणि मनः प्राप्य प्रवृत्तिं पुनः
　　खेदं यासि किमुच्चकैः कुरु मतिं कृष्णे कृपाकोमले ।
लोके तद्दुरितं किमस्ति मधुजिन्नत्या न यत्क्षीयते
　　को वा दावविभावसोरपि रसोऽशोष्यस्तृणानां वने ॥ १५ ॥

हे मनः, अत्यन्तमयोग्येऽपि कर्मणि प्रवृत्तिं प्राप्य पुनः खेदं किं यासि । कृपायुक्ते कृष्णे मतिं कुरु । लोके तत्पापं किमस्ति यद्धरिनमस्कारेण न नश्यति । दृष्टान्तमाह— वने वर्तमानानां तृणानां को वा रसो दावाग्नेरशोष्यः । अपि तु सर्वः शोष्य एव । तथा हरिनत्या पापमिति ॥

निर्माय स्वयमेष शेषशयनः स्वामी समग्रं जग-
　　त्तद्व्यापारभरं चकार गुणिनि त्वय्येव चेतः परम् ।
त्वं तद्दर्शनमप्यनिच्छु मनुषे कर्तृत्वमप्यात्मनि
　　स्पष्टादीनव जीवितं क्षममतस्तद्दर्शनान्तं तव ॥ १६ ॥

हे चेतः, शेषशायी स्वामी हरिरेष सर्वं जगत्स्वयं कृत्वा जगत्सम्बन्धिव्यापारसमूहं परं केवलं गुणयुक्ते सत्त्वादियुक्ते त्वयि कृतवान् । त्वं तु हरिदर्शनमनिच्छु सद् आत्मनि कर्तृत्वं मन्यसे । स्पष्ट आदीनवो दोषो यस्य तत्स्पष्टदोष, कृतघ्न, अतो हेतोः हर्यभक्तिकारणात्तव जीवितं हरिदर्शनान्तं क्षमम् । दर्शनमन्तो नाशो यस्य तत् । हरिदर्शनाभिर्मनस्को भविष्यामीत्यर्थः ॥

भाति श्रीपरमेश्वरः स्वयमयं हृत्पुण्डरीके यदा-
　　कारः कारणमेकमेव जगतामाधारभूतः प्रभुः ।
सत्यस्मिन्नपि बम्भ्रमीषि किमरे चेतो दुराशावशा-
　　देकं तिष्ठ मुहूर्तमत्र नियतं यातुं निरातङ्कताम् ॥ १७ ॥

अयं श्रीपरमेश्वरः स्वयं साक्षाद् हृत्पद्मे भाति । कीदृशः । यत्रमदृशः । जगतामेकमेव कारणम्, आधारश्च । प्रभुः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु समर्थः । अरे हीनसंबोधने । हे चेतः, अस्मिन्हृत्पद्मे वर्तमानेऽपि दुस्तृष्णावशात्किं त्वं भ्रमसि । भ्रमतेर्यङ्लुगन्तं रूपम् । निश्चितं निगतङ्कतां निर्भयतां प्राप्तुमेकं मुहूर्तमत्र हृत्स्थे हरौ तिष्ठ ॥

हरिध्यानं हित्वा चरसि रसिको मोहमदिरां
निपीय प्रेयस्या सह कुहनया संशयसखः ।
कृतान्तव्यापारं कलयसि न कस्मादकुशलं
कियत्कालं केलिं विषयवनमध्येऽनुभवसि ॥ १८ ॥

हे जन्तो, त्वं मोहरूपां मदिरां पीत्वा संशयस्य सखा सर्वदा सदिहानः सन् हरिध्यानं हित्वा त्यक्त्वा कपटयुक्तया नार्या सह रसिक आसक्तः क्रीडामनुभवसि । परंतु अकुशलं नरकादिदुःखप्रदं यमव्यापारं कस्मान्न कलयसि न जानासि । शिखरिणीछन्दः ॥

एवं चित्तमुपालभ्येदानीं करमुपालभते—

पत्रालंकृतपुष्पशालितुलसीवृक्षोल्लसद्वल्लरी-
वृन्दैरिन्दिरया समं स भगवान्नारायणो नार्चितः ।
पाणे दीनजनावनव्यसनिना नामादिता सीदते
किंचिन्नोपकृतं कृतं किमहह प्रक्षीयते जीवितम् ॥ १९ ॥

हे पाणे, पत्रैरलंकृतैः पुष्पैः शालते शोभत ईदृशो यस्तुलसीवृक्षस्तस्योल्लसन्ति शोभमानानि वल्लरीवृन्दानि मञ्जरीसमूहास्तैः कृत्वा लक्ष्म्या सह हरिस्त्वया न पूजितः । दीनजनानां रक्षणे व्यसनिता सकामत्वमपि नाश्रिता । सीदते क्षुधादिपीडिताय प्राणिने कश्चिदुपकारो न कृतः । अहहेति दुःखे । किं कृतं जीवितं प्रत्यहं क्षयं याति ॥

देवः श्रीललनानुरागकलनालीलोर्मिलोलीभव-
त्स्वान्तः स्वां तनुते दृशं त्वयि न चेत्सेव्यस्तथाप्यादरात् ।
यस्मात्तच्चरितामृताब्धिलहरीलाभानुभावा जनाः
स्तूयन्ते यतिभिः पवित्रमतिभिः संसारपारंगतैः ॥ २० ॥

श्रीरेव ललना स्त्री तस्या अनुरागकलना प्रेमधारणं तस्य लीलोर्मिषु लोलीभवत्स्वान्तं चित्तं यस्यैवंभूतः । रमाक्रीडासक्त इत्यर्थः । देवो हरिश्चेत्स्वां दृशं त्वयि न तनुते, व्यग्रत्वात्त्वां न पश्यति, तथाप्यादरपूर्वं स एव सेव्यः । यस्माद्धरिचरितरूपो योऽमृतार्णवस्तदूर्मिलाभमनुभवन्ति ये हरिचरितसक्ता जनाः ते संसारपरप्राप्तैः शुद्धमतिभिरपि यतिभिः स्तूयन्ते । हरिभक्ता यतिस्तुत्या भवन्तीत्यर्थः ॥

जायायौवनजीवमादिजनितं जोषं जगत्यस्ति य-
त्तद्भोगाय भवत्यवश्यमखिलं मातङ्गजातेरपि।
सेवासाधुसुधासु धेहि धिषणां हित्वेतराध्येषणां
गोविन्दस्य यदिच्छवः सवभुजो नाद्यापि निद्रालवः ॥ २१ ॥

स्त्रीभोगादिजनितं यत्सुखं लोकेऽस्ति तद्धस्तिजातेः सर्वमवश्यं भोगाय भवति। 'शर्म जोष वशं सुखम्' इति कोषः। तस्मादितरस्याध्येषणां सेवां त्यक्त्वा गोविन्दस्य सेवा एव साध्व्यो याः सुधा अमृतानि तासु धिषणां बुद्धिं धेहि धारय। यदिच्छवो यत्सेवामृतकामुकाः सवभुजो यज्ञभुजो यज्ञभोक्तारो देवा अद्यापि निद्रालवो न भवन्ति। अलसा न सेवन्त एवेत्यर्थः ॥

एकस्मिन्नेव जन्मन्यहह तनुभृतां नैकजन्मप्रकाशः
संलक्ष्ये भूतवर्गे त्विह सह सकले सर्वसाधारणेऽक्षैः।
विष्णुध्यानैकताने मनसि मुनिरनुक्रोशदानाद्युपेते
देवो मोहाभिभूते नर इतरजनिर्जातपङ्के स एव ॥ २२ ॥

अहहेत्याश्चर्ये। अक्षैरिन्द्रियैः सह सकले भूतवृन्दे पञ्चभूतवृन्दे सर्वसाधारणे प[श्वा]-दिसमाने संलक्ष्ये सम्यग्दृश्येऽपि सति प्राणिनामेकस्मिन्नेवावतारे अनेकजन्मप्रकाशो भवति। तदेवाह—हरिध्यानतत्परे चित्ते जनो मुनिरित्युच्यते। दयादानादियुक्ते देव इति। मूढे चित्ते नर इति। जातपापे चित्ते इतरजनिश्चण्डालादिः स एवोच्यते ॥

किं पुष्पं तुलसीसमं त्रिभुवने दानं किमम्भोनिभं
गीतायास्तुलनामुपैति कतरच्छास्त्रं पवित्रं परम्।
को देवो भजतां नितान्तहितकृन्नारायणादप्यहो
का भक्तिः स्मरणाधिका किमितरच्चेतःसमं साधनम् ॥ २३ ॥

त्रैलोक्ये तुलसीसमं किं पुष्पम्। जलसमं दानं किम्। कतमदन्यच्छास्त्रं गीतासममिति। हरेरन्यः को वा भजतामत्यन्त हितकारी। स्मरणादधिका का भक्तिः। मनसा तुल्यं साधनं च किम्। एतैस्तुल्यमन्यन्नास्ति। एवं सुलभेऽपि साधने हरिभक्तिपराङ्मुखा भाग्यहीना इत्यर्थः ॥

एवं साधनमभिधाय त्रिभिः श्लोकैर्ध्यानमाह—

तन्मध्येरविमण्डलं मधुजितं देवं लसत्कुण्डलं
नेत्रश्रीजितमञ्जुनीरजदलोदारप्रभासौभगम्।

भास्वद्भालतमालपत्ररचनारोचिष्णुवक्त्राम्बुजं
भ्रूलेखाजितपुष्पजन्वधनुषः सौन्दर्यगर्वाङ्कुरम् ॥ २४ ॥

यतो हरिं विना गतिर्नास्ति तत्तस्मान्मध्येरविमण्डलं सूर्यमण्डलमध्यवर्तिनम् । 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती' इति वचनात् । मधुजितं देवं हरिमन्तश्चित्ते भजे सेवे इति तृतीयश्लोकेनान्वयः ॥

मूर्धारोपितमञ्जुमौलिवलभीसंदर्भितात्यद्भुत-
ज्योतिर्दिव्यमणीमरीचिरमणीरङ्गीभवद्द्योतलम् ।
ग्लानिं चन्द्रमसः कपोलफलकश्रीभिः सृजन्तं सदा
यं ब्रह्मेति वदन्ति वेदविवृतौ विख्यातशिक्षाभृतः ॥ २५ ॥

मूर्ध्नि आरोपितो यो रम्यो मुकुटस्तत्प्रदेशे खचिता अत्यद्भुतरोचिषो रम्यकान्तयो दिव्यमण्यः । मणीशब्दः स्त्रीलिङ्गः । तासां रश्मय एव नार्यस्तासां रङ्गीभवन्नृत्यस्थानभूतं द्योतलं नभो यस्य तम् । 'रङ्गः स्यान्नर्तनागारे' । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' । मुकुटमणिकिरणाः खे भ्रमन्तो नृत्यन्त इव दृश्यन्त इत्यर्थः । कपोलतलशोभाभिश्चन्द्रस्य ग्लानिं पराजयं कुर्वन्तम् । किं च वेदविवृतौ श्रुतिव्याख्याने विख्याता शिक्षां बिभ्रति ते उपनिषत्तात्पर्यज्ञाः सदा यं हरिं ब्रह्मेति वदन्ति ॥

अत्यन्तोत्तमनासिकाविवरयोः श्वासप्रसङ्गोत्सवैः
कुर्वाणं कमलामुरःस्थिरतरां निष्पारिजातादराम् ।
आरक्ताधरधर्मिणो धुरि मधोः प्रादुर्भवत्पल्लवं
माकन्दं मदमार्गसार्गलहृदं कुर्वन्तमन्तर्भजे ॥ २६ ॥

अत्यन्तमुत्तमे ये नासाछिद्रे तयोः श्वासप्रसङ्गः एवोत्सवास्तैर्वक्षस्यत्यन्तस्थिरां रमां निर्गतः पारिजातकुसुमस्वादरो यस्यास्तादृशीं कुर्वाणम् । श्वाससौगन्ध्यस्य कल्पतरुपुष्पसमगन्धत्वादित्यर्थः । अधरस्थितेन रक्तत्वेन कृत्वा मधोर्धुरि वसन्तप्रारम्भे प्रादुर्भवन्तः पल्लवा यस्येदृशं माकन्दं निर्गर्वं कुर्वन्तम् । ततोऽप्यधिकारुण्यादिति भावः । मदस्य गर्वस्य मार्गे सार्गलं सप्रतिबन्धं हृदयस्य तम् ॥

पुनः श्लोकत्रयेण ध्यानमाह—

दीव्यद्दन्तमयूखसंचयपयःपूरेण दुग्धोदधे-
रुत्कण्ठां शमयन्तमात्महृदयस्थायिश्रियो हास्यतः ।
नित्यं प्रत्युरसप्रसक्तसुमणिस्फूर्जद्घृणिश्रेणिभिः
प्रत्याख्यातषडूर्मिनिर्मलमनोजाम्रत्रिलोकीहितम् ॥ २७ ॥

एवंविधं हरिं चित्त एव कुर्वे इति तृतीयेनान्वयः । कीदृशम् । तदाह—हास्यतः दी-

थ्यन्तः प्रसरन्तो ये दन्तकिरणसमूहास्त एव दुग्धपूरस्तेन स्ववक्षःस्थिताया लक्ष्म्याः क्षीरसागरस्योत्कण्ठां शमयन्तम्। हास्यप्रसरद्दन्तरश्मिभिः श्रियाः क्षीराब्धिभ्रमो भवतीत्यर्थः। उरसीति प्रत्युरसम्। सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः। 'प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्' इत्यच्प्रत्ययः। नित्यं वक्षसि संसक्तो यः शोभनो मणिः कौस्तुभस्तस्य स्फूर्जन्तो ये रश्मिसमूहास्तैः प्रत्याख्यातास्तिरस्कृताः षडूर्मयः क्षुधादयो यस्मात्। अत एव निर्मलं यन्मनस्तत्र जाग्रत् सदास्थितं त्रैलोक्यादिहितं यस्य तम्। 'प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे शोकमोहौ तु चेतसः। जरामृत्यू शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः ॥' इति वचनात् ॥

निःशङ्कं जगदर्तिवर्तितमनोवृत्तिप्रतीतासुर-
स्कन्धस्थायिमदव्यपायचपलं चक्रं च कौमोदकीम्।
हस्तानां तु चतुष्टये सचतुपं शङ्खं तुषारद्युते-
र्बिम्बेनातिसदृक्षमक्षयजयोदग्रे दधानं प्रभुम् ॥ २८ ॥

अक्षयोऽविनाशी यो जयस्तेनोत्कृष्टे हस्तचतुष्टये चक्रं गदां सरसिजं पद्मं शङ्खं च दधानं बिभ्राणम्। कीदृशं चक्रम्। निःशङ्कं जगत्पीडायां वाततया मनोवृत्त्या प्रतीता दृष्टा येऽसुरास्तेषां स्कन्धस्थो यो गर्वस्तन्नाशे चपलम्। दैत्यान्नाशयन्तमित्यर्थः। कीदृशं शङ्खम्। तुषारद्युतेश्चन्द्रस्य बिम्बेनातिसदृशम्। प्रभुम्। समर्थमित्यर्थः ॥

कण्ठस्थापितदामदुर्लभसमामोदेन मत्तालिनां
व्यापेधव्रतपाणिपद्मरमया विभ्राजितोरःस्थलम्।
नाभीनीरजसद्मपद्मजनुषा सिद्धान्तसंभावित-
स्तोत्रार्थामृतपूर्णकर्णकुहरं हर्षेव कुर्वे हरिम् ॥ २९ ॥

कण्ठे स्थापितमालाया अत्यन्तं दुर्लभो यः परिमलस्तेन मत्तानां भ्रमरगणां व्यापेधे निवारणे व्रत यस्येदृश पाणिपद्म यस्याः, तया रमया शोभितमुरःस्थलं यस्य तम्। नाभीपद्म सद्म गृह यस्येदृशेन पद्मजनुषा विधिना सिद्धान्ततया संभावितानि यानि स्तोत्राणि तदर्था एवामृतानि तैः पूरित कर्णविवर यस्य तम ॥

कर्पूरामृतदीधितिप्रतिमया कायश्रिया शोभितं
धौतं सत्कलधौतजातसदृशच्छायं च यस्योत्तरम्।
सेवाकारिसुपर्वराशिमुकुटप्राप्तप्रतिष्ठैर्मणि-
श्रेष्ठैर्जुष्टपदारविन्दयुगलं ध्यायामि दामोदरम् ॥ ३० ॥

कर्पूरचन्द्रतुल्यया देहश्रिया शोभितं विष्णुम्। 'शारदकोटिचन्द्रसदृशम्' इति शारदोक्तं। धौत शुद्धम्। सत् शुद्धं यत्कलधौतं हेम तत्समहतुल्या कान्तिर्यस्य वासः। सेवाकारिणो ये सुपर्वराशयो देवसमूहाः। 'सुपर्वाणः सुमनसः' इत्यमरः। 'शाली' इति पाठे देवेषु

शालन्ते शोभन्ते ये मुकुटास्तत्र प्रामा प्रतिष्ठा स्थितिर्यैर्मुकुटखचितै रत्नश्रेष्ठैः सेवितं पादपद्मयुग्मं यस्य तम् ॥

भवाटव्यामव्याहतगतिरयं मारमृगयुः
पुमेणानेणाक्षीनयनमयपाशैरशिथिलैः ।
दृढं बद्धाश्वत्थच्छदसदृशकारां नयति तां
यतो मूढं विश्वं तदव निकृतेः कृष्ण कृपया ॥ ३१ ॥

संसारवनस्खलितगतिरयं कामव्याधः पुम एवैणा मृगास्तान्मृगाक्षीनेत्ररूपपाशैर्दृढं दृढं बद्धा पिप्पलपत्रसदृशीं कारां बन्धनागारं नयति । नानायोर्नाः प्रापयतीत्यर्थः । यतो जनै-र्विश्वं मूढं भवति तत्तस्मात् हे कृष्ण, कृपया निकृतेः ममापराभवे सकाशादव रक्ष । 'तदवनकृते' इति पाठे तस्माद्रक्षणाय कृपां कुरु ॥

मच्चेतो मधुसूदनाङ्घ्रिकमले मन्दाकिनीकेलिमत्
क्लिन्नं भक्तिरसेन तीर्णमभितः संसारवारांनिधिम् ।
मोहं मित्रमनेकजन्मसु मुदात्रैवासमज्जत्क्वचि-
त्तद्वेगेण न विश्रमन्ति कथमप्यस्मिन्विपादादयः ॥ ३२ ॥

मम मनो हरिपदपद्मे गङ्गाया क्रीडायुक्त, भक्तिरसेनार्द्र सर्वसमभितः संसारात्तिर्तीर्ण सदनेकेषु जन्मसु सहायं मोहमत्रैव समीपे मज्जयामास । तद्वेगेण विषादमदलोभादयोऽप्य-स्मिंश्चित्ते कथमपि न विश्राम कुर्वन्ति मज्जनभयेन ॥

आम्नायाभ्यसनैः कृतं फलमिदं त्रेताकृताराधना-
संतुष्टा मम यन्मतिर्भगवती श्रीरामचन्द्रेऽभवत् ।
यस्याराधनमन्तरेण तनुभृत्तापाय न द्वापरो
न स्यात्तत्किमिवोच्यते कलिकृतामत्रापदां चेष्टितम् ॥ ३३ ॥

वेदाभ्यासैरिदं फलं कृतम् । 'अभिव्याप्यमिदं विना' इत्यमरः । गार्हपत्यादीनां कृता प्रजा तया संतुष्टा यद्यतो मम हरौ बुद्धिरभवत् । यस्य सेवा विना द्वापरः संदेहो जन्तूनां ता-पाय न । अपि तु तापायैवेति काकुः । कलिकृता निबिडापदा चेष्टितं चेष्टा किमुच्यते । तास्तु वर्तन्त एव हरिभक्तिं विना ॥

हरौ हृदयमायाते माया ते किं करिष्यति ।
यदच्युतध्यानपरा न पराभवमागताः ॥ ३४ ॥

हरौ मनः प्राप्ते माया ते किं करिष्यति । अकिंचित्करीत्यर्थः । यतो हरिध्यानपरायणाः पराभवं न गताः ॥

भेदाभावेऽपि गोविन्द त्वद्दया मम जीवनम् ।
न वल्ली विद्यते क्वापि स्वातिश्रवणरोहिणी ॥ ३५ ॥

हे हरे, आवयोरभेदेऽपि तव दया मम जीवने हेतुः । दृष्टान्तमाह—स्वातिश्रवणरोहिणी स्वस्वरूपस्य कारणस्यातिश्रवणेनातिक्रमणेन रोहति जायते, ईदृशी वल्ली क्वापि न विद्यते । बीजं मुक्त्वा यथा वल्ली न जायते तथा त्वां विनाहं नास्मि । कार्यकारणयोरभेदात् ॥

यदा नायाति हृदये तदा मे मृत्युतोऽधिकम् ।
आयाते हृदि गोविन्दे मृत्युर्मङ्गलमङ्गलम् ॥ ३६ ॥

यदा हृदि हरिर्नायाति तदा जीवनमपि मे मृत्युतोऽधिकम् । हरौ हृद्यायाते मृत्युः परममङ्गलम् । मुक्तिहेतुत्वात् ॥

सेवे त्वत्पादकमलं कमलाकान्त केवलम् ।
विलम्बं तद्विधत्से किं देव हर्तुं महापदम् ॥ ३७ ॥

हे रमाप्रिय, केवलं त्वत्पादपद्मं सेवे । तर्हि हे देव, मम कष्टं हर्तुं कथं विलम्बं कुरुषे । मम दुःखापहरणे विलम्बो न कार्यः ॥

तावल्लोभः प्रभुत्वं भजतु निजभुजस्फूर्जदूर्जातिरेकः
प्रच्छन्नं तावदेनो विरचितमतुलां चित्तपीडां करोतु ।
रोषद्वेषाभिमानानयनिरयभियः स्फूर्तिमायान्तु ताव-
द्यावन्नायाति मायातिमिरदिनकरश्चित्तमध्ये मुरारिः ॥ ३८ ॥

लोभस्तावदैश्वर्यं करोतु । कीदृशः । निजहस्तयोः स्फूर्जद्बलातिशयो यस्य । प्रच्छन्नं रहःकृतमेनः पापं तावदतुलां मनःपीडां करोतु । क्रोधद्वेषाभिमानानयनरकभयस्तावदृद्धिं यान्तु । मायान्धकारसूर्यो हरिर्यावच्चित्ते नायाति । तस्मिन्हृदि आयाते लोभादयः स्वयमेव नङ्क्ष्यन्तीत्यर्थः ॥

आयाते हृदये हरौ विगलितं विद्रवितं पातकैः
कोपेनापसृतं शुचाशु चकितं भीतं विरोधादिभिः ।
वित्रस्तं विपर्ययैर्विभाय बहुधा भेदोऽपि वेदोदितो
दीर्णं दुःखहृदानुदारचरितो मोहः ममापि गतः ॥ ३९ ॥

हरौ हृद्यायाते विघ्नैर्नाशि । पापैरपि गतम् । कोपेनापगतम् । शोकेन आशु शीघ्रं भीतम् । विरोधादिभिस्त्रस्तम् । विपर्ययैस्त्रासि । बहुधा वेदोक्तो भेदो भीतः । दुःखस्य हृदयेन स्फोटितम् । दुष्टचेष्टो मोहो नष्टः ॥

मच्चेतोवृत्तिलक्ष्मी रहसि विकसिते हृत्सरोजे मुजाग्र-
द्विष्वक्सेनप्रसङ्गात्पवमवगणितापायमत्यन्तरायम् ।

संप्राप प्रेमपाथोनिधिलहरिपरिव्याकुलाश्लिष्य बाढं
स्वामिव्यामिश्रभावं समलभत सुखं यत्र वाचां विरामः ॥ ४० ॥

सन्मनोरूपा लक्ष्मीः रहसि विकसिते हृत्पद्मे सुतरां जाग्रद्यो हरिः तत्सङ्गोत्सवम् । अवगणितोपाया निःसारा सर्वेऽन्तराया यत्रेदृशं तं प्राप्य प्रेमसमुद्रोर्मिव्याकुला सती सुखे परमानन्दे गाढमालिङ्ग्य स्वामिना सह व्यामिश्रितां प्राप । ब्रह्मैकतां प्रामेत्यर्थः । यत्र वाचामिन्द्रियाणां विरामः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतिः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यं यन्मनो न मनुते' इति च ॥

इदानीं ग्रन्थान्ते मातापित्रोर्नामकथनपूर्वकं स्वनाम निगमयति—

मानी माता पिता विष्णुर्यस्याख्या पुरुषोत्तमः।
विष्णुभक्तिलतां चक्रे सतां चक्रे कृताञ्जलिः ॥ ४१ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां चित्तप्रबोधो नामाष्टमः स्तबकः ॥

यस्य मानीनाम्नी [माता] । विष्णुनामा पिता । यस्याभिधानं पुरुषोत्तमः स इमां विष्णुभक्तिकल्पलतां चक्रे कृतवान् । कीदृशः । सतां साधूनां चक्रे समूहे कृतोऽञ्जलिर्येन । साधुनमनकृदित्यर्थः ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे चित्तप्रबोधो नामाष्टमः स्तबकः॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

सटीकाया विष्णुभक्तिकल्पलतायाः शोधनपत्रम् ।

पृ.	प.	शुद्धपाठः ।
४	५	भिदोक्तौ
९	१२	त्वच्चरणाब्जा
९	२८	मज्जनो
१२	१०	भूयत्र
१३	३	स्वरूपं
१९	२४	मृत्युर्भीतेः
२३	३०	गृहिनाम्
२६	२५	सहननम्
२७	१५	लतादलनां
२८	७	शमनकृधः
२९	२६	मुद्धृतवनः
३३	२०	खेदे
४१	८	स्तम्भवर्ती
४१	२८	ध्यानानन्दः
४४	८	धनस्य
४४	१७	हे
४५	३	मतिमतां
४५	१९	धातुभिः
४५	२४	विभक्त्यन्ते
४६	१५	तेषा

पृ.	प.	शुद्धपाठः ।
४६	२१	यदनैश्वर्य
४८	१२	प्रकृति
४८	२८	स्पृया
४९	७	समान
४९	९	यतोऽसौ
५१	२२	कस्य
५५	१७	सोमावदान
५५	१८	लब्धा
६४	४	स्त्रीषु
६४	५	मन्यस्य
६४	२०	[illegible]
६४	२७	श्री
६७	३०	दैर्घ्यमिच्छन्ती
६८	२८	पदयः
६९	२७	मौषधं
७०	१४	भारतादौ
७२	८	मांकाचित्कारः
७२	१५	ग्रहातु
७२	२१	पादयामि

KÂVYAMÂLÂ. 32.

THE

SAHRIDAYÂNANDA

OF

KRISHNÂNANDA

EDITED BY

MAHÂMAHOPADHYAYA PANDIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKARAM JAVAJI

PROPRIETOR OF "JAVAJI DADAJI'S NIRNAYA-SAGARA" PRESS

BOMBAY

1892.

Price 10 *Annas*

काव्यमाला ३२.

कृष्णानन्दविरचितं

सहृदयानन्दम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना
महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादेन,
परवोपाह्वेन पाण्डुरङ्गतनूभुवा
काशीनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तच

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९२

मूल्यं १० आणकाः ।

कृष्णानन्दः ।

वैदर्भीरीतिविभ्रमजन्मभूमिः कविमल्लकुलकुमुदिनीकलानिधिः सान्धिविग्रहिको महापात्रः श्रीकृष्णानन्दमहाकविः कस्मिन्काले समुत्पन्न इति न ज्ञायते । परं चन्द्रशेखरकविसूनोर्विश्वनाथात्प्राचीनस्तदनुवर्ती चेति निर्विकल्पमवसीयते । यतो विश्वनाथरचितसाहित्यदर्पणस्याष्टमपरिच्छेदे 'सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वम्—' इति सहृदयानन्दस्थश्लोक उदाहृतः । अथास्य विश्वनाथस्य च सान्धिविग्रहिक-महापात्रेति विशेषणद्वय समानम् । तत्र सान्धिविग्रहिक इति राज्याधिकारिसूचकः पदविशेषः । सन्धिविग्रहे भवः सान्धिविग्रहिकः । एतत्पदं ब्राह्मणादिसाधारणम्, न ब्राह्मणमात्रविषयकम् । तथाहि—'तन्मातुलेन तद्दोषाद्द्वारनाथेन योगिना । सान्धिविग्रहिकेणाथ स स्वेनैव न्यगृह्यत ॥' इति राजतरङ्गिणी ६।१११ । '—लिखितं सान्धिविग्रहाधिकृत-दिविर-पतिवत्सभट्टिना' इति इण्डियन् आण्टिक्वेरी १६।१८८५ । अत्र दिविर इति कायस्थस्य पर्यायान्तरम् । 'विना मद्यं विना मांसं परस्वहरणं विना । विना परोपकारेण दिविरो दिवि रोदिति ॥' इति लक्ष्यान्तरं च । महापात्र इति राजमन्त्रिसंज्ञान्तरमिति केचित् । तन्न । सर्वप्रधानाधिकारभाजः सान्धिविग्रहिक इति कथनानौचित्यात् । ब्राह्मणसंज्ञान्तरमित्यपरे । सामान्योपनामान्तरमितीतरे । अयं च जगन्नाथपुरीसामीप्यात् । एतन्निर्मितस्य सहृदयानन्दकाव्यस्य तत्र प्रसिद्धिरप्यास्ते ।

अमुष्य काव्यरत्नस्योत्कललिपिसमुल्लसितं स्थलविशेषे सटिप्पणीकं सपादवर्षशतोद्दङ्कितमिवोपलक्ष्यमाणमेकं तालपत्रपुस्तकं भगवतः श्रीजगदीश्वरस्यार्चकान्मदनमोहनच्छात्रशिरोमणेरासाद्य तत्प्रतिरूपकं देवाक्षरैः संपाद्य च श्रीमन्तो विद्वन्मुकुटमणयो रायपुरीयहाइस्कूलपाठकसत्तमाः सुगृहीतनामधेयाः 'वामन दाजी ओक' इत्याख्या महाशयवर्याः काव्यमालार्थमस्मभ्यं दत्तवन्त इति तेषां सौजन्यामृततरङ्गितान्तःकरणानामन्तर्वाणिवरेण्यानामुपकारं सप्रश्रयमुररीकुर्महे ।

अथैतत्कविप्रणीता काचन नैषधीयचरितटीकापि वर्तत इति तत्रत्येभ्यः श्रूयते । परमद्यावधि सा लोचनगोचरतां नागता । एवं सति नैषधीयचरितकर्तुः श्रीश्रीहर्षकवेरर्वाचीनः साहित्यदर्पणप्रणेतुः प्राचीनोऽयं कृष्णानन्दकविरिति परिणमति ।

श्रीहर्षस्तु भगवतः श्रीशंकराचार्यादर्वाचीनः पृथ्वीराजमहीपतेः प्राचीनः । यतोऽयं कविः स्वकीये खण्डनखण्डखाद्यनामके ग्रन्थे भगवत्पादस्य स्मरति, एवं च पृथ्वीराजसामन्तश्चन्दकविः स्वीये 'पृथ्वीराजरासो'संज्ञे निबन्धे स्तौति ।

---

१. 'भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि' इति 'भगवत्पादेन शंकराचार्यपादेन । बादरायणो व्यासः' इति तत्र शंकरमिश्रव्याख्यानम्.

जयसलमेरमहीपालचरितरूपस्य सुदर्शनचम्पूकाव्यस्य निर्माता कृष्णानन्दकविस्त्व-स्माद्भिन्नो नवीनश्च ।

हा हन्त तत्तद्ग्रन्थसहस्ररत्नपटलीशाणायितशेमुषीके महामहोपाध्यायपदभाजि पण्डित-तश्रीदुर्गाप्रसादे सुधर्माप्रणयितां गते द्वित्रमासपर्यन्तं प्रकृतग्रन्थसंपादने वैयाकरणपण्डित-श्रीशिवदत्तशर्मणा यः श्रमोऽकारि स धन्यवादपुरःसरं मुहुः स्मर्यते ।

महदयानन्दस्य शोधनपत्रम् ।

पृ०	श्लो०	शुद्धम् ।
५	५०	त्रिगाह्यमानं
६	६५	सयक्षरक्षः
७	८५	अद्य प्रभृत्येव
८	५	विमारि सर्वत:
१७	२२	वीक्ष्याननं
१८	२७	त्वद्गर्भा
१९	३३	मधुपाः
२३	९	गृहाङ्गने
२४	१८	वियदङ्गने
२४	२१	शश[धरः]
२४	२२	विरिञ्चिविमानक[धुर्य]
३२	१३	सगर्भकाम्
३२	१८	हिरण्मयैः स्वैः किरणैर्विराजित
३३	३१	मुग्धाङ्गनया
३३	३२	दृक्पथ
३४	४१	मसिताब्जयोः
३७	३२	वारिणि
३९	४७	मण्डलबन्धना
३९	५१	मनन्य[पूर्वया]
४१	२६	साम्राज्य
४२	३३	नान्या चक्षुष्मता
४२	३७	तेजो
४३	४६	शारीयं
४४	५८	दभ्याशे
४४	५९	शारी
४५	६९	विक्रमोदयम्
४५	७०	मुत्सेहे; "मुत्सहेन नलस्तदा' इति प्रतिभाति" इति टिप्पणमप्रयोजकम्.
४६	५	दंपती
४८	३३	दहन
४९	३९	कोणाः
४९	३९	गात्रे
४९	४५	तानभ्युपेत्य; प्रयतान्प्रयत्ना
४९	४७	विपरीतवृत्ति
५०	४८	त्वत्प्रेमसूत्रेण
५०	५१	त्वदाज्ञापरि
५०	५२	पुरार्जितानां; त्वमासीर्विवमां
५०	५३	समन्तात्
५०	५४	स्वां मतिमुज्जहाति; "स्वं पतिमुज्जहाति' इति भवेत्" इति टिप्पण प्रामादिकम्; रति
५०	५८	विदमा पुरः 'काश्मीर' इति पदस्थस्य "कामारम्' इति तु व्यक्तम्" इति टिप्पणस्य स्थाने 'काश्मीर पुष्कर मलम्' इत्युचितम्.
५१	६०	मविधेऽस्त्वियं; "स्त्वयं इति स्यात्" इति टिप्पण्यप्रयोजिका.
५१	६१	वाङ्क इव
५१	६६	निसर्गाम्बु दिनान्त
५१	६७	सम्भ्रमं
५१	६८	कामार; चक्रः
५१	७०	प्र[तिमल्ल]; अग्रे 'काल्पापकम्' इति पठनीयम्.
५२	१	नभस्तमोभिः ।
५२	५	रताङ्गनानि
५२	७२	तमिस्त्रैः; राजिनीलारुण; रक्ताचकवालैः
५३	६	अचि(मणा)लत
५३	७	विष्वक्करैः

पृ०	श्लो०	शुद्धम् ।
५३	१०	अन्त(र्दधत्स्फुरद)
५३	१०	ज्योतीरसाश्म
५३	१०	ननु
५४	१३	तलिनोदरि
५४	१४	गृहाङ्गन
५५	१९	अर्धोपभुक्त
५५	२०	प्रति मुहु
५५	२१	नाभ्यूर्चितस्य
५६	२५	आलोक
५६	२८	श्रम
५६	३०	दपती
५७	३६	शान्ति

पृ०	श्लो०	शुद्धम् ।
५८	३८	व्योमाङ्गनं
५८	४२	विशेष(केण)
५९	४५	पतत्त्री
५९	४७	विष्वग्व्यापा
६०	७	पतत्त्रिणः
६०	१५	पतत्त्रिणा
६१	२८	पतत्त्रिणो
६५	११	द्युमदा
६८	५	'नीलाम्भोरुहिणीकलिन्दतनयातो यप्रसूनैः' इत्येकम् ।
७१	११	लङ्घयतां
७२	२८	पूर्णचान्द्र

काव्यमाला।

महाकविश्रीकृष्णानन्दप्रणीतं

सहृदयानन्दम्।

प्रथमः सर्गः।

यदिन्द्रियाणां विषयत्वमेति लोकेषु यत्तत्त्वमतीन्द्रियं च।
कृत्स्नस्य तस्य प्रतिपत्तिहेतुर्वाग्देवता सा मयि संनिधत्ताम्॥ १॥

दैत्येन्द्रमेकं करजैरनेकैर्विदारयन्क्रीडमिव प्रपन्नः।
स्वच्छेषु मुक्तेष्वनुबिम्बदम्भात्कुर्वन्ननेकं जयतां नृसिंहः॥ २॥

दोषोदये तोषमपि प्रपन्नः खलस्तुलामेति न कौशिकस्य।
पूर्वस्य सर्वत्र विपक्षतास्ति निसर्गतोऽन्यस्य सपक्षतैव॥ ३॥

धात्रा खलानां च सतां च किंचिद्विवेचनार्थं क्रियते न चिह्नम्।
परस्य दोषेषु गुणेषु चामी प्रमोदलाभात्प्रकटीभवन्ति॥ ४॥

रत्नस्य काव्यस्य च नूतनस्य तुल्यः स्वभावः प्रतिभासते मे।
मृजाभिरेते निपुणैः कृताभिः समुच्छ्वसन्ते हि गुणान्तराणि॥ ५॥

ता एव नूनं सफलोदयाः स्युर्मुक्ताः प्रसन्नाः कविसूक्तयश्च।
गुणोपपत्त्या कमनीयगुम्फाः कण्ठे सतां याः पदमाप्नुवन्ति॥ ६॥

अत्रेतिवृत्ते रचितप्रबन्धे क्रुद्धो मुधा मास्तु कविः पुराणः।
न स्पर्धया व्योम्नि सहस्रधाम्नः खद्योतकः स्वां द्युतिमातनोति॥ ७॥

आसीदसीम्ना सहजेन धाम्ना निषिद्धशत्रुर्निषधेष्वधीशः।
अनन्यसाधारणवीरसेनं यं वीरसेनं सुधियो वदन्ति॥ ८॥

मध्यंदिने म्लायति कृष्णवर्त्मा दिनावसाने रविरस्तमेति।
यस्य प्रतापः प्रतिपार्थिवानां दिवानिशं दुर्विषहो बभूव॥ ९॥

शरन्निशानाथमरीचिगौरैर्विसृत्वरैर्यस्य यशःप्रवाहैः ।
प्रक्षाल्यमानेऽपि जगत्यरीणां मलीमसान्येव मुखान्यभूवन् ॥ १० ॥
युगान्तवातैस्तरलीकृतोर्मिर्वेलामतिक्रामति तोयराशिः ।
द्विषां जयैरुन्नतिमागतोऽपि न लङ्घयामास नृपः स्थितिं यः ॥ ११ ॥
दोर्दण्डदर्पस्तपनो यदीयस्तमो निरस्यन्नपि लोकवृत्ति ।
प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमण्डलस्य निमीलयामास मुखाम्बुजानि ॥ १२ ॥
क्वचिन्न या रज्यति भुज्यमाना गाढानुरागैरपि मेदिनीन्द्रैः ।
सैव क्षितिर्यं पतिमभ्युपेत्य पतिव्रतानां व्रतमन्वतिष्ठत् ॥ १३ ॥
निजेन धाम्ना जगतोऽखिलस्य दोषापनोदाय समुद्यतस्य ।
द्वीपेषु सप्तस्वपि निर्विशेषः करोदयो यस्य रवेरिवासीत् ॥ १४ ॥
अपि प्रभुः शास्त्रनियन्त्रितत्वाद्धर्मार्थकामानिव तुल्यवृत्तिः ।
पौरानसौ जानपदांश्च नित्यमन्योन्यबाधारहितं बभार ॥ १५ ॥
दिशामधीशैः पुरुहूतमुख्यैरपि प्रकामं स्पृहणीयलक्ष्मीः ।
ततः क्षितीन्द्रात्तनयोऽधिजज्ञे क्षीराम्बुराशेरिव कल्पवृक्षः ॥ १६ ॥
तस्मिन्क्षणे प्राङ्गणसीम्नि राज्ञः प्रसूनवृष्टिर्नभसः पपात ।
नीरन्ध्रमामोदितया समन्ताद्यया हसन्तीव मही विरेजे ॥ १७ ॥
वसुंधरे सागरमेखलां त्वामनन्यसाधारणमेष भोक्ता ।
इतीव नादैः प्रथयांबभूवुर्वृन्दानि वृन्दारकदुन्दुभीनाम् ॥ १८ ॥
तदा कुमारोदयमङ्गलश्रीरास्थानभाजः पृथिवीश्वरस्य ।
न्यवेदि पूर्वं सुरपुष्पवर्षैर्योषित्प्रयुक्तैश्चरमं तु चारैः ॥ १९ ॥
दुःखैरसंभिन्नगुरुप्रमोदा दोषेऽप्यनास्वादितदण्डभीति ।
संकल्पमात्रोपनतार्थसिद्धिस्तदाभवद्द्यौरिव राजधानी ॥ २० ॥
अन्तःपुरस्थोऽपि नरेन्द्रसूनुरानन्दयामास विशां मनांसि ।
पूर्वाद्रिशृङ्गान्तरितोऽपि भास्वान्प्रसादयत्येव दिशां मुखानि ॥ २१ ॥
ततो नियोगादवनीश्वरस्य पुरोधसा निर्मितजातकर्मा ।
स राजसूनुः सुतरां विरेजे नीहारनिर्मुक्त इवोष्णरश्मिः ॥ २२ ॥

---

१. स्वर्ग इव.

विलोकमानः कमनीयरूपं कुमारमारोप्य तमङ्कदेशे ।
निमेषचेष्टामपि पक्ष्मपङ्क्त्योश्चिरं विसस्मार महीमहेन्द्रः ॥ २३ ॥
लब्धार्थकामार्जनकोविदत्वमयं न लीयेत कदापि पापे ।
इतीव निश्चित्य गुरुर्निमित्तैश्चकार नाम्ना नलमात्मजं तम् ॥ २४ ॥
तस्यानिमित्तस्मितचन्द्रिकाभिर्यथा यथा जृम्भितमर्भकस्य ।
तथा तथासीदवनीश्वरस्य प्रमोदवारांनिधिरुत्तरङ्गः ॥ २५ ॥ मि
पद्भ्यां हरिद्रारसरञ्जिताभ्यां स्पृष्टा मही यत्कमलाङ्किताभूत् ।
तेनैव तस्मिन्कमलोद्भवायाः सांनिध्यमुच्चैः प्रथयांबभूव ॥ २६ ॥
बाल्यादनाविष्कृतवर्णभेदैर्वचोभिरर्भाचरितैस्तदीयैः ।
राज्ञः प्रमोदः प्रथमं व्यधायि लिङ्गैस्तु पश्चात्कथितस्तदर्थः ॥ २७ ॥
निर्मीयमाणा निपुणैर्नृपस्य नेपथ्यलक्ष्मीर्न तथा प्रियासीत् ।
यथा यदृच्छार्भकस्य तस्य विलुप्यमाना करपल्लवेन ॥ २८ ॥
संवर्धमानेव नराधिपस्य प्रमोदलक्ष्मीः सुहृदुल्लसन्तीम् ।
दिने दिने तस्य शरीरयष्टिर्नवां नवां वृद्धिमुपारुरोह ॥ २९ ॥
अभ्यासहेतोः क्षिपतः पृषत्कान्ज्याकृष्टिजन्मा ध्वनिरस्य योऽभूत् ।
तेनैव दर्पः प्रतिपार्थिवानां धनुर्भृतां दूरतरं निरस्तः ॥ ३० ॥
न केवलं लोचनवर्त्मवर्ति शराः शरव्यं जगृहुस्तदीयाः ।
शब्देन दूरादनुमीयमानं विचिन्त्यमानं मनसापि भेजुः ॥ ३१ ॥
आतिथ्यमक्ष्णोः क्षणमभ्युपैति सौदामनी व्योम्नि विजृम्भमाणा ।
कृपाणपाणेर्भृतचर्मणस्तु नलस्य नालक्षि गतिर्जनेन ॥ ३२ ॥
विद्यासु सर्वासु तथा चकार परिश्रमं राजसुतः क्रमेण ।
निश्चायकं संशयितेऽर्थतत्त्वे मेने यथैनं निवहो गुरूणाम् ॥ ३३ ॥
अथौषधिः कान्तिविशेषवृद्धेः साम्राज्यलक्ष्म्याः स्मरपार्थिवस्य ।
नीराजना विक्रमकुञ्जरस्य नलं सिषेवे नवयौवनश्रीः ॥ ३४ ॥
पीयूषरश्मेरपहाय मध्यं भजेदुपान्तं यदि प(ल)क्ष्मलेखा ।
नवोदितश्मश्रुलताभिरामं तदोपमीयेत मुखं नलस्य ॥ ३५ ॥

महीभुजां संयति निर्जितानां श्रियः करिष्यन्ति निवासमस्मिन् ।
इतीव निश्चित्य विधिश्चकार प्रकामविस्तीर्णममुष्य वक्षः ॥ ३६ ॥
नरेन्द्रसूनुः कृशिमातिरेकात्परं न मध्येन जिगाय सिंहान् ।
दृप्तारिवीरद्विपदारणेन नैसर्गिकेणापि पराक्रमेण ॥ ३७ ॥
मौर्वीकिणश्यामिकया कृताङ्कमाजानु दीर्घं भुजयुग्ममस्य ।
विलोकमानः परिपन्थिलोकः स्वे भाविनि श्रेयसि निःस्पृहोऽभूत् ॥ ३८ ॥
गाम्भीर्यमब्धिं स्थिरता नगेन्द्रं प्रभा दिनेशं कमनीयतेन्दुम् ।
अप्येकमेनं निखिलो गुणौघः परस्परस्पर्धितयेव भेजे ॥ ३९ ॥
ततः स्वदोर्दण्डपरीक्षणाय कदाचिदभ्याशजुषां मुखेन ।
शस्त्रेण साध्यं पृथिवीन्द्रसूनुः किंचिद्विधेयं पितरं ययाचे ॥ ४० ॥
अथ क्षितिं वीक्ष्य जितामशेषां स्वेनैव धाम्ना निषधाधिनाथः ।
दोर्दण्डकण्डूमपनोदयिष्यन्दिदेश सूनोर्मृगयाविहारम् ॥ ४१ ॥
आपांसुकेलि प्रतिपन्नसख्यैरुपात्तशस्त्रैः सह मन्त्रिपुत्रैः ।
बिभ्रद्धनुः पार्श्वनिषक्ततूणः स वाहमारुह्य वनं प्रतस्थे ॥ ४२ ॥
पतिः पृथिव्यास्तमनु प्रयातुं चमूचरानाटविकान्दिदेश ।
स केवलं तान्पितृगौरवेण न कार्यबुद्ध्यानुचरांश्चकार ॥ ४३ ॥
नेत्राञ्चलैरेव मृगेक्षणानां निपीयमानाननचन्द्रलक्ष्मीः ।
पुरीमतिक्रम्य नगोपकण्ठं खेलत्कुरङ्गं स्थलमाससाद ॥ ४४ ॥
तथा स चक्रे भुवि मण्डलानि सव्यापसव्यानि तुरंगमेण ।
यथा मृगैरप्यनवाप्य मार्गं तन्मध्य एव भ्रमता व्यधायि ॥ ४५ ॥
विहाय तेषां सरणिं स भूयो हयं तथा तीव्ररयं चकार ।
दूरं प्रयातानपिताननीत्य यथा निवृत्तेषुभिराजघान ॥ ४६ ॥
इतस्ततो विद्रवतां मृगाणां येषां विषाणानि नलश्चकर्त ।
संरोप्यमाणैर्विशिखैः शिरःसु पुनः सशृङ्गानिव तांश्चकार ॥ ४७ ॥
ततस्तुरंगोद्धतधूलिपङ्कं स्थलं परिक्षीणमृगं विहाय ।
अग्रेसरैः कैश्चन कृष्णसारैरादिष्टवर्त्मेव वनं स भेजे ॥ ४८ ॥

कुरङ्गकैः कीर्णनिकुञ्जगर्भं भुजंगमैः शंसितभूमिरन्ध्रम् ।
शाखामृगैर्लङ्घिततुङ्गशाखं खगैः समासादितपादपाग्रम् ॥ ४९ ॥
सिंहैः समाक्रान्तदरीविशेषं तरक्षुभिः काङ्क्षितमान्द्रकक्षम् ।
विगाह्यमानं परितो नलेन विनीनवत्काननमाबभासे ॥ ५० ॥ (युग्मम्)
प्रतिस्वनाक्रान्तदिगन्तरेण ज्याकृष्टिघोषेण गणो मृगाणाम् ।
तमेव सर्वत्र विशङ्कमानः पाशैर्विना बद्ध इवावतस्थे ॥ ५१ ॥
प्रवेष्टुकामानिव भीतिवेगात्क्षितिं मुखैरुल्लिखतो वराहान् ।
फूत्कारघोषेण निवेद्यमानान्ददर्श दूरादवनीन्द्रसूनुः ॥ ५२ ॥
तरस्विना तेन नृपात्मजेन विकृष्य चापं कुतुकाद्विमुक्तैः ।
नीरन्ध्रमङ्गेषु शरैर्निखातैः प्रापुः श्रियं शल्लकिनां वराहाः ॥ ५३ ॥
धनुर्भृता तेन शरो विमुक्तः शिक्षाविशेषादविशीर्णवेगः ।
प्रदीर्घपङ्क्तिः क्वचिदेकपद्यामेकोऽपि यूथं बिभिदे मृगाणाम् ॥ ५४ ॥
वाहद्विपां निष्पततां पुरस्ताद्विषाणचक्रं स तथा चकर्त ।
अभ्याशभाजोऽपि विलोक्य वाहान्द्वेषं यथैते सफलं न कुर्युः ॥ ५५ ॥
स बाणवर्त्मन्यपि वर्तमानान्कपीनमुञ्चत्करुणार्द्रचेताः ।
संरक्षतः स्वावयवानुपेक्ष्य कण्ठेषु डिम्भानवलम्बमानान् ॥ ५६ ॥
निकुञ्जलीनः क्षुभितस्तरक्षुर्विक्रम्य जग्राह मृगं न यावत् ।
नृपात्मजस्तावदुपेत्य वेगादुद्धृत्य कुन्तेन तमुद्बभार ॥ ५७ ॥
अलक्षितः क्वापि जवातिरेकात्वसमूचरैः सान्द्रमहीरुहेषु ।
भ्रमन्वनान्तेषु मृगानुमार्गी पद्माकरं कंचिदसौ ददर्श ॥ ५८ ॥
किंचिन्निपीतश्रमवारिबिन्दुः सरोजसंसर्गवतानिलेन ।
स तस्य तीरे सुखसुप्तहंसे नरेन्द्रसूनुः सुचिरं चचार ॥ ५९ ॥
मुखे प्रियायाः प्रणयानुबन्धाद्बालं मृणालाङ्कुरमर्पयन्तम् ।
सरोजिनीपत्रनिषण्णमेकं हिरण्मयं हंसमसौ ददर्श ॥ ६० ॥
तं धारयिष्यन्नविपन्नमेव संमोहनास्त्रं स समाददे च ।
लताश्रितानां वनदेवतानां शुश्राव वाक्यं च मनोज्ञमेतत् ॥ ६१ ॥

चापादपाकृष्य नरेन्द्रसूनो शिलीमुखं तूणमुखे निधेहि ।
संपादयिष्यत्ययमीप्सितं यत्तवानुरूपं तनुरूपलक्ष्म्याः ॥ ६२ ॥
ततस्तदाकर्ण्य वचः कुमारः सविस्मयं तद्विदधे तथैव ।
उपेत्य हंसः सुविदूर एव निषेदिवानित्थमुदाजहार ॥ ६३ ॥
मधुद्विषो नाभिसरोजजन्मा निर्माणशिल्पी जगतां त्रयाणाम् ।
त्रयीलतोन्मीलनमूलकन्दः करोतु देवस्तव मङ्गलानि ॥ ६४ ॥
त्रैलोक्यभर्तुः कमलासनस्य विमानधुर्याधिपतित्वलाभात् ।
सरक्षयक्षःसुरकिंनरेषु लोकेषु पूज्या मम तातपादाः ॥ ६५ ॥
स्वकर्म मां शिक्षयता विमाने पित्रा नियुक्तं क्षणमप्यवेक्ष्य ।
निजासनाम्भोरुहकेसरेषु श्रमापनोदं कुरुते विरिञ्चिः ॥ ६६ ॥
स्नानोन्मुखीनां सुरसुन्दरीणां काश्मीरपङ्कैः परिपिञ्जरेषु ।
अदूरमन्दारतरुप्रसूनैः समीरमुक्तैः सुरभीकृतेषु ॥ ६७ ॥
दिक्कुञ्जराणामविरामपानैर्मदाम्बुभिः कर्बुरितोदरेषु ।
चरामि सार्धं सहचारिणीभिः स्वर्गापगायाः पुलिनान्तरेषु ॥ ६८ ॥ (युग्मम्)
कौमारमारभ्य सुताः सुराणां जयन्तमुख्या अपि बद्धसख्याः ।
तथापि भूयांस्तव दर्शनोत्थश्चित्तेऽपि संमाति न मे प्रमोदः ॥ ६९ ॥
न मानसे नैव सुमेरुशृङ्गे न नन्दने नापि गृहे विरिञ्चेः ।
न क्वापि गन्तुं वलते मनो मे त्वया सनाथामवनीं विहाय ॥ ७० ॥
सख्यं त्वया साधयितुं ततो मां स्पृहातिरेकस्तरलीकरोति ।
पुष्पेषुपुष्पाकरयोरिवास्तु तदावयोः स्याद्यदि कौतुकं ते ॥ ७१ ॥
ततः समास्थाय स मौनबन्धं मन्दाकिनीपुष्करगन्धभाजा ।
अमार्जयत्पक्षपुटानिलेन तदङ्गलग्नानि रजांसि हंसः ॥ ७२ ॥
भवादृशानां मनुजेषु सख्यं मनोरथानामपि दूरवर्ति ।
तदद्य संपादयतो विधातुरहेतुकोऽयं मयि पक्षपातः ॥ ७३ ॥
मृगार्थमित्थं भ्रमतो वनेषु दैवादभूद्यस्त्वयि सख्यबन्धः ।
स एष पाषाणकणाञ्जिघृक्षोः करोदरे मौक्तिकपुञ्जपातः ॥ ७४ ॥

अद्य प्रभृत्येव सखा त्वमेकः प्रेमास्पदं स्वादपि जीवितान्मे ।
इति ब्रुवन्नेव नरेन्द्रसूनुः करेण कण्ठे खगमाममर्श ॥ ७५ ॥

इत्थं प्रमादाभिमुखेन धात्रा निर्यत्नमावर्जितसख्यबन्धौ ।
तौ तस्थतुस्तत्र मुहूर्तमात्रं परस्पराभाषणकौतुकेन ॥ ७६ ॥

स्वस्त्यस्तु ते संप्रति साधयामि निवेदितं यद्वनदेवताभिः ।
संतर्पयिष्यामि दृशौ वयस्य भूयस्त्वदालोकरसायनेन ॥ ७७ ॥

जाता दिनश्रीजरती नदेष गृहानुपैतुं समयस्तवापि ।
इत्थं वचः कर्णपथाभिगममसूर्दाये हंसो वियदुत्पपात ॥ ७८ ॥

अतीतदृग्वर्त्मनि हेमहंसे क्रमादुपेतेषु वनचरेषु ।
शरीरमात्रेण पुरं प्रतस्थे नलोऽन्वगच्छन्मनसा तमेव ॥ ७९ ॥

प्रेम्णाह्वयन्तीमिव दीर्घदीर्घैः प्रदोषशङ्खध्वनिभिर्विदूरात् ।
संध्यांशुदम्भादनुबद्धरागां नलः प्रपेदे कुलराजधानीम् ॥ ८० ॥

तदद्भुतं तस्य वनान्तवृत्तं सुहृत्सु शंसन्सु परस्परेण ।
स्मरन्मुहुः स्वर्णविहंगमस्य निशामनैषीन्निषधेन्द्रसूनुः ॥ ८१ ॥

वनेषु तस्याचरितं चरेण विज्ञाय राज्ञो भृशमुत्सुकस्य ।
प्रत्युपकृत्यं विधिवद्विधाय मूर्ध्ना ववन्दे चरणौ कुमारः ॥ ८२ ॥

अथाभिनन्द्यात्मजमादरेण दोर्भ्यां परिष्वज्य पतिः पृथिव्याः ।
मौलिष्वमात्येषु दृशौ निवेश्य प्रमोदबाष्पाकुलमित्युवाच ॥ ८३ ॥

गुणैरुदारैर्विनयावनम्रैर्निरस्तमास्येन भुजौजसा च ।
आरोपितोऽहं धुरि पुत्रभाजां वत्स त्वयाविष्कृतपौरुषेण ॥ ८४ ॥

अद्यप्रभृत्येव नरेन्द्रलक्ष्मीर्मयानुशिष्टास्तु वशंवदा ते ।
श्रेयस्तपःसाधनमेव राज्ञां ज्ञातानुभावेषु तनूद्भवेषु ॥ ८५ ॥

तदेष रक्षाविषये प्रजानां नक्तंदिवं जाग्रदवाप्तखेदः ।
धुरं धरित्र्यास्त्वयि संनिवेश्य चिराय विश्राम्यतु वीरसेनः ॥ ८६ ॥

निवार्यमाणोऽपि मुहुः प्रणम्य नलेन बद्धाञ्जलिसंपुटेन ।
निवेश्य तस्मिन्नवनीन्द्रलक्ष्मीमुपाददे लक्ष्म तपोधनानाम् ॥ ८७ ॥

स बाष्पमोक्षैरपि न क्षमोऽभूत्पितुः समारम्भनिवर्तनाय।
विपर्ययं नैति महात्मनां हि प्रतिश्रुतोऽर्थः प्रतिबन्धकेन॥ ८८॥
अनुप्रयातः सह पौरवर्गैर्नलेन पर्यश्रुविलोचनेन।
चिरावृतः क्ष्मातिलकः प्रतस्थे तपोवनं निर्विषयाभिलाषः॥ ८९॥
शोकाग्निवेगं वचनामृतेन चिरान्मृदूकृत्य नृपः सुतस्य।
तं पौरमुख्यैः स्वपुरं प्रवेश्य चकार वश्येन शरीरवृत्तिम्॥ ९०॥
वैखानसैर्मुनिजनैरभिनन्द्यमानः
संसिद्धिमाप तपसः किल वीरसेनः।
भेजे नलस्त्वखिलपार्थिवमौलिरत्ने-
र्नीराज्यमानचरणः पृथिवीन्द्रलक्ष्मीम्॥ ९१॥

इति श्रीमांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते नलसाम्राज्यलाभो नाम प्रथमः सर्गः।

द्वितीयः सर्गः।

ततोऽभ्यषिञ्चन्विधिवन्नलं द्विजाः सतां प्रमोदात्तरलं मनोऽभवत्।
चकार लक्ष्मीः पदमस्य वक्षसि प्रपेदिरे संपदमूर्जितां प्रजाः॥ १॥
नरेन्द्रलक्ष्म्याः परिरम्भसंभवां तथा न भेजे मुदमूर्जितां नलः।
पितुः सपर्याविरहेण संभृतां यथोपलेभे परितापसंपदम्॥ २॥
अपि स्वयं पार्थिवनीतिपारगः स मन्त्रिणां संमतिमन्ववर्तत।
विधूदयासादितवृद्धिरम्बुधिर्न जातु वेलामभिलङ्घ्य गच्छति॥ ३॥
धृतोदये सीदति कैरवं रवौ तुषारभानौ कमलं निमीलति।
अशेषमुख्यैर्मुदमाददे जगन्निषेव्यमाणे तु नले नृपश्रिया॥ ४॥
नवोदयेनेव सहस्रभानुना स्वमण्डलं तेन समन्वरज्यत।
अमुष्य तेजस्तु विसारि सर्वतः परं द्विषामेव बभूव दुःसहम्॥ ५॥
शरीरभाजां करणीयसाक्षिणः परेषु मित्रेषु च तुल्यवृत्तयः।
विचेरुरेतस्य दिने दिने चराः करास्तुषारेतरदीधितेरिव॥ ६॥
प्रविश्य रन्ध्राणि तनून्यपि द्विषामुदीरयामास स वृत्तिमौरगीम्।
शिरांसि तुङ्गान्युपनीय नम्रतां वितेनिरे तत्र परे तु वैतसीम्॥ ७॥

अपि त्रिलोकीं विजहार लीलया निरर्गलं दोर्द्रविणार्जितं यशः ।
अमुष्य मन्त्रस्तु कदाचिदाययौ न कर्णमूलान्यपि पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ८ ॥
यथेन्द्रियाणां निवहो निजं निजं विहाय नान्यं विषयं निषेवते ।
तथा जनस्तेन कृतानुशासनः पथः स्वकीयादपरं न शिश्रिये ॥ ९ ॥
निरूपिते वर्त्मनि शास्त्रचक्षुषा पदं वितन्वन्नकृताङ्घ्रिपीडनः ।
अणीयसोऽपि प्रकटीकृताङ्कुरानलुण्ठयत्क्ष्मातिलकः स कण्टकान् ॥ १० ॥
निरर्गलं शैलवनाभिगामिनीमपीडयन्नेव करेण गामसौ ।
वृषं पुरस्कृत्य समीहितं दुहन्नदृष्टपूर्वां स्फुटमाप गोपताम् ॥ ११ ॥
न केवलं दण्डभयाज्जनोऽखिलस्तदाभवत्तस्करतापसंमुखः ।
अभून्न तादृग्विषयोऽपि देहिनां मनोरथो येन जगाम वन्ध्यताम् ॥ १२ ॥
निरङ्कुशस्तस्य यशोमतङ्गजः प्रतापमिन्दूररजोरुणाननः ।
निरस्य यत्तारमितस्ततश्चरन्नरिद्विपानां समशोषयन्मदम् ॥ १३ ॥
इति व्यपास्य व्यसनान्यनारतं प्रशासतस्तस्य महीं महीभुजः ।
उपायनीकर्तुमिवावनीरुहां प्रसूनकोपादुदभून्नवो मधुः ॥ १४ ॥
शरीरभाजां जनयिष्यते मुदं निदेशलाभादिव मेदिनीपतेः ।
न वासरस्तीव्रतरातपोऽभवन्निशापि नासीत् तुषारदूषिता ॥ १५ ॥
अनु प्रतस्थे मलयाद्रिमारुतस्त्विषांपतिं प्रस्थितमुत्तरां दिशम् ।
विहाय मार्गं महनीयतेजसां निजेच्छया चेष्टितुमुत्सहेत कः ॥ १६ ॥
सरोरुहाणां सुहृदां पराभवादवाप्तविद्वेष इवानुवासरम् ।
क्रमेण संपादितपाटवः करैर्जहार नीहारपरम्परां रविः ॥ १७ ॥
विलोक्य रत्नाकरमेखलां भुवं स्ववंशकेनावनुरागिणीं नलः ।
प्रमोदलाभादिव शीतदीधितिः प्रसादसंपत्तिमवाप कामपि ॥ १८ ॥
हितं प्रजानां सततं विधित्सतः क्षणप्रदानार्थमिवास्य भूपतेः ।
निरस्य रात्रेः परिणाहसंपदं रविर्दिनं द्राघयितुं प्रचक्रमे ॥ १९ ॥
लताः परीरम्भमवाप्य निर्भरं नभस्वतश्चन्दनशैलजन्मनः ।
समुल्लसन्नूतनपल्लवच्छलाद्व्यजृम्भयन्रागमिवान्तरं बहिः ॥ २० ॥

विचुम्बनेऽपि क्षमतामनागता वितन्वती केवलमुत्सवं दृशोः ।
बभूव मुग्धा सहकारमञ्जरी पिकस्य मौनव्रतभञ्जने पटुः ॥ २१ ॥
मयैव कृत्स्नं जगदद्य निर्जितं वयस्य दूरेऽस्तु शरव्ययस्तव ।
इतीव पुंस्कोकिलकूजितच्छलादुदीरयामास मधुर्मनोभवम् ॥ २२ ॥
प्रसूनसौरभ्यहरं समीरणं नियन्तुमभ्युत्सुकतामुपागताः ।
विलोलपुष्पंधयमण्डलीमिषादुदक्षिपन्पाशमिवायसं द्रुमाः ॥ २३ ॥
परागपूरैः करिकेसरोद्भवैः पिशङ्गिताङ्गः समदो मधुव्रतः ।
चिरं वितन्वन्नपि चाटुचातुरीं विमृश्य दीर्घं प्रिययान्वगम्यत ॥ २४ ॥
लताः परिष्वज्य हठान्नभस्वता विमुच्यमानाः प्रतिलोलपल्लवाः ।
मधुव्रतौघैश्चपलैर्विरेजिरे विमर्दमुक्तैः कबरीभरैरिव ॥ २५ ॥
परिप्लवा मूर्ध्नि लवङ्गवीरुधः शिलीमुखालिः सुतरां व्यराजत ।
नभस्वता चन्दनशैलतश्चिरादुपेत्य मुक्ता किमु वेणिरायता ॥ २६ ॥
निसर्गशोणैर्ललितः सपल्लवैर्नवैरशोकः स्तबकैरशोभत ।
निचीयमानः श्वसितैर्वियोगिनां मनोभवाग्निः किमु राशितां गतः ॥ २७ ॥
निराकृतः कण्टकमालया बहिः समाहृतः सौरभसंपदान्तिकम् ।
बभूव रोलम्बयुवा न चुम्बितुं प्रभुर्विमोक्तुं च सुवर्णकेतकीम् ॥ २८ ॥
इति प्रगल्भे सुरभौ निरङ्कुशं पिकस्वनैर्गायति मन्मथस्तवम् ।
हिरण्मयं पत्त्रिणमेव तं स्मरन्नरेन्द्र भावेषु न केषुचिन्नलः ॥ २९ ॥
अपाकरिष्यन्नथ मानसीं रुजं नृपः कदाचिद्गृहदीर्घिकां ययौ ।
जवातिरेकादवितर्कितागतिः स चोपतस्थे पतगोत्तमः पुरः ॥ ३० ॥
ससंभ्रमं तौ नयनातिथीकृतौ परस्परं कल्पितबन्धुसत्क्रियौ ।
मिथः कथालापरसायनैरुभौ निषेदतुः क्वापि निकुञ्जमन्दिरे ॥ ३१ ॥
सुरापगाशीकरसङ्गशीतलं पतंगमुत्सङ्गतले निवेशयन् ।
विशांपतिः प्रेमवशाद्विसाङ्कुरं करेण तस्याधिमुखं न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥
अनन्तरं स्मेरसरोजसोदरे मुखे नरेन्द्रस्य निवेश्य लोचने ।
सुधारसस्यन्दि मनोहरं क्षणादवोचदित्थं वचनं विहंगमः ॥ ३३ ॥

अवाप नूनं परिपाकसंपदं वसुंधरायाश्चिरसंचितं तपः ।
पुरंदरं द्यौरिव येयमीश्वरं सखे भवन्तं समुपस्थिता स्वयम् ॥ ३४ ॥
दिने दिने किंनरसुन्दरीजनैः सुखोषितैः कल्पमहीरुहामधः ।
अनन्यसामान्यतया सकौतुकं सुधांशुशुभ्रं तव गीयते यशः ॥ ३५ ॥
कथाप्रसङ्गेन वयस्य भूभुजां गुणोत्तरं पृच्छति वृत्रवैरिणि ।
उदाहरन्ति प्रथमं सकौतुकाः पुनः पुनस्त्वां सुरसिद्धचारणाः ॥ ३६ ॥
अहं च साम्राज्यसुखेऽपि निःस्पृहं मनस्त्वदीयं मयि दूरवर्तिनि ।
विदन्नपि त्वामपहाय यच्चिरं चरामि दूरे शृणु तत्र कारणम् ॥ ३७ ॥
यदेव पूर्वं वनदेवतामुखैर्न्यवेदयं सार्थयितुं त्वदीप्सितम् ।
तदेव लोकोत्तररूपशालिनीं तवोपनेतुं महिषीमचिन्तयम् ॥ ३८ ॥
ततोऽनुरूपां तव रूपसंपदः पुरंदरस्यापि पुरे मृगीदृशम् ।
अपश्यतः स्वीकृतभङ्गशङ्किनः कृतं पदं चेतसि चिन्तया मम ॥ ३९ ॥
कदापि सेवावसरे दिवौकसां मनोभवं प्राञ्जलिमग्रतः स्थितम् ।
उपास्यमानः सुरसुन्दरीजनैः कुतूहलादित्थमुवाच वासवः ॥ ४० ॥
जगत्त्रयेऽस्मिन्नितरेतराधिकाः [सहस्रशः] सन्ति मनोरमाः स्त्रियः ।
वशंवदं विश्वमसूर्तिनन्वतो त्वयोपदिष्टैस्तु विलासचेष्टितैः ॥ ४१ ॥
ततः प्रसूनाशुग वामचक्षुषां विशेषितत्वं त्वमवैषि केवलम् ।
निरस्य दाक्षिण्यमुदाहरस्व तां गुणैः स्वरूपेण च या विशिष्यते ॥ ४२ ॥
निजेषु रूपातिशयेषु संशयं प्रयाति वृन्दारकसुन्दरीजने ।
कुतूहलेनोत्तरलेषु नाकिनां गणेष्वनङ्गः शतमन्युमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
जगत्त्रये किंचिदपीह विद्यते न ते सहस्राक्ष परोक्षतां गतम् ।
तथापि यन्मामनुयोक्तुमीहसे विधेयतां मे सफलीकरोषि तत् ॥ ४४ ॥
पुरी विदर्भा त्रिदिवेव ते विभो निजैर्गुणैर्या विजिगीषते दिवम् ।
भुनक्ति तां वैरिषु भीमविक्रमः प्रभुर्भुवो भीम इति प्रथां गतः ॥ ४५ ॥
सुतां स लेभे कमनीयविग्रहां प्रसाद्य भक्त्या दमनाह्वयं मुनिम् ।
अतोऽस्य नाम्नैव कृतोपलक्षणा जनेन साभूद्दमयन्त्युदीरिता ॥ ४६ ॥

असौ जगन्नेत्रचकोरचन्द्रिका विसारिलावण्यतरङ्गदीर्घिका ।
अलंकृता नातिचिरात्कृशोदरी वयोविशेषेण मदेकबन्धुना ॥ ४७ ॥
कुतूहलेनोत्तरलो यदा विधिः शिरीषपुष्पादपकृष्य मार्दवम् ।
करिष्यते काञ्चनयष्टिगोचरं वपुस्तदास्यास्तुलनामुपैष्यति ॥ ४८ ॥
निसर्गसौरभ्यदरिद्रतां यदा कलापिनः पिच्छभरं विमोक्ष्यति ।
मृगीदृशोऽस्याश्चिकुरोत्करश्रियस्तदोपमानं सुलभं भविष्यति ॥ ४९ ॥
सुधामयूखेऽपि कलङ्कदूषिते प्रदोषसंकोचिषु पङ्कजेष्वपि ।
विलज्जितः शिल्पमदोद्धुरो विधिर्व्यधत्त तस्याः कमनीयमाननम् ॥५०॥
शरैर्मदीयैरपि कुण्ठता विना वशीकृतान्तःकरणेषु केषुचित् ।
मृगीदृशोऽस्यास्तु दृगन्तविभ्रमः करोति तेषामपि धैर्यविच्युतिम्॥५१॥
कुरङ्गमुत्सङ्गशयं शशी विधुर्विधूय धत्ते यदि तद्दृशौ परम् ।
मृगेक्षणायाश्चटुलाक्षमाननं तदा निकामं तुलनामुपैष्यति ॥ ५२ ॥
निर्मालयन्त्यारुणरत्नदीधितिं विलज्जयन्त्या नवपल्लवश्रियम् ।
समुल्लसन्त्याधरकान्तिसंपदा विकासिबन्धूकमधः करोति सा ॥ ५३ ॥
इमौ मृदू निर्भरमस्मि कर्कशं स्थितिः सहाभ्यां मम नैव सांप्रतम् ।
इतीव तस्याः परिणाहसंपदा भुजौ विदूरं नुदति स्तनद्वयम् ॥ ५४ ॥
तदीयमालोहितपाणिपल्लवं शिरीषमालामृदुलं भुजद्वयम् ।
विडम्बयन्भाति मृणालकाण्डयोरधोमुखस्मेरसरोजयोः श्रियम् ॥ ५५ ॥
विधाय मध्यं सुतनोस्तथा तनुं बभूव तद्भङ्गभयाकुलो विधिः ।
यदेष पश्चात्त्रिवलीमिषादमुं चकार हैमैर्वलयैर्वृतं त्रिभिः ॥ ५६ ॥
परस्परस्यास्पदलङ्घनैषिणोर्निवारणाय स्तनयोर्मृगीदृशः ।
तनूरुहश्रेणिमिषान्नवं वयः करोति सीमानमिवानयोरधः ॥ ५७ ॥
किमुच्यतेऽस्याः प्रथिमा नितम्बयोर्यदत्र दृष्टिः पतिता विलासिनाम् ।
चिरं परिभ्रम्य कुतूहलाद्भृशं श्रमादिवान्यत्र न गन्तुमिच्छति ॥ ५८ ॥
निरस्तरम्भातरुरामणीयकं तदीयमूरुद्वितयं विचिन्तयन् ।
अनादरोऽहं विषयान्तरे मुहुः करोम्यसूयाकुटिलेक्षणां रतिम् ॥ ५९ ॥
विकस्वरैर्लोहितपङ्कजैस्तुलां विलोक्य पादद्वितयं दमस्वसुः ।
गुणाधिकं कर्तुमिदं समुत्सुकश्चकार धाता नखमु(मौ)क्तिकाङ्कितम् ६०

अशेषलावण्यनिधानभाजनं जगत्त्रयीमोहनसिद्धभेषजम्।
प्रजासृजः शिल्पमहीरुहः फलं वपुस्तदीयं प्रतिभाति मे हृदि ॥६१॥
इति स्वयं तां स्मृतिजन्मना स्तुतां विचिन्तयन्तः पृथिवीन्द्रनन्दिनीम्।
स्वधैर्यबन्धेष्वभवन्ननीश्वराः पुरंदराद्याः ककुभामधीश्वराः ॥ ६२ ॥
तथागतांस्तानवलोक्य दिक्पतीन्निमृश्य वाक्यं रतिवल्लभस्य च।
परस्परस्यापि मुखावलोकने विलज्जमानाः सुरसुभ्रुवोऽभवन् ॥ ६३ ॥
शरत्तुषारद्युतिबिम्बसोदरं तिलोत्तमायास्तमसा वृतं मुखम्।
स्वदेहसौन्दर्यविशेषसंभृतो मदालसायाः शिथिलोऽभवन्मदः ॥ ६४ ॥
अभूदभिध्यानपरेव निश्चला सुलोचना मुद्रितलोचनोत्पला।
प्रदीर्घनिःश्वासविधूसराधरा स्थिता सखीमध्यगता सुमध्यमा ॥ ६५ ॥
अपि त्रिलोकीबहुमानभाजनं न मेनकामानयदात्मनो वपुः।
निवेश्य नेत्रद्वितयं स्वपादयोरलम्बुमालम्बत पार्श्वगां सखीम् ॥ ६६ ॥
अनिन्ददाशु त्रिदशाभिनन्दितं कलावती केलिकलासु कौशलम्।
अशेषवृन्दारकदृष्टिबन्धनं सुविभ्रमा विस्मरति स्म विभ्रमम् ॥ ६७ ॥
कपोलबिम्बं परिघूर्णितालकं निधाय पङ्करुहसोदरे करे।
चिराय चित्रार्पितयेव निश्चलं स्थितं सखीसंसदि चित्रलेखया ॥ ६८ ॥
निरायताभिः श्वसितानिलोर्मिभिर्विधुन्वती केलिसरोरुहं मुहुः।
हतेव कामाग्जलाम्बुमुद्गती शशिप्रभासीत्तरसैव निष्प्रभा ॥ ६९ ॥
अधारयद्वामवधैर्यलोपिनी न जीवितेऽपि स्मरजीविता मनः।
अहार्यत्र्यम्बकचित्तहारिणी विदग्धतां गीतिषु मञ्जुगीतिका ॥ ७० ॥

लास्येष्वप्सरसां निरस्य कुतुकं संचिन्त्य भैमीं मुहुः
स्वं स्वं धाम पुरंदरप्रभृतयः सर्वे ययुर्निर्जराः।
त्वत्कार्यं हृदये निधाय सपदि प्राप्तस्त्वरां भूयसीं
क्षोणीन्द्र त्रिदिवादवातरमहं रम्यां विदर्भामनु ॥ ७१ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये
नलचरिते हंसदर्शनो नाम द्वितीयः सर्गः।

तृतीयः सर्गः ।

तास्तास्ततो दिविषदामवगाह्य वीथीः
पाथोमुचामपि पथस्तरसावतीर्य ।
सौधैः सुधांशुधवलैस्त्रिदिवं हसन्ती
दृष्टा मया नरपते नगरी विदर्भा ॥ १ ॥

भैमीविलोकनसमुत्सुकमानसेन
तस्यां मया विचरता क्वचिदप्यदर्शि ।
मध्ये विलासमरसः स्फटिकावनद्धं
नातिप्रभूतपरिचारमगारमेकम् ॥ २ ॥

आकल्पशून्यवपुषं मणिभूषणेषु
विद्वेषिणीं प्रियसखीभिरुपाहृतेषु ।
आलेख्यवत्फलकमेव निरीक्षमाणां
तां तत्र भीमनृपतेस्तनयामपश्यम् ॥ ३ ॥

आकर्णिताधिकगुणामवलोक्य भैमीं
भूषां विनापि नयनोत्सवमावहन्तीम् ।
संभावितं हृदि मया मदनस्य जाड्यं
लावण्यवर्णनविधौ वरवर्णिनीनाम् ॥ ४ ॥

किंचिद्विषण्णवदनामिव तां विभाव्य
तद्भावमिङ्गितलवैरवधारयिष्यन् ।
आसन्नपङ्कजवनेषु निबद्धनीडैः
प्रक्रीडितोऽस्मि सह तत्र विलासहंसैः ॥ ५ ॥

मन्दादरा मधुरभाषिणि केलिकीरे
निष्कौतुका कलरुतास्वपि सारिकासु ।
आसाद्य मां वचसि मानुषनिर्विशेषं
किंचित्कुतूहलवती मयि सा तदासीत् ॥ ६ ॥

अत्रान्तरे सरभसं समुपेत्य काचि-
दन्तर्विजृम्भितविषादवशंवदायाः ।

तस्याः क्षितीन्द्रदुहितुः सविधं प्रपन्ना
　प्रेमानुबन्धमधुरां गिरमित्यवादीत् ॥ ७ ॥

शून्या कुरङ्गमदपत्त्रविशेषकेण
　गण्डस्थली परिणमल्लवलीविपाण्डुः ।
नैषा कथं विषहते विरहं कृशाङ्गि
　शोणारविन्दसुहृदः करपल्लवस्य ॥ ८ ॥

आवर्जितैर्निजकरेण मयि त्वदीयै-
　र्भृङ्गारवारिभिरभूदभिवर्धिता या ।
उज्जृम्भमाणमुकुला नवमालिकापि
　नैषा कथं वितनुते नयनोत्सवं ते ॥ ९ ॥

आलक्ष्यमुग्धमुकुलां सहकारशाखां
　तन्वीं निपीडयति निष्करुणः पिकोऽयम् ।
व्यालोलमञ्जुवलयस्वनमांसलाभि-
　र्नैनं निवारयसि किं करतालिकाभिः ॥ १० ॥

आमोदलोलुपतया परिहृत्य पुष्पं
　पुष्पंधयाः सरभसं समुपेत्य दूरात् ।
पर्याकुलाः पुनरमी विनिवर्तमानाः
　संसूचयन्ति तव निःश्वसितेषु तापम् ॥ ११ ॥

उत्तंसितेष्वपि तमालदलेषु लोल-
　मालोक्य यं मयि कुतूहलमाततोऽपि ।
त्वां वीक्ष्य खिन्नहृदयां निहितं मुखेऽपि
　दर्भाङ्कुरं त्यजत एष कुरङ्गशावः ॥ १२ ॥

कौतूहलात्करतले विनिवेश्य मुग्धं
　वैदग्ध्यमङ्गिषु गिरां मयि यं व्यनैषीः ।
त्वां मानमास्थितवतीमवलोक्य सोऽयं
　क्रीडाशुकोऽपि नवबद्ध इवास्ति मूकः ॥ १३ ॥

उत्कूजितेन मधुरेण समाह्वयन्ती-
मग्रे गतां सहचरीमपि नानुयाति ।
चञ्चूपुटे तव करेण समर्प्यमाणं
मुग्धे मृणालमभिकाङ्क्षति केलिहंसः ॥ १४ ॥

नैसर्गिकीं कनकचम्पकसोदरीं ते
कान्तिं विलुम्पति कुतः सखि पाण्डुतेयम् ।
तन्वि त्वमेषि पुनरेव कुतस्तनुत्वं
कुल्येव भानुकिरणैः कलिता निदाघे ॥ १५ ॥

इत्थं तया निगदिते शतशोऽपि सख्या
नाख्यायि किंचिदपि तत्र नरेन्द्रपुत्र्या ।
अन्या तु भावमुपलब्धवती तदीयं
काचिन्न्यवेदयदिदं वचनं वयस्या ॥ १६ ॥

रूपादिभिर्गुणगणैरनुरूपमस्या-
स्तातश्चिराय विमृशन्वरमात्मजायाः ।
आलेख्यकर्मकुशलैः फलकेषु कृत्स्ना-
नालेखयत्क्षितिभुजः प्रथितान्ववायान् ॥ १७ ॥

कौतूहलेन फलकेषु मयाहृतेषु
क्षोणीभृतो विलिखितान्निपुणं निरूप्य ।
आसीदियं त्रिजगतामभिनन्दनीये
कुत्रापि यूनि विनिवेशितचित्तवृत्तिः ॥ १८ ॥

खेदोज्झितामपि तनूमवसादयन्ती
विश्वं निरावरणमेव तिरोदधाना ।
निद्रां विनापि नयने विनिमीलयन्ती
चिन्ता पदं कृतवती हृदये तनोऽस्याः ॥ १९ ॥

एणीदृशः प्रबलतापभयादिवास्याः
श्वासानिलाः प्रतिमुहुः प्रसरन्ति दूरम् ।

बाष्पाम्बुवीचिषु निमज्जनकातरेव
निद्रा दृशोर्न सविधेऽपि पदं विधत्ते ॥ २० ॥

उज्जृम्भते भृशमुशीरविलेपनेन
धत्ते रुषं कमलिनीदलमारुतेन ।
अन्तःस्थमेव सुभगं सततं स्मरन्त्याः
संताप एष सुतनोर्बत दुर्निवारः ॥ २१ ॥

ज्योत्स्नीषु चन्द्रमवलोकितुमक्षमेयं
लोलेक्षणा नयनयुग्ममवाञ्चयन्ती ।
वीक्षाननं स्तनतटे प्रतिबिम्बितं स्वं
तच्छङ्कया सपदि वेपथुमातनोति ॥ २२ ॥

एषा निसर्गसुकुमारतनुर्विशेषा-
त्क्षामा स्मरेण विषहेत कथं भरं मे ।
इत्थं विचिन्त्य किमु निर्गलितं कराभ्यां
क्षोणीतले लुठति कङ्कणयुग्ममस्याः ॥ २३ ॥

नीरन्ध्रमावृणुत कैरविणीं समेताः
क्षौमाञ्चलैः सरभसं समुपेत्य सख्यः ।
एषापि नाहमिव दाहवशंवदास्तु
संप्रत्यपि प्रणयिनी हतचन्द्रिकासु ॥ २४ ॥

पानाय चन्द्रमहसामसकृद्विलोलः
चञ्चूपुटस्तव चकोर पुरेव मा भूत् ।
एतेषु संप्रति सुधामपसार्य मद्यः
प्राणापहारि गरलं हि विधिर्व्यधत्त ॥ २५ ॥

मुञ्चन्ति मुर्मुरकणान्मरुतस्त एव
तान्येव कोकिलरुतानि तुदन्ति कर्णौ ।
सख्यः किमेतदिति निःसहमालपन्ती
निद्रां न विन्दति नरेन्द्रसुता निशासु ॥ २६ ॥

स्मेरेषु चन्द्रकिरणैर्वडभीगृहेषु
धौतेषु चन्दनरसैर्मणिकुट्टिमेषु ।
आरामसीमसु घनद्रुमशीतलासु
कुत्रापि निर्वृतिरभून्न विदर्भजायाः ॥ २७ ॥

इत्थं रहस्यमभिधाय शनैर्वयस्या
तत्कालयोग्यमुपचारविधिं विधित्सुः ।
आहृत्य केलिसरसः सरसैर्म्रदिष्ठैः
पाथोजिनीकिसलयैः शयनं व्यधत्त ॥ २८ ॥

तस्मिन्निसर्गशिशिरेऽपि मृगीदृशोऽस्याः
पाथोजिनीकिसलयास्तरणे लुठन्त्याः ।
आसीन्न निर्वृतिलवः शफराङ्गनायाः
कुल्याम्भसीव रविदीधितिदीपितायाः ॥ २९ ॥

सान्द्रा मृणाललतिका स्मरविक्लवाया-
स्तस्याः सखीभिरधिकण्ठतटं न्यधायि ।
श्यामीकृता सपदि तापभरेण सापि
स्निग्धेन्द्रनीलमणिहारतुलामयासीत् ॥ ३० ॥

इत्थं सखीविरचितैः शिशिरोपचारै-
र्दुर्वारतापरभसामवलोक्य बालाम् ।
संवीजयन्किमपि पक्षपुटाञ्चलेन
तामित्यवादिषमहं मृदुना स्वरेण ॥ ३१ ॥

एकः स एव तरुणः स्पृहणीयजन्मा
तस्यैव पुण्यनिवहः परिणाहशाली ।
चेतोभुवस्त्रिजगतीजयवैजयन्ति
यः प्रेम पल्लवयितुं निपुणस्तवासीत् ॥ ३२ ॥

तन्वन्ति ये त्वयि तनूदरि भावबन्धं
धन्यास्त एव भुवनत्रितये युवानः ।

किं नाम तेऽपि मधुपा स्मितलेशभाजं
सायंतनीमनुसरन्ति न मल्लिकां ये ॥ ३३ ॥

त्वं श्लाघ्यसे शतमखप्रमुखैरमर्त्यैः
कीदृग्विधेषु मनुजेषु मृगायताक्षि ।
अभ्यर्थितस्तु तव सुन्दरि दुर्लभो यः
सोऽयं न कस्य हृदि विस्मयमातनोति ॥ ३४ ॥

मध्येविलासविपिनं मणिमन्दिरेषु
मन्दारदामभिरलंकृतकुट्टिमेषु ।
शच्यापि सार्धममराधिपतिर्विहर्तुं
मन्दादरो भवति सुन्दरि चिन्तया ते ॥ ३५ ॥

दाक्षिण्यतः सुरमहीरुहमञ्जरीभि-
रापिञ्जराभिरवतंसयितुं प्रियायाः ।
अर्धप्रसारितकरोऽप्ययमराधिनाथ-
स्त्वच्चिन्तया सुमुखि मन्थरतामुपैति ॥ ३६ ॥

मध्येऽपि दुग्धजलधेः कलिताधिवासः
संवाह्यमानचरणोऽपि तरङ्गिणीभिः ।
अन्तर्विचिन्त्य भवतीमवनीन्द्रपुत्रि
तापात्तरं वपुरपामधिपो बिभर्ति ॥ ३७ ॥

तन्वि त्वदर्थमनिशं परिपीड्यमानः
पञ्चेषुणा धनपतिर्विनिमीलिताक्षः ।
सख्युः सकाशमवसर्पति चन्द्रमौले-
स्तन्मौलिचन्द्रमहसः परिशङ्कमानः ॥ ३८ ॥

त्वां भावयन्कनककेतकगर्भगौरि
मन्दादरः प्रणयिनीष्वपि पार्श्वगासु ।
पञ्चाशुगेन सुहृदापि शिलीमुखानां
लक्ष्मीकृतः स्वमपि निन्दति रोचिरिन्दुः ॥ ३९ ॥

न्यस्तेक्षणस्तव तनौ स्तनबन्धुराङ्गि
रागान्ध्यमेत्य भगवानरविन्दबन्धुः ।
भ्राम्यन्मुहुः कनकभूधरमेखलाया-
माम्रेडितानि वितनोति गतागतेषु ॥ ४० ॥

सव्यार्धतामुपगतां गिरिशस्य वीक्ष्य
क्षोणीधरेन्द्रतनयामवनीन्द्रपुत्रि ।
स्पर्धावती त्वमसि चेद्वद निर्विशङ्कं
त्वां दक्षिणार्धमहमस्य करोमि सद्यः ॥ ४१ ॥

किं विस्तरेण वचसामपरेण भूय-
स्त्वं चेत्कुतूहलवती तरलायताक्षि ।
क्षीराम्बुराशितनयामपरामिव त्वां
नारायणस्य हृदये विनिवेशयामि ॥ ४२ ॥

एते मया मखभुजः कथिताः पुरस्ते
ये दुर्लभास्त्रिषु जगत्सु विलासिनीभिः ।
अग्रेसरत्वमुपनेष्यति भाग्यभाजां
त्वत्पाणिपीडनविधिः कतमं तदेषु ॥ ४३ ॥

कर्णाभिराममिह मां बहु भाषमाणं
त्वं केलिकीरमिव सुन्दरि मावमंस्थाः ।
वैमानिकोऽस्मि कमलप्रभवस्य तन्मे
लोकेषु सप्तसु न दुष्करमस्ति किंचित् ॥ ४४ ॥

इत्थं मया निगदिता बहुधा मृगाक्षी
सा निश्चयं कृतवती वचने मदीये ।
यत्रावलोकितवती तव देहलक्ष्मीं
भूयोऽपि तत्फलकमेव हृदि न्यधत्त ॥ ४५ ॥

तस्मिन्सखे लिखितया तव देहलक्ष्म्या
त्वय्येकतानहृदयामवलोक्य बालाम् ।

आत्मानमाकलयता सफलप्रयासं
भूमी प्रमोदतरलेन मयाभ्यधायि ॥ ४६ ॥

त्वं माधवी मधुरसौ जगदेकवीर-
स्त्वं कौमुदी कुमुदबन्धुरयं नरेन्द्रः ।
आस्तां निरस्तसदृशान्तरयोश्चिराय
संबन्ध एष युवयोरभिनन्दनीयः ॥ ४७ ॥

आश्वास्य तामिति वचोभिरहं दिदृक्षु-
स्त्वां यावदम्बरपथं न समुत्पतामि ।
तावत्तया स्तनतटादपकृष्य हारः
स्वैरेव पाणिकमलेन समर्पितोऽयम् ॥ ४८ ॥

द्राघीयसी हिमरुचेरपि निर्मलेयं
वक्षोजकुङ्कुमरजोभिरुदीर्णरागा ।
तस्याः सखे हृदयवृत्तिरिव द्वितीया
मुक्तालता हृदि तवास्पदमातनोतु ॥ ४९ ॥

मुक्ताकलापमथ तेन समर्प्यमाणं
पश्चान्नलः करतले कलयांचकार ।
स्वेदोदबिन्दुचयदन्तुरितं समन्ता-
त्प्रागेव तस्य वपुरुत्पुलकं बभूव ॥ ५० ॥

तेनोरसि प्रियसखेन निवेश्यमान-
मापिञ्जरं मृगदृशः कुचकुङ्कुमेन ।
हारं निरीक्ष्य कलितः कुसुमेषुबाणै-
रन्तर्व्यचिन्तयदिदं सुचिरं नरेन्द्रः ॥ ५१ ॥

सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।
बाणैः स्मरस्य शतशोऽपि निकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥ ५२ ॥

---

१. उदाहृतोऽयं श्लोकः साहित्यदर्पणे.

प्रत्यक्षरं क्षरदिवामृतनिर्झरौघ-
माकर्ण्य कर्णमधुरं वचनं खगस्य।
तं मौनभाजमसकृत्परिरभ्य दोर्भ्या-
मानन्दमन्थरमिदं नृपतिर्बभाषे॥ ५३॥

अभ्यर्थितं फलति कल्पतरुः प्रकामं
चिन्तामणिर्दिशति चिन्तितमेव भूयः।
अप्रार्थितानि वितरन्ति वि(त्विह?) चिन्तितानि
कीर्तिं तयोरपि भवानधरीकरोति॥ ५४॥

अत्रान्तरे वियदशोभयदंशुपूरैः
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखी दिवसान्तलक्ष्मीः।
लब्धोदयैस्त्रिषु जगत्सु गुणैरुदारै-
र्भैमीव तस्य हृदयं पृथिवीश्वरस्य॥ ५५॥

अथ सुहृदि सरोषे वैरिसेनिं जिघांसौ
विदधति विषमेषौ चापमारोपितज्यम्।
प्रथयितुमिव भूयस्तस्य माहात्म्यमिन्दुः
ककुभि बलभिदः स्वं बिम्बमाविश्चकार॥ ५६॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये
नलचरिते हंससंदेशो नाम तृतीयः सर्गः।

चतुर्थः सर्गः।

सुरपतेरपहाय दिशं विधुर्विशदतां क्रमशः समुपाययौ।
मनसि तां विनिवेश्य मृगीदृशं कलयति स्म नलस्त्वनुरागिताम्॥ १॥

बहिरुदश्चति कैरवबान्धवे स्फुरति चेतसि मुग्धदृशो मुखे।
समवलम्ब्य बलं सुहृदोर्द्वयोरभिजघान शरैस्तमनन्यजः॥ २॥

विचकिलैः सितशालि विकस्वरैः सुरभितं कुमुदैः क्षणदामुखम्।
दुरवलोकमभूदवनीभुजः स्मरशरज्वरकातरचेतसः॥ ३॥

अपि निमीलितमह्नि निशामुखे कुमुदमुल्लसितश्रियमानशे।
हृदयमस्य तदैव महीभुजः समधिकं विधुरत्वमुपाददे॥ ४॥

स्थितिमतां प्रथमोऽपि महाशयः पतिरपां रजनीरमणत्विषा ।
अवनिवासवसंभवया तया नल इवोत्तरलत्वमुपाययौ ॥ ५ ॥
अपकिरन्नमृतं परितः करैः प्रसृमरैरमृतद्युतिरुज्ज्वलैः ।
मुदमुदञ्चयितुं पृथिवीभुजः मरमिजस्य च नाभवदीश्वरः ॥ ६ ॥
किसलयान्तरसंधिषु पुञ्जितैः शशभृतः किरणैरपि भूरुहाम् ।
अममयेऽपि कथंचिदुदञ्चितैः सुमनसां स्तबकैरिव रेजिरे ॥ ७ ॥
शशिरुचः परिपीय मुहुर्मुहुः सपदि तुन्दिलतां समुपेयुषी ।
गृहचकोरवधूर्निजपञ्जरे पृथुनरेऽपि चिराय न संममौ ॥ ८ ॥
शशिरुचा शशिकान्तगृहाङ्गणे प्रसरदम्बुभरे सरसीयति ।
उडुगणैः परितः प्रतिबिम्बितैरुपहृतः कुमुदोत्करविभ्रमः ॥ ९ ॥
उपहसन्निव हंसकदम्बकं विचकिलं कलयन्निव निष्प्रभम् ।
अपहरन्निव हारलताश्रियं शशिरुचां निचयः ममरोचत ॥ १० ॥
कतिचिदम्बर एव निरोदधे निजकरैरपराः परिषस्वजे ।
अभिसमार परा अपि तारकाः सितरुचिर्विकिरन्वसुसंपदम् ॥ ११ ॥
विकचकैरवसौरभलोलुपस्तत इतः कलगुञ्जितकैतवात् ।
स्मृतिभुवस्त्रिजगद्विजयार्जितं यश इव भ्रमरैरुदगीयत ॥ १२ ॥
अथ हृदि प्रसभं विहितास्पदैः स्मरशरैरिव लम्बितशङ्कया ।
सहजया स च धीरतयोज्झितः स्वगमिदं निजगाद नरेश्वरः ॥ १३ ॥
तव निपीय सखे वचनामृतं श्रवणयुग्ममभून्मम शीतलम् ।
तदवधिप्रसभं दहतीव मे हृदयमर्म कथं स्मरमुर्मुरः ॥ १४ ॥
दहतु नाम सखे मलयानिलः कवलनात्फणिनां विषदूषितः ।
अमृतदीधितिरेष सुधामयैरपि करैर्दहतीति महाद्भुतम् ॥ १५ ॥
ध्रुवमियं मलयानिलचारिणां फणभृतां श्वसितोर्मिपरम्परा ।
न पुनरेष स दक्षिणमारुतस्तनुभृतां वितनोति सुखानि यः ॥ १६ ॥
दहति मे हृदयं हिमदीधितिस्तुदति चन्दनशैलसमीरणः ।
दलयति प्रसभं पिकपञ्चमः किमवलम्ब्य सखेऽस्तु सुखोदयः ॥ १७ ॥

ज्वलति शीतरुचिर्वियदङ्गणे तपति दिक्षु मरुन्मलयोद्भवः ।
किरति मर्मसु पञ्चशरः शरान्सुखलवोऽपि सखे मम दुर्लभः ॥ १८ ॥
स्मृतिभुवो यदि पञ्च शिलीमुखा यदि च ते कुसुमैरुपपादिताः ।
अविरतं निपतन्ति सहस्रशः कथममी हृदयं दलयन्ति च ॥ १९ ॥
हिमरुचिर्दहतीति किमद्भुतं बहिरसौ विशदः कलुषो हृदि ।
अबुध एष जनस्तु यदीदृशादपि सुखाधिगमाय समुत्सुकः ॥ २० ॥
तव सखे रचितोऽद्य मयाञ्जलिः शशभृते (?) स तथा प्रतिबोध्यताम् ।
समधिरुह्य निजाङ्कमृगं क्षणादयमुपैति यथास्तमहीधरम् ॥ २१ ॥
शशिनमंसतटे विनिवेश्य वा नयसखे चरमाचलकंदरम् ।
तव विरञ्चिविमानकधूरि(धुर्य ?)तामुपगतस्य भविष्यति कः श्रमः ॥२२॥
उदयमद्रिमधिश्रयितुं सखे त्वरय संप्रति वा दिनवल्लभम् ।
वसुसमृद्धिमदं शमयन्विधोर्विरहिणां स भवत्ववलम्बनम् ॥ २३ ॥
कथय किं नु कदापकृतं मया कुलगुरोरपि चन्द्रमसः सखे ।
मयि निरस्तकृपः कथमन्यथा किरति जीवितहारि विषं करैः ॥ २४ ॥
इदमुदीरयतः पृथिवीपतेः कथमपि प्रतिपद्य पदं दृशोः ।
सकृपयेव तदा किल निद्रया क्षणमदर्शि नरेन्द्रमुना पुरः ॥ २५ ॥
अथ नलः प्रतिबुध्य ससंभ्रमं तत इतो विनिवेश्य विलोचने ।
प्रियतमां सविधे न विलोकयन्निदमुवाच मनोभवकातरः ॥ २६ ॥
मम कृते मृदुलाङ्गि दवीयसीं सरणिमाशु विलङ्घ्य यदागतम् ।
तदिदमाचरितं सुदति त्वया समुचितं प्रणयस्य गरीयसः ॥ २७ ॥
अपकृतं त्वमुना मम निर्भरं भुजयुगेन वृथा परिणाहिना ।
वलयतां समुपेत्य निजान्तरे त्वमसि यन्न चिराय निवेशिता ॥ २८ ॥
स्मितविकस्वरया दशनश्रिया किमपि कन्दलिताधरपल्लवम् ।
पुनरुपैष्यति लोचनगोचरं मम कदा तव सुन्दरि तन्मुखम् ॥ २९ ॥
धृतकुरङ्गमदद्रुततूलिकं मम करं मकरीलिखनोन्मुखम् ।
तव कपोलतले पुलकोद्गमः सुमुखि नेष्यति मन्थरतां कदा ॥ ३० ॥

स्मरविमर्दविशृङ्खलबन्धनं लुलितमंसतटे शिथिलस्त्रजम्।
तव कदा सुतनो कबरीभरं निगडयिष्यति पाणियुगं मम ॥ ३१ ॥

कृतकरोषजुषस्तव यावके चरणयोर्नमता शिरसाहृते।
विरचयन्परिकर्म सवेपथुर्मम कदा सुकृती भविता करः ॥ ३२ ॥

नयनयुग्म जनुस्तव निष्फलं प्रणयिनीं न चिराय यदीक्षसे।
त्वमसि मानस पुण्यतमं यतः शशिमुखी सततं त्वयि खेलति ॥ ३३ ॥

तव कपोलतले विमलत्विषि प्रतिफलन्नविभावितमण्डलः।
विलसदङ्कमृगस्तनुते शशी मृगमदद्रवपत्रविशेषताम् ॥ ३४ ॥

ध्रुवमसि त्वमिहैव तिरोहिता विरहपाण्डुवपुः शशिरोचिषा।
इदमिदं तव नूपुरशिञ्जितं श्रवणयोः सविधे मम जृम्भते ॥ ३५ ॥

क्व ते शिरीषाधिककोमलं वपुः क्व लङ्घनं तन्वि दवीयसः पथः।
निषीद तन्मे क्षणमङ्कसीमनि क्लमं कराभ्यां विनयामि पादयोः ॥ ३६ ॥

अध्वक्लान्त्या मुकुलितमिदं द्वन्द्वमुन्मीलयाक्ष्णो-
भूयो भूयः कुवलयमयी दिश्यतां दिक्षु वृष्टिः।
व्रीडानम्रं क्षणमपि नयोन्नम्रतामेतदास्यं
व्योम्नि स्मेरं भवतु कमलं पश्यतः शीतभानोः ॥ ३७ ॥

कथं कथं मामपहाय भाविनि त्वरावती त्वं पुनरेव गच्छसि।
निरागसि प्रेयसि केन हेतुना मयि क्षणं दक्षिणतां न रक्षसि ॥ ३८ ॥

तथातिभूमिं भवतैव लम्भितं कथं सखे सौहृदमाशु विस्मृतम्।
इतः प्रयान्ती मम जीवनेश्वरी प्रसाद्य यत्नैव निवर्त्यते त्वया ॥ ३९ ॥

इतः प्रयाता पदवीं दवीयसीमदृश्यतां यास्यति जीवितेश्वरी।
अनुव्रजन्नाशु निवर्तयामि तां सखे क्षणं पक्षयुगं प्रयच्छ मे ॥ ४० ॥

आश्वासनार्थमिव मे कमले विधौ च
लक्ष्मीलवं तव मुखस्य विधिर्व्यधत्त।
निद्राति पूर्वमनयोरपरस्तु जाग्र-
न्मर्माणि हन्त मम कृन्तति किं करोमि ॥ ४१ ॥

[इति] प्र(वि)लपितमस्य मेदिनीन्दोः स्मरविधुरीकृतचेतसो निशम्य ।
प्रतिपदममृतद्रवं विमुञ्चन्वचनमुवाच दशोचितं विहंगः ॥ ४२ ॥

कुवलयदृशि तस्यामेष भावानुबन्ध-
स्तव निषधनरेन्द्र प्रीतये कस्य न स्यात् ।
भवति हि मधुलक्ष्म्याः साहचर्यं प्रपन्नः
समधिकमभिनन्द्यश्चन्दनाद्रेः समीरः ॥ ४३ ॥

धैर्यं निधाय मनसि प्रतिपालयेदं
क्ष्मावल्लभ क्षणमिव क्षणदावसानम् ।
प्रत्यूष एव भवतोऽभिमतार्थसिद्धे-
र्द्वारं भविष्यति विसंघटितापिधानम् ॥ ४४ ॥

इति वचनमुदीर्य मेदिनीन्द्रं विरमति तत्र विरञ्चियानधुर्ये ।
अनुवं(ग)दितुमिवास्य वाचमुच्चैरुदचरदाशु निशान्तशङ्खनादः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये
नलचरिते नलोन्मादो नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

बहिर्विहाराय विशीर्णसक्थिनी निषेदुषी गर्भगृहोदरेषु ।
नभस्तुपारांशुमुखं दधाना क्रमेण रात्रिर्जरती बभूव ॥ १ ॥

समुत्सुकः प्राप्नुमिवास्य लक्ष्मीं नलस्य पञ्चेषुशराकुलस्य ।
विगाहमानः ककुभं प्रतीचीं बभूव चन्द्रः सविशेषपाण्डुः ॥ २ ॥

अनुद्यते भास्वति मन्दभासि विधौ किमप्याविरभूत्तमिस्रम् ।
आसाद्य रन्ध्रं महनीयधाम्नां मलीमसः संपदमातनोति ॥ ३ ॥

निद्रां विमुञ्चत्सु सरोरुहेषु सौरभ्यलोलैर्निवहैरलीनाम् ।
स्तोकावशेषोऽपि बभूव मान्द्रः पद्माकरेषु क्षणमन्धकारः ॥ ४ ॥

संस्पृश्यमानैव बलाज्जहार वसूनि सर्वाण्यपि पश्चिमाशा ।
इन्दोः प्रकृत्या विमलस्य जातस्तथापि तस्यामनुरागबन्धः ॥ ५ ॥

दिशं प्रतीचीं परिरभ्य चन्द्रे दरीगृहं गच्छति पश्चिमाद्रेः ।
बभार बालारुणरश्मिशोणं प्राची मुखं कोपकषायितेव ॥ ६ ॥

अर्धप्रबुद्धेषु सरोरुहेषु नातिप्रसुप्तेषु च कैरवेषु ।
करम्बितं सौरभमाददानः प्रालेयशीतः पवनश्चचार ॥ ७ ॥

तथाविधां तस्य दशां नृपस्य निरीक्षितुं कातरतामुपेत्य ।
निद्राविरामध्वनिभिः खगानामाहूय चन्द्रं रजनी जगाम ॥ ८ ॥

पूर्वापराद्र्योः शिखराग्रभाजौ द्वावेव माणिक्यमणिप्रकाशौ ।
परस्परस्य प्रतिबिम्बलक्ष्मीं क्षणं प्रपन्नाविव पुष्पवन्तौ ॥ ९ ॥

सुतैरिव स्वैरुडुभिः सहैव नभोङ्गणे याममवर्तामनीत्य ।
विहर्तुकामश्चरमाद्रिवेलां शनैः प्रपेदे तुहिनांशुहंसः ॥ १० ॥

वितीर्णरागः कुसुमोत्करश्रीर्ज्योत्स्नाविपाण्डुरच्छदनान्यपास्य ।
बभार बालारुणरश्मिदम्भान्नभस्तरुर्नूतनपल्लवानि ॥ ११ ॥

उपप्लवत्यश्चण्डरुचेर्मयूखैर्निरस्यमानेऽपि घनान्धकारे ।
नलस्य भैमीविरहाग्निजन्मा जगाम वृद्धिं मदनान्धकारः ॥ १२ ॥

विकासलक्ष्मीः कमलं जगाम संकोचमुद्रा कुमुदं प्रपेदे ।
संपद्विपद्वापि निसर्गलोला कुत्रापि न स्थैर्यमुरीकरोति ॥ १३ ॥

मधूनि पीत्वा क्षणदामिदानीमदक्षिणोऽयं नलिनीमुपैति ।
इतीव सेर्ष्या निजकोषमध्ये कुमुद्वती कापि बबन्ध भृङ्गम् ॥ १४ ॥

कथंचिदास्थाय स धैर्यबन्धं प्रत्यूषसंध्याविधिमन्वतिष्ठत् ।
महात्मनां हि व्यसनातिभारः क्रियाविलोपे प्रभुतां न याति ॥ १५ ॥

दशां तवेमां विनिवेद्य भैमीमाश्वासयिष्यामि निकामखिन्नाम् ।
श्रुतोऽपि खेदं शिथिलीकरोति प्रियानुरागः प्रमदाजनस्य ॥ १६ ॥

तदेष गच्छामि नराधिनाथ मुहूर्तमात्रेण पुरीं विदर्भाम् ।
विलोकयिष्यामि दिनैः कियद्भिर्भैमीसनाथस्य मुखाम्बुजं ते ॥ १७ ॥

इति ब्रुवन्नेव नरेश्वरेण दोर्भ्यां परिष्वज्य खगो विमुक्तः ।
लिम्पन्नभः काञ्चनपक्षकान्त्या क्षिप्रं विदर्भाभिमुखो जगाम ॥ १८ ॥

अत्रान्तरे दूतमुखेन भीमः स्वयंवरार्थं स्वतनूभवायाः ।
प्राप्ते विदर्भामवनीन्द्रवृन्दे तं प्रीतिपूर्वं नलमाजुहाव ॥ १९ ॥

ततः समासाद्य शुभं मुहूर्तं पुरोधसा संभृतमङ्गलश्रीः ।
निमित्तसंसूचितकार्यसिद्धिर्नलः प्रतस्थे नगरीं विदर्भाम् ॥ २० ॥
अथाश्वभूरेणुभरस्य रेजे श्वेतातपत्रं निषधेश्वरस्य ।
विलङ्घ्य मेघान्निजवंशकेतुं तं वीक्षितुं प्राप्त इवामृतांशुः ॥ २१ ॥
अमुष्य हस्ताम्बुजमभ्युपेत्य भैमी ध्रुवं मे भविता सपत्नी ।
इतीव तस्य ध्वजिनीभरेण विश्वंभरा वेपथुमुद्बभार ॥ २२ ॥
मद्वंशजातान्नृपतीनतीत्य गुणेन भैमीमुपलप्स्यतेऽसौ ।
इतीव लज्जाविधुरो विवस्वानन्तर्दधे तस्य चमूरजोभिः ॥ २३ ॥
मतङ्गजानां मदवारिसेकैः पराभवासादनशङ्कयेव ।
अमुष्य नाम्नीरतटे तुरङ्गैः क्षुण्णं रजः खं सहसोत्पपात ॥ २४ ॥
आभोगलक्ष्म्या पदवीष्व······ विसृत्वरैर्विश्वममुष्य सेना ।
वर्षाम्बुपूरेण विभिन्नसेतुः स्रोतस्वती वृद्धिमतीव रेजे ॥ २५ ॥
तस्य प्रयातुः पृतनाभरेण नीरन्ध्रतां वर्त्म तथा जगाम ।
यथा रजोऽप्यस्य खुरावकीर्णं न चक्षमे व्योमविलङ्घनाय ॥ २६ ॥
दृशः········निन्दति न क्षितीन्दुर्नेत्रश्रियं वीक्ष्य विदर्भजायाः ।
इतीव संचित्य ययुर्विदूरं मृग्योऽध्वकुञ्जेषु मुखं निषण्णाः ॥ २७ ॥
उपायनान्यस्य तथोपनिन्ये पदे पदे जानपदो जनौघः ।
कृतोपयोगान्यपि तानि सैन्यैर्यथा न संख्याविषयत्वमीयुः ॥ २८ ॥
मार्गेष्वखिन्नोऽपि चमूचराणां विश्रामहेतोर्वसतीः स भेजे ।
तथाविधानां चरितं न जातु श्रमातिरेकाय समाश्रितानाम् ॥ २९ ॥
जवादविज्ञातविलङ्घिताध्वा संचिन्तयन्नेव गुणान्प्रियायाः ।
विदर्भराजस्य पुरोपकण्ठे बबन्ध सेनाशिबिरं नरेन्द्रः ॥ ३० ॥
अत्रान्तरे क्षोणितलादुपेत्य कलिप्रियः कामचरो महर्षिः ।
निवेदयामास विदर्भजायाः स्वयंवरस्यावसरं सुरेभ्यः ॥ ३१ ॥
प्रागेव तस्यामनुबद्धभावाः पुरंदराद्याः ककुभामधीशाः ।
पुरःसरीकृत्य मुनिं तमेव प्रतस्थिरे तां नगरीं विदर्भाम् ॥ ३२ ॥

लावण्यलक्ष्मीजितपञ्चबाणं विलोक्य ते वर्त्मनि वैरसेनिम् ।
विदर्भजायां शिथिलीकृताशाः परस्परं मन्त्रमिमं व्यतेनुः ॥ ३३ ॥

उज्जृम्भते चेतसि तावदेव यूनां मदः कान्तिविशेषजन्मा ।
न यावदक्ष्णोर्विषयत्वमेति विश्वंभरालंकृतिरेष वीरः ॥ ३४ ॥

अस्माभिरेतैरविमृश्य नूनमङ्गीकृतः साहसिकत्वदोषः ।
मोहादनादृत्य नरेन्द्रमेनं भैमीविलोलं यदकारि चेतः ॥ ३५ ॥

अभ्यर्थनाभङ्गपराभवेण नवावतारेण विलज्जमानान् ।
गतिप्रयातानववाप्य भैमीं वक्ष्यन्ति किं किं सुरसुभ्रुवो नः ॥ ३६ ॥

अस्माकमप्यत्र यदृच्छयैव निपत्य दृष्टिर्यदि नान्यमेति ।
गुणातिरेकोऽभिनिवेशवत्यास्तदा किमुच्येत विदर्भजायाः ॥ ३७ ॥

अस्माभिरभ्यर्थ्य तदेष एव दमस्वसुर्दूतपदे विधेयः ।
अस्मान्स्तुवन्नेनमपास्य नूनमन्यो हि लज्जाजडतामुपेयात् ॥ ३८ ॥

इत्थं विनिश्चित्य दिवौकसस्ते पृथक्पृथग्व्याञ्जितरूपचिह्नाः ।
आशीभिरानन्द्य मुहुः प्रणम्य बद्धाञ्जलि नैषधमित्यवोचन् ॥ ३९ ॥

यथा प्रसन्नैरपि नाम्बुपूरैर्मालिन्यमिन्दुर्जगतां क्षिणोति ।
कुलावतंसत्वमुपेयुषस्ते यथा विशुद्धैर्यशसां वितानैः ॥ ४० ॥

आसाद्य पूर्वानपि पार्थिवांस्ते न कश्चिदर्थी विमुखः प्रयातः ।
यशास्त्वसामान्यमिदं त्वदीयं यदर्थिभावं वयमभ्युपेताः ॥ ४१ ॥

कृत्यानुसारी सुरकार्यसिद्धौ भवादृशानां भवति प्रयत्नः ।
तेनाद्य कुत्रापि समीहितेऽर्थे नियोक्तुमिच्छन्ति दिवौकसस्त्वाम् ॥ ४२ ॥

भीमात्मजायाः सविधे तथा त्वमस्मानुपश्लोकय लोकवीर ।
अलंकरोति त्रिदिवं यथेयमेकस्य नः कस्यचिदेत्य हस्तम् ॥ ४३ ॥

तदर्थमर्थी विदितोऽसि वत्स विस्रम्भभूमिस्तदपि त्वमेव ।
(निजार्थसिद्धिष्वपि निर्व्यपेक्षाः श्रेयः परेषां घटयन्ति सन्तः ॥ ४४ ॥

प्रतिश्रुतं चेद्भवता तदेवमसंशयं सेत्स्यति वाञ्छितं नः ।
(संपाद्यमानं हि महानुभावैः स्पृशन्ति न प्रार्थितमन्तरायाः ॥ ४५ ॥

विधेर्वशात्कार्यविपर्ययेऽपि न तेऽपराधः परिशङ्कनीयः ।
प्रभुर्नियोगापनये नियोक्तुराशास्यसिद्धेः प्रतिभूर्न दूतः ॥ ४६ ॥
नलः सखेदोऽपि गिरं सुराणां सत्त्वातिरेकाद्विदधे तथैव ।
अमुष्य यत्नेन विदर्भजा तु सा निश्चयाद्वारयितुं न शेके ॥ ४७ ॥
सुरास्तु तां निश्चितचित्तवृत्तिं विशुद्धवृत्तं निषधेश्वरं च ।
वरैरुभौ प्रत्यभिनन्द्य भूयो दिवं ययुर्म्लानमुखप्रकाशाः ॥ ४८ ॥
अथात्मजां नैषधसक्तचित्तां निशम्य शश्वन्मुदितोऽपि भीमः ।
दाक्षिण्यमात्रेण नरेश्वराणां स्वयंवरं वर्तयितुं शशास ॥ ४९ ॥
अतो नियुक्तैः प्रभुणा समन्तादलंकृता सा नगरी विदर्भा ।
मरुद्विलोलैर्निवहैर्ध्वजानां स्वयंवरायाह्वयतीव राज्ञः ॥ ५० ॥
अथानुकूलेऽहनि तत्र मञ्चानास्थाय तस्थुः शतशः क्षितीशाः ।
अनुद्रुता बन्धुवधूजनेन भैमी च तं देशमुपाजगाम ॥ ५१ ॥
अभ्याशभाजोऽपि नृपानपास्य सा नैषधे केवलमुत्सुकासीत् ।
ग्रहेषु सत्स्वप्यपरेषु नूनं विलोकते चन्द्रमसं चकोरी ॥ ५२ ॥
तामन्तिकाद्दूरतरं प्रयान्तीं न केवलं दृष्टिरनुप्रयाता ।
श्वासोष्मणा म्लानमुखप्रभाणां नैसर्गिकी श्रीरपि पार्थिवानाम् ॥ ५३ ॥
नेदीयसो यान्नृपतीनमुष्यद्वसन्तलक्ष्मीरिव सा कुमारी ।
तेषां तरूणामिव कान्तिरुच्चैरन्तर्निदाघेन जगाम शोषम् ॥ ५४ ॥
आरोप्यमाणा रभसातिरेकाद्गुणेन कर्णान्तिकमागतेन ।
इषुः शरव्यं सुभटोज्झितेव जगाम दृष्टिर्नलमेव तस्याः ॥ ५५ ॥
धात्री कापि विदर्भराजदुहितुर्भ्रूलीलया व्यापृता
पौष्पं दाम विजृम्भमाणपुलके कण्ठे नलस्यार्पयत् ।
अन्येषां तु महीभृतां प्रतिमुहुः श्वासोत्तरं ताम्यतां
तापोत्सेकमधत्त चेतसि शरश्रेणी मनोजन्मनः ॥ ५६ ॥
चूडाग्रे पुरविद्विषः समुचिते विन्यस्य लेखां विधो-
र्लब्धां कीर्तिममूढ तां खलु विधिर्भैमीं नलायार्पयन् ।

एतस्याः समवाप्तये प्रणयितां संपाद्य भूमीभुजा-
मन्येषां विषमायुधस्त्वसदृशारम्भापवादं ययौ ॥ १७ ॥
पौराणामिति वचनं निशम्य हृष्यन्प्रासादं निषधपतिः शनैर्जगाम ।
वैदर्भ्याः परिणयमङ्गलाय भीमः संभारं रचयितुमुत्सुको बभूव ॥१८॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते दमयन्तीस्वयंवरो नाम पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

अथावरोधेषु विदर्भभूपतेर्वृतं कुमार्या निषधेश्वरं पतिम् ।
निवेदयन्त्यः परिवारसुभ्रुवः समीहितादप्यधिकं प्रपेदिरे ॥ १ ॥
नलेन संबन्धमुपाश्रितं नृपः कुलं स मेने सविशेषमुज्ज्वलम् ।
महार्णवं क्षीरमयं घनात्यये करेण संस्पृष्टमिवामृतद्युतेः ॥ २ ॥
प्रकाममुर्वीमपि संपदं नृपस्तदा स मेने नितरामणीयसीम् ।
नवं हि जामातरमर्चयिष्यतां समृद्धिभाजामपि शङ्कते मनः ॥ ३ ॥
भविष्यतीयं महिषी महीपतेर्नलस्य लोकत्रयविश्रुतौजसः ।
विचिन्तयन्नित्थमपश्यदात्मजां स गौरवस्नेहकरम्बितं तदा ॥ ४ ॥
पुरोहितेनाथ समं द्विजातिभिर्विवाहलग्ने विनिवेदिते शुभे ।
दमस्वसुर्माङ्गलिकेषु कर्मसु न्ययोजयद्बन्धुवधूजनं नृपः ॥ ५ ॥
गृहे गृहे न्यस्तनवीनतोरणा पदे पदेऽलंकृतराजपद्धतिः ।
मुहुर्मुहुर्मूर्छिततूर्यनिःस्वना श्रियं ययौ कामपि सा पुरी तदा ॥ ६ ॥
ततः कुलाचारविदा पुरंध्रया कृताधिवासां तनयां महीपतेः ।
विधाय संगीतकमङ्गलं स्त्रियः समेत्य तामस्नपयन्यथाविधि ॥ ७ ॥
निसर्गतः काञ्चनयष्टिमच्छविर्वितन्वती स्नानविधिं नृपात्मजा ।
नलेन काश्मीररसेन रञ्जिता न्यवेदि सौरभ्यभरेण तु श्रिया ॥ ८ ॥
ततोऽङ्गजाः क्षौमसमावृतः करैर्यथायथाम्भःपृषतान्यमार्जयन् ।
तथातथास्याः परिणाहशालिनी बभूव लावण्यमयी तरङ्गिणी ॥ ९ ॥
विडम्बयन्ती कनकं तनुश्रिया स्मितेन मुक्तामधरेण विद्रुमम् ।
कराङ्गुलीभिः कुरुविन्दमञ्जरीं बभूव भूपान्तरनिःस्पृहेव सा ॥ १० ॥

अनन्तरं स्नानविधेर्नृपात्मजा पिनद्धबालार्कनिभांशुका बभौ ।
घनाम्बुवर्षेण कृताभिषेचना लतेव नीरन्ध्रमुदीर्णपल्लवा ॥ ११ ॥
रराज कालागुरुधूपलिप्सया विधुन्वती कुन्तलभारमायतम् ।
हिरण्मयी मन्मथकेतुयष्टिका मरुच्चलन्नीलनिचोलिकेव सा ॥ १२ ॥
विनिर्मिमाणा करयोर्युगेन सा मनोभिरामां कबरीं कृशोदरी ।
करम्ब्यमाणां करजांशुभिर्निजैरयत्नमेनां विदधे सगर्भकाम् (?) ॥१३॥
स्वभावतः कोकनदानुकारिणौ प्रसाधयन्त्यश्चरणौ दमस्वसुः ।
अलक्तकं वीक्ष्य जितं तयोः श्रिया क्षणं प्रपन्नाः करणीयमुग्धताम् १४
चकार कालाञ्जनलेखयाञ्चिते विलोचने यत्पृथिवीन्द्रनन्दिनी ।
ततस्तयोः श्रीरवतंसताजुषोर्निरास नीलाम्बुजयोस्तुला कथाम् ॥ १५ ॥
चकार कस्तूरिकया सकौतुकं वधूमुखे यत्तिलकं प्रसाधिका ।
जिगाय तत्कान्तिविशेषसंपदा मधुव्रतं निश्चलमम्बुजे स्थितम् ॥ १६ ॥
ततः कुमारी मुकुरेऽनुबिम्बितं विलोकयामास सकान्तिजं मुखम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षत नैषधं तु सा निवेशितं चेतसि मन्मथेषुभिः ॥ १७ ॥
वधूः सदुर्वाङ्कुरमार्द्रकुङ्कुमं करेण यत्कौतुकसूत्रमग्रहीत् ।
हिरण्मयीनां किरणैर्विराजिता(?) तुलां दधे काञ्चनकङ्कणेन तत् ॥१८॥
वधूर्विवाहोचितवेषपेशलं प्रसाधिता कौतुकसूत्रधारिणी ।
अमन्यतान्तःपुरसुन्दरीजनैरुपस्थिता मङ्गलदेवतेव सा ॥ १९ ॥
अथ प्रयुक्तं निपुणैः प्रसाधकैर्नलोऽपि यं वेषविशेषमग्रहीत् ।
अवर्धयत्तस्य स कान्तिसंपदं तुषारभानोः शरदेव संगमः ॥ २० ॥
निसर्गतो यस्तनुरूपसंपदा बभूव लोकस्य विलोचनोत्सवः ।
दमस्वसुः पाणिपरिग्रहोचिता प्रसाधनश्रीः किमिवास्य वर्ण्यते ॥ २१ ।
ततो विदर्भाधिपतेः प्रशासनादमात्यमुख्याः सदसि स्थितं नलम् ।
विभो प्रभुर्नः सहितः सुहृज्जनैः प्रतीक्षते त्वामिति संन्यवेदयन् ॥२२।
अथायमासन्नसमीहितोदयः पुरोधसा संभृतमङ्गलक्रियः ।
समन्ततो बन्धुजनैः समावृतः प्रभुर्विदर्भाधिपतेर्गृहं ययौ ॥ २३ ॥

सलीलमारुह्य मतङ्गजं नलः स्वदेहलीमेव न यावदत्यगात् ।
अमुष्य तावत्पृतनाप्रसारणी विदर्भराजस्य गृहानपूजयत् ॥ २४ ॥
विलोकमानाः पथि नैषधं जनाः परस्परं पीडितदेहयष्टयः ।
अशक्नुवन्तश्चलितुं पदात्पदं हृदा च दृग्भ्यां च परं तमन्वयुः ॥ २५ ॥
स्तनैर्नितम्बैश्च नितान्तपीवरैर्निवार्यमाणेषु समीपवर्तिषु ।
न मध्यभागे तनुमध्यमाः परं निपीडिताः पौरजनावृते पथि ॥ २६ ॥
नरेश्वरे गच्छति राजवर्त्मना वपुःश्रियावर्जितविश्वलोचने ।
इति व्यचेष्टन्त मनोभवाज्ञया निरस्तनारीसुलभत्रपाः स्त्रियः ॥ २७ ॥
पथि प्रयान्तं निषधेन्द्रमीक्षितुं समुत्सुका दृष्टिमधःप्रसारिणीम् ।
तिरोदधत्तुङ्गमुरोजयोर्युगं निनिन्द काचिद्बलभीगता वधूः ॥ २८ ॥
सह स्थिता जीवितबन्धुना परा निरीक्षितुं निर्भरमक्षमा नलम् ।
तदीयदेहप्रतिमाङ्कितं निजं मुहुर्मुहुः प्रैक्षत रत्नकङ्कणम् ॥ २९ ॥
नलस्य कान्त्या हृतमानसापरा वधूर्विधित्सुर्मकरीं कपोलयोः ।
तमेव शश्वल्लिखती ससंभ्रमं सखीजनैः पार्श्वगतैर्व्यपिष्यत ॥ ३० ॥
कयापि मुग्धाङ्गनया नरेश्वरे प्रयाति वातायनसंमुखात्पथः ।
अपाङ्गयोरुत्पलपत्रदीर्घयोरशिक्षि निर्यक्चलनेषु चातुरी ॥ ३१ ॥
मृगेक्षणा काचन भावनावशाद्विलोकयन्ती निषधेश्वरं पुरः ।
गतेऽपि तस्मिन्परिलङ्घ्य दुष्पथं(?)चिराय नैव स्वगृहं न्यवर्तत ॥ ३२ ॥
वधूर्दृशौ रञ्जयितुं समुत्सुका निवेश्य कालाञ्जनमङ्गुलीमुखे ।
त्वरावशान्तः परिलिप्य गण्डयोर्बहिर्गता कापि जनानहासयत् ॥ ३३ ॥
ततः सुधालेपसितं निवेशनं विवेश भीमस्य नलः सुहृद्वृतः ।
ग्रहैः समन्तादुदितैरनुद्रुतं तुषारधामेव शरद्बलाहकम् ॥ ३४ ॥
अथोपयन्तुः प्रणयाभिवृद्धये ननाम कन्या गिरिजां गुरोर्गिरा ।
(प्रमाद्य तामेव भृशं समश्नुते वधूजनः श्लाघ्यगुणोऽपि कान्तिम् ॥ ३५ ॥
कुलाङ्गनानामभजद्विधेयतां नलस्तदा माङ्गलिकेषु कर्मसु ।
सतां समाचारमवारितं श्रुतौ श्रुतं प्रपन्ना अपि नोज्झितुं क्षमाः ॥ ३६ ॥

ततो गतः कौतुकवेदिकान्तरं विदर्भराजेन नलः कृतार्चनः ।
समाहितान्तःकरणं समादधे हुताशनं तत्र विवाहसाक्षिणम् ॥ ३७ ॥
नलस्य पाणौ विधिवद्वधूकरं विधाय यावन्न ददौ जलं गुरुः ।
परस्परस्पर्शवशात्तदैव तौ बभूवतुः स्वेदजलैः परिप्लुतौ ॥ ३८ ॥
ततो नलस्य प्रतिपादितः करे विदर्भराजेन दमस्वसुः करः ।
निनिन्द कान्त्या नितरां मनोज्ञया नभस्वतावर्जितमम्बुजेऽम्बुजम्॥३९॥
हुताशनस्तावुपशिक्षयन्निव प्रदक्षिणप्रक्रमणं वधूवरौ ।
भृशं तथैवाभ्रमयन्मुहुर्मुहुर्निजां शिखां लाजहविर्भिरर्चितः ॥ ४० ॥
वधूर्विवाहानलधूमविक्लवा निमीलयन्ती क्षणमीक्षणद्वयम् ।
चकार कर्णार्पितयोरयत्नतः सपत्नशून्यामसितावयो(?)श्रियम् ॥ ४१ ॥
नरेश्वरे सप्तपदीविधित्सया करेण भैम्याश्चरणं जिघृक्षति ।
निरीक्ष्य साकूततरङ्गितेक्षणं सखीजनं नम्रमुखी बभूव सा ॥ ४२ ॥
ततः कुमारी गुरुणाभ्युदीरिता समुन्नताक्षी ध्रुवमैक्षताम्बरे ।
नलस्तु तस्या वदनं विभावयन्नमन्यताभ्याशगतं सुधानिधिम् ॥ ४३ ॥
ततो महार्हासनमेकमास्थितौ वितीर्णदायौ कृतमङ्गलाशिषौ ।
विलोक्य जामातरमात्मजां च तां मुदं विदर्भाधिपतिः परां ययौ॥४४॥
विदर्भराजात्मजयान्तिकस्थया नलः श्रियं सातिशयामधारयत् ।
विधुः स्वभावादपि नेत्रदोहदात्किमुच्यते पौर्णिमया समागतः ॥ ४५ ॥
जगुर्यदुच्चैः परिहासपेशलं विलोकयन्त्योऽपि गुरोः कुलाङ्गनाः ।
ततोऽभिशङ्के निषधेन्द्रमीक्षितुं ह्रियोऽपि तासां हृदयाद्बहिर्गताः॥४६॥
ततः समादाय रविर्दिनश्रियं प्रवृद्धरागश्चरमाचलं ययौ ।
नलश्च पर्याप्तमनोरथोदयः प्रियासखः कौतुकमन्दिरोदरम् ॥ ४७ ॥
गिरां विशेषैः परिहासगर्भितैर्विचेष्टितैश्च स्मरदर्पदीपनैः ।
क्रमान्मृदूद्भावितलज्जया तया निशामनैषीत्प्रियया समं नलः ॥ ४८ ॥
पुरीं विदर्भामधिसंश्रितं जनं निजैश्चरित्रैरनिशं प्रमोदयन् ।
उवास तत्रैव दिनानि कानिचिद्दमस्वसुः प्रेमवशंवदो नलः ॥ ४९ ॥

अथायमामन्त्र्य विदर्भभूभुजं प्रियासहायः शिरसा प्रणम्य च ।
रथं समारुह्य समग्रसैनिकः पुरं प्रतस्थे पृथिवीपुरंदरः ॥ ९० ॥
पथि पथि स पुराण्यतीत्य गच्छन्व्यतनुत शून्यतराणि तानि पौरैः ।
स्वविषय····मथिदूर····मेते नहि विदु····तदनुप्रयाणलोलाः ॥ ९१ ॥

भैमीविलोकनमहोत्सवसंभ्रमेण
स्रस्तांशुकैः स्तनभरैर्मृगलोचनानाम् ।
रथ्यान्तरेषु पुनरुक्तसुवर्णकुम्भं
शीतांशुवंशतिलकः स्वपुरं विवेश ॥ ९२ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते दमयन्तीपरिणयो नाम षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

तत्र नैषधमनादृतेन्द्रया भीमराजसुतया सहागतम् ।
मेनिरे गुणविशेषभाजनं नातियुक्तमिव विक्रमं प्रजाः ॥ १ ॥
अन्वहं नवनवैर्गुणान्तरैस्तावुभौ जनितविस्मयौ मिथः ।
खेलती(?)कुसुमकार्मुकाविव प्रेमवृद्धिमधिकामवापतुः ॥ २ ॥
चापयष्टिरिव शुद्धवंशजा सा गुणेन युयुजे यथा यथा ।
प्रेयसी नरपतेर्दिने दिने नम्रतामुपययौ तथा तथा ॥ ३ ॥
तं कदाचिदुपगम्य भूभुजं भीमराजसुतया सह स्थितम् ।
आयतिं हृदि चिराय चिन्तयन्नित्युवाच वचनं सितच्छदः ॥ ४ ॥
त्वं बृहस्पतिरिवापरः सर्व नीतितत्त्वविदुषां पुरःसरः ।
सौहृदं तु मुखरीकरोति मां तेन किंचिदनुशास्मि ते हितम् ॥५॥
वारवामनयनामिवावनीं रागिताः कति न भुञ्जते नृपाः ।
एक एव निपुणः स गीयते रागिणी भवति यत्र सा पुनः ॥ ६ ॥
स्वेषु शर्मसु समुज्झितस्पृहाः साधवः परहितानि तन्वते ।
मूर्ध्नि धारयति केन हेतुना मेदिनीमनुदिनं फणीश्वरः ॥ ७ ॥
संपदामधिगमाय कौशलं कस्यचिद्भवति भाग्यशालिनः ।
तादृशः प्रविरलोदयः कृती यस्तु भोक्तुमपि ताश्चिरं क्षमः ॥ ८ ॥

मा स्म गाः क्षणमपि प्रमादितां दुर्बलेष्वपि नरेन्द्र वैरिषु।
ते हि मत्सरवशंवदीकृताः कैतवेन किल जेतुमीशते ॥ ९ ॥
संपदां समुदयाय भूयसे बीजतां भजति रञ्जनं विशाम्।
तेन तत्र सततं कृतोद्यमः श्रेयसां भवति भाजनं नृपः ॥ १० ॥
देहिनां सुकृतिनां न दुर्लभाः स्वर्णदीपरिसरेषु केलयः।
त्वादृशेन सुहृदा तु संगतिर्मद्विना जगति केन लभ्यते ॥ ११ ॥
यद्भवेन्न विषयस्तपस्विनां यज्वनां च यदतीव दूरतः।
प्रीतये मम न तत्पदं विधेर्यत्र नास्ति भवता समागमः ॥ १२ ॥
किं तु भीरुदयतेऽनुजीविनां स्वं नियोगमधिगम्य तिष्ठताम्।
तेन वोढुमहमम्बुजोद्भवं गन्तुमुत्सुक इवास्मि संप्रति ॥ १३ ॥
तत्र तत्र सुरसिद्धचारणैर्गीयमानममलं यशस्तव।
मामकं किमपि नोदयिष्यति त्वद्वियोगजनितं मनोज्वरम् ॥ १४ ॥
इत्युदीर्य कृतमानबन्धनं वाग्भिरेनमभिनन्द्य नैषधः।
दोर्युगेण परिषस्वजे स च निर्जगाम तदनुज्ञया खगः ॥ १५ ॥
निर्गते सुहृदि खिन्नमानसं तं विनोदयितुमुत्सुकादिव।
व्यञ्जयन्निजगुणानृतुस्तदा प्रादुरास सुरभेरनन्तरः ॥ १६ ॥
वीक्ष्य चण्डकिरणस्य रश्मिभिः शुष्यतः क्षितिरुहो निजाश्रयान्।
झंकृतेन बहुलेन झिल्लिका मुक्तकण्ठमरुदन्मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥
चञ्चरीकपरिसंनिवेशितैः[1] स्वैः प्रसूननिकरैर्निरन्तरा।
पाटली विगलितच्छदावलिर्नीललोहितमधारयद्वपुः ॥ १८ ॥
मद्भयाद्बहिरलब्धसंश्रयं शैत्यमत्र किल वासरे स्थितम्।
इत्यवाप्य किमु रोषमुष्मणा गर्भवेश्म रजनीषु जग्रसे ॥ १९ ॥
शङ्कमान इव तिग्मदीधितेर्दुःसहेन महसा पराभवम्।
नोद्बभार तरसा नवाङ्कुरं पाटलिश्च्युतपुरातनच्छदः ॥ २० ॥
वासरे विरतिभाजि मल्लिका किंचिदुच्छ्वसितकुड्मलानना।
सुप्तमातपभयादिव स्मरं झंकृतैर्मधुलिहामबोधयत् ॥ २१ ॥

---

१. 'परिषन्निवेशितैः' इति पाठः समुचितः.

स्वेदबिन्दुनिवहैर्द्विचोदितैरूष्मणः प्रणयिनश्च संनिधेः ।
आर्द्रतां न विजहौ मृगीदृशामङ्ककेषु घनसारकर्दमः ॥ २२ ॥

अङ्गना इव वियोगविक्लवाः खिद्यमानकमलाननश्रियः ।
भेजिरे भवनदीर्घिकास्तदा तानवं नवनवं दिने दिने ॥ २३ ॥

वल्लभैः सह विहारयोग्यतां सुभ्रुवां समुपगन्तुमुत्सुकाः ।
दीर्घिकाश्चपलमीनराजयो जज्ञिरे तनुतराम्बुसंपदः ॥ २४ ॥

तत्र घर्मसमये विगाढतां याति दुःसहदिनेशरोचिषि ।
भीमराजसुतया सहाभवत्पार्थिवोऽम्भसि विहर्तुमुत्सुकः ॥ २५ ॥

नैषधोऽथ जलकेलिकौतुकाद्भूषणैस्तदुचितैः प्रसाधितः ।
निम्नगामनतिदूरवर्तिनीं कांचिदच्छसलिलां जगाम सः ॥ २६ ॥

दर्शयन्त्य इव नूतनोदयं सर्गमन्यमबलामयं विधेः ।
भीमराजतनयापुरोगमास्तं प्रयान्तमनुजग्मुरङ्गनाः ॥ २७ ॥

प्राप्तसैनिकवृतां विदूरतस्तीरयोरुपवनैर्मनोरमाम् ।
सैकतेषु मणिहर्म्यगर्भितामाससाद सरितं नरेश्वरः ॥ २८ ॥

अम्बुकेलिरकरोद्यथा यथा मन्दतां वपुषि तापसंपदः ।
वृद्धिरेव समभूत्तथा तथा सुभ्रुवां मनसि मन्मथोष्मणः ॥ २९ ॥

श्लिष्टसूक्ष्मवसनेषु निर्भरं वीचिभिर्विगलितांशुकेषु च ।
व्यक्तकान्तिषु न किंचिदन्तरं योषितां स्तनतटेष्वलक्ष्यत ॥ ३० ॥

अम्बुकेलिभिरपास्तभूषणाः क्षालिताञ्जनतयारुणेक्षणाः ।
रेजिरे विलुलितालकाः स्त्रियो मानवृद्धिविधुरीकृता इव ॥ ३१ ॥

कर्णधारतरुणीभिरास्थितं नौविशेषमधिरुह्य कौतुकात् ।
अन्यभू(अन्वभूत्)प्रणयिनीसखः प्रभुस्तत्र वारि णिविहारसंभ्रमम् ३२

वीक्ष्य वीक्ष्य परितस्तरङ्गिणीरामणीयकमनल्पकौतुकः ।
अन्तरम्बु मणिमण्डपे स्थितः प्रेयसीमिदमिदं जगाद सः ॥ ३३ ॥

भूयोभूयस्तिग्मभानोर्मयूखैस्तापोत्सेकं दुःसहं प्राप्य खिन्नाः ।
छायादम्भादम्बु नादेयमेतद्गाहन्तेऽमी तीरजाः क्ष्मारुहोऽपि ॥३४॥

एतासां तव परिवारसुन्दरीणां सौरभ्यं श्वसितसमुद्भवं पिबन्तः ।
रोलम्बाः कमलवने नवावतारं वैरस्यं शशिमुखि निर्भरं भजन्ते ॥ ३५ ॥

आसां विहाररभसेन परिप्लवानां
वामभ्रुवां स्तनतटेषु विचूर्णितोर्मिः ।
एषा सरित्तव विलोकनमङ्गलाय
लाजानिवोत्क्षिपति सुन्दरि वारिबिन्दून् ॥ ३६ ॥

आरादसत्रासनकूजत्पृथुकण्ठं
चक्रद्वन्द्वं चञ्चुपुटन्यस्तबिसाग्रम् ।
लक्ष्म्या लेशेनानुसरत्यत्र तवेदं
गाढाश्लेषात्रोटितहारं स्तनयुग्मम् ॥ ३७ ॥

गतिं त्वदीयामवलोक्य मुग्धे विलज्जमाना इव राजहंसाः ।
संबाधमम्भो मदिरेक्षणाभिर्विहाय दूरं तरसा प्रयान्ति ॥ ३८ ॥

मणितानुकारचतुराणि पत्त्रिणां विरुतानि तीरतरुनीडशायिनाम् ।
समुदीरयत्यविरला कपोलयोः पुलकावलिः सुमुखि वारयोषिताम् ॥ ३९ ॥

तरङ्गवातेन विकीर्यमाणैरम्भःपृषद्भिर्मुषितार्कतापाः ।
अध्यास्य वानीरनिकुञ्जगर्भं वैदर्भि कूजन्ति शकुन्तयोषाः ॥ ४० ॥

गगनैकदेशमयमास्थितश्चिरं स्थिरदृष्टिरम्भसि निमज्य सत्वरः ।
तव सुभ्रु लोचनविलासतस्करं शफरं मुखेन दधदुत्थितः खगः ॥ ४१ ॥

इयमिह गलदङ्गरागदृश्यं करजपदं स्तनयोस्तिरोदधाना ।
प्रविशति पयसि स्वकण्ठ(दघ्ने) प्रतरणनैपुणशालिनीव बाला ॥ ४२ ॥

वसुसंपदा नियतमत्र विक्रियां तमसः परोऽपि पुरुषः प्रपद्यते ।
अरविन्दबन्धुरपि बन्धुराङ्गि यद्वहतीव गाढमरविन्दमंशुभिः ॥ ४३ ॥

आपिञ्जरोभयतटा मृगलोचनाना-
मङ्गच्युतेन घनकुङ्कुमकर्दमेन ।
जम्बूरसेन कनकीकृतकूलभागां
जम्बूनदीमनुकरोति तरङ्गिणीनाम् ॥ ४४ ॥

मध्ये व्योम्नः क्रीडतश्चण्डभानोर्भासा विश्वं(विष्वङ्)मूर्छितेषु च्छदेषु ।
छायां दीर्घां मण्डलीकृत्य मूलं संरक्षन्ति क्ष्मारुहस्तीरजाताः ॥ ४५ ॥
प्रतिपदमुपदिश्यमानमार्गः क्षितितिलकः प्रतिहारपालिकाभिः ।
मणिमयमपहाय केलिहर्म्यं व्यहरत वारिणि भीमजासहायः ॥ ४६ ॥
अथ मण्डलबन्दिना(?)भिरामं परिवव्रुः परितः प्रभुं मृगाक्ष्यः ।
स च मध्यगतो रराज तासां परिवेषान्तरमास्थितः शशीव ॥ ४७ ॥
श्लथांशुके वीचिविवर्तनेन वक्षोजयुग्मे परिणद्धरागम् ।
भैमी मुहुस्तोयलवाभिषेकैर्न्यमीलयन्नेत्रयुगं नलस्य ॥ ४८ ॥
परस्परं कुङ्कुमवारिसेचनैर्न केवलं तन्मिथुनं शरीरयोः ।
अमोघपातैः कुसुमेषुसायकैः पुपोष रोषं (तोषं) निबिडं हृदोरपि ॥ ४९ ॥
अथ भास्वति कुङ्कुमारुणाभे चरमक्ष्माधरचूडचुम्बिबिम्बे ।
अधिरुह्य नलः प्रनीरहर्म्यं कृतनेपथ्यविधिः पुरं प्रतस्थे ॥ ५० ॥
अतीत्य सर्वान्नृपतीनुपेतया दिने दिने प्रौढतरानुरागया ।
अरंस्त सोऽत्यर्थमनन्य..........भुवा विदर्भेन्द्रभुवा च नैषधः ॥ ५१ ॥

आज्ञामप्रतिघातिनीमनुदिनं द्वीपेषु सप्तस्वपि
प्राज्यं राज्यमनभ्रशीतकिरणज्योत्स्नावदातं यशः ।
वैदर्भ्या सह विभ्रमं त्रिजग[ती] यूनां मदोच्छेदिनं
पश्यन्नन्तरसूयया कलुषतां भेजे कलिर्नैषधे ॥ ५२ ॥

पुरंदरपुरःसरेष्वपि सुरेष्वपास्यादरं
स्वयंवरमहोत्सवे तमवृणोद्यदा भीमजा ।
ततः प्रभृति निर्भरं स हि बभार तस्मिन्रुषं
। परोन्नतिषु मत्सरः सहज एव पापात्मनाम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये
नलचरिते निदाघवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

सहस्राक्षमुखैर्देवैर्निषिद्धोऽपि सहस्रधा ।
पुपोष नैषधे रोषं कलिः कलुषिताशयः ॥ १ ॥

अथ तस्योपकाराय निकारं हृदि चिन्तयन् ।
समाधिव्याजमास्थाय किंचिन्मीलितलोचनः ॥ २ ॥
दग्धस्थाणुरिव श्यामः कृष्णाजिनपरिच्छदः ।
प्राप्तः शरीरसंबन्धं साक्षादिव तमोगुणः ॥ ३ ॥
ज्वालाः क्रोधानलस्येव हृदयान्निर्गता बहिः ।
पद्मकिंजल्कपिङ्गाभाः शिरसा धारयञ्जटाः ॥ ४ ॥
सहायं द्वापरं कृत्वा कलिस्तापसवेषधृक् ।
भ्रातरं निषधेन्द्रस्य प्रपेदे पुष्करं नृपम् ॥ ५ ॥ (कालापकम्)
इयेष सफलां कर्तुं स तेनैव निजां रुषम् ।
आमयो वैरबन्धश्च कुलजः किल दारुणः ॥ ६ ॥
यथाविधि तमभ्यर्च्य पुष्करश्छद्मतापसम् ।
निषण्णमासने वाक्यं विनयादिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
अवैमि पूतमात्मानं दर्शनानुग्रहात्तव ।
न खल्वक्षीणपापानां त्वादृशैः सह संगतिः ॥ ८ ॥
भगवन्कृतकृत्योऽस्मि त्वत्पादपरिचर्यया ।
तथापि श्रेयसे किंचिन्नियोगं प्रार्थयामि ते ॥ ९ ॥
भूयः प्रणम्य शिरसा रचिताञ्जलिबन्धनः ।
स मुनेः पुरतस्तस्थौ विनयो मूर्तिमानिव ॥ १० ॥
दन्तांशुच्छद्मनान्तःस्थं हर्षमुन्मीलयन्निव ।
पुनः प्रत्यभिनन्द्यैनमाशिषेदमुदाहरत् ॥ ११ ॥
इमां विश्वंभरां देवीं चतुरम्भोधिमेखलाम् ।
अनन्यशासनं शाधि मत्प्रसादेन मा चिरम् ॥ १२ ॥
तव सिंहासनस्थस्य पादपीठं दिने दिने ।
नीराजयन्तु राजानश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ १३ ॥
अधमर्णमिवावर्णस्तावद्दूषयतीव माम् ।
त्वद्भक्तेः सदृशीं लक्ष्मीं यावन्नानर्जयामि ताम् ॥ १४ ॥

किं तु दोर्दण्डदर्पेण निर्जित्य पृथिवीभुजः ।
भुनक्ति पृथिवीं कृत्स्नामेक एवाद्य नैषधः ॥ १५ ॥
नक्षत्राणीव तिग्मांशोः क्षत्राण्येतस्य तेजसा ।
अन्तरेण रणारम्भं निश्चिनुष्वात्मवैभवम् ॥ १६ ॥
निर्जित्य मदुपायेन निरपायेन नैषधम् ।
दुरासदां समासाद्य श्रियं श्रेयान्कुले भव ॥ १७ ॥
पुरा पुरारिमाराध्य प्रसादाभिमुखं ततः ।
विद्याक्षहृदयं नाम मया लब्धा गृहाण ताम् ॥ १८ ॥
तदक्षहृदयं नाम विद्धि संपादनं श्रियः ।
विदित्वैतेन दीव्यन्तः संसेव्यन्ते स्वयं श्रिया ॥ १९ ॥
मादृशानां प्रमादस्य नास्ति पुष्कर दुस्तरम् ।
तथापि पौरुषं किंचिद्राजँल्लक्ष्मीरपेक्षते ॥ २० ॥
इत्युदीर्याभवन्मौनी मुनिवेषाश्रितः कलिः ।
पुष्करस्तु प्रणम्यैनमिदमूचे कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥
भगवन्भागधेयानि फलबन्धोन्मुखानि मे ।
त्वादृशस्तपसां राशेः प्रसादो यदभून्मयि ॥ २२ ॥
यन्मे स्फुरति कार्येऽस्मिंस्तदार्येणावधार्यताम् ।
नापैति सहसा बुद्धिर्गहना नीतिवर्त्मनः ॥ २३ ॥
क्षेमं नाक्षविनोदेन निषधेन्द्रस्य वञ्चनम् ।
मृणालेन मदान्धस्य सिन्धुरस्येव बन्धनम् ॥ २४ ॥
धुरि च्छागो महोक्षस्य बालिशेन नियोजितः ।
नैव क्षमेत तां वोढुं केवलं क्षीयते स्वयम् ॥ २५ ॥
फणीन्द्रस्य फणारत्नं मांसमास्यस्थितं हरेः ।
साम्राज्यं निषधेन्द्रस्य को जिहीर्षति कैतवात् ॥ २६ ॥
मादृशः कैतवेनापि नैषधं यदि जेष्यति ।
तदात्येष्यति दर्पेण मृगेन्द्रं मृगवञ्चकः ॥ २७ ॥

माद्यन्तः पक्षलाभेन संप्राप्य पदमुन्नतम् ।
क्षुद्राः क्षिप्रं विनश्यन्ति प्रावृषीव पिपीलिकाः ॥ २८ ॥
साहसे वर्तमानस्य विपदः स्युः पदे पदे ।
सदृशं चेष्टमानस्य स्वयं लक्ष्मीः प्रसीदति ॥ २९ ॥
समारभेत यो वैरं वैरशून्ये बलीयसि ।
सुखसुप्तं स पारीन्द्रं पादाघातैः प्रबोधयेत् ॥ ३० ॥
सिद्धिर्दैवपराधीना कर्मणां तत्र कः प्रभुः ।
पश्यन्नप्यसतां मार्गं पुरुषस्त्वेति वाच्यताम् ॥ ३१ ॥
इति निष्पौरुषोन्मेषं प्रेक्षमाणः स पुष्करम् ।
कलिः कलितसंरोधः प्रत्यवोचदिदं वचः ॥ ३२ ॥
नीतिश्चक्षुष्मतां (?) याति दृष्ट्यान्धः सरणिं सताम् ।
नीयमानोऽपि बुद्ध्यान्धः संमुह्यति पदे पदे ॥ ३३ ॥
साध्या श्रीः साधनं क्रीडा सिद्ध्यै च प्रतिभूरहम् ।
तथापि तव कातर्यमाश्चर्यं वितनोति मे ॥ ३४ ॥
राजन्यापसदाः केचिद्भवन्ति युधि भीरवः ।
स्वयं प्राप्तां श्रियं भोक्तुं भीरुरेको भवान्भुवि ॥ ३५ ॥
इत्थमुत्साहशून्येऽपि श्रीस्त्वयि प्रणयोन्मुखी ।
वधूर्बद्धानुरागेव क्लीबे यास्यति हास्यताम् ॥ ३६ ॥
अपि तेजस्विनां तेजो वर्धते नोद्यमं विना ।
आरूढस्योदयं शैलं रवेः प्रसरति प्रभा ॥ ३७ ॥
स्वीकारे मत्प्रसादस्य दुर्लभस्य जगत्त्रये ।
कुतर्कैर्मत्सरीभूय मौर्ख्यमाविष्कृतं त्वया ॥ ३८ ॥
मम तोषश्च रोषश्च संकल्पे कल्पभूरुहः ।
सद्य एव फलं धत्ते न कामं(कालं) क्षेप्तुमीश्वरः ॥ ३९ ॥
अदश्चराचरं विश्वं विनिवर्तयितुं क्षमाम् ।
विद्धि मां देवतां कांचिन्नाहं साधारणो मुनिः ॥ ४० ॥

रत्नानामिव पाथोधिं गुणानामाकरं परम्।
अपथे नैषधं नेतुं मद्विना कस्य साहसम् ॥ ४१ ॥
धीराः कीरा इवाम्नायं शृण्वन्ति च पठन्ति च।
संमुह्यन्ति मया क्लिष्टास्तदादिष्टानुवर्तने ॥ ४२ ॥
शृण्वन्तोऽपि न शृण्वन्ति हितमुक्तं हितैषिभिः।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मयाविष्टाः स्थितिं सताम् ॥ ४३ ॥
अहं हृदयमाविश्य निषधानामधीशितुः।
तथा संमोहयिष्यामि यथा स्यात्त्वद्वशंवदः ॥ ४४ ॥
महान्तोऽपि पराधीनाः श्रेयसः स्युः पराङ्मुखाः।
आलानं स्वस्य बन्धाय स्वयमर्पयति द्विपः ॥ ४५ ॥
तवाभिशरणौत्सुक्यात्प्रहिता विजयश्रिया।
दूतिकेवाक्षमारीयं चरिष्यति गृहे गृहे ॥ ४६ ॥
निरुद्धा ताडिताप्येषा तावद्भवति न स्थिरा।
सा त्वदीयं करं प्राप्य यावन्नायाति निर्वृतिम् ॥ ४७ ॥
सुहृन्मे द्वापरो नाम कृशानोरिव मारुतः।
अक्षानेतानधिष्ठाय श्रेयस्ते साधयिष्यति ॥ ४८ ॥
इति व्याहृत्य सहसा रूपं कलिरदर्शयत्।
असंस्पृष्टमहीपृष्ठो निरुन्मेषनिमेषदृक् ॥ ४९ ॥
तं प्रणम्य कलिं साक्षादक्षांश्चादाय पुष्करः।
प्रतस्थे निषधेन्द्रस्य मन्दिरं देवनोत्सुकः ॥ ५० ॥
लुठतां पादयोर्मूले निर्जितानां महीभुजाम्।
उपदाः प्रतिगृह्णन्तं दृगन्तक्षेपलीलया ॥ ५१ ॥
वन्दिभिर्गीयमानासु निजकीर्तिप्रशस्तिषु।
किंचिन्मीलितपक्ष्माग्रं नम्रीकृतमुखाम्बुजम् ॥ ५२ ॥
परस्परं जिगीषद्भिर्विद्वद्भिर्वादकेलिषु।
संदेहग्रन्थिभेदाय प्रार्थितावसरं मुहुः ॥ ५३ ॥

युधि प्रत्यर्थिवीराणां प्रापितानां सुरालयम् ।
सचिवैरुपनीतेषु सुतेषु सदयेक्षणम् ॥ ५४ ॥
विध्वस्तविविधाबाधैः पौरैर्जानपदैरपि ।
उपश्लोकितचारित्रं त्रिदशैरिव वासवम् ॥ ५५ ॥
सेवावसरमासाद्य दौवारिकनिवेदितः ।
अध्यासीनं सभासद्म नलं प्रैक्षत पुष्करः ॥ ५६ ॥
(कुलकम्)
स्मरतोऽपि कलेराज्ञां प्रसादक्रोधगर्भिताम् ।
आतन्वतोऽपि निकृतिं पुष्करस्य समुद्यमः ॥ ५७ ॥
अपि प्राप्योन्नतिं दूरादभ्यासे निषधेशितुः ।
तरङ्ग इव पाथोधेर्वेलोद्देशे व्यशीर्यत ॥ ५८ ॥
प्रणम्य चरणौ मूर्ध्ना निषधेन्द्रस्य पुष्करः ।
उपाहरत्तु पाणिभ्यां सारीं रत्नविनिर्मिताम् ॥ ५९ ॥
दृष्टिर्निषधराजस्य रत्नसारीमवाप्य ताम् ।
वागुरामिव सारङ्गी चलितुं नाभवत्प्रभुः ॥ ६० ॥
इदमन्तरमासाद्य कलिराविश्य नैषधम् ।
निन्ये विधेयतां सद्यः सादीवारुह्य वाजिनम् ॥ ६१ ॥
कलिनात्मनिविष्टेन निरस्तविनयाङ्कुशः ।
अपथे गन्तुमारेभे मदेनेव करी नलः ॥ ६२ ॥
वार्षिकेणाम्बुपूरेण कासार इव नैषधः ।
संदूषिताशयस्तेन प्रसादं सहजं जहौ ॥ ६३ ॥
प्रभामिव सहस्रांशोश्चरमः पृथिवीश्वरः ।
निश्चकर्ष कलिस्तस्य बुद्धिं नैसर्गिकीमपि ॥ ६४ ॥
अर्थव्यापार्यकार्येषु सचिवानुचितान्नलः ।
देवनायोद्यमं चक्रे पुष्करेण समं रहः ॥ ६५ ॥
पारं यान्तीव नौरर्वाक्तीरं प्रति नमस्वता ।
कलिना पुष्करं निन्ये जयश्रीर्नैषधोन्मुखी ॥ ६६ ॥

भैमी च देहयष्टिश्च शून्या भूषणसंपदा ॥
द्वे परं समशिष्येतां निषधेन्द्रस्य दीव्यतः ॥ ६७ ॥
करेणुरिव बद्धेव वारिगर्भे भृशाकुला ।
हृतो द्यूतेन राजर्षिर्निवासं पुष्करेऽकरोत् ॥ ६८ ॥
दोर्दण्डलीलया लक्ष्मीं प्रत्याहर्तुमपि क्षमः ।
नैषधः समयाकाङ्क्षी न चक्रे विक्रमोदरम् ॥ ६९ ॥
पुष्करेण जितामूर्वीं स्रजं मूर्ध्नश्च्युतामिव ।
पद्भ्यामपि न संस्प्रष्टुमुत्सहे निषधेश्वरः ॥ ७० ॥
भुवं पुष्करसात्कृत्वा प्रतस्थे काननं नलः ।
न रज्यति मनः प्रायः सतां परपरिग्रहे ॥ ७१ ॥
अद्य निश्चीयतेऽस्माभिर्व्रीडाशून्यं विधेर्मनः ।
यदेष निषधेन्द्रस्य पदेऽर्पयति पुष्करम् ॥ ७२ ॥
गुणानां स्पृहणीयत्वं भजतेऽद्य विपर्ययम् ।
यदस्यैते समेत्यापि न स्थिरां कुर्वते श्रियम् ॥ ७३ ॥
योषित्प्रोषितनाथेव जीवनं वोज्झिता तनुः ।
तैस्तैरङ्गैः समग्रापि नगरी नाद्य शोभते ॥ ७४ ॥
नितरामापद्धि नः········कष्टं द्राघीयसायुषा ।
यदद्य निषधेन्द्रस्य विरहोऽपि सहिष्यते ॥ ७५ ॥
समभ्युन्नतदण्डेऽपि न्यस्यन्ति पुष्करे पदम् ।
धरित्री सह तेनैव भृशं भङ्गमुपैष्यति ॥ ७६ ॥
प्रत्यग्रा मालतीमाला शुनः कण्ठ इवार्पिता ।
श्रीरियं निषधेन्द्रस्य पुष्करे शोच्यतां गता ॥ ७७ ॥
नलस्य निर्जितारातेर्युधि द्यूते पराजयः ।
जनस्य लङ्घिताम्भोधेर्गोष्पदे मज्जनोद्यमः ॥ ७८ ॥
यस्य बाहुतरुच्छायां जगदाश्रित्य जीवति ।
स कथं श्रयतु च्छायां कानने कस्यचित्तरोः ॥ ७९ ॥

१. 'मुत्सहेत नलस्तदा' इति प्रतिभाति.

R. Krishnaswami Sastri.

मृगत्वमपि मृग्यं न तत्र तत्र वनान्तरे ।
भ्रमणं यत्र यत्रास्य सुलभं स्यादुपासनम् ॥ ८० ॥

इत्थं वाचः सचिवनिवहैर्विक्लवैरुच्यमानाः
श्रावंश्रावं सह दयितया निर्गतः सौधमध्यात् ।
पौरस्त्रीणां नयनगलितैर्निर्भरं बाष्पबाणं
धारासारैः शमितरजसं राजमार्गं स भेजे ॥ ८१ ॥

इति श्रीमांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते निषधेन्द्रवनगमनो नामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

ततः समृद्धश्रियमप्यपास्य वनं प्रयास्यन्न शुचं स लेभे ।
दैवादुपेतास्वविशेषवृत्ति सतां हि संपत्सु विपत्सु चेतः ॥ १ ॥
तथोन्नतां स्वां पदवीं विहाय वनप्रवेशाय निबद्धरागम् ।
दिनस्य लक्ष्मीरिव तिग्मभानुं विदर्भजा नैषधमन्वयासीत् ॥ २ ॥
अमुञ्चतां तौ मणिभूषणानि नैसर्गिकी श्रीस्तु न तौ मुमोच ।
नोपाधिमन्विच्छति यस्तु बाह्यं प्रेम्णां स एव प्रथिमा समग्रः ॥ ३ ॥
निवार्यमाणोऽप्यनुजीविलोकः मि[1]षेविषुः प्रागिव तं प्रपेदे ।
गुणातिरेकेण वशीकृतानां विपर्ययं यान्ति न जातु चेतः ॥ ४ ॥
राजोचितं वेषमपास्य कृत्स्नमादित्समानौ वनवासयोग्यम् ।
तौ दम्पती वीक्षितुमक्षमेव दृष्टिर्जनस्याश्रुभिरावृतासीत् ॥ ५ ॥
नीराज्यते यद्विकचांशुपूरैः किरीटरत्नैर्नमतां नृपाणाम् ।
रथ्यारजोभिः परुषीकृतं तत्तवाङ्घ्रियुग्मं तनुते शुचं नः ॥ ६ ॥
अद्य प्रसादः कुलदेवतानां विपर्ययं कस्य कृते प्रयाति ।
स्पृशन्ति मोघत्वमलब्धपूर्वमाशंसितान्यद्य कथं द्विजानाम् ॥ ७ ॥
मनीषिणां दैवविदां वचःसु विपद्यसे संप्रति संप्रतीतः ।
विलक्षतां बिभ्रति लक्षितानि शुभाशुभानामपि लक्षणानि ॥ ८ ॥

1. 'सिसेविषुः' इत्युचितम्, 'स्तौतिण्योरेव–' इति षत्वनियमात्.

पुण्यक्रियाणां परिणामभाञ्जि फलानि नो काङ्क्षति कोऽद्य हर्तुम् ।
अनन्यभाजोऽपि जनानपास्य त्वं नाथ येनाद्य वनं प्रयासि ॥ ९ ॥
त्वत्पाणिना पालनलालनानामन्तः स्मरन्तः परिहीनदानाः ।
विषादमेते विनिवेदयन्ति विघूर्णमानैर्नयनैर्गजेन्द्राः ॥ १० ॥
उदीर्णकर्णाः परिमुक्तशष्पाः क्षितिं खुराग्रेण मुहुर्लिखन्तः ।
प्रत्याह्वयन्तीव वनं प्रयान्तं ह्रेषास्वनैस्त्वां निषधेन्द्र वाहाः ॥ ११ ॥
प्रतिष्ठमानं वनवासहेतोस्त्वां वीक्षितुं पौरजनैः समेतैः ।
आकीर्यमाणाप्यभितः पुरीयं शून्येव नाथ प्रतिभासते नः ॥ १२ ॥
कथं त्वमप्यस्य निसर्गजातं वात्सल्यमस्मासु निराकरोषि ।
अस्मानिहोत्सृज्य वनं प्रयान्तमन्वेषि यन्निष्करुणं नरेन्द्रम् ॥ १३ ॥
तथा तथा कुण्ठय कण्टकानामग्राणि तीक्ष्णानि वनस्थलि त्वम् ।
त्वयि भ्रमन्तीं निषधेन्द्रपत्नीं यथा यथा न व्यथयन्ति तानि ॥ १४ ॥
नूनं पुनः पास्यसि नाथ नस्त्वं न दीयतेऽद्यापि हि तेऽनुभावः ।
प्रायोंऽशुमानस्तमुदेति भूयः क्षीणोऽपि वृद्धिं लभते सुधांशुः ॥ १५ ॥
इत्थं गिरः पौरजनैः समेतैर्बाष्पोद्गमव्याकुलमुच्यमानाः ।
यथामितापाय तयोर्बभूवुरभूत्तथा नाध्वपरिश्रमोऽपि ॥ १६ ॥
आश्वास्य सम्यग्वचनैरुदारैरुदग्रशोकान्विनिवर्त्य पौरान् ।
स प्रान्तरं प्राप समं महिष्या रविश्च मध्यं नभसः प्रपेदे ॥ १७ ॥
रवेः करैस्तापजुषां जनानां तापापनोदाय न मेऽस्ति शक्तिः ।
इतीव लज्जाविधुरा तरूणां छाया भृशं संकुचिता बभूव ॥ १८ ॥
अन्तःपुरस्था निषधेन्द्रपत्नी न प्रागियं मा सकृदप्यपश्यत् ।
इतीव जातानुशयो विवस्वान्भैमीं बबाधेऽभ्यधिकं मयूखैः ॥ १९ ॥
यतो यतश्चण्डरुचिर्मयूखैस्ततताप गात्राणि नरेश्वरस्य ।
ततस्ततः खेदवशंवदापि चकार भैमी करमातपत्रम् ॥ २० ॥
उन्मीलयन्तीषु निसर्गरागं विदर्भजायाश्चरणाङ्गुलीषु ।
पथि प्रमृष्टापि भृशं रजोभिरलक्तकश्रीः पुनराविरासीत् ॥ २१ ॥

ततो रवेरातपसंभृतस्तौ धर्मोदबिन्दुस्तबकैश्चिताङ्गौ।
परस्परं वीक्ष्य निकामखिन्नौ निषेदतुः क्वापि निकुञ्जगर्भे ॥ २२ ॥
स तत्र भैमीमतिमात्रखिन्नां प्रकामदुर्गामटवीं च वीक्ष्य।
तां प्रापयिष्यन्नगरीं विदर्भामिदं बभाषे वचनं नरेन्द्रः ॥ २३ ॥
शरीरयष्टिर्भवती च नूनमालम्बनं मे हतजीवितस्य।
तयोस्तु दुःखानुभवाय योग्या पूर्वैव शातोदरि न द्वितीया ॥ २४ ॥
उपस्थिता दुःखपरम्परा मां चिरेण सेवावसरं निरूप्य।
अद्यापि चेन्मामनुवर्तसे त्वं बाधिष्यते रोषवतीव सा त्वाम् ॥ २५ ॥
वैदर्भि दूर्वाङ्कुरदुर्गमासु पद्भ्यां भ्रमन्ती विपिनस्थलीषु।
त्वं मा कृथाः काननदेवतानां बाष्पाम्बुमोक्षे प्रथमोपदेशम् ॥ २६ ॥
कृतं श्रिया साधु मयानुविष्टा यन्मां परित्यज्य तदैव याता।
वने वने मामनुवर्तमाना त्वं खिद्यसे सुन्दरि कस्य हेतोः ॥ २७ ॥
जातासि वैदर्भि तदैव शोच्या यदावृणोर्मां त्रिदशानपास्य।
कल्पद्रुमेभ्यो विमुखी लतेव समाश्रिता तीरतरूस्त्रवन्त्याः ॥ २८ ॥
वपुस्तवेदं वनवासकष्टैः शिरीषपुष्पं च रवेर्मयूखैः।
भृशं परिक्लेशयतोर्विधातुरलक्षि चेतः करुणादरिद्रम् ॥ २९ ॥
तनुस्तवेयं रुचिरा विधातुः स्त्रीसृष्टिशिल्पं सफलीकरोतु।
इत्थं पुनः क्लेशविशेषयोगाच्चिरार्जितं तस्य यशः क्षिणोति ॥ ३० ॥
चित्रार्पितेभ्योऽपि बिभेषि पूर्वं वनेचरेभ्यो दमयन्ति येभ्यः।
तैरेव सार्धं विहरिष्यसि त्वं कथं पुलिन्दीव वनस्थलीषु ॥ ३१ ॥
सोपानपङ्क्तिष्वपि खेदिनी या मदंसविन्यस्तभुजं प्रयासि।
सा त्वं कथं मार्गरुधां गिरीणामुल्लङ्घनायोद्यममातनोषि ॥ ३२ ॥
कुतूहलादङ्गणमल्लिकानामुच्छिद्य पुष्पाण्यपि खिद्यते यः।
फलं च मूलं च वनेषु हर्तुं स एव पाणिः क्षमतां कथं ते ॥ ३३ ॥
वनस्थलीयं मृगयाविहारे सहस्रकृत्वः परिशीलिता मे।
निरूपितं यन्न मया पुरासीन्नह्येकमप्यत्र पदं तदस्ति ॥ ३४ ॥

पुरश्चकोराक्षि विलोकय त्वं य एष दीर्घः सरलश्च पन्थाः ।
सिप्रातरङ्गैः परिरभ्यमाणां पुण्यामवन्तीमयमभ्युपैति ॥ ३५ ॥
तस्यां महाकालकृतास्पदस्य देहार्धतां शूलभृतः प्रपन्नाम् ।
आराध्य गौरीं व्रज दक्षिणाशां दिदृक्षसे चेद्गिरिमृक्षवन्तम् ॥ ३६ ॥
खर्वीकृतं कुम्भसमुद्भवेन विलङ्घ्य रेवाप्रभवं नगेन्द्रम् ।
विगाह्य वैदर्भि पयः पयोष्ण्यास्त्वमुष्णमध्वश्रमजं जहीहि ॥ ३७ ॥
ततः प्रिये नातिदवीयसीषु क्वचित्क्वचित्काननगर्भितासु ।
स्थलीषु नेत्रातिथितां नयस्व खुराग्रचिह्नानि तुरंगमाणाम् ॥ ३८ ॥
विषाणिनश्छिन्नविषाणकोपाः शिखण्डिनः खण्डितपुच्छभागाः ।
मात्रे वराहाः कलितव्रणाश्च यास्यन्ति ते लोचनगोचरत्वम् ॥ ३९ ॥
भित्त्वापि सत्त्वान्यविमुच्य वेगं स्कन्धे निमग्नानवनीरुहाणाम् ।
शिलीमुखान्काञ्चनचित्रपुङ्खान्वीक्षस्व मुग्धे मुखमुन्नमय्य ॥ ४० ॥
पुङ्खेषु तेषां कनकद्रवेण न्यस्ताक्षरं नाम तवाग्रजस्य ।
निवर्तयन्ती वरवर्णिनि त्वं नेदीयसीं विद्धि पुरीं विदर्भाम् ॥ ४१ ॥
ततस्तनूकृत्य मनोभितापं पुरीं प्रयान्त्याः कतिचित्पदानि ।
अभ्यर्णमायास्यति कर्णयोस्ते मञ्जीरशिञ्जामधुरो निनादः ॥ ४२ ॥
जिज्ञासमाना प्रभवं तदीयं व्यापारयन्ती नयने समन्तात् ।
स्वच्छन्दकूजत्कलहंसमालां सरोवरां द्रक्ष्यसि सुभ्रु तापीम् ॥ ४३ ॥
तस्याश्च तीरादविदूर एव तपस्विनामाश्रमसंनिवेशः ।
संपर्कमासाद्य परस्परं ये स्वं पावनत्वं परिवर्धयन्ति ॥ ४४ ॥
तामभ्युपेत्य प्रयतप्रयत्नात्तपोधनानां प्रणिपत्य पादान् ।
प्रत्यर्चिता तैः कतिचिद्दिनानि चिरं पथः क्लान्तिमपाकुरुष्व ॥ ४५ ॥
त्वां वीक्ष्य वैदर्भि विशुद्धवृत्तां तपस्विनस्ते करुणोपपन्नाः ।
संप्रापयिष्यन्ति पुरीं विदर्भां दोर्भ्यां पितुस्ते परिरक्ष्यमाणाम् ॥ ४६ ॥
अहं तु तीर्थेषु विशुद्धदेहः प्रसाद्य दैवं विपरीतवृत्तिः ।
कालान्तरे नातिविलम्बभाजि भूयः प्रपत्स्ये भवतीं श्रियं च ॥ ४७ ॥

तैस्तैर्गुणैः संवरणार्थृतेन त्वद्दोमसूत्रेण विकृष्यमाणम्।
दूरस्थितस्यापि विधेर्वशान्मे मनस्तु मुग्धाक्षि न मोक्ष्यति त्वाम् ॥४८॥
इत्थं नरेन्द्रस्य गिरो निशम्य निजाङ्घ्रिमूले विनिवेशिताक्षी।
बाष्पाम्बुभिः क्लिन्नकपोलपाली विदर्भजा प्राञ्जलिरित्यवादीत् ॥ ४९ ॥
धिगस्तु मां वेत्सि नरेन्द्र यस्यास्त्वत्तोऽपि गाढं प्रणयं शरीरे।
इत्थं न चेदिच्छसि कस्य हेतोर्गृहेषु भीमस्य निवासनं मे ॥ ५० ॥
अयि त्वदाज्ञा परिमोक्षजन्मा धुनोतु मामेष नवापवादः।
एकाकिनः काननमाश्रितस्य नाराधनं ते परिमोक्तुमीशे ॥ ५१ ॥
पराजितानां बत दुष्कृतानां सुदुष्करं नाम न किंचिदस्ति।
वक्ता त्वमाशीर्वचसां यदेषामाकर्णयन्ती हतजीविताहम् ॥ ५२ ॥
इति ब्रुवाणैव नरेन्द्रपत्नी विलुप्तसंज्ञा निपपात भूमौ।
ततो गिरः शुश्रुविरे समन्तः कृपावतीनां वनदेवतानाम् ॥ ५३ ॥
नूनं जनः स्वां प्रति मुञ्जहाति क्लेशातिभारैरपि पीड्यमानः।
वसद्वनान्तेषु यतस्त्वमीश भैमीवियोगे कृतमाहमोऽसि ॥ ५४ ॥
नव्यो नृपश्रीपरिभोगभङ्गस्ततोऽप्यसह्यो वनवासखेदः।
तत्रापि चेद्द्वां भविता वियोगः सोऽयं क्षते क्षाररजोनिपातः ॥ ५५ ॥
त्वया विना नैषध भीमजेयं कथं प्रपद्येत पुरीं विदर्भाम्।
न चन्द्रिका चन्द्रमसं विहाय विहायसि द्योतितुमुत्सहेत ॥ ५६ ॥
स्वदेहयष्टेरुपलालनार्थं कथं नु संत्यक्ष्यति भीमजा त्वाम्।
को नाम शुक्तेः परिरक्षणाय चिन्तामणिं पादगतं जहाति ॥ ५७ ॥
विपद्गतं त्वामपहाय भैमी कथं विदर्भापुरमभ्युपैतु।
कौश्मीरमुत्सृज्य निदाघतप्तं छायां तरोः किं शफरी प्रयाति ॥ ५८ ॥
त्वया नराधीश निराकृतापि न मुञ्चतीयं चरणान्तिकं ते।
श्रीखण्डभूमीधरमन्तरेण क्व दृश्यतेऽन्यत्र पटीरवल्ली ॥ ५९ ॥

---

१. 'स्वं पतिमुज्जहाति' इति भवेत्. २. 'वसन्' इति स्यात्. ३. 'कामारम्' इति तु व्यक्तम्.

तदेषु मास्मद्वचनेषु राजन्ननादरो भूत्सविधेस्त्वयं ति ।
विलोकनेनापि परस्परस्य शोकोर्मयो वां मसृणीभवन्तु ॥ ६० ॥
ततो नलः स्वांशुकपल्लवेन संवीज्य बाष्पाम्बुतरङ्गिताक्षः ।
क्रमेण संज्ञामुपजग्मुषीं तामारोपयन्नवमिदं वचनं बभाषे ॥ ६१ ॥
असह्यमप्यत्र मया यदुक्तं त्वं विद्धि वैदर्भि न मे तदागः ।
इयं तव क्लेशपरम्परैव व्यधत्त मौखर्यमिदं त्वदीयम् ॥ ६२ ॥
जहासि चेन्नाभिनिवेशमित्थं प्रतिश्रुतं चण्डि तदीप्सितं ते ।
स्वप्नेऽपि नावाभवितुं प्रभुर्मे भीरु त्वदिच्छापरिपन्थिभावः ॥ ६३ ॥
कुलानुरागिण्यपि राजलक्ष्मीर्निष्कामिता निष्करुणेन येन ।
शठः कथं नाम विधिः स एव मदन्तकस्थां विसहिष्यते त्वाम् ॥६४॥
तथापि निर्बन्धवती यदि त्वं मनोरथस्ते सफलस्तदास्तु ।
अकाण्डचण्डानलनिर्विशेषाः प्रत्यर्थिनः स्युर्यदि नान्तरायाः ॥ ६५ ॥
इत्थं नलस्तामनुशास्य बालामस्ताचलं याति दिनाधिनाथे ।
आसाद्य शीतं गिरिनिर्झराम्बु दिनान्तसंध्यां विधिवद्व्यधत्त ॥ ६६ ॥
गुञ्जास्रजः कण्ठतटीजुषोऽपि संगोपयन्ती शबराङ्गनानाम् ।
विजृम्भयन्ती पिशिताशनानामश्रुभ्रमं वारिषु निर्मलेषु ॥ ६७ ॥
निकृन्ततीवोन्मदमारमानां शिरांसि कारज्यतटाश्रितानाम् ।
विचूर्णयन्तीव शुकावलीनां चञ्चूकुलायद्रुमसंमुखीनाम् ॥ ६८ ॥
शृङ्गारयन्तीव मतङ्गजानां मुखानि सिन्दूररजोभरेण ।
पाण्डुच्छदानामिव पल्लवौघमुल्लासयन्तीव महीरुहाणाम् ॥ ६९ ॥
प्रसूयमानेव जवाप्रसूनैः संवर्धमानेव मुखैः कपीनाम् ।
बालप्रवालप्रलिप····रोचिर्दिनान्तसंध्या जगतीमरुद्ध ॥ ७० ॥

कुञ्जेभ्यः शतशो निपत्य पृषतैराच्छन्नमूर्वीतलं
संध्यासु प्रसृतारुणाभ्रमुकुभिः किर्मीरितं व्योम च ।

---

१. 'स्त्वयं' इति स्यात्. २. 'मर्दीयम्' इति स्यात्. ३. पराभवं दातुम्. ४. 'मद-न्तिकस्थाम्' इति तूचितम्.

काले तत्र दिनक्षपाविरहिते तुल्यामवस्थां गतं
वैदर्भ्या सह नेत्रयोर्विषयतां निन्ये विशामीश्वरः ॥ ७१ ॥
अथ समजनि संध्या भिद्यमाना तमिस्रै-
र्दरपरिणतजम्बूराजिनी सारुणश्रीः ।
अविरलमुदयद्भिस्तारकाश्चन्द्रबालैः
सपदि गगनलक्ष्मीश्चित्रितेवोल्ललास ॥ ७२ ॥

इति श्रीमांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते वनपरिभ्रमणो नाम नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

अत्रान्तरे घनतमालनिकुञ्जलीनै-
र्निष्पीड्यमानमवलोक्य नभस्तमोभिः ।
प्राग्वासनावशतया वनवासखेदं
विस्मृत्य संभ्रमवतीदमुवाच भैमी ॥ १ ॥
सख्यः कथं कथमहो शशिदीर्घिकाभि-
र्निःसारयन्ति मम केलिनिकेतनानि ।
एतानि कोकिलकदम्बमलीमसानि
लुम्पन्तु लोचनपथं परितस्तमांसि ॥ २ ॥
संपादयन्त्वगुरुधूपपरम्पराभिः
क्रीडागृहाण्यसितकाण्डपटावृतानि ।
किं चाम्बरे मणिमयाभरणांशुजालै-
रुज्जृम्भितैर्विरचयन्तु वितानलक्ष्मीम् ॥ ३ ॥
आच्छादयन्तु रजसा घनसारजेन
केलीसरःपरिसरं रभसा वयस्याः ।
अस्मिन्भविष्यति यथा शिशिरावदातै-
श्चन्द्रांशुभिः परिचयः पुनरुच्यमानः ॥ ४ ॥
सिञ्चन्तु चन्दनरसैरनुधूपवासं
रङ्गाङ्गणानि परितः परिचारयोषाः ।

संगीतमङ्गलविधेरवतारणाय
सज्जीभवन्तु तरसा निपुणास्तरुण्यः ॥ ५ ॥

इत्थं दिनान्तविधिषु त्वरितां विलोक्य
प्रासादभाजमिव तत्र नरेन्द्रपत्नीम् ।
अर्चि.... तत इतः स्फुरदोषधीनां
शोकानलं वनभुवः प्रथयांबभूवुः ॥ ६ ॥

इन्दुस्ततोऽन्धतमसाम्बुनिधौ निमग्नं
विश्वकरैः प्रसृमरैर्जगदुज्जहार ।
भैम्यास्तथा भ्रममुदीर्णमपाचिकीर्षु-
स्तां नैषधश्च गिरमित्थमुदाजहार ॥ ७ ॥

नैसर्गिकं मनसि भैमि निधेहि धैर्य-
मित्थं प्रलापविधुरा पुनरेव मा भूः ।
आरोपितं श्रुतिपथे विपदाकुलानां
मर्माणि कृन्तति सुखं हि पुरानुभूतम् ॥ ८ ॥

आमोदसंपदिव चन्दनपादपस्य
शाखाकरैर्दिनकृतः परिपीतसारम् ।
त्वां देवि दुःखनिवहैरभितप्यमानां
नाद्यापि मुञ्चति कथं ननु वासनेयम् ॥ ९ ॥

अन्त....स्सरमसारकुरङ्गलक्ष्म
बिम्बं विधोः स्फुरति वारिणि निर्झरेऽस्मिन् ।
मध्ये निवेशितकुरङ्गमदाम्बु मुग्धे
काश्मीरजास्म(श्म)रचितं न तु भाजनं ते ॥ १० ॥

श्वेतीकृता सितरुचः किरणैरदूरे
संदृश्यते शिखरिणः शिखरस्थलीयम् ।
सायंतनैर्विचकिलैः परितः प्रकीर्णा
नैषा प्रिये नवसुधा तव चन्द्रशाला ॥ ११ ॥

एताः पुलिन्दवनिताः प्रतिजातिपल्ली-
राखेटकप्रणयिभिर्दयितैर्नियुक्ताः ।
वीक्ष्ये क्षणं समुचितं परिकर्मणस्ते
प्राप्ताः ससंभ्रमपदं न पुनर्वयस्याः ॥ १२ ॥

संगीतसद्मसु विभावितरागभेदं
नोद्गीयते सरभसं तव गीतिकाभिः ।
एष ध्वनिस्तु नलिनोदरि कीचकानां
संमूर्छितः श्रवणयोरुपकण्ठमेति ॥ १३ ॥

आकीर्यते सुमनसां विपिनोद्भवाना-
मामोद एष मदिराक्षि समीरणेन ।
आलीजनैस्तव निषिद्धमधुव्रतानां
क्रीडागृहाङ्गणभुवां न तु मल्लिकानाम् ॥ १४ ॥

इत्थं वचोभिरसकृत्प्रतिपाद्यमानै-
र्भैमी प्रबोधमुपलभ्य न किंचिदूचे ।
सा केवलं किसलयैर्मृदुलैस्तरूणा-
मातस्तरे वसुमती शयनाय राज्ञः ॥ १५ ॥

आपूर्य गर्जितभरेण निकुञ्जगर्भा-
नाविर्भवत्यभिमृगं क्षुधिते तरक्षौ ।
सत्त्वं किमेतदिति भीमजयाभिपृष्टः
प्रत्युत्तरार्पणविधौ नृपतिर्जडोऽभूत् ॥ १६ ॥

कुर्वत्सु भैरवरवानथ फेरवेषु
प्रादुर्भवत्सु च पुरः पिशिताशनेषु ।
कर्णौ च लोचनयुगं च विदर्भजायाः
सव्याजमाशु रुरुधे नृपतिः कराभ्याम् ॥ १७ ॥

निद्राविघूर्णितदृशः परिमण्डलानि
देहैर्विधाय परिपुञ्जितपक्षिमार्गे ।

सौहित्यसंभृतमुदः सुषुपुः स्थलीषु
　रोमन्थमन्थरचलद्वदनाः कुरङ्गाः ॥ १८ ॥

आलोक्य तन्मिथुनमास्थितदौर्मनस्यं
　निश्चित्य निष्फलमिव स्वगुणप्रकर्षम् ।
अत्रोपभुक्तमधुभिर्मधुपैः सहैव
　शेफालिकाः सपदि भूमितले निपेतुः ॥ १९ ॥

वाचालिताः प्रतिमुहुर्वयसां विरावैः
　खद्योतराजरुचिभिः कलितप्रदीपाः ।
तस्मिन्वने प्रतिभये रजनीमशेषा-
　मारक्षकत्वमनयोरभजन्निकुञ्जाः ॥ २० ॥

शून्यं वनोदरमिदं वनितासहायः
　क्ष्मावल्लभोऽयमिह नाभ्युचिताय सेवा ।
इत्थं विचिन्तनपरेव दृशोर्नलस्य
　निद्रा निशि क्षणमपि प्रणयं न भेजे ॥ २१ ॥

क्लान्तासि काननभुवः परिलङ्घ्य भैमि
　नेत्रे निमील्य मुहूर्तमुपैतु निद्रा ।
वेत्सि त्वमेव निषधेश्वर यत्किलैषा
　त्वामेव पूर्वमुपसर्पति मां न जातु ॥ २२ ॥

इत्थं तयोः किसलयास्तरणेऽनुवेल-
　मभ्यर्थनं विदधतोरितरेतरस्य ।
दीर्घं प्रजागरमुदीक्षितुमक्षमेव
　द्रागेव सा परिणतिं रजनी जगाम ॥ २३ ॥

अत्रान्तरे किसलयास्तरणं विहाय
　प्रत्यूषकृत्यमखिलं विधिवद्विधाय ।
क्षोणीपतिर्विमनसं वनवासखेदै-
　र्भैमीं विनोदयितुमित्थमुदाजहार ॥ २४ ॥

आलोलमण्डलनिरस्तघनान्धकारं
दिक्चक्रवालमवलोक्य पतत्त्रिणोऽमी ।
स्वेच्छाविहारतरलाः परितः प्रयातुं
गच्छन्ति कूजितमिषेण कुलायवृक्षात् ॥ २५ ॥

खिन्नानि रात्रिमखिलां विरहज्वरेण
प्रातः परस्परविलोकनलालसानि ।
एतानि चक्रमिथुनानि बिसाङ्कुराग्रं
नास्वादयन्ति न पिबन्ति च निर्झराम्भः ॥ २६ ॥

एतानि सुन्दरि तुषारपृषन्ति भान्ति
भानोः करैरभिनवैररुणीकृतानि ।
गुञ्जाधियाङ्गुलिमुखं विनिवेश्य येषु
वैलक्ष्यमाशु कलयन्ति पुलिन्दयोषाः ॥ २७ ॥

एतेऽधिरुह्य शिखराणि महीरुहाणां
बालातपग्रहणलोलधियो मयूराः ।
प्रालेयबिन्दुजटिलान्परिवर्त्य कण्ठां-
श्चञ्चूपुटैर्विरलयन्ति कलापभारान् ॥ २८ ॥

बालातपे वलितपृष्ठमितः कपीनां
कण्डूयनं विदधतामितरेतरस्य ।
लाङ्गूलयष्टिभिरधः परिलम्बिताभि-
रेताः प्ररोहजटिला इव भान्ति शाखाः ॥ २९ ॥

पानाय निर्झरजलान्यशनाय काले
मूलानि कान्यपि फलानि च पादपानाम् ।
पत्राणि तल्पविषये दिवसावसाने
तौ दम्पती जगृहतुर्विपिनोदरेषु ॥ ३० ॥

इत्थं तयोर्विदधतोरितरेतरस्य
संभाषणैः शिथिलितादशुचोः क्रमेण ।

जग्मुर्दिनानि कतिचित्कुपितः कलिस्तु
नैतावतापि परिपूर्णमनोरथोऽभूत् ॥ ३१ ॥

शून्यं तडागमिव तोयसमुद्गमेन
वन्ध्यं महीरुहमिव प्रसवोदयेन ।
स्वं मत्सरं कलिरनर्थकमेव मेने
भैमीसखे चरति राजनि काननेऽपि ॥ ३२ ॥

स द्वापरेण सुहृदा सह मन्त्रयित्वा
भेजे विहङ्गतनुमञ्चितहेमपक्षम् ।
तस्यानुरूपमपरोऽपि वपुः प्रपेदे
सख्यं हि तुल्यचरितेषु चिरानुबन्धि ॥ ३३ ॥

तौ पत्त्रिणौ मरकतेन कृतोत्तमाङ्गौ
काश्मीरजासुपरिकल्पितकण्ठभागौ ।
मुक्ताप्रवालमणिनिर्मितपृष्ठपक्षौ
स्निग्धेन्द्रनीलशकलाङ्कितपुच्छगुच्छौ ॥ ३४ ॥

चञ्चूपुटं च कुरुविन्दमयं दधानौ
शेषं वपुः कनककर्बुरितं वहन्तौ ।
संचेरतुस्तरुषु लोचनगोचरेषु
विश्लेषणाय रसिकौ मिथुनस्य तस्य ॥ ३५ ॥

निष्पन्दलोचनमुदञ्चितकर्णशुक्ति-
स्तोकावलीढनवपल्लवगर्भितास्यम् ।
तस्थुर्निकुञ्जगहनेषु परिप्लुताङ्ग-
माकर्ण्य केलिरसितानि तयोः कुरङ्गाः ॥ ३६ ॥

कौतूहलाद्विहरतोरनयोर्विधूय
वेगातिरेकजनितं मरुतोऽपि दर्पम् ।
पक्षप्रभाभिरभितः परिजृम्भिताभि-
राविर्बभूव गगने सुरकार्मुकश्रीः ॥ ३७ ॥

उत्पत्य दूरमसकृत्परितो दिनेशं
लक्ष्यं विधाय मणिचित्रपतत्रकान्त्या ।
यद्बिम्बमाविरभवत्तदुदीक्ष्य मेने ।
व्योमाङ्गणं सपरिवेषमिव क्षितीशः ॥ ३८ ॥

आलोक्य रत्नखचितौ सविधे शकुन्तौ
कौतूहलोत्तरलिता महिषी नलस्य ।
नीवारमुष्टिमवकीर्य तयोः पुरस्ता-
दासीदपास्तहृदया विषयान्तरेभ्यः ॥ ३९ ॥

आपातमात्ररुचिरं परिणामभीमं
पत्रिच्छलाद्विरचितं बडिशद्वयं तत् ।
धाता प्रसार्य करुणाविमुखः क्षणेन
क्षोणीपतेर्नयनमीनयुगं जहार ॥ ४० ॥

उत्पश्यतः खगयुगं पृथिवीश्वरस्य
वामं विलोचनमधः स्फुरितं व्यधत्त ।
उत्पत्स्यमानमशुभं च शुभं च नूनं
दैवं निवेदयति पुण्यविशेषभाजाम् ॥ ४१ ॥

आप्तेन काञ्चनमयेन विहंगमेन
संपादिताभिलषितार्थविशेष.... ।
मायामये मणिविहंगयुगे च तस्मि-
श्चेतस्तयोरजनि सान्द्रतरानुरागम् ॥ ४२ ॥

आदर्शयोर्विधुतयोः प्रतिबिम्बितस्य
भानोः प्रभाव्यतिकराविव चञ्चलाङ्गौ ।
व्योम्नि द्रुमेषु सविधेषु मुहुश्चरन्तौ
तौ न ग्रहीतुमवनीतिलकः शशाक ॥ ४३ ॥

कुत्रापि हस्तविषयत्वमिव प्रपन्ना-
वन्यत्र किंचिदिव दूरमुपेयिवांसौ ।

तौ निन्यतुर्वसुमतीतिलकं सदारं
वन्यान्तराण्यपरिभावितसंचराणि ॥ ४४ ॥
इत्थं प्रतार्य नृपतिं च विदर्भजां च
संपन्नकल्पमवधारयतोः स्वमर्थम्।
एकस्तयोर्बलभिदः ककुभं प्रपेदे
प्राचेतसीं दिशमगादपरः पतत्री ॥ ४५ ॥
अथ मणिमयपत्रे पक्षिणि न्यस्तनेत्रा
कियदपि दमयन्ती दूरमुल्लङ्घ्य खिन्ना।
क्वचिदपि तरुमूले विश्रमार्थं निषण्णा
दयितमनवलोक्य प्राप संभ्रान्तिमन्तः ॥ ४६ ॥
तस्मिन्मायाविहंगे नयनविषयतः क्षिप्रमन्तर्दधाने
वैदर्भीजीवितेशस्तदनुगमनजं खेदमाशङ्क्य मोघम्।
विश्वग्व्यापार्य नेत्रद्वयमथ सविधे प्रेयसीं तामपश्य-
न्मेने चिन्तानिमग्नः सपदि निजवपुर्जीवितेनैव शून्यम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते दमयन्तीविप्रलम्भो नाम दशमः सर्गः।

एकादशः सर्गः।

अथ सा पथि खेदनिःसहा दमयन्ती चलितुं न चक्षमे।
प्रियमीक्षितुमिच्छती परं प्रजिघायाशु दृशं दिशो दश ॥ १ ॥
अधुनैव समेष्यति प्रभो(भुः) मणिचित्रं परिगृह्य पत्रिणम्।
स हि मद्विरहेण दुःसहं क्षणमात्रं मनुते समाशतम् ॥ २ ॥
इति तत्र नरेन्द्रनन्दिनी हृदि निश्चित्य भृशं न विव्यथे।
न विवेद तथातिनिष्ठुरं परिणामं हतधातुरात्मनि ॥ ३ ॥
निषधाधिपतिस्तु सत्वरं परितः प्रेरितदृष्टिराकुलः।
परिमार्गयितुं प्रचक्रमे वनराजीषु नरेन्द्रनन्दिनीम् ॥ ४ ॥
किमियं पुरतः प्रयाति मे शकुनेस्तस्य विलोकनेच्छया।
अथवा स्तनभारपीडिता नितरां पृष्ठत एव तिष्ठति ॥ ५ ॥

यदि वा परिगृह्य तं खगं क्वचन क्रीडति मत्प्रतीक्षया ।
इति चेतसि चिन्तयंश्चिरं न विनिश्चेतुमभूदलं नलः ॥ ६ ॥
गगने चरतः पतत्रिणः स्पृहया यद्दयिता महारयम् ।
किमतोऽप्यधिकं प्रथिष्यते हतभाग्यस्य नलस्य दुर्यशः ॥ ७ ॥
क्व नु तां विचिनोमि शाखिनां विटपैर्दृष्टिपथोऽपि मे हृतः ।
पदपङ्क्तिरपीह नेक्ष्यते तृणगूढासु वनान्तभूमिषु ॥ ८ ॥
इह केन पथाहमागतः क्व पुनः संप्रति गन्तुमुत्सुकः ।
इति वेदितुमप्यकोविदः कथमेनां मृगये मृगेक्षणाम् ॥ ९ ॥
मृगयापरिशीलिनोऽप्यलं यदि संमोहवतीह मे मतिः ।
वनवर्त्मनि तत्कथं नु सा विनिवृत्योटजमागमिष्यति ॥ १० ॥
पशवः प्रतिवक्तुमक्षमास्तरवोऽमी सुतरामचेतनाः ।
कथयिष्यति हन्त कोऽत्र मे पदवीं तां दयिता यया ययौ ॥ ११ ॥
इह चेत्परिपालयामि तामपथज्ञा कथमेष्यति स्वयम् ।
यदि यामि यदृच्छया क्वचित्कथमेषा नयनातिथिर्भवेत् ॥ १२ ॥
इति तत्र वनोदरे नलः प्रबलश्वासविधूसराधरः ।
सुचिरं परिचिन्तयन्नपि प्रतिपेदे न विधेयनिश्चयम् ॥ १३ ॥
अथ निर्झरशीकरस्पृशा पवमानेन मृदूकृतश्रमा ।
अवलम्ब्य लताः शनैः शनैर्विचरन्तीदमुवाच भीमजा ॥ १४ ॥
परिगृह्य पतत्रिणावुभौ त्वमसीति प्रतिपन्नमेव मे ।
अनयोः कथमेकमप्यहो दमयन्त्यै ननु न प्रयच्छसि ॥ १५ ॥
पुर एव नरेन्द्र दृश्यसे विनिगूढार्धवपुर्लतान्तरे ।
इह दृग्विषये स्थितोऽपि मे प्रतिवाचं न कथं प्रयच्छसि ॥ १६ ॥
अलमेभिरकाण्डकौतुकैस्तरुमूलेऽत्र निषीद नैषध ।
चरणौ पथि खेदनिःसहौ तव संवाहयितुं समुत्सहे ॥ १७ ॥
रजसा परिधूसरीकृतं तुहिनेनेव वपुः सुधानिधेः ।
परिमार्ष्टुमनाः शनैः प्रभो वदनं तातकमेष मे करः ॥ १८ ॥

रविरम्बरमध्यमाश्रितः क्रमशस्ते वलितक्लमं वपुः ।
इदमम्बु गृहाण शीतलं नलिनीपत्रपुटे मया हृतम् ॥ १९ ॥
अधिकुञ्जमिदं शिलातलं शिशिरं निर्झरवारिशीकरैः ।
इह ते श्रमशान्तये मया शयनीयं नवपल्लवैः कृतम् ॥ २० ॥
परिहासकुतूहलेन मां यतसे त्रासयितुं कियच्चिरम् ।
ननु वञ्चनयानया कथं दयिता सा सभया भविष्यति ॥ २१ ॥
यदि वान्यवधूचितं भयं नृपते त्वन्महिषीमपि स्पृशेत् ।
अवधारय लोकवीर तद्भविता तेन विलज्जसेऽत्र कः ॥ २२ ॥
इति तत्र गिरः पदेपदे निगदन्ती विपिनं विगाह्य तत् ।
क्वचिदप्यविलोक्य वल्लभं दमयन्ती विललाप विक्लवा ॥ २३ ॥
विपिने चरतोः पतत्रिणोरपराधः कतमः कृतो मया ।
यदिमौ नितरां प्रतार्य मां दयितं मे तिरयांबभूवतुः ॥ २४ ॥
अपि सप्तसमुद्रमुद्रिता वसुधा यस्य भुजेन रक्षिता ।
वनवाससखीमपि प्रियां स कथं रक्षितुमक्षमायते ॥ २५ ॥
कृतवानसि नाथ सांप्रतं हतभाग्यामिह मां यदत्यजः ।
असवस्तु नितान्तनिष्कृपाः प्रतिमुञ्चन्ति न मामकं वपुः ॥ २६ ॥
महतीह विपन्मयेऽम्बुधौ तरिरासीत्त(त्त्व)दुपासनैव मे ।
विधिनाद्य वियोजिता तया विनिमग्नास्मि वने निराश्रया ॥ २७ ॥
इह मां त्वदधीनजीवितां कथमुत्सृज्य गतोऽसि नैषध ।
करुणापि पणीकृता ध्रुवं नृपलक्ष्मीरिव दीव्यता त्वया ॥ २८ ॥
अपि वीक्षितुमक्षमा परैस्त्वदभिन्नैव पुरा विदर्भजा ।
फणिना त्वगिव त्वयोज्झिता शिशुनाप्यद्य पराभविष्यते ॥ २९ ॥
इह धन्यतमा परं मही क्वचिदास्ते सहितैव या त्वया ।
भवता रहिता दमस्वसा नृपलक्ष्मीश्च गताद्य शोच्यताम् ॥ ३० ॥
वसुधे विदधामि तेऽञ्जलिं न सपत्नीति रुषं कुरुष्व मे ।
कथय प्रभुरङ्घ्रिमुद्रया भवतीं यत्र तनोत्यलंकृताम् ॥ ३१ ॥

अविषह्य विपाकजृम्भितं दमयन्त्या किल, दुष्कृतं कृतम् ।
अपि काननवासविक्लवं दयितं सा परिहाय जीवति ॥ ३२ ॥
अयि पाणिग्रहणेन मां प्रियां गमयित्वा सुखिनीषु मुख्यताम् ।
कथमाशु तपस्विनीष्वपि प्रथमोदाहरणत्वमानयः ॥ ३३ ॥
सुकृतं दुरितं च भूपते मम लोकोत्तरमेव दृश्यते ।
यदहं दयिता तवाभवं परिमुक्ता च वने यतस्त्वया ॥ ३४ ॥
हृदयं मम निर्ममे विधिः कुलिशेनेति मया विनिश्चितम् ।
यदिदं शतधा न भिद्यते दयित त्वद्विरहाग्नितापितम् ॥ ३५ ॥
परलोकजुषोऽपि वल्लभाननुगच्छन्ति कुलोद्भवाः स्त्रियः ।
हृदयेश्वरमन्तिके स्थितं मदृतेऽन्या कतमा विहास्यति ॥ ३६ ॥
मम पाणिपरिग्रहः परं समभूत्ते विपदां निबन्धनम् ।
ग्रसते खलु सिंहिकासुतस्तपनं दर्शतिथेः समागमे ॥ ३७ ॥
..................तेजसा..............खलु तिग्मदीधितिः ।
चरमाद्रिदरीमिवाद्य मां कथमासाद्य गतोऽस्यदृश्यताम् ॥ ३८ ॥
अथ सा नयनाम्बुवीचिभिः प्रसृताभिर्विनिगूढसंचरा ।
पुनरेव नरेन्द्रनन्दिनी परितस्तद्विचचार काननम् ॥ ३९ ॥
इतरेतरयुद्धसंभ्रमैर्महिषैः क्वापि विकर्दितक्षितिः ।
विटपैरवनीरुहां क्वचिद्गजभग्नैः प्रतिरुद्धपद्धतिः ॥ ४० ॥
असमग्रविशीर्णफेरवं जठरेणाजगरेण कुत्रचित् ।
क्षुधितेन तरक्षुणा क्वचित्प्रसभं क्रान्तकुरङ्गशावकम् ॥ ४१ ॥
क्षुभितर्क्षमुखोज्झितैरपां पृषतैः क्वापि विकीर्णकुज्झटिः ।
दवपावकधूममण्डलैः क्वचिदाविष्कृतमेघडम्बरम् ॥ ४२ ॥
मृगराजचपेटताडितैः करिभिः क्वापि विमुक्तचीत्कृतिः ।
धरणीविवरार्धनिर्गतैः फणिनिर्मोकचयैश्चितं पदम् ॥ ४३ ॥
इति तत्र भयंकरे वने न भयं प्राप भृशं विदर्भजा ।
हृदये नवशोकविक्लवे नहि भावान्तरमर्पयेत्पदम् ॥ ४४ ॥

अनिशं प्रियदर्शनेच्छया विचरन्तीं परिखेदिनीमपि।
सदया इव विश्रमाय तां रुरुधुः काननवीरुधः क्वचित्॥ ४५॥
कृतकेशचयग्रहा क्वचित्क्वचिदाकृष्टनिचोलपल्लवा।
क्व च दुर्ललितस्तनान्तरा कुटिलैः काननकुञ्जकण्टकैः॥ ४६॥
पृषतीभिरिवोपशिक्षिता वनराजीश्चरितुं निरन्तराः।
भ्रमितुं धरणीभृतां दरीर्भुजगानामिव शिष्यतां गता॥ ४७॥
अवगाहितुमद्रिनिम्नगाः शफरीणामिव सख्यमाश्रिता।
जलदाम्बुहिमातपग्रहे प्रतिपन्नेव लतासु बन्धुताम्॥ ४८॥
फणिभिश्चरणाग्रपीडनादधिगुल्फं वलयत्वमागतैः।
प्रतिमुक्तपदाङ्गदेव सा विलपन्ती व्यचरत्क्वचित्क्वचित्॥ ४९॥
अथ भीमसुतां शठो विधिर्विचरन्तीं विपिने यदृच्छया।
महताजगरेण कुत्रचित्प्रतिरुद्धे पथि संन्ययोजयत्॥ ५०॥
द्रवतामपसार्य वेधसा कठिनत्वं यमुनेव लम्भिता।
नभसः स्खलितेव कालिका तनुरेतस्य तया व्यलोक्यत॥ ५१॥
अतिदीर्घतया वनेचरैरसमप्रेक्षितभोगवैभवम्।
महिषौघविषाणतामितैः मुहुदंष्टैरप्यकृतव्रता क्वचित्॥ ५२॥
……रधिपृष्ठमाचितं रचितं सेतुमिवासितोपलैः।
समुपाश्रितपार्श्वभित्तिकं शयनागारधिया करेणुभिः॥ ५३॥
उदरे दरभिन्नकञ्चुके परितश्छिद्रसितैर्निरन्तरे।
वृकशल्लकिजम्बुकैश्चिरं सकुटुम्बैर्गमितं निवासताम्॥ ५४॥
अवलोकयति स्म केवलं पृथुदीर्घाङ्गमुखं विदर्भजा।
भुजगत्वममुष्य सा पुनर्न विवेदान्तिकमप्युपागता॥ ५५॥
विधिना निधनाय देहिनां विहितं यन्त्रमिवातिदारुणम्।
सहसा यमसद्मयायिनां विवृतं द्वारमिवार्गलोज्झितम्॥ ५६॥
विगलद्गरलान्धकारितं पवमानग्रहणाय जृम्भितम्।
अवनीधरकंदरभ्रमा दमयन्ती प्रविवेश तन्मुखम्॥ ५७॥

अथ मृगयुभिरेकः काल्यमानः कुरङ्गः
प्रतिपदमनुयद्भिस्त्रासितः सारमेयैः ।
इषुविहतविशीर्णैः शोणितैः कीर्णवर्त्मा
पृथुनि वदनरन्ध्रे प्राविशत्पन्नगस्य ॥ ५८ ॥

तदनु शोणितबिन्दुभिरङ्कितामनुसृता सरणिं हरिणस्य ते ।
कलितकर्णशराः सशरासनाः सरभसं शबराः शतशोऽभ्ययुः ॥ ५९ ॥

हा नाथ कुत्र गतवानसि मां विहाय
भूयः करिष्यसि कदा नयनोत्सवं मे ।
इत्थं गिरः प्रतिपदं प्रतिपादयन्ती
भैमी चचार भुजगस्य मुखान्तरेऽपि ॥ ६० ॥

समन्ताद्भ्राम्यन्ती पृथुलमुरगस्यास्यविवरं
न यावद्वैदर्भी समभजत कण्ठान्तिकमपि ।
किराताः पीनत्वादविचलतनुं तावदपि तं
द्विधा मध्ये चक्रुस्तरुमिव निशातैः परशुभिः ॥ ६१ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृते सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते दमयन्तीविलापो नामैकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

तदनु ते भुजगस्य मुखे स्थितां किमपि लक्ष्यतनुं सहजश्रिया ।
प्रतनुनीलवनान्तरचारिणीं ददृशुरिन्दुकलामिव सुन्दरीम् ॥ १ ॥
समपकृष्य ततस्तलिनोदरीं गरलदाहवशाद्गतचेतनाम् ।
व्यपगतासुमिव प्रतिपद्य तां मृगयवोऽपि विषादमुपाययुः ॥ २ ॥
शिशिरनिर्झरशीकरसेचनैः प्रतिमुहुर्विहितैरपि संभ्रमात् ।
चिरतरं रचितैरपि यत्नतः शिखिशिखण्डकदम्बवीजनैः ॥ ३ ॥
अपि च मन्त्रपदैर्विषहारिभिः शशिमुखीमनुपागतचेतनाम् ।
समपहाय यथागतमेव ते प्रतिययुर्मृगबन्धनलालसाः ॥ ४ ॥
तदनु कोऽपि तपोनिधिराययौ स्थलमिदं समिदाहरणोत्सुकः ।
अयमलोकत तां पृथिवीपतेः प्रणयिनीं पतितामवनीतले ॥ ५ ॥

यदि परासुरियं वपुषः श्रिया रुचिरया न कथं परिहीयते ।
श्वसिति वा न कथं यदि निद्रया निबिडया परिमुद्रितलोचना ॥ ६ ॥

वपुरिदं भुवनत्रयमोहनं सुहृदिदं मदनस्य नवं वयः ।
किमुत घोरतरे विपिनान्तरे निपतितेयमितस्ततलिनोदरी ॥ ७ ॥

यदि तु मोहयितुं यमिनां मनः सुरवधूः प्रहिता हरिणा दिवः ।
विरहिता ललितैः स्मरविभ्रमैरियमुपैति दशां कथमीदृशीम् ॥ ८ ॥

अपहृता कुटिलैः क्षणदाचरैस्त्रिदिवतो यदि कापि सुराङ्गना ।
न खलु तैर्मिलिताकृतिरीदृशी व्यपगतासुरपीह विमुच्यते ॥ ९ ॥

पुररिपोर्नयनार्चिषि भस्मतां गतवतो दयितस्य शुचाकुला ।
त्रिषु जगत्सु परिभ्रमणश्रमाद्ध्रुवमियं पतिता स्मरवल्लभा ॥ १० ॥

नहि नहि द्युसदा करुणावशात्पुनरवाप्तवता रुचिरं वपुः ।
प्रणयिना सह सा भुवनत्रये विहरतीति वदन्ति पुराविदः ॥ ११ ॥

इति वितर्कशतं परिवर्तयन्नपि न तां स मुनिर्निरधारयत् ।
क्रमवशाद्विशदैरथ लक्षणैः किमपि निःश्वसितं समभावयत् ॥ १२ ॥

कृतरुषा कलिना हृतसंपदा तत इतश्चरता विपिनोदरे ।
विरहितां दयितेन नलेन तां विषधरस्य विषेण विचेतनाम् ॥ १३ ॥

समधिगम्य समाधिबलान्मुनिर्मनसि खेदमवाप मुहुर्मुहुः ।
परगतामपि दुःखपरम्परां कृतधियो हि निजामिव मन्वते ॥ १४ ॥

पुनरवेक्ष्य तथापतितां भुवि प्रियतमां महिषीं निषधेशितुः ।
विधिमपास्तकृपं परिभर्त्सयन्मुनिरिदं मनसा समचिन्तयत् ॥ १५ ॥

विपदि मग्नमवेक्ष्य जनं जनः प्रभुरपि प्रतिकर्तुमनुद्यतः ।
कुमतिराशु करोति मलीमसं निजकुलं यशसापि समुज्ज्वलम् ॥ १६ ॥

तपसि राज्यसुखेऽपि समाहिते विविधविघ्नकृतां विनिवारणैः ।
नृपतयो मुनयश्च परस्परं विनिमयेन भजन्त्युपकारिताम् ॥ १७ ॥

इति विचिन्त्य मुनिर्नृपतेः प्रियामभिषिषेच जलैरभिमन्त्रितैः ।
तदनु चेतनया च शुचा च सा युगपदेव बभूव समन्विता ॥ १८ ॥

चरणयोः प्रणतां स विदर्भजां समभिनन्द्य तपोनिधिराशिषा ।
विगलदश्रुतरङ्गितलोचनामिदमुवाच सुधामधुरं वचः ॥ १९ ॥
अयि कुरुष्व कृशोदरि मा शुचं विधिरभूत्करुणासुमुखस्त्वयि ।
विचरतोऽपि वने हि यदृच्छया त्वमसि यन्मम दृक्पथमागता ॥ २० ॥
त्वमसि यस्य तनूदरि वल्लभा वनमिदं च यथागतवत्यसि ।
समधिगम्य समाधिबलादिदं मम मनः सुतरां परिदूयते ॥ २१ ॥
तदिह मेऽस्ति तपश्चिरसंचितं किमपि तेन नलः सुलभोऽस्तु ते ।
क्षितिमिमां च समुद्धृतकण्टकां समनुशास्तु चिरं मुदितस्त्वया ॥ २२ ॥
अनुपलब्धपदं विविधैर्भयैः सुलभमूलफलं विमलोदकम् ।
क्लमभृतां क्लमभेदनमाश्रमं समवलोकय मामकमग्रतः ॥ २३ ॥
इह दिनानि कियन्त्यपि विश्रमं विदधतीं भवतीमवनीन्द्रजे ।
सकरुणैर्मुनिभिः कृतशासनाः परिचरन्तु तपोनिधिकन्यकाः ॥ २४ ॥
इति मुनेर्वचसापि नृपात्मजा न हृदयं विदधे किल विश्रमे ।
सुखिनि दुःखिनि वा दयिते दशां तदुचितामनुयान्ति पतिव्रताः॥२५॥
अवितथं परिचिन्त्य वचो मुनेर्निजमवेक्ष्य च भाग्यविपर्ययम् ।
किमपि कन्दलितां दलितां पुनर्निजमनोरथसिद्धिममंस्त सा ॥ २६ ॥
अथ मुनिं प्रणिपत्य विदर्भजा विदधती विपिनेषु विगाहनम् ।
पथिषु यद्यदवैक्षत विक्लवा सपदि तत्तदुपेत्य जगाद सा ॥ २७ ॥
स्थगयति त्रिदिवं शिखरोन्नतिर्धरणिमावृणुते परिणाहिता ।
स्पृशति मूलमधोभुवनं ततः किमपि नाविदितं त्रिजगत्सु ते ॥ २८ ॥
स्थिरतया स्थितिहेतुतया भुवः प्रथितवंशतयोन्नतिमत्तया ।
अमितसत्त्वतयाप्यनुयासि यं क्षितिधरेन्द्र वद क्व स नैषधः ॥ २९ ॥
अपि मनःशिलया घटितं गिरे तव वपुर्विषमं कठिनं च यत् ।
विफलमेव करिष्यसि तन्मम प्रियतमस्य निवेदनमीप्सितम् ॥ ३० ॥
यदपि मामवलोक्य गिरेस्तटादिह समागमवत्यसि निम्नगे ।
तदपि सेत्स्यति मे त्वयि नेप्सितं न खलु वाक्पटुतास्ति जडात्मनाम्॥३१॥

गिरितटादिह संप्रति निम्नगे ध्रुवमुपागतवत्यसि मत्कृते।
तदपि मे प्रथयिष्यसि न प्रियं प्रकृतिवक्रगते करुणा कुतः॥ ३२॥
अयि मृगेन्द्र निवेदय मे प्रभु..............................।
सपदि वा यदि वा जननान्तरे परिचरामि पुनर्निषधेश्वरम्॥ ३३॥
हरिण मां दयितं परिपृच्छतीमपि कथं प्रतिवक्षि न किंचन।
ध्रुवमिमं मृगयत्सु कृतागसं स्मरसि तेन मनः कलुषं तव॥ ३४॥
जनपदेषु विहृत्य विहंगमानुपगतान्निशि पृच्छत मे पतिम्।
यदि न ते कथयन्ति तदाशु तान्विटपतो विनिपातयत द्रुमाः॥ ३५॥
त्वमनुरागसमृद्धिमिमां परं वहसि कीर मुखे न तु चेतसि।
परुषवागपि नोत्सहसे यतः स्फुटमुदन्तमुदीरयितुं प्रभोः॥ ३६॥
इति प्रलापानसकृद्वितन्वती विगाह्य शैलांश्च वनोदराणि च।
दिनावसाने कृतविश्रमं क्वचिद्ददर्श सार्थं वणिजां विदर्भजा॥ ३७॥
जनतां विलोक्य सुचिरेण तत्र सा नयने निवेश्य दयितेक्षणाशया।
अविदूर एकतरुभिस्तिरोहिता निषसाद भीमतनयावनीतले॥ ३८॥

अथास्तसंस्थे मृदुधाम्नि भानौ निरन्तरे तत्र वने निकुञ्जे।
अदृष्टपारस्तिमिराम्बुराशिर्वेलामतिक्राम्य समुज्जजृम्भे॥ ३९॥
आलोकसंपत्तिरुवास तुङ्गे चकार निम्ने पदमन्धकारः।
परस्परस्पर्धिनया तदानीमकारि ताभ्यां जगतो विभागः॥ ४०॥
दरीषु येषामवनीधराणां लब्धोदयस्तानपि जग्रसे यत्।
तेनैव कृत्स्नं चरितं खलानां गाढोऽन्धकारस्तुलयांबभूव॥ ४१॥

रन्ध्रेषु प्रथमं प्रविश्य तदनु प्राप्य स्थलीषु स्थितिं
छिद्राण्याशु तिरोदधत्कवलयत्तुङ्गांस्ततः क्ष्माभृतः।
विष्वक्प्रौढतमं तमो जगदिदं सर्वत्र्यतां प्रापय-
व्याचक्रे चरितं युगान्तसमयोद्वेलस्य वारांनिधेः॥ ४२॥

विधिरतनुत सृष्टिं दृष्टिशून्यां किमन्यां
व्यरचयदथवैनां रूपसंपत्तिहीनाम्।

इति जगति विवेक्तुं कोविदः कोऽपि नासी-
दलिकुलमलिनाभैरुन्मिषद्भिस्तमोभिः ॥ ४३ ॥

भूयोभूयो वर्त्मसंबाधखेदाद्भेजे निद्रां दुःसहः पान्थसार्थः ।
शोकोर्मीभिर्बोध्यमानानुवेलं निर्निद्रासीत्केवलं राजपत्नी ॥ ४४ ॥

नीलाम्भोरुहिणी कलिन्दतनया तोयं प्रसूनैरिव
स्वैरङ्गैर्मलिनैस्तदन्धतमसं संम्लापयन्ती भृशम् ।
उत्क्षिप्तैः क्षितिरेणुभिः कलुषतां संप्रापयन्ती नभः
स्पर्शेनारुजती तरून्करिघटा वात्येव तत्राययौ ॥ ४५ ॥

अभ्यर्णे कुलमवलोक्य कुञ्जराणां क्रोशन्त्यामसकृदपि क्षितीन्द्रपत्न्याम् ।
अध्वन्याः कतिपय एव बोधमापुर्दुर्वारं विधिविहितं हि देहभाजाम् ॥ ४६ ॥

असंयमितमूर्धजानविशदस्वरान्निद्रया
स्खलच्चरणपल्लवान्विकृतवेषमुत्तिष्ठतः ।
विलोक्य पथिकानिभाः समयरोषमुज्जृम्भित-
व्यधुः सपदि चीत्कृतैः क्षुभितसत्त्वमागाद्वनम् ॥ ४७ ॥

अध्वक्लान्त्या निःसहाङ्गं प्रसुप्तास्ते वैदर्भ्या सत्वरं बोध्यमानाः ।
धात्रा यत्नेनाशु संप्रेर्यमाणैर्निद्रां दीर्घां प्रापिताः केऽपि नागैः ॥ ४८ ॥

रोषोत्सेकवशादुरांसि चरणैराक्रम्य केषामपि
प्रोच्छिद्याग्रकरैः शिरांसि करिणो दूरं समुत्चिक्षिपुः ।
शाखासंधिषु लग्नकेशनिचयैरस्रच्छटाभिर्वृत-
यैरासन्परिणामिभिः फलभरैः पूर्णा इवोर्वीरुहः ॥ ४९ ॥

पान्थाः केचिद्दलितवपुषः कुञ्जराणां विषाणै-
रस्रोद्गारं सपदि मुमुचुर्जीवितैः सार्धमेव ।
भग्रो भूयः सरभसपदाक्रान्तिभिश्चूर्णपेशं(षं)
निष्पिष्टाङ्गाः कतिचिदपरे भेजिरे पञ्चकत्वम् ॥ ५० ॥

निद्रयाथ तमसा च विक्लवाः केचिदन्धितदृशः पदेपदे ।
क्वापि विश्रमपदं न भेजिरे कुञ्जकुञ्जरविचेतनाक्षमाः ॥ ५१ ॥

छिन्नार्धाङ्गान्पल्लवैः पादपानामुत्तुङ्गानामग्रशाखासु लीनान् ।
त्रासान्मौनं संश्रितानध्यगच्छन्निश्चित्यान्ये वानरा वा नरा वा ॥ ५२ ॥
इत्थं तत्पथिककुलं प्रमथ्य यूथे नागानां गतवति ये हतावशिष्टाः ।
प्रातस्ते विपदि तथा कृतोपकारां वैदर्भीं प्रणतिभिरर्चयांबभूवुः ॥ ५३ ॥
अथ सुचिरमसौ परिभ्रमन्ती वनभुवि कान्तमवीक्ष्य खिद्यमाना ।
पथि पथि पथिकाननुप्रयान्ती पुरमविशत्पृथिवीपतेः सुबाहोः ॥ ५४ ॥
अथ तत्र पुरे परिभ्रमन्तीं जननी प्राप्तदया नृपस्य तस्य ।
शुभलक्षणलक्षितानुभावां तनयां स्वामिव पालयांबभूव ॥ ५५ ॥
अथ चरैर्विनिवेदितलक्षणां विरहवेदनया विधुरां सुताम् ।
द्रुतमुपेत्य विदर्भमहीपतिर्गमयति स्म निकेतनमात्मनः ॥ ५६ ॥
लावण्यमात्रपरिशिष्टवपुः प्रयत्नाद्दृष्टापि सा विरहिता निषधेश्वरेण ।
अन्त्या कलेव शशिनस्तिमिरं समग्रं शोकं पितुः शमयितुं क्षमतां न भेजे ॥ ५७ ॥

अन्वेषणाय निषधाधिपतेः समन्ता-
दूतान्प्रतीतवचसः प्रजिघाय भीमः ।
भैमी तु तस्य भवने स्वजनैर्वृतापि
बन्दीव बाष्पकलुषा दिवसाननैषीत् ॥ ५८ ॥

चिरं चरन्नपि विपिने न विव्यथे विदर्भजां सविधगतां विलोकयन् ।
तया पुनर्विरहमवाप्य जीवितं क्षणार्धमप्यमनुत निष्फलं नलः ॥ ५९ ॥

इति श्रीसान्धिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते वैदर्भीविदर्भानुप्रवेशो नाम द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

अथ चेतसि शोकवेगभाजि स्थगिते दृष्टियुगे च बाष्पपूरैः ।
श्रुतवानपि नैषधेश्वराय प्रतिपेदे करणीयमूढभावम् ॥ १ ॥
बहु तत्र विलप्य बाष्पवारां पृषतैर्निष्पतितैर्वनस्थलीषु ।
नवमेघजलाभिषेकतः प्रागपि सौरभ्यमुदैरयन्नगेन्द्राः ॥ २ ॥
अथ तत्र कदापि वाति वाते रविरश्मिप्रकरैः प्रकामतप्ते ।
उदभूद्विपिने मिथस्तरूणां विटपाघट्टनसंभवः कृशानुः ॥ ३ ॥

अनतिप्रसृतेऽमितः कृशानौ गगनाग्रस्पृशि धूमचक्रवाले।
ननृतुः क्षणमुन्मदाः सकेकं नवमेघोदयशङ्किनो मयूराः॥ ४॥
विटपानवनीरुहां कृशानोः स्पृशतीष्वग्रशिखासु लोहितासु।
सुरभेरुदयं विनापि वन्या परितः पुष्पितकिंशुकेव रेजे॥ ५॥
कुसुमान्यपहाय पादपानां भ्रमरैर्धूमसमाकुलैः पतद्भिः।
तरसैव शिखाङ्कुराः कृशानोरसकृन्निर्गलदञ्जना इवासन्॥ ६॥
लिलिहुर्विरला मुखैश्चकोराः पततोऽङ्केषु समन्ततः स्फुलिङ्गान्।
अपरे त्वभिपत्य संहतास्तान्कृतरोषा इव भस्मसाद्वितेनुः॥ ७॥
रुरुधुर्गगनं शिखाः कृशानोरुपरि व्याततसान्द्रधूमसंघाः।
अवलीढघनानि काञ्चनाद्रेः शिखराणि द्युतिभिर्विडम्बयन्त्यः॥ ८॥
अपहाय कुलायकुञ्जगर्भान्पततामुत्पततां दिधक्षयेव।
सह धूमचरैर्विजृम्भमाणा सपदि व्योम ललङ्घिरे दवोल्काः॥ ९॥
भृशमाकुलतामुपेत्य धूमैर्विविशुः क्ष्माधरकंदरेषु सिंहाः।
अपि तेषु हविर्भुजि प्रविष्टे पुटपाकं झटिति प्रपेदिरे ते॥ १०॥
विवरैरुपसृत्य कंदरायां ज्वलति ज्वालिनि तत्र चित्रभानौ।
घनधूममये महान्धकारे गिरिरुल्कामुखवद्व्यलोकि कैश्चित्॥ ११॥
चमरान्परिधावतः समन्ताद्वनवीथीषु नितान्तमार्तिभाजः।
सरलायतचामरप्रसङ्गाननुधावन्निव पावकश्चकाशे॥ १२॥
अपि तीर्णवतां रयातिरेकाद्वनराजिः परितः प्रदह्यमाना।
परिणाहिषु चामरेषु लग्ना चमराणामनलः सुदुस्तरोऽभूत्॥ १३॥
परितः पवनेन कीर्यमाणान्क्षपयन्तः करशीकरैः स्फुलिङ्गान्।
अभितापभृतोऽपि वारणेन्द्राः क्षणमासन्वनचारिणां शरण्याः॥ १४॥
सहसा द्रवणाक्षमांस्तनूजांश्चरणैः स्वैः परिवार्य गोपयन्त्यः।
पृषतीः परिमन्थरं व्रजन्तीः सह तैरेव ददाह कृष्णवर्त्मा॥ १५॥
अधिभूधरसानु विद्रुतानां परितः शल्लकिनां शरीरलग्नः।
प्रतिशल्लकशेखरं प्रसर्पन्नपि सप्तार्चिरसंख्यकार्चिरासीत्॥ १६॥

निजपल्लवभक्षणापराधं परिचिन्त्येव महीरुहः सरोषाः ।
प्रतिरुध्य लताभिरभ्रशृङ्गे पृषतानुत्पति(त)तोऽग्नये वितेरुः ॥ १७ ॥
न शरीरभृतां परं कृशानुः प्रसरन्नाशु जहार जीवनानि ।
सरसां सरितां च तीरकक्षे परिसर्पन्क्रमशस्तथैव चक्रे ॥ १८ ॥
सरितामविभावनीयरूपं सहसाविश्य जहार जीवनं यत् ।
अतएव बभार काननाग्निः समदाभूतपदाभिधां यथार्थाम् ॥ १९ ॥
अपि पल्वलमुण्वलं झषौघं परितापातिशयं तथा जगाम ।
इह कोलकुलं विविग्नमग्नेर्बिलमग्नं न प(य)थोज्जगाम जीवत् ॥ २० ॥
दरदग्धवराहदेहजातैः परिदिग्धानि भृशं वसाप्रवाहैः ।
विपिनानि समश्नु(श्न)तः कृशानोरुपदंशत्वमगुः पुलिन्दपत्न्यः ॥ २१॥
सविधे परिधावतः कुरङ्गान्न किराताः शरलक्ष्मतामनैषुः ।
दवपावकजातसंभ्रमाणां शबरीणां परिरक्षणैकतानाम् ॥ २२ ॥
धवलीकृतमूर्तयः समन्तादवकीर्णैः पवनेन भस्मजालैः ।
गिरयोऽस्थिचया इवावशिष्टाः समभूवन्परिदग्धकानना[ना]म् ॥ २३ ॥
इति तत्र चिराय दह्यमाने विपिने भूमिपतिर्विगाढशोकः ।
विललाप विदर्भसंभवायामपराद्धं ज्वलनस्य शङ्कमानः ॥ २४ ॥
अवलोक्य शिखाशतैः करालं प्रसरन्तं परितः कृशानुराशिम् ।
दमयन्ति मया शठेन मुक्ता कमरण्येषु करिष्यसे शरण्यम् ॥ २५ ॥
ज्वलनस्य विवाहसाक्षिणोऽपि भ्रमणे नासि पुरा नितान्तखिन्ना ।
मृदुलाङ्गि कथं नु संप्रति त्वं वनवह्नेर्विषहिष्यसेऽभितापम् ॥ २६ ॥
दयिते तव विप्रयोगजन्मा ज्वलनो मां प्रबलश्चिरादधाक्षीत् ।
अधुनाप्यधिकं करिष्यतेऽसौ किमिवा····वनपादपप्रसूतः ॥ २७ ॥
तव सुन्दरि विप्रयोगजन्मा हृदि योऽयं मम जृम्भतेऽनुवेलम् ।
उपगन्तुमपि स्फुलिङ्गभावं शिखिनस्तस्य शिखी न कल्पतेऽसौ ॥ २८ ॥
विपिनानल धन्यतामुपैषि क्षणमात्रेण दहन्वनान्यमूनि ।
धिगिमं विरहानलं वपुर्मे ज्वलयत्येव निनीषते न निष्ठाम् ॥ २९ ॥

इति मात्रमुपेयुषा समीपं विधिदोषानितरान्दवीयसोऽपि।
अनलेन नलेन वाद्य बाले नियतं जीवितसंशयं गतासि॥ ३०॥
दमयन्ति मया विचुम्बनादि स्मरलीलावसरेषु यान्यकार्षीः।
प्रथयिष्यसि तानि सीत्कृतानि त्वमिदानीं बत पीडिता स्फुलिङ्गैः॥३१॥
मुकुलीकृतदीर्घपक्ष्मलाक्षं स्मरसंदर्भभुवा परिश्रमेण।
श्रमवारिलवाभिषिक्तभालं स्मरणीयं बत तन्मुखं तवासीत्॥ ३२॥
अभिलषितहेमकुम्भकान्त्योः परिणाहिस्तनयोः परिस्फुरन्ती।
अवलोक्य हुताशनस्य हेतीर्ध्रुवमायास्यसि संभ्रमातिरेकम्॥ ३३॥
विपुलस्तनभारपीडितापि क्षणमुत्सृज्य मतिं निसर्गमन्दाम्।
व्रज सुन्दरि सत्वराङ्घ्रिपातं प्रसरत्येष समन्ततः कृशानुः॥ ३४॥
स्खलदङ्घ्रि विशीर्णकेशबन्धं परितः प्रेरितदृष्टि विद्रवन्ती।
वनराजिषु वीक्ष्य वीक्ष्य वह्निं दयिते यास्यसि कीदृशीमवस्थाम्॥३५॥
यदि सत्यगिरो दिवौकसः स्युर्यदि चेनो मम तेषु निर्विकारम्।
स्वमनोरथलङ्घनापराधं दमयन्त्याः स्मरतात्तदेष नाग्निः॥ ३६॥
इति तत्र वनोदरे नरेन्द्रं विलपन्तं मुनिशापबद्धदेहः।
मनुजोचितया गिरा बभाषे भुजगः कोऽपि दवाग्नितापखिन्नः॥ ३७॥
अविपह्यतमेन दह्यमानं मुनिशापेन दवाग्नितेजसैव।
अभिरक्षतु मां महीसुधांशो तव कारुण्यमयः सुधाभिषेकः॥ ३८॥
अकृतोपकृतावपि क्षितीन्दो त्वयि दृष्टे मम कोऽप्यभूत्प्रमोदः।
अविसृष्टजलेऽपि वारिवाहे जगदाश्वासमुपैति घर्मतप्तम्॥ ३९॥
इति वाचमनुव्रजन्नरेन्द्रः फणिनं मण्डलितं क्षितौ ददर्श।
करविच्युतकङ्कणोपमानं वनलक्ष्म्याः शिखिशङ्कया द्रवन्त्याः॥ ४०॥
अथ दंशभयादिवापमुक्तः सविधेऽपि ज्वलता हुताशनेन।
सदयं परिपृष्टशापहेतुं पृथ्वीन्द्रं पुनराह पन्नगेन्द्रः॥ ४१॥
चतुराननसंभवो महर्षिर्मयि रोषं कृतवान्कुतोऽपि हेतोः।
इह मामरुजद्गिरा स तावत्तव राजन्करान्स्पृशामि यावत्॥ ४२॥

क्रमशः परिहीयमाणकान्तेः स्फुटतीवैशम····फणागतो मे ।
अभितापमवाप्य दाववह्नेरसवः कण्ठतटान्तरे लुठन्ति ॥ ४३ ॥
प्रतिसंगरसीम्नि वैरलक्ष्म्याः प्रसभाकर्षणकर्म कर्मठेन ।
नय मां गणयन्पदानि राजन्नरुणाम्भोरुहचारुणा करेण ॥ ४४ ॥
अहमस्मि पतिर्महोरगाणामिह कर्कोटक इत्युदीर्यते यः ।
दशमे तु पदे नरेन्द्र नूनं भवतः श्रेयसि निर्भरं यतिष्ये ॥ ४५ ॥
गणनां विदधन्नलः पदानां स्फुटवर्णं यदसौ दशेत्यवादीत् ।
अवलम्ब्य तदेव दन्दशूकः करमेतस्य ददंश दक्षिणं सः ॥ ४६ ॥
नृपतिर्भुजगेन दष्टमात्रः कमनीयां सहजामपास्य कान्तिम् ।
उपरक्त इवामृतांशुरासीत्तरसैव प्रतिपन्नवर्णभेदः ॥ ४७ ॥
अथ वीक्ष्य तनोस्तथा विकारं परिदंशं च विचिन्त्य निर्निमित्तम् ।
नलमास्थितवैमनस्यमूचे वपुरासाद्य स दिव्यमाशु नागः ॥ ४८ ॥
इदमप्रियवन्मया कृतं यन्नृपते यास्यति तत्तव प्रियत्वम् ।
प्रथमं कटु भेषजं निपीतं परिणामे हि सुधारसत्वमेति ॥ ४९ ॥
नगरे नगरे क्षितीश्वराणां निषधाधीश चिरं चरिष्यसि त्वम् ।
तदमी युधि निर्जिताः कथं त्वां विषहेरन्नवलोक्य निःसहायम् ॥ ५० ॥
अवलम्ब्य नयं गुरुप्रणीतं सततं रन्ध्रनिरूपणप्रवीणाः ।
प्रभवन्ति परे पराभवाय प्रबलानामपि दुर्बलाः क्षितीन्द्राः ॥ ५१ ॥
अधुना तु रिपूंस्त्वमेक एव युधि जेतुं सहितानपि क्षमोऽसि ।
न भजेः परिपन्थितां यदा ते दमयन्तीविरहानलो बलीयान् ॥ ५२ ॥
इति चिन्तयता मया विमुक्तं विषमेतत्त्वचमेव संस्पृशंस्ते ।
असितागुरुलेपनिर्विशेषां वपुषः श्यामलतामिमां व्यधत्त ॥ ५३ ॥
अपि नैर्ऋतिविदं नरेश्वर त्वां कितवं यस्त्रिदशाधमश्चकार ।
अधुनापि शरीरमाविशन्तं गरलं धक्ष्यति मामकं तमेव ॥ ५४ ॥
अधुना त्वचि भाव्यपूर्वरूपः सविधस्थैः स्वजनैरपि त्वमासीः ।
व्रज निष्प्रतिबन्धमाशु राजन्नृतुपर्णस्य नृपस्य संनिकर्षम् ॥ ५५ ॥

भुवनत्रयलुण्ठनापराधाद्दशकण्ठं रणलीलया जिघांसुः ।
जगतः प्रभवोऽपि यस्य वंशे प्रभवं स्वस्य हरिः पुरा विधत्ते ॥ ५६ ॥
कृतमस्य गुणान्तराविधानैस्तव सख्योचित एष राजचन्द्रः ।
उपगन्तुममुष्य सारथित्वं सहसा याहि विभो पुरीमयोध्याम् ॥ ५७ ॥
अवलोक्य कलासु कौशलं ते निजदेहादधिकं स मंस्यते त्वाम् ।
निवसन्निह मेदिनीसुधांशो दमयन्तीमचिरेण लप्स्यसे त्वम् ॥ ५८ ॥
उपयास्यति लोचनातिथित्वं पृथिवीनाथ विदर्भजा यदा ते ।
अपहातुमिमं वपुर्विकारं परिधेहि त्रिदशांशुके तदैते ॥ ५९ ॥
इति वाचमुदीर्य नागराजः सुरयोग्यं वसनद्वयं वितीर्य ।
अनुभाववशान्निजं शरीरं तिरयामास नलस्य पश्यतोऽपि ॥ ६० ॥
इति दर्शितशोकसागरान्तः फणिराजेन पतिर्विदर्भजायाः ।
स च तेन विमुक्तशापबन्धः प्रतिनन्द्योपकृतिं मिथः प्रयातौ ॥ ६१ ॥

सूते यद्विषमेव जीवितहरं कर्कोटकस्याननं
तस्मादेव त्वचश्छलाद्विगलितः पीयूषपूरो नवः ।
प्रत्यङ्गं कवलीकृतस्य दयिताविश्लेषजेनाग्निना
जीवातुर्जगतीपतेर्यदभवत्तच्चित्रतामाययौ ॥ ६२ ॥

नरपतिरथ स्मारं स्मारं वचांसि फणीशितुः
किमपि किमपि प्राप्ताश्वासः समीहितसिद्धये ।
दिनकरकुलोत्तंसेनाधिष्ठितां नगरीं व्रज-
न्नपि गिरिसरिद्दुर्गोन्मार्गानमंस्त न दुर्गमान् ॥ ६३ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते कर्कोटकदर्शनो नाम त्रयोदशः सर्गः समाप्तः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाश्रितां कुम्भसमुद्भवेन क्रमेण कृत्स्नां ककुभं विहाय ।
..............मप्यतिवाह्य किंचिन्नलः प्रपेदे नगरीमयोध्याम् ॥ १ ॥
प्रदातुमर्घ्यं सरयूजलानां पृषद्भिरम्भोरुहगन्धगर्भैः ।
क्रमादयोध्योपवनं व्रजन्तं प्रत्युद्ययौ तं शिशिरः समीरः ॥ २ ॥

एकैकशो निर्जितनामधेयैर्यूपच्छलाद्रोधसि संनिविष्टैः।
इक्ष्वाकुवंशप्रभवैः क्षितीन्द्रैराराध्यमानां सरयूं स भेजे ॥ ३ ॥
अतीत्य कृत्स्नं वनवासखेदं समागतं वीक्ष्य नलं नदी सा।
सितच्छदानां ध्वनिकैतवेन मुहुर्मुहुः स्वागतमन्वयुङ्क्त ॥ ४ ॥
तस्यां मिथः प्रेमवशंवदानि रथाङ्गनाम्नो मिथुनानि वीक्ष्य।
विहाय भैमीमभितश्चरन्तमात्मानमन्तर्नृपतिर्निनिन्द ॥ ५ ॥
अनीतियुक्तानपि[१] नीतिभाजः संख्यावतोऽपि[२] स्वगुणैरसंख्यान्।
विलासिनोऽप्युन्नतसौधसंस्थान्[३] गोष्ठीषु पौरानभिनन्दयन्ति(न्तीम्) ॥ ६ ॥
प्रकामदुर्गां सुखसंचरां च निकामकान्तामपि[४] कामकान्ताम्।
राजन्वतीं वीक्ष्य पुरीमयोध्यां चिरोज्झितां स्वां नगरीं स दध्यौ ॥ ७ ॥
नलेति नाम प्रथितं विहाय स बाहुकेति प्रथयांबभूव।
दशानुरूपां रचयन्ति चेष्टामासाद्य सिद्धिं त्वभियोगभाजः ॥ ८ ॥
कलिस्तु देहे निवसन्नलस्य लेभे भुजङ्गस्य विषेण दाहम्।
अनागसि द्रोहकृतः सुजिह्मान्कियच्चिरं न ग्रसते विपत्तिः ॥ ९ ॥
अवापतुस्तापमतुल्यहेतुं समाश्रितौ तौ वपुरेकमेव।
भैमीवियोगेन नलः कलिस्तु विषेण तीव्रेण भुजङ्गभर्तुः ॥ १० ॥
रूपान्तरेणैव तिरोहितोऽपि गुणैन लोकोत्तर इत्यशंसि।
आमोदपूरेण निवेद्यते हि कुञ्जेन गूढापि पटीरशाखा ॥ ११ ॥
भाङ्गासरेः[५] कर्णपुटोपकण्ठं निन्ये चरैस्तस्य गुणप्रकर्षः।
क्रमेण निम्नैः पथिभिः समुद्रं प्रविश्यते प्रावृषि वारिपूरः ॥ १२ ॥
वृत्तं च विद्यां च दवीयसोऽपि विवेद भाङ्गासरिरस्य सर्वम्।
चक्षुर्नृपाणां हि चराभिधानं गृह्णन्ति भावानपि विप्रकृष्टान् ॥ १३ ॥
स मन्त्रितां मन्त्रविनिश्चयेषु क्रीडारहस्येषु वयस्यभावम्।
गजाश्वशास्त्रेषु विनेतृतां च जगाम तिग्मांशुकुलध्वजस्य ॥ १४ ॥

---

१. नीतिरहितान्, ईतिरहितांश्च. २. गणनायोग्यान्, पण्डितानपि. ३. विवरस्थायिनः, विलासयुक्तानपि. ४. न कामवन्मनोहराम्, निकामं कान्ताम्. 'नि स्यात्क्षेपे-भृशार्थे च नित्यार्थे दानकर्मणि' इति हैमः. ५. भाङ्गासरिर्ऋतुपर्णो राजा.

यथा पुरा दोर्द्रविणप्रभावादभूदयोध्यापतिरस्य वश्यः ।
रूपान्तरेणापि तिरोहितस्य गुणप्रकर्षादभवत्तथैव ॥ १५ ॥
शीलेन वृत्तेन च सख्यभाजोः प्रीतिस्तयोः प्राप तथाभिवृद्धिम् ।
अमात्यलोकोऽपि यथोपभेजे शरीरमात्रेण पृथक्कृतौ तौ ॥ १६ ॥
ततो निदाघेन नितान्तखिन्नं विलोक्य लोकं करुणावतीव ।
तिरोदधाना किरणान्खरांशोराविर्बभूवाम्बुधरागमश्रीः ॥ १७ ॥
स्वमौलिरत्नद्युतिचित्रभासः सुरायुधाख्यस्य भुजंगमस्य ।
वल्मीकरन्ध्राद्बहिरुद्गतस्य भेजे फणत्वं तनुमेव चक्रम् ॥ १८ ॥
अमुक्ततोयं प्रतिरुद्धभानु परस्पर······चित्रदण्डम् ।
अभून्नवाम्भोधरचक्रवालं लोकस्य साधारणमातपत्रम् ॥ १९ ॥
समाश्रितैः सानुषु वारिवाहैः समीरणान्दोलनया विलोलैः ।
प्रसार्यमाणैर्गगने विहर्तुं पक्षैरिव क्षोणिभृतो विरेजुः ॥ २० ॥
मया विसृष्टानि पयांसि नूनं विशोषयत्येष मयूखजालैः ।
इतीव गर्भाश्रितदीर्घरोषा कादम्बिनी चण्डरुचिं रुरोध ॥ २१ ॥
लोकस्य संतापनिरासजन्यां संपद्यते कीर्तिमसौ मदीयाम् ।
इतीव रोषेण सुधाकरस्य ज्योत्स्नां समग्रामपिबत्पयोदः ॥ २२ ॥
यस्यां न सूर्यो न च चन्द्रतारं विभाति यत्रास्ति न कोऽपि भेदः ।
तां प्राप सिद्धिं पवमानयोगादम्भोदसंघः स्तिमितो बभूव ॥ २३ ॥
जम्बूवने पक्वफलापदेशाद्गोलम्बदम्भान्नवमालतीषु ।
रुद्धे घनैर्वैरिणि तिग्मभानौ स्वैरं तमः प्रादुरभूद्दिनेऽपि ॥ २४ ॥
विनातपत्रं पदवी न सेव्या दिनेषु संनद्धबलाहकेषु ।
इतीव नृत्यावसरे मयूराः कलापचक्रं व्यधुरातपत्रम् ॥ २५ ॥
मुदं प्रपन्नेषु विषादवन्तः केकाविलासैर्मुखरेषु मूकाः ।
अस्थैर्यलोलेषु जडत्वभाजः पान्था बभूवुः शिखिनां गणेषु ॥ २६

१. शक्रधनुषः.

समीरयोगात्परिघट्टितस्य घनाम्बुराशेरिव फेनलेखा ।
नभस्तले कामपि कान्तिमापुराबद्धमालाः परितो बलाकाः ॥ २७ ॥
प्रचण्डभानोः किरणान् [सुतीक्ष्णान्] अन्तर्भृशं तापयतः पयोदः ।
निजोदराम्भःपरिशोषशङ्की सौदामिनीपुञ्जमिषाद्ववाम ॥ २८ ॥
मया विना नैष घनश्चकास्ति विलोक्य मां ताम्यति नैषधश्च ।
इतीव विद्युत्परिचिन्तयन्ती मुहुश्चकासे च तिरोदधे च ॥ २९ ॥
कोषार्जनं नीपमहीरुहाणाममुव्ययं चैव वियोगभाजाम् ।
विद्युल्लतालास्यविलासरङ्गं पयोदसंघः सममेव चक्रे ॥ ३० ॥
भैमीं च भीमस्य गृहेषु खिन्नां भार्ङ्गीसरेर्वेश्मनि नैषधं च ।
मुहुर्मुहुर्द्रष्टुमिवाततान सौदामिनी व्योम्नि गतागतानि ॥ ३१ ॥
आसारसेकेन शमं प्रपेदे क्षोणीभृतामङ्कगतो दवाग्निः ।
नलस्य भैम्याश्च जगाम वृद्धिं वियोगजन्मा हृदि मन्मथाग्निः ॥ ३२ ॥
कृतापराधेष्वपि वल्लभेषु रोषं वधूनामपसारयन्तः ।
विश्रान्तिर्मायुर्न मुहूर्तमात्रं कुञ्जेषु दात्यूहसमूहकूजाः ॥ ३३ ॥
घनाम्बुवर्षैरभिषिच्यमाना पौरस्त्यवातेन च वीज्यमाना ।
रोमाञ्चमुच्चैः प्रथयांबभूव तृणाङ्कुरोन्मेषमिषेण भूमिः ॥ ३४ ॥
अथोपपन्नप्रणयेषु दैवाद्दूरं प्रयातेषु सितच्छदेषु ।
शोकातिभारादिव पद्मिनीभिर्नवाम्बुपूरे सरसां न्यमज्जि ॥ ३५ ॥
मानग्रहे वृद्धिमुपागतेऽपि सरित्पतिं .... ।
वधूविरुद्धं सरितश्चरित्रं तेनैव नूनं प्रथयांबभूवुः ॥ ३६ ॥
आस्कन्धमग्नाः सलिलेषु वृक्षाः कृतार्तनादाः खगकूजितेन ।
शाखाकरैर्वायुवशाद्विलोलैर्मिथः समुद्धर्तुमिवाह्वयन्ति ॥ ३७ ॥
विभिद्य सेतूनभितः स्थलानि समश्नुवानेषु सरिज्जलेषु ।
निगूढपादाः पृथिवीरुहोऽपि तदा बभूवुः प्लवमानकल्पाः ॥ ३८ ॥

१. कुड्मलसंपादनम्.

मया कृतं निर्गमनं मदीयैरम्भोभरैर्निर्वसुधं व्यधायि ।
इतीव दर्पं प्रथयन्पयोदः प्रतिक्षणं तारतरं जगर्ज ॥ ३९ ॥

इत्थं क्रमादम्बुधरागमश्रीर्यथा यथा यौवनमाससाद ।
तथा तथा दुर्विषहा बभूवुः शोकोर्मयो भीमतनूभवायाः ॥ ४० ॥

समृद्धकामापि पुरी विदर्भा शोकेन भैम्याः समवाप खेदम् ।
अप्येकवीरुत्प्रभवः कृशानुः कृत्स्नां दहत्येव वनीं निदाघे ॥ ४१ ॥

ततः समुत्कर्षवतीर्विलोक्य वर्षाः कुलायेष्ववसन्विहंगाः ।
भीमस्य चारास्तु तदापि चेरुर्जामातरं मार्गयितुं नियुक्ताः ॥ ४२ ॥

नलं विना यानि न वेद कश्चिद्रहस्यसंकेतपदानि भैम्याः ।
उदैरयंस्तानि परिस्फुटार्थं गोष्ठीषु गोष्ठीषु गृहे गृहे ते ॥ ४३ ॥

वनेषु शैलेषु सरित्तटेषु स्थलेष्वनूपेषु पुरेषु राज्ञाम् ।
निरूपयन्तोऽप्यनिशं प्रयत्नाद्व्यालोकयन्कापि न नैषधं ते ॥ ४४ ॥

निवृत्य भेजुर्नगरीं विदर्भां नलस्य वृत्तान्तमविन्दमानाः ।
भीमस्य दूताः स्मृतिमागतेन शोकेन भैम्याः प्रतिरुध्यमानाः ॥४५॥

अथेङ्गिताभ्यूहनलब्धवर्णः कश्चिच्चरः प्राप्य पुरीमयोध्याम् ।
नलं समासाद्य रहस्यवादीदमूनि संकेतपदानि भैम्याः ॥ ४६ ॥

नभस्तले संचरता यथेच्छं विहंगडिम्भेन विलोक्यमानः ।
एकाकिनीं काननसीम्नि मुग्धामनागसं मुञ्चति कः सुचेताः ॥ ४७ ॥

दया च लज्जा च मतिश्च नूनं सर्वाश्रयोऽयं परिचारवर्गः ।
जनः कुलीनोऽप्यनया विहीनस्ताभिः प्रकामं परिहीयते यत् ॥ ४८ ॥

मनांसि पुंसां परिणामवद्भिस्तुल्यानि किं पाकफलैर्भवन्ति ।
अन्तः प्रकृत्या विरसान्यमूनि बहिर्बहिर्ये प्रथयन्ति रागम् ॥ ४९ ॥

इत्थं वचो दूतमुखान्निशम्य प्रागेव संस्मृत्य विचेष्टितं स्वम् ।
निगृह्य बाष्पप्रसरं कथंचिदिदं बभाषे निषधाधिनाथः ॥ ५० ॥

---

१. प्रौढिम्. २. अलभमानाः. ३. अचीकथत्. ४. दयादिभिः

प्रतिक्षणं तापयता शरीरं शोकानलेन स्वयमर्जितेन ।
विलुप्तसंज्ञं कितवं विनान्यः प्राणेश्वरीं मुञ्चति कानने कः ॥ ९१ ॥

नूनं रथाङ्गौ विगमे रजन्याः श्रेयः समासंश्रितमश्रुवातें ।
न जीवितं तौ परिमुञ्चतश्चेदसह्यमासाद्य वियोगखेदम् ॥ ९२ ॥

श्रुत्वा वचः कैतवबाहुकस्य पुरीं विदर्भां सहसा स भेजे ।
विदर्भजायाः सविधे च सर्वं शशंस राज्ञा विहितोऽभ्यनुज्ञः ॥ ९३ ॥

सा बाहुकेनोदितमाकलय्य चरोपनीतं किमपि प्रहृष्य ।
निशम्य तस्याकृतिवैपरीत्यं भूयोऽपि शोकाम्बुनिधौ ममज्ज ॥ ९४ ॥

अत्रान्तरे निषधभर्तुरवेक्षणाय
क्षोणीतलं तत इतः सुचिरं विगाह्य ।
सूतोऽस्य कश्चन पथि श्रमनोदनार्थ-
मिक्ष्वाकुवंशतिलकस्य पुरं प्रपेदे ॥ ९५ ॥

आसन्नसंगतिमहोत्सवशंसनाय
विश्रब्धदूतमिव तं प्रहितं स्वलक्ष्म्या ।
पश्यन्नपि प्रथयति स्म निजं न रूपं
रुद्धः फणीन्द्रवचसा निषधाधिनाथः ॥ ९६ ॥

आकारभेदपिहितेऽपि नलेऽन्तिकस्थे
सूतस्य चित्तमभजत्कमपि प्रमोदम् ।
पूर्वाद्रिशृङ्गजुषि वारिधरावृतेऽपि
घर्मद्युतौ सरसिजं स्मितमातनोति ॥ ९७ ॥

तं शुद्धभावमभिगत्य नलः स चैनं
लोकोत्तरैर्गुणगणैरभिनन्दनीयम् ।
सौहार्दबन्धमनिमात्रमुपेयिवांसौ
तावश्विनाविव सदा सहितावभूताम् ॥ ९८ ॥

ज्योत्स्नासारैः स्नपयति जगद्यामिनीजीवितेशे
मन्दं मन्दं वहति कुसुमामोदमिश्रे समीरे ।

स्मारं स्मारं वनभुवि तथा विह्वलां प्रेयसीं स्वां
सायं सायं व्यतनुत नलस्त्यक्तधैर्यः प्रलापम् ॥ ५९ ॥

वैरिण्यः क्षणदाः शशाङ्ककिरणैर्मर्मच्छिदो वासराः
स्मेराम्भोरुहसौरभैर्वनभुवः सप्तच्छदैर्दुस्तराः ।
कासाराः कलहंसकेलिरसितैः.........कूलंकषा
जीवातुस्तव जीवितेश्वरि मया कुत्रापि न प्रेक्ष्यते ॥ ६० ॥

तिर्यञ्चोऽपि सितच्छदाः कमलिनीं संभावयन्त्यागताः
संत्यज्यापि धनाधिनाथदयितं..................सरः ।
तां बालामनुयायिनीं प्रियतमामेकाकिनीं कानने
भ्राम्यन्तीमपहाय जीवितशठः कस्मादयं नैषधः ॥ ६१ ॥

सैवेयं शरदम्बुवाहविषमा निस्तन्द्रचन्द्रद्युतिः
प्रालेयाम्बुलयाभिषेकशिशिरः सोऽयं निषिद्धानलः ।
एतत्तन्मधुपव्रजैरनुसृतं शेफालिकासौरभं
सोऽयं निष्करुणो नलः शशिमुखी सा केवलं नेक्षते ॥ ६२ ॥

इत्थं वाचमुदीर्य भीमतनयाविश्लेषखिन्नं वपुः
पर्यङ्के परिवर्तनव्यतिकरैर्निर्निद्रमायास्य सन् ।
आपृष्टः प्रथितादरेण सुहृदा सूतेन तेनैकदा
तं दाक्षिण्यवशादुवाच रहसि व्याजोत्तरं बाहुकः ॥ ६३ ॥

देवत्र्यम्बकमौलिलब्धवसतिर्यद्वोन्नवृद्धे विधुः
कैलासाधिपतेस्तुलामुपययौ यः प्राज्यया संपदा ।
देवेन्द्रेऽपि निरादरा वृणुत यं वैदर्भराजात्मजा
सोऽयं ते श्रुतिगोचरीकृतचरः कश्चिन्नृपो नैषधः ॥ ६४ ॥

अविनयपथे सक्तस्त्यक्तः कथंचिदयं श्रिया
सह दयितया भ्राम्यन्विन्ध्याटवीषु मयेक्षितः ।
तदनु विधुरस्यास्य प्राणेश्वरीविरहाग्निना
प्रलपितमिदं स्मारं स्मारं विषीदति मे मनः ॥ ६५ ॥

अथ तस्य वाक्यपवनोद्धतार्चिषा
चिरसंचितेन निजशोकवह्निना ।
परिदह्यमानहृदयो मुहुर्मुहुः
श्वसितं विमुच्य निजगाद सारथिः ॥ ६६ ॥

धन्योऽसि बाहुक विनैव परिश्रमेण
यन्नैषधं नयनगोचरतामनैषीः ।
नैनं व्यलोकयमहं पुनरल्पभाग्या-
त्कृत्स्नां समुद्रवसनामपि गाहमानः ॥ ६७ ॥

वैदर्भी तु वने भ्रमन्त्यजगरस्यास्यं प्रविष्टा ततः
कृच्छ्रान्निर्गमिता विधेः करुणया नीता निकेतं पितुः ।
भूयो नैषधसंगमाय मुनिना केनापि दत्ते वरे
विश्रम्भात्तरसा न मुञ्चति शुचा क्लिष्टामपि स्वां तनुम् ॥६८॥

हस्तन्यस्तकपोलपालिविगलद्बाष्पाम्बुधौतस्तनं
निःश्वासोष्मनिपीडिताधरपुटं व्याघूर्णितार्धेक्षणम् ।
ध्यायन्त्याश्च्युतचापलेन मनसा नक्तंदिवं नैषधं
वैदर्भ्याः कवलीकरोति बलवानङ्गानि शोकानलः ॥ ६९ ॥

बाष्पाम्भस्तटिनीरयेष्वनुदिनं गण्डस्थले मज्जतः
पक्ष्मोन्मेषनिमेषयोरपि दृशोर्वा लास्यमभ्यस्यतः ।
बाहू बालमृणालतन्तुतुलनामादातुमाकाङ्क्षतः
संतापश्वसितानिलौ तु सुतनोर्निर्म्लानिमन्विच्छतः ॥ ७० ॥

वारं वारं निषधनृपतेश्चिन्तयोज्जृम्भमाणै-
रुष्णोन्मेषैः प्रसृमरतटे तत्क्षणं क्षीयमाणः ।
प्रत्यासन्नैरपि सहचरीमण्डलैर्नोपलक्ष्यः
सारङ्गाक्ष्याः श्रवणपुलिने निष्पतन्बाष्पपूरः ॥ ७१ ॥

मुकुलितनयनापि प्रेक्षते वैरिसेनिं
सुरभिमपि निदाघं श्वासमाविष्करोति ।

कथयति हृदि खेदं मौनमभ्याश्रयन्ती
कुवलयनयनायाश्चेष्टितं चित्रमास्ते ॥ ७२ ॥

प्राप्तां दैववशाद्विदर्भनगरीं तत्रापि शोकाग्निना
भैमीं जीवितसंशयं गतवतीं निश्चित्य सूतोक्तिभिः ।
आनन्दाङ्कुरमग्रिमं कलयता तीव्रं च खेदोच्चयं
बाष्पाम्भःपिहितेक्षणेन गमिता सा बाहुकेन क्षपा ॥ ७३ ॥

भार्ङ्गासुरिस्तदनु बन्दिजनोदिताभि-
र्भोगावलीभिरपसारितशेषनिद्रः ।
प्रातस्तनेषु विधिषु त्वरमाणचेताः
शय्यानिकेतनमपास्य बहिर्जगाम ॥ ७४ ॥

इति श्रीसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये
नलचरिते दमयन्तीवृत्तान्तलाभो नाम चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ततः समाहूय स बाहुकं नृपः सदः समासाद्य समेत्य मन्त्रिभिः ।
पृथक्पृथग्वर्णविशेषचारिणां गिरश्चराणां स्मृतिगोचरेऽकरोत् ॥ १ ॥

अरात्युदासीनसपक्षताजुषां दिनेदिने यद्व्यवसायवेदनम् ।
जिगीषतां दोर्बलशालिनामपि क्षितीश्वराणां प्रथमो ह्ययं नयः ॥ २ ॥

ततश्चरः कश्चन कुण्डिनाह्वयात्पुरादुपेतः क्षितिपं प्रणम्य तम् ।
निजांशुकान्तेन समावृताननः कृताञ्जलिर्वाचमुदैरयद्रहः ॥ ३ ॥

श्रुतं त्वया नाथ यथागतः पुरात्पुरा वनं क्वापि नलो न लक्षितः ।
अमुष्य पत्नी तु विदर्भनन्दिनी यदृच्छया प्राप पितुर्निकेतनम् ॥ ४ ॥

मुहुर्मुहुर्दुःसहतामुपेयुषा चिराय शोकेन हता तपस्विनी ।
भवान्तरेऽपि प्रियदर्शनाशया जुहूषतीयं ज्वलने निजं वपुः ॥ ५ ॥

तपस्विना केनचिदर्पितं वरं प्रतीक्ष्य निन्ये दिवसान्यमून्यपि ।
परेद्युरेषा गमयिष्यति ध्रुवं निजां तनूमिन्धनतां हविर्भुजः ॥ ६ ॥

---

१. स्वबलसमावलेन. २. होतुमिच्छति.

सुतां निजां निश्चिततीव्रसाहसां विलोक्य भीमः सह पौरबन्धुभिः ।
निमज्य शोकाम्बुनिधौ सुदुस्तरे तरीं विधातुं न किमप्यवेक्षते ॥ ७ ॥
प्रभो पुरस्ते विनिवेदितुं मया श्रुतं विदर्भाधिपतेर्गृहेषु यत् ।
अनन्तरं यत्तु विधेयमीक्षसे प्रमाणतां तत्र मनस्तवार्हति ॥ ८ ॥
निवेद्य वृत्तान्तमिमं चरे गते नरेश्वरः प्रेक्ष्य मुखानि मन्त्रिणाम् ।
पुरं प्रयास्यन्नचिरेण कुण्डिनं निजासनार्धस्थितमाह बाहुकम् ॥ ९ ॥
सतां विपत्तीरसतां च संपदः समीक्ष्य को नाम भृशं न दूयते ।
विशेषतः सत्यपि राजमण्डले विदर्भराजस्त्वमिहापरः सुहृत् ॥ १० ॥
इतस्तु गव्यूतिशतद्वयं परं यियासुरेकेन दिनेन कुण्डिनम् ।
अजातपक्षेण खमुत्पतिष्यता शकुन्तशावेन गतोऽस्मि तुल्यताम् ॥ ११ ॥
तदद्य शोकेन विमूढचेतसं विलोकितुं तं सहृदं समुत्सहे ।
तदेव सौहार्दमकृत्रिमं विदुर्न विक्रियां यद्विपदि प्रपद्यते ॥ १२ ॥
रथस्थितं नेतुमिदं तु मां पुरं दिनेन दाक्ष्यं यदि लक्ष्यते तव ।
ऋतेऽरुणं कोऽन्वहमंशुमालिनं सुमेरुमावर्तयितुं प्रगल्भते ॥ १३ ॥
कलासु लोकोत्तरकौशलो भवान्भवादृशोऽन्योऽस्ति न कोऽपि सारथिः ।
न दुष्करं कर्म किमप्यभू.......त्वया सनाथ................. ॥ १४ ॥
इति ब्रुवाणस्य नृपस्य मन्त्रिणः समाहरंस्ते तुरगैर्युतं रथम् ।
व्यतर्कयद्यानवलोक्य बाहुकः पुरीं विदर्भां पुरतः स्थितामिव ॥ १५ ॥
स बाहुकेनोपगृहीतरश्मिभिस्तुरंगमैरूढधुरं रथं स्थितः ।
पुरोधसा संभृतमङ्गलक्रियः पुरीं विदर्भामतिसत्वरं ययौ ॥ १६ ॥
तथा प्रणुन्नाः पथि बाहुकेन ते रयातिरेकं तुरगाः प्रपेदिरे ।
यथा तदीया अपि नेत्ररश्मयः पुरः प्रसर्तुं प्रभुतां न लेभिरे ॥ १७ ॥
स बाहुकं स्यन्दनवाहने तथा विलोक्य लोकोत्तरपौरुषं नृपः ।
तमक्षलीलाहृदयं व्यचिन्तयत्ततः प्रपेदेऽश्वरयस्य वेदिताम् ॥ १८ ॥
ततोऽक्षलीलाहृदयं परीक्षितुं यदेव चक्रे पथि निश्चयं नलः ।
कलिस्तदैवास्य विहाय विग्रहं कृताञ्जलिर्वाचमिमामुदैरयत् ॥ १९ ॥

सुखोचितौ शोकमहार्णवे चिरं न्यमज्जयत्त्वां च विदर्भजां च यः ।
महीपते पापकृतां पुरःसरं सुराधमं मां निगृहाण तं कलिम् ॥ २० ॥
इति ब्रुवाणं करुणानिधिर्नलः कलिं समाश्वासयदुक्तिवैभवैः ।
वरैरभीष्टैः प्रतिनन्द्य तं च स प्रसन्नचेतास्त्रिदशालयं ययौ ॥ २१ ॥
नलस्तु·········समं रथं मुहूर्तविश्रान्तहयं समाश्रितः ।
विदर्भ[जा]लोचनमङ्गलोदयं समर्थसंपन्नमिव द्रुतं ययौ ॥ २२ ॥
विलङ्घयन्वर्त्म यथा यथा त्वया पदे पदे सातिशयं रयं श्रितः ।
तथा तथौत्सुक्यवशादमन्यत प्रकामदूरं नगरं स कुण्डिनम् ॥ २३ ॥
अथास्तशैलोदरभाजि भास्करे सबाहुकस्तामविशत्पुरीं नृपः ।
दमस्वसुः शोकतरङ्गिणीरयं प्रकाशयन्तीं जनलोचनाम्बुभिः ॥ २४ ॥
विदर्भराजस्तु शुचापि विक्लवस्तमर्चयामास गृहानुपागतम् ।
सतां सपर्यासु परिक्षतादरं न जातु जायेत महात्मनां मनः ॥ २५ ॥
ध्वनिर्यदा बाहुकबाह्यवाजिनो रथस्य भैम्याः श्रुतिगोचरं ययौ ।
तदैव तं प्रत्यभिजानती चिरादभून्नलोपागमशङ्किनी च सा ॥ २६ ॥
ततः कथंचिद्धृतधैर्यबन्धना निवार्य बाष्पाम्बुतरङ्गिणीरयम् ।
सुखे च दुःखे च निजे निरन्तरां रहः सखीमित्थमुवाच भीमजा ॥ २७ ॥
अनुक्षणं केशिनि दक्षिणेतरं यथेक्षणं स्पन्दितमातनोत्यधः ।
अतीत्य शोकाग्निरयं दुरत्ययं तथा मनो मे किमपि प्रसीदति ॥ २८ ॥
तथाभिशङ्के फलबन्धनोन्मुखं मुनेः प्रसादं करुणार्द्रचेतसः ।
विमृश्य भाग्यं तु मदीयमीदृशं ह्रियं सुभाविष्वपि हन्त संश्रये ॥ २९ ॥
तथापि मन्ये नलमत्र सारथिं रथे ध्वनिर्यस्य भृशं विजृम्भते ।
मरीचिजालेऽपि निदाघदीधितेर्विशङ्कते वारि मरुस्थलीमृगी ॥ ३० ॥
तदाशु केशिन्युपगम्य सारथिः क एष कस्येत्यवधार्यतां रहः ।
इदं वयस्ये हतजीवितं मम त्वदुक्तवार्तार्थविवेचनावधि ॥ ३१ ॥
विनिश्चयार्थं निषधेशतुस्ततः शशंस तस्यै पृथिवीन्द्रनन्दिनी ।
अनन्यसामान्यममुष्य कौशलं कलासु वृत्तं च वने यदप्यभूत् ॥ ३२ ॥

निशम्य संकेतगिरं दमस्वसुर्नितान्ततीव्रं [च] विचिन्त्य साहसम् ।
अनुद्रवन्ती रथघोषमायतं ददर्श सा कैतवबाहुकं नलम् ॥ ३३ ॥

तथा तमाकारविकारशालिनं विलोकयन्त्याः कुशलं कलासु च ।
सरिज्जलावर्तवशंवदेव नौर्मतिस्तदास्याः सपदि भ्रमं ययौ ॥ ३४ ॥

ततोऽभ्युपायैर्विविधैः परीक्षितं नलं विनिश्चेतुमलब्धवर्णया ।
निशम्य सख्याभिहितं रहोगतां विदर्भजा तां पुनरित्थमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

अहो विधातुः प्रतिकूलवर्तिता मयि प्रशान्तिं भजते न जात्वपि ।
यदेष भूयः प्रियसंगमाय मां दुराशया योजयितुं समीहते ॥ ३६ ॥

मलीमसेयं दुरितैः क्व भीमजा क्व चैष लोकैकललाम नैषधः ।
न लक्ष्यते संगतिरेतयोः पुनः कुहूनिशाशीतमयूखयोरिव ॥ ३७ ॥

कुतोऽपि हेतोः कृतरूपवैकृतः कथं च न स्याद्यदि नैषधोऽप्ययम् ।
कृपापराधीनतयापि मां ध्रुवं तदा चिताग्नेर्विनिवारयिष्यति ॥ ३८ ॥

अदक्षिणत्वं मयि संश्रितं····तदाप्यदः साहसमेव मे हितम् ।
प्रियेषु सौभाग्यसमुन्नतिच्युतिः कुलाङ्गनानामपरा परासुता ॥ ३९ ॥

तदद्य शोकाग्निरयः सुदुःसहश्चिताग्निनापि प्रशमं प्रयातु मे ।
अतीतमन्त्रौषधिवीर्यमूर्जितं विषं विषेणैव हि शान्तिमृच्छति ॥ ४० ॥

अलं विलम्बेन निशावसीयते हुताशनं दीपय दीपयेन्धनैः ।
नलोपलाभाय भवान्तरेऽपि मे भवन्तु भूत्याः सखि तस्य हेतयः ॥ ४१ ॥

सखि त्वमम्बा नृपतिः परोऽपि यः समीहितं मे प्रतीहन्तुमीहते ।
स केवलं द्रक्ष्यति पञ्चतां मम प्रपत्स्यते नेप्सितसिद्धिमात्मनः ॥ ४२ ॥

··········वचनं दमस्वसुर्विकृष्य तामप्यनिवार्यसाहसाम् ।
सबाहुके पश्यति पौरमण्डले हुताशनं दीपयति स्म केशिनी ॥ ४३ ॥

कृतप्रयत्नोऽपि विदर्भभूपतिः सुतां निषेद्धुं न शशाक निश्चयात् ।
परासुतानैषधविप्रयोगयोर्द्वितीयमेषा हि विवेद दुःसहम् ॥ ४४ ॥

---

१. ज्वालाः.

विलोलधम्मिल्लमपास्तभूषणं विलुप्तमुक्तावलि लोचनाम्बुभिः।
शुचोऽतिभारेण निपातिताः क्षितौ विमुक्तकण्ठं रुरुदुः पुराङ्गनाः॥ ४५॥
अनारतं निर्गलदम्बुबिन्दुभिर्विलोचने स्वर्पित.......... ।
तथाविधां वीक्ष्य दशां दमस्वसुर्बभूवुरन्याः सुदृशो विचेतसः॥ ४६॥
ततः प्रणम्याग्निमुदञ्चितार्चिषं प्रदक्षिणं कर्तुमियं प्रचक्रमे।
अतीत्य हाहेति रवं पुरौकसामिदं वचः प्रादुरभूच्च नाकिनाम्॥ ४७॥
अलं नलप्रेयसि साहसेन ते सुदुष्करेणाशुविनाशकारिणा।
अनन्तरेऽस्मिन्क्षण एव ते प्रियः प्रहीणशोकां भवतीं करिष्यति॥ ४८॥
उदेष्यता नैषधतिग्मतेजसा विपन्मयी सा रजनी निराकृता।
विजृम्भितामोदभरं चिराय ते विकासमभ्येतु मनःसरोरुहम्॥ ४९॥
पुरः पुरंध्रीकथनेन कीर्त्यतां प्रपन्नया स्वैश्चरितैरनाविलैः।
दिने दिने भीमजयाभिनन्दितश्चिराच्चिरं नैषध शाधि मेदिनीम्॥ ५०॥
त्वया सुधादीधितिवंशकेतन क्षितिं सनाथामभिवीक्ष्य निर्वृताम्।
द्विजाः पुनर्निष्प्रतिबन्धभीतयो मखैर्वितन्वन्तु मुदं दिवौकसाम्॥ ५१॥
इदं निशम्य त्रिदशैरुदीरितं क्षणं बभूव स्तिमितेव भीमजा।
पिनद्धनागेन्द्रनिवेदिताम्बरः स्वरूपतः प्रादुरभूच्च नैषधः॥ ५२॥
ततः प्रमोदोत्तरलैः सुरैः कृते प्रसूनवर्षे नभसः पतत्यधः।
विजृम्भमाणो दिवि दुन्दुभिध्वनिर्नवाम्बुवाहस्तनितैस्तुलां ययौ॥ ५३॥
उपेयुषोर्लोचनगोचरं चिरात्प्रमोदजा बाष्पतरङ्गिणी तयोः।
प्रवृद्धमन्तर्निरवासयद्रुतं परस्परावीक्षणशोकपावकम्॥ ५४॥
ततो निदाघप्लुवितेव मेदिनी नवाम्बुवाहैर्विहिताभिषेचना।
प्रशान्तसंतापभरा सुमध्यमा प्रमोदजालं विदधे विदर्भजा॥ ५५॥

अथ कथमपि दैवात्तीर्णदुःखार्णवं तं
पुनरपि दमयन्त्या संगतं वैरिसेनिम्।
शशिनमिव समेतं ज्योत्स्नया राहुमुक्तं
चिरतरमपि पश्यन्प्राप तृप्तिं न लोकः॥ ५६॥

तदनु भुजगदष्टं बाहुकत्वं विहाय
प्रकटितनिजरूपं नैषधं प्रेक्ष्य हृष्टः ।
द्रुततरमृतुपर्णस्तत्र सख्यं यथार्हं
सहविहरणकाङ्क्षी सोऽपि तं [illegible]नन्दत् ॥ १७ ॥

वैदर्भराजसुतया सह वैरसेनि-
स्तत्रापि कान्यपि दिनानि मुदाध्युवास ।
मौलैः क्रमादुपगतैः सचिवैः स्वकीयैः
संख्यायमानसरणिर्निषधान्प्रपेदे ॥ १८ ॥

मण्डलं निखिलमन्वरञ्जयत्तापसंपदमुदाच्छिनद्ध्रुवः ।
नैषधेन्दुरुदयन्विकस्वरं पुष्करं तु सपदि न्यमीलयत् ॥ १९ ॥

इत्थं निस्तीर्य कृत्स्नां विपदमुपगतं स्वां पुरं वैरिसेनिं
सार्धं वृद्धैरमात्यैः प्रणतपदयुगं ह्रीमता पुष्करेण ।
निष्प्रत्यूहं प्रजानां मुदमुदयवतीमन्वहं निर्मिमाणं
भैमीं सान्द्रानुरागोत्तरलितहृदयां राजलक्ष्मीं च भेजे ॥ २० ॥

लक्ष्मीर्यावदलंकरोति हृदयं विष्णोर्नृसिंहाकृते-
र्यावद्विष्णुपदी च धूर्जटिजटाजूटान्तरे क्रीडति ।
कृष्णानन्दकवेः कपिञ्जलकुलक्षीरोदशीतद्युते-
स्तावत्काव्यमिदं तनोतु कृतिनामन्तःप्रमोदोदयम् ॥ २१ ॥

इति श्रीसान्धिविग्रहिकमहापात्रश्रीकृष्णानन्दकृतौ सहृदयानन्दे महाकाव्ये नलचरिते निषधेन्द्रद्वितीयसाम्राज्यलाभो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

---

१. स्वभ्रातरम्; (पक्षे) कमलम्

KÂVYAMÂLÂ. 33.
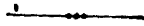
THE

S'RÎNIVÂSAVILÂSA CHAMPU

OF

VENKATES'A KAVI

With the commentary of Dharanîdhara.

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA PANDIT DURGÂPRASÂD
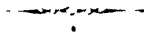
AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKARAM JAVAJI

PROPRIETOR OF "JAVAJI DADAJI'S NIRNAYA-SAGARA" PRESS.

BOMBAY.

1893.

Price 14 Annas.

(Registered according to Act XXV of 1867.)

काव्यमाला ३३.

वेङ्कटेशकविविरचिता

श्रीनिवासविलासचम्पूः।

धरणीधरकृतया टीकया समेता।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना
महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादेन,
परवोपाह्वेन पाण्डुरङ्गतनूभुवा
काशीनाथशर्मणा च
संशोधिता।

सा च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीता।

१८९३

मूल्यं १४ आणकाः।

काव्यमाला ।

श्रीवेङ्कटेशकविप्रणीता

श्रीनिवासविलासचम्पूः ।

श्रीधरणीधरकृतटीकया समेता ।

पूर्वभागः ।

प्रथमोल्लासः ।

वंशस्ते सुरसी तदस्तु भवतो गोत्रं फणीन्द्राचलो
माताहं जगतां त्रयस्य सविता वामेतरा दृक्सम ।
कान्ते ते शरणं त्वमेव सुमुखीत्येवं हि पद्मावतीं
वाचा संमदयञ्जयत्यनुकलं श्रीश्रीनिवासो हरिः ॥ १ ॥

भवसिन्धुपारगमने कवितामार्गप्रकाशनेऽपि मम ।
मानवमृगराजगुरोः सेवोडुपतरणिसरणिमावहतु ॥ २ ॥

कविता भुवि तावदेव वन्ध्या भविता यावदयं न वर्ण्यते हि ।
तरसा सुरसालवद्वदान्यः सरसालापवशंवदो मुकुन्दः ॥ ३ ॥

उग्रोऽप्यसत्कृतार्यैः कीर्तिविहीनोऽपि पङ्कयुक्तो यः ।
मन्दोऽप्यशनिकठोरे दुर्जनसंघस्तनोतु मयि करुणाम् ॥ ४ ॥

श्रीः ॥ **वंशस्त इति** । वंशादयः पञ्च कुलाद्यर्थका इति प्रथमपक्षे । वेण्वाद्यर्थका इत्युत्तरपक्ष इति कश्चिच्चमत्कारः । तथा चार्थः—'द्वौ वंशौ कुलमस्करौ' इत्यमरः । गोत्रं नाम पर्वतं [च] । 'गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे सम्भाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नाम्नि च गोत्रोऽद्रौ गोत्रा भुवि गवां गणे ॥' इति हैमः । माता सवित्री मापनकर्ता च । 'जनकः सविता पिता' इति धनंजयः । सविता रविरित्यर्थः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । सूर्यचन्द्रलोचनो हरिरिति 'कविसमयः । पद्मावती काचन राजपुत्री ॥ १ ॥ **भवेति** । 'उडुपश्चन्द्रभेलयोः' इति धरणिः । 'भेलः प्लवः' इति सुधा । तरणिर्नौः । पक्षेऽर्कः । 'तरणिस्तरणेऽर्केऽश्वी कुमार्योषधिनौकयोः' इति हैमः ॥ २ ॥ **कवितेति** । सुरसालः कल्पवृक्षः । वदान्यो दानशीलः । वशंवदः स्वाधीनः ॥ ३ ॥ **उग्रोऽपीति** । अत्र विरोधस्त्व-

रसमयजननोल्लसितं सभ्येमभमत्र शब्दजालं मे ।
सद्गणसंपद्दर्शकमथ भूयाद्वृत्तशास्त्रवत्सततम् ॥ ५ ॥

विजयी भवतु । यस्तु स्वस्यैव चरणवत्कमलोल्लासं दधानः । जङ्घावच्छ-रधिगम्भीरः । उदरवद्वलिविभङ्गशाली । नाभिवदात्मभूजननिदानपद्मोप-गूढः । भुजवत्सद्वृत्तशोभितः । करवत्सचक्रनन्दकः । वक्षःस्थलवत्कान्तया श्रियोल्लसितः । कण्ठवत्सन्मालालंकृतः । मुखवत्कलानिधिख्यातियुतः । अधरवद्रक्तरक्तः । दन्तवन्मुक्तावलीहृदयंगमः । नयनवद्रक्तनीलः । ललाटवत्सत्तिलकः । कुन्तलवच्छ्यामाधिकरुचिः । अवतंसवत्कलापमयः । श्रीश्रीनिवासो नाम वसुधाधिपः ।

र्थतः । उग्रः शिवः । आर्या दाक्षायणीति विरोधः । क्रूरः । वर्याः इति परिहारः । एवम-ग्रेऽपि । 'कान्तिः पङ्कं यशस्यपि' इति विश्वः । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमे पापे' इति हेमः । मन्दः शनिः । अशनिः शनिभिन्नः । पक्षे निर्भाग्य इत्यर्थोऽस्तीति । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ ॥' इति सुधा ॥ ४ ॥ **रसमयेति** । रसमयी च सा जनना च रसमयजनना । पक्षे रगणादि नगणान्ताः सप्त-गणाः । सभ्येमम सभामध्ये । पक्षे भगणेन सहितम् ॥ ५ ॥ **विजयी भवत्विति** । स्वस्येति सर्वत्र संबध्यते । कमला रमा क्लीबे पद्मं च । एवमग्रेऽपि । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः ॥' इति सुधा । शरधिर्जलधिस्तूणीरश्च । '[illegible]' इति जगद्धरः । 'भङ्गस्तरङ्गभेदे च रुग्वि-शेषे पराजये । कौटिल्ये भयविच्छित्त्योः' इति हेमः । आत्मभूर्मदनो ब्रह्मा च । पद्मा रमा कमलं च पद्मम् । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले' इत्यमरः । 'वर्तुलं निस्तलं वृत्तं' इति च । 'चक्रः कोके पुमान्क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारो-पकरणास्त्रयोः ॥ जलावर्तेऽपि' इति मेदिनी । 'नन्दको हरिखड्गे च हर्षके' इति सुधा । मनोहरया संपदा भार्यया रमया च । 'श्रीर्वेषरचनाशोभासंपत्सरलशालिषु । वाणीलक्ष्मीत्रि-वर्गेषु विषे बिल्वेऽपि' इति रत्नमाला । कलानिधिर्विद्वांश्चन्द्रश्च । 'कलनाविद्ययोः (?) शिल्पे कालभेदांशमात्रयोः । चन्द्रस्य षोडशे भागे मूलवृद्धावलं स्त्रियाम् ॥ कला च' इति लिङ्गभट्टः । अनुरक्तोऽत्यनुरक्तः अतिशोणश्च । मुक्ता असंसारिणो मौक्तिकानि च । रक्ता अनुरक्ता नीला देवी यस्य सः, शोणकृष्णश्च । 'नेत्रे पुनर्गर्यापि रक्तनीले' इति भवभूतिः । 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु' इति सुधा । तिलकश्चित्रके वृक्षविशेषे च प्र-भावपि' इति रत्नमाला । असमसूताङ्गनाधिकस्पृहः नीलवर्णेनाधिककान्तिश्च । 'पुंस्युत्तं-साववतंसौ च कर्णपूरे च शेखरे' इत्यमरः । 'कलापो भूषणे बर्हे' इति च । 'तादात्म्यार्थे नि-

किं च, यश्चरणश्लाघ्यं भुजं ललितांसश्रियं वक्षःस्थलीं सर्वतोमुखजातशोभान्वितं पादं च वहति ।

अपि च, यः पादे रमास्पदं चक्षुः नितम्बे कल्याणगुणान्वितं नेत्रं वक्षसि विपुलनयनाभियोगं च धत्ते ।

अपि च, अथोदरशोभां च कण्ठे कंधरोल्लसितत्वं केशेषु कुन्तलसन्स्थितिं पाणौ महाशयाभिगमत्वं सर्वाङ्गे च धारयति ।

यं चाङ्गदोल्लसित सङ्गरचितशोभान्वितसूर्यसुतं रामं रामानुजं चाहुः ।

येन च शरेणेव बहुविदारणक्षमेण सुकविकाव्यबन्धेनेवापरुषाक्षरमैत्रीभाजा महावराहेणेव महीभुजाऽपरसङ्गेन मुमुदे प्रजा ।

- -

कारार्थे प्रावृषीयं मतः स्त्रिया' इति तत्त्वप्रकाशिका । सर्वत्र यथोचित लिङ्गव्यत्ययः । 'मानवा मौलिनो वर्णा देवाश्चरणाः पुनः' इति कविकल्पलता । **किं चेति ।** चरणत्वादश्लाघ्यमिति चमत्कारार्थः । तत्त्वार्थपक्षे तु चेति च्छेदः । रणो युद्धम् । एवमग्रेऽपि । असांश्रियम् । पक्षे ललिता सांश्रियमिति च च्छेदः । मनोज्ञा सलक्ष्मामित्यर्थः । सर्वतः सर्वत्र मुखवज्जाता उत्पन्ना या शोभा । पक्षे सर्वतोमुखजात नीरजम् । **अपि चेति ।** प्रेमास्पद नेत्रमिति चमत्कारार्थः । रत्नास्पद गङ्गेति तत्त्वार्थः । 'सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रेति गङ्गानामभेदः' इति श्रीभागवतम् । एवमग्रेऽपि । अत्र नेत्रवाचकबहुशब्दलाभः । 'नयनलोचनचक्षुषि नेत्र' इति जगद्धरः । विपुलनयना मा । 'पारिप्लवकमललोचनः' इति कादम्बरी । 'कथंचित्प्रयत्नः कमलनयनामा' इति पुष्पावतम्सवती । 'कल्याण हेम्नि मङ्गले' इति सुधा । **अपि चाथोदरेति ।** अथोति च्छेदः । उदरस्य शोभां कण्ठे कण्ठवर्तुलमितत्व केशेषु केशवत्समर्थानिस्थानि करे कराभिगमत्वमह इति चमत्कारः । तत्त्वार्थः—अथो इति च्छेदः । दरः शङ्खः । कंधरो मेघः । कमुदकम् । अव्ययमेतत् । कुन्त आयुधभेदः । आशयो मनः । 'कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यव्ययवर्गामरः । 'पञ्चशाखः शयः पाणिः' इत्यमरः । 'अथो अथ' इत्यमरः । 'आशयो मानसाधारयोरपि' इति कोषः । **यं चेति ।** अङ्गदस्तारेयः । सङ्गरो युद्धम् । चिता सवद्धा । सूर्यसुतः सुग्रीवः । पक्षे असितेति च्छेदः । विष्णुमित्यर्थः । 'अकारो ब्रह्मविष्ण्वीशकमठेष्वङ्गणे रणे' इत्येकाक्षरकोषः । 'अ इति ब्रह्म' इति श्रुतिः । 'अक्षराणामकारोऽस्मि' इति गीता । 'अक्षरः सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः' इति श्रीभाष्यम् । गदा कौमोदकी । सङ्गः समागमः । सुरतमिति यावत् । सूर्यसुता कालिन्द्याख्या कृष्णपत्नी । **येनेति ।** बहुविदेति रणक्षमेणेति पदद्वयम् । पक्षे एकमेव पदम् । एवमग्रेऽपि । बहुविदा बहुज्ञेन । पक्षे विदारण भेदनम् । अपरुषा, अपगतरोषेण । नाशरहितमित्रत्वभाजा । पक्षे अकोरवर्णघटनाभाजा । महीभुजा राज्ञा । ध्वर्थर-

यस्मै च माधवाय ललितलताङ्गीकरणयोग्याय उत्कलिकाभिरामा स-
ज्जालकोल्लसिता अनेककोषस्थितिरमणीयायोजना लताततिरिव रुक्मिण्यादि-
महिषीजनता न केवलं स्पृहयांबभूव, किं तु लसत्पीनपयोधरचक्ररुचये प्र-
द्युम्नोद्धवानुकूलाय अक्रूरभानुमुखोल्लसिताय तिरस्कृतकुजन्मने गजमल्लद-
र्शितविक्रमक्रमाय तथाविधो गोपबालाजनश्च ।

यस्माच्च बहुलयादवसंततिर्दवसंततिर्बहुलया चाभूत् ।

यस्य चाद्भुतकरश्रियं सदाशयो बहु मेने । श्रवांसि श्रुतयोगायन्ति ।
चेतोवृत्तिं सुमनस्ततयोऽभिनन्दन्ति ।

यस्य चामीकरोज्ज्वला भूपा गजाश्च । चापापकारिणी भ्रूलता मनोवृ-

सक्तेन । पक्षे भूदेवीबाहालिङ्गनस्वादाभिज्ञेन । **यस्मै चेति** । माधवो मधुकुलोत्पन्नो र-
मापतिर्वा । लताङ्गी वनिता । करणं नागादिबन्धः । उत्कलिका उत्कण्ठा । सज्जेति अ-
लकोल्लसितेति पदद्वयम् । अनेकेति च्छेदः । नैकेत्यर्थः । उषःस्थितिरमणीयायोजना प्रातः-
कालस्य या स्थितिः सद्भावः । उषःकाल एवेति यावत् । रमणीयमायोजनं सुरतं यस्याः
सा । अनेन पद्मिनीत्वमुक्तम् । उषसि सुरतप्रिया पद्मिनीति कामशास्त्रम् । 'चक्रे त्रिवि-
क्रमाभिधं करणम्' इति नागशास्त्रे । स्पृहायोगे चतुर्थीति । पक्षे माधवो वसन्तः ।
लतानामङ्गीकरणमङ्गीकारः । उत्कृष्टकोरकः सर्वार्चीनकोरकः । कोषः कोरकः । आयो-
जनं संबन्धः । 'क्षारकं जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । अत्र कोरकवा-
चकबहुशब्दलाभः । 'सुरत क्रीडा निधुवनमायोजनमाहुरर्थविदः' इति हारावली । 'कोशः
कोषः' इति द्विरूपः । 'कोशनिषदौ' इति गदसिंहाख्यविवेकः । 'कोषः स्वङ्गपिधाने स्यात्कु-
ड्मलेऽर्थौघदिव्ययोः' इति शान्ते पान्ते च लिङ्गाभट्टः । 'प्राप्तता जनता' इत्याद्यमरः । **किं
त्विति** । लसत्सजलमेघकदम्बकान्तये । पक्षे स्फुरत्पीनकुचचक्रवाककान्तिः । इति वि-
भक्तिव्यत्यासः । एवमग्रेऽपि । प्रद्युम्नः उद्धवः अक्रूरो भानुश्च यादवभेदः । पक्षे प्रद्युम्नो-
द्भवो मदनोत्सवः । अक्रूरभानुमुखं चन्द्रवदनम् । 'मुखशब्द आद्यर्थकः' इति सुधा । ह-
तनरकासुराय । पक्षे तिरस्कृतकुत्सितोत्पत्तिः । गजः कुवलयापीडः । मल्लश्चाणूरः । वि-
क्रमः पराक्रमः । क्रमो रीतिः । पक्षे गजश्रेष्ठवद्धंसनपादविक्षेपरीतिः । 'उद्धवस्तु स्यान्महे
कृष्णमन्त्रिणि' इति रत्नमाला । 'मुखं वदने मुख्ये ताम्रे छद्मनि' इति भागुरिः । **यस्मा-
दिति** । दवसंततिर्बहुलया । कदाचित्कृष्णो दावानलं पपाविति पुराणम् । पक्षे बहुला च
सा यादवसंततिश्च । **यस्य चेति** । करः श्रयश्च । श्रवः श्रुतिश्च । चेतो मनश्चेत्येकार्थत्र-
यमात्मनश्चित्तचमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु—अद्भुतकरी विस्मयकरी श्रीः संपत् । सदाशयः
सत्प्रवीणमनाः । श्रवांसि यशांसि श्रुतयो वेदाः । सुमनस्ततयो देवसमूहाः । **यस्य चा-
मीकरेति** । चामीकरं स्वर्णम् । पक्षे चेति च्छेदः । अमी प्रसिद्धाः । करः शुण्डादण्डः ।

त्तिश्च । चामरश्रीविराजिना कीर्तिः प्रजा च । चातुर्यान्विता द्विजाः शत्र-
वश्च । चमत्कृतिज्ञा मन्त्रिणः कवयश्च । चारुतोल्लसिताः स्वस्त्रीक्रीडाः प-
रस्त्रीक्रीडाश्च । चतुरङ्गलीलान्विताः कवित्कालक्षेपा रथाश्च । चराभिको-
ल्लसितं वार्तानिवेदनं चेतश्च । चाराभिकोल्लसितं मण्डलेश्वरकदम्बं चक्रं च ।
चापक्रीडा युधि यमुनायां च । चरणोत्पन्ना गङ्गा कीर्तिश्च । चपलालस-
माना स्त्रीकटाक्षततिः शत्रुश्रेणी च । चेलाकर्षणतत्पराः स्त्रीणां कामिनो
वर्षासु कर्षकाश्च । चकोरकानन्ददायी मुखचन्द्रः कुचश्च वनितानाम् ।
चपेटिका शत्रुमुखे चर्या च गुणानाम् । चेतः प्रमादरम्यः सर्वोऽपि
जनः कटाक्षश्च ।

यस्य स्मरविद्वेषी सुन्दरभावः प्रतापश्च । स्मरणश्लाघ्या द्विजा वीराश्च ।
स्मरतिमनोज्ञा वनिताजनता वियोगे भर्तारं सौन्दर्येण च । स्मरोचिताकाराः
पुरुषाः स्त्रियश्च । स्मार्ता आचाराः शत्रवश्च ।

एवमग्रेऽपि चेति च्छेदो ज्ञातव्यः । चापल्यापहारिणी समाना । 'चन्भूश्चोरः सुहृद्भार्गी
प्रत्यः कल्पः प्रभः समः । देशीयदेश्यदेशीयावमौपम्या इवादयः ॥' इति कल्पलता ।
पक्षे पापहारिणा नेत्यपापहारिणा । अमराणां श्रीरिव श्रीर्लक्ष्मीस्तया विराजिना । आतुर्यमातुर-
त्वम् । मत्कृतिर्मञ्जुत्वः । चारुता चारुत्वम् । पक्षे रुतोल्लसिता नेत्यरुतोल्लसिता । रुतं
ध्वनिः । यद्यपि । 'विरुतं वाशितं रुतम्' इत्यमरः । तथापि विशेषशब्दः सामान्यपरः ।
चतुरङ्गमिति लीलाभेदः । चराः वार्तावेदकाः । पक्षे राधिकाः । चाराः वार्तावेदकाः । पक्षे
अराश्चक्रधाराः । चक्रं सुदर्शनम् । चापो धनुः । अपां समूह आपम् । चरणः पादः ।
पक्षे रणो युद्धम् । चपलेति समानेति च्छेदः । 'लसमानतनवाशुकः' इति माघः । पक्षे प-
लाल तृणभेदः । 'कुर्यांगिव पलालकुलम्' इति पण्डितमाणः । चेलं वस्त्रम् । पक्षे इला भूः ।
चकोरः पक्षिभेदः । 'सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां' इति कुवलयानन्दे । पक्षे को-
रकः कोशः । चपेटिका 'तफ़ीक' इति महाराष्ट्राः । पक्षे चर्या कर्त्री गुणानां पेटिकेति
योजना । चेतो मनः । पक्षे इतः । मर्यादि यावत् । यस्य स्मरेति । स्मरविद्वेषी मदन-
समानः । पक्षे स्मरेति च्छेदः । रविसमानः । एवमग्रेऽपि स्मरेति च्छेदो ज्ञेयः । स्मरणं
स्मृतिः । पक्षे रण. । मनोज्ञा मनोहरा वनिताजनता कामसुहृः वियोगकाले भर्तारं स्म-
रति । 'विरहतनयां भूयः स्मरन्' इति भानुदत्तः । पक्षे वनिताजनता सौन्दर्येण रतिम-
नोज्ञा सुरतहृद्येति योजना । स्मरवदुचितो योग्य आकार आकृतिर्येषां ते । पक्षे रोचितः,
प्रकाशितः । 'रोचितावान्तराला' इति पदलसन्माला । स्मार्ताः स्मृत्युक्ताः । पक्षे आर्ताः ।

किं च, स्मरचितव्यथो वियुक्तस्त्रीजनः न मित्रजनः । स्मयशोभाभगे भटवर्गो न शत्रुवर्गः ।

यस्य च राष्ट्रे हरणोद्योगभ्रष्टाश्चोरा रिपुवीराश्च । हरागहृद्या चन्दनलिप्तकुचयुगी अभगपुटी च स्त्रीणाम् । हारावगुण्ठितकण्ठाः सुहृदः शत्रवश्च । हेलामत्ताः कामिनः कर्षकाश्च ।

यस्य तुरङ्गस्थानेऽश्वा वेश्याश्च नटन्ति । त्वरान्वितमश्वचक्रं चक्रं च । त्वचारुचितशोभं मृगकदम्बं शत्रुवृन्दं च । त्वङ्गदभङ्गशोभान्वितो मित्रभुजः शत्रुभुजश्च ।

यस्य रविहितशोभमप्यरविहितशोभं चक्रम् ।

किं च, गानं तानि । सदो वितानि । मण्डलान्यवितानि । हारि विहारि अविहारि च स्तनमण्डलं स्त्रीणाम् ।

यस्मिञ्शासति वसुमती गिरिविभ्रमा गजा इव द्विजाः समदा द्विजा इव गजाश्च । सुप्रतीकस्पृहणीयाः करिण्य इव तरुण्यः सार्वभौमयोग्यास्त-

स्मरेण चिता संवृद्धा व्यथा यस्य । पक्षे रचितव्यथो नेत्यर्थः । स्मयो गर्वः शोभा च तयोर्भंगे धारकः । पक्षे यशश्च भा च तयोर्भंगे नेत्यर्थः । यस्य च राष्ट्र इति । हरणमपहरणम् । पक्षे हरिन स्नेहः । रणः । हरस्यागः पर्वतः । 'माद्रितोयेऽपि गोशीर्षे स्तने रक्तं चन्दनम् । पाण्डुम मिलितावेतौ हेमाचलहिमाचलौ ॥' इति प्राञ्चः । पक्षे रागः शोणिमा । हारेणावगुण्ठितो वेष्टितः कण्ठो येषाम् । पक्षे आरावो ध्वनिः । दुःस्वेनेति शेषः । 'हेलालीलेत्यमी हावाः' इत्यमरः । पक्षे इला । यस्य तुरङ्गेति । तुरङ्गस्थानं मन्दुरा । पक्षे स्थिति स्नेहः । रङ्गस्थानं नाट्यस्थानम् । एवमग्रेऽपि । त्वरा वेगः । पक्षे अराश्चक्रभागः । त्वचा चर्मणा । पक्षे चारु च तदुचितशोभं च । पश्चात्समासः । त्वङ्गदभङ्गशोभा स्फुरदभङ्गशोभा । पक्षे अङ्गदं बाहुभूषणम् । यस्य च रवीति । रविः सूर्यः । हिता सदर्शी । अरा चक्रभागाः । इति परिहारः । विरोधस्तु शब्दतः । किं चेति । तानो नाम गानगुणभेदः । सदः सभाः । वितानमुल्लोचः । 'अस्मानागरं' इति महाराष्ट्राः । अवितानि रक्षितानि । मण्डलानि देशाः । इति परिहारः । अत्र तानि वितानि अवितानीति क्रमेण विरोधः शब्दतः । हारि मालायुक्तम् । विहारि पक्षिवन्मनोज्ञम् । 'हारि वल्गु' इत्यमरः । 'खगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ' इति बिल्हणः । अविः पर्वतस्तद्वन्मनोज्ञमिति परिहारः । विरोधपरम्परा शब्दतः । 'अवयः शैलमेषार्काः' इत्यमरः । यस्मिन्निति । गिरिवत्पर्वतवद्विभ्रमः शोभा येषां ते । 'विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः । पक्षे गिरीति सप्तमी । वाचि विषये भ्रमहीनाः । मदो हर्षो गर्वश्च । 'सुप्रतीको मेघालिङ्गः शुभाङ्गे

रण्य इव करिण्यश्च । कलमहिता वाणीव केदारश्रेणी बहुधान्यहृद्या केदारश्रेणीव वाणी । अधिकामिनसङ्गाः स्त्रियः पुरुषाश्च । अधिकवचस्स्थितिरम्या भटाः शुकाश्च । अधिकवल्लिताः शत्रवः स्त्रीकटाक्षाश्च । अधिकम्परहिता रणेभटाः सभासु वाचः ।

किं च, सिन्धुष्विवाधिकपोतविचारो गृहप्राङ्गणेषु वलभीविटङ्केषु च । महारण्येष्विवाधिककोकागमविलसनं कामिषु प्रमदवनेषु च । शत्रुरिवाधिकमल्यशोभाधरो वसन्ते वायुर्युवसु स्त्रीकटाक्षश्च । ग्रीष्मेष्विवाधिककाकोलदर्पहृतिर्विपर्वेष्वपि मृगयासु च । स्त्रीजननेवाधिकम्पाकामितश्रीरहिततनिः कविता च । पिका इवाधिकलालापा बालका विद्वांसश्च ।

किं च, अधिकपटोल्लसिता अधिकचोरीकृतशोभा अधिकोपचारविदग्धाः स्त्रियो न पुरुषाः ।

अद्भुतमेतत्—यदेते राजसचिवा बहुलरचितशोभां वहन्ति । तथाहि—लक्षोपकारमन्त्रविदो रक्षोपकारमन्त्रविदश्च । लक्षणप्रकारज्ञा रक्षणप्रकार-

दिग्गजे पुमान्' इति रत्नमाला । सार्वभौमो दिग्गजभेदो राजा च । कलमा धान्यभेदाः । पक्षे कला अव्यक्तमधुरा च सा महिता च पूजिता । अन्यहृद्या । पक्षे धान्यहृद्या । अधिकामिनसङ्गा अधिकाराश्रितगुरुताः । अनेन स्त्रीपरकानुराग उक्तः । पक्षे अधिकोऽमितः सङ्गो येषाम् । अनेन पुरुषाणां स्वस्त्रीनिरतत्वमुक्तम् । 'अधिकपयःश्रिय वहन्त्यः' इति माघप्रयोगात् अधिशब्दोऽधिकवाचकः । कलवचास्थितिः । पक्षे वचःस्थितिः । कर्वाल्लिता वल्लिताश्च । रम्परहिताः परिहताश्च । किं चेति । 'यानपात्रे शिशौ पोतः' इत्यमरः । पक्षे कपोतः पक्षिभेद इत्यर्थत्रयम् । विटङ्कः पारावतस्थानम् । अरण्यपक्षे कोकः वृकः । कामिपक्षे तु कोकागमः कामशास्त्रम् । प्रमदवनपक्षे तु कोकश्चक्रवाक इत्यर्थत्रयम् । एवमग्रेऽपि क्रमेणार्थः । यश्च सा च यशोभे । अधिक मलं पापं ययोस्ते अधिकमले । तादृशे च ते यशोभे च तयोर्धरः । पक्षे मलयः पर्वतभेदः । पक्षे कमलम् । 'कटाक्षाः संफुल्लकमलदलैकरूपरुचः' इत्याश्चर्यचम्पूः । अधिकेति श्लेषः । कोलः प्लवः । ग्रीष्मे जलाभावादिति भावः । पक्षे काकोलो विषभेदः । पक्षे कोलः पोत्री । पाका डिम्भाः । पुत्रवतीति भावः । पक्षे अधिकम्पेति च्छेदः । अधिककम्पेत्यर्थः । न विद्यते कामितश्रीर्यस्याः सा अकामितश्रीः । पक्षे पाको द्राक्षादिः । कलः अव्यक्तमधुरो ध्वनिः । पक्षे लालापं लालाजलबृन्दम् । पक्षे कला विद्या । किं चाधिकपटेति । पटो वस्त्रम् । पक्षे कपटच्छद्म । कचोरीकृता अङ्गीकृता शोभा याभिस्तास्तथोक्ताः । पक्षे चोरीकृतशोभाः । उपचारः । पक्षे कोपचारः क्रोधसंचारः । अद्भुतमिति । सचिवा मन्त्रिणः । बहु-ल-र-चितशोभाम् । लकाररेफयोः शोभामित्यर्थः । तथाहि तदेवोपपादयति—लक्षं शतसहस्रम् ।

ह्राश्च । लताङ्गीकृतप्रणया रताङ्गीकृतप्रणयाश्च । किं च, बहुललामान्विता बहुलरामान्विताश्च । बहुलमण्यालिङ्गितवक्षसः बहुरमण्यालिङ्गितवक्षसश्च । बहुलाज्योपभोगक्षमा बहुराज्योपभोगक्षमाश्च । बहुलचितशुभाचारा बहुरचितशुभाचाराश्च । बहुलसाहसोचिता बहुरसाहसोचिताश्च ।

किं च, सगदः कुमुदक एव । पुण्यजनद्वेषिणी कौमोदक्येव । नाभिजातः सनदेव । अप्रमदः सनत्कुमार एव । उग्रप्रियाः पशव एव । विषमदृष्टिः पशुपतिरेव ।

अपि च, मधुस्थितिः सरसिजेषु । मागधोल्लासः स्तुतिपाठसमये । रसभङ्गयुक्तत्वं तरङ्गिणीषु । कुप्रीतिर्महावराहस्य । कुमारिकाख्यातिः कन्यानाम् । कुमुदाकरत्वं सरसाम् । विषमहितता सर्पाणाम् । दुष्कीर्तिः कुल्यासु । दुर्बीजदर्शनं मन्त्रशास्त्रे । कुशासनग्राहित्वं तापसानाम् । सवितृद्वेषः सैंहिकेयस्य । मातृविरोधः शुम्भस्य ।

किं च, कुवेण्याख्या मत्स्याधान्या न वनितानाम् । विकचासङ्गो ग्रहाणां न यूनाम् । पराभवः संवत्सरेषु न सैन्यस्य ।

विनायकत्वं गरुडेभवक्त्रतथागतेष्वेव मुहुर्लुलास ।
सभासु सेनासु नितम्बिनीषु माणिक्यमालासु न वै बभूव ॥ ६ ॥

रक्षसामपकारः । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । लताङ्गी वनिता । किं चेति विच्छित्तिविषये सूचनार्थम् । ललाम भूषणम् । आज्यं घृतम् । चितः सबद्धः । रसः प्रेम । तेन हास्योचिता न । 'असमरसाहसोचित' इति वासवदत्ता । **किं च सगद इति** । सगदः सरोगः सकौमोदकीकश्च । कुमोदको विष्णुः । अत एव कौमोदकी विष्णुगदा । सनत् चतुर्मुखः । अत एव 'सनत्कुमारो वैधात्रः' । पशवः प्रमथाः । अत एव पशुपतिः शिवः । कुमोदकसनत्पशुपशब्दानामप्रसिद्धत्वात्तदर्थज्ञापनाय कौमोदकीसनत्कुमारपशुपतिशब्दास्तत्राग्रे प्रयुक्ताः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः । 'हंसगो द्रुहिणः सनत्' इति रभसः । 'पशुर्मृगादौ छगले प्रमथेषु पुमानयम्' इति च । **अपि चेति** । मधुर्दैत्यभेदः क्लीबे मकरन्दश्च । मागधो जरासंधः स्तुतिपाठकश्च । 'भङ्गस्तरङ्गभेदे च रुग्विशेषे' इत्यादि हैमः । कुः पृथ्वी । पक्षे 'पापकुत्सेषदर्थे कु' इत्यमरः । कुत्सितमारिका । कुत्सितमुदामाकरत्वम् । दुरिति दुर्गामन्त्रबीजाक्षरम् । 'दुर्गाबीजं च दुर्बीजं' इति तन्त्रसारे । कुशे कृतासनम् । 'जनकः सविता पिता' इति धनंजयः । मातरो ब्राह्म्याद्याः । विकचा विधवा । 'शुक्रे केतौ च विकचः' इति विश्वः । 'विनायकस्तार्क्ष्यविघ्नविशेषेषु गुरौ जिने' इति लिङ्गभट्टः ।

अपि च, सुमनःसु पतितद्विजः पूषा । उग्रकराभियोगभाक् कमलवर्गश्च । सच्चक्रशब्दवाच्येष्वरसंगतशोभमायुधं सूर्ययोगहृष्टं कोकमाहुः । कलोल्लसितेषु कलङ्की चन्द्रः पक्षपाती पिकश्च ।

किं च, श्रीमत्सरस्थितिः क्रीडोद्यानेषु कण्ठेषु च न लोकेषु । अलङ्कारोचितत्वं सीतायाः पद्यानां च न जनानाम् । सततमहीशमदो जलदकालः सर्पराजे न राजसु ।

किं च, अपदानि शत्रुवृन्दानि पद्यकदम्बं च । सत्पद्यानि कविनिकुरुम्बाणि शत्रुजालं च । अनुगतमृडानि योगिचक्राणि स्त्रीजातं च । पवित्राणि द्विजकुलानि शस्त्रं च । नालानि नालीवृन्दानि गजयूथं च । भानि नक्षत्राणि जनकदम्बं च ।

सत्सङ्गरहितभावं विषमहितत्वं च पल्लवरुचिं च ।
मन्ये सरसि रमण्यो जानन्त्याम्रद्रुजालेषु ॥ ७ ॥

किं बहुना,

विधुः संपदि चापेऽसौ सोमस्तारापतिर्गिरि ।
तस्मादस्मिन्महीपाले राजत्वं राजते सदा ॥ ८ ॥

'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । तथागतो जिनः । **अपि चेति ।** सुमनःसु विद्वत्सु देवेषु पुष्पेषु चेत्यर्थत्रयम् । पतितद्विजो भ्रष्टब्राह्मणो गतदन्तश्च । 'पूष्णश्चापातयद्दन्तान्कालिङ्गस्य यथा बलः' इति भागवतम् । उग्रकरः क्रूरबलिः सूर्यश्च । सच्चक्रं सज्जनवृन्दं समीचीनचक्रवाकश्चेत्यर्थद्वयम् । अरसंगतेति गतशोभमिति च च्छेदः । पक्षे अराणि चक्रभागाः । सूरिभिर्योगः । पक्षे सूर्यो हेलिः । कला विद्या चन्द्रस्य षोडशभागः कलौ ध्वनिभेदश्चेत्यर्थत्रयम् । लङ्कायां रोचितत्वं प्रकाशितत्वं कारा बन्धनगृहमित्यर्थत्रयम् । सतत मही भूमिस्तस्याः शमदः शान्तिप्रदः । पक्षे सततमिति च्छेदः । अहीशस्य मदो गर्वः । पक्षे महीशः पृथ्वीश इति गर्वः । **किं चेति ।** अपदानि स्थानरहितानि । पक्षे 'अपदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । तदस्यास्तीति तथोक्तम् । इत्येकवचनबहुवचनभेदः । एवमग्रेऽपि । पद्यं श्लोकः । पक्षे समीचीनेन पदा यानि यानयुक्तम् । मृडः शिवः । मृडानी पार्वती । पवित्राणि पावनानि । पक्षे पविवद्वज्रवत् त्राणि रक्षणयुक्तम् । 'नालं नाली पद्मदण्डे' इति सुधा । पक्षे आलानं गजबन्धनम् । विशृङ्खलमित्यर्थः । मत्तत्वात् । भानि भशब्दवाच्यानि । पक्षे भानम् । **सदिति ।** संगरः । विषं जलम् । पल्लवः किसलयः । पक्षे सङ्गः । विषमं निम्नोन्नतम् । पल्लवो विटः । **किं बहुनेति ।** विधुर्विष्णुः । सोमः

किं च,

> धनुर्विद्यावतां श्रेयाञ्ज्योतिषां योऽंशुमानिव ।
> यशसा यस्य भाति स्म द्वितारानाथवज्जगत् ॥ ९ ॥
> यस्य प्रकृतयो वश्या इन्द्रियाणीव चेतसः ।
> नयेन तस्य विद्येव शुशुभे तेन मेदिनी ॥ १० ॥
> पुरी यस्य जनैः पूर्णा जना गुणगणैरिव ।
> हया यस्य जवैर्युक्ताः सपक्षा इव मारुताः ॥ ११ ॥
> भूमेरकृष्टपच्यत्वाद्द्विषां निःशेषितत्वतः ।
> यस्मिन्राजनि जानीमो ज्याकृष्टिर्नैव विद्यते ॥ १२ ॥
> प्रजाभूत्यर्थमेवास्य भूतिश्चापकलत्रयोः ।
> संख्योल्लसन्तो जानन्ति तद्विग्रहसुलक्षणम् ॥ १३ ॥
> वेणी स्रोतो निशा रात्री रतिः कामनितम्बिनी ।
> रोहितं यद्रिपुस्त्रीणामृजु शक्रशरासनम् ॥ १४ ॥

किं च, यश्च सत्तिलकतया चित्रकामितसौन्दर्यः । सद्वलयभूषिततया विपुलकटकरचितपुंनागशोभान्वितः । गौराम्बरतया शुभ्रानन्तश्रीविराजितः ।

किं च, माधवतया वैशाखेडितः । अम्बिकानन्दनतया वैचित्रवीर्यः ।

शिवः । तारापतिर्गुरुः । राजत्वं भूपत्वमिति तत्त्वार्थः । चमत्कारार्थस्तु—राजा चन्द्रः । अत्र चन्द्रवाचकबहुशब्दलाभः । 'त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम्' इति श्रीभागवतम् । किं चेति । श्रेयान् श्रेष्ठः । द्विविधचन्द्रयुक्तः । प्रकृतयो मन्त्रिणः । अकृष्टपच्यत्वात्कर्षणं विना फलितत्वात् । 'अकृष्टपच्या तस्यासीत्सप्तद्वीपवती मही' इति भागवतम् । ज्या भूमिर्मौर्वी च । प्रजानां लोकानां भूतिः संपत् । पुत्राणामुत्पत्त्यर्थं च । संख्या ज्ञाने क्लीबे युद्धे च । 'विग्रहः समराङ्गयोः' इति धरणिः । वेणी प्रवाहः कचरचनाभेदश्च । निशा हरिद्रा । रतिः सुरतम् । रोहितं कुङ्कुमम् । अनेन रिपुस्त्रीणां वैधव्यमुक्तं भवति । तिलकचित्रकयोर्वलयकटकयोर्गौराम्बरशुभ्रानन्तयोरेकार्थकत्वात्कश्चिच्चमत्कारः । 'तिलकं बिन्दुचित्रकम्' इति ध्वनिमञ्जरी । पुंनागः पुरुषश्रेष्ठः । इति चमत्कारपक्षेऽर्थः । तत्त्वार्थस्तु—तिलकः श्रेष्ठोऽद्भुतापेक्षितसौन्दर्यः । सद्वलयः सज्जनवृन्दम् । कटो गजगण्डः । करः शुण्डादण्डः । चिता संपन्ना पुंनागशोभा तयान्वितः । गौराम्बरः पीतवासाः । उद्दीप्तापरिमितसंपच्छोभितः । 'शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः' इत्यमरः । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति च । **किं च, मा-**

निर्जरतया वैमानिकामितरूपः । सन्मालालंकृततया वैजयन्त्यूद्भूतिरुचिरः । सुमुखोऽपि वैमुख्यस्थितियुक् । सर्वसुहृदपि वैरोचितः । मैत्र्याधिकासक्तोऽपि वैराधिकामक्तः । वैकुण्ठोऽप्यागुणसंप्रदायज्ञः ।

अपि च, यस्य च पुरी अयोध्येव द्वारका । यत्र हि रामानुरक्ता उद्धवप्रणयिनः अक्रूरकर्मानुकूलाः सुमन्त्रोल्लसिताः सुयज्ञाभिरामा लसद्दशरथाः सुमित्रोपेता नित्यामिजनाः ।

यत्र च स्तननरुचिरो मेघ एव न स्त्रीजनः । मदनरुचिरवासुदेव एव न गजसंघः । कदनमञ्जुभटवर्ग एव न कुन्तलकलापः ।

किं च, भवनभूषणानि केतकदलानीव कलत्राणि ।

अपि च, क्वणनमञ्जुलापि न क्वणनमञ्जुला वीणा ।

कथं न सा स्वर्गादतिरिच्यते । यतः, यत्र स्वर्गे सदापथिघटितत्वम् ।

धवलयेति । माधवो वैशाख इत्यादिना स्फुरन्तीति चमत्कारः । तत्वार्थस्तु वै इति च्छेदः । शाखा वेदभेदाः । एवमग्रेऽपि आम्बिका धनराजमाना । नन्दनः पुत्रः । वैचित्रवीर्यो धृतराष्ट्रः । पक्षे—चित्रपराक्रमो जननीहर्षकश्च । 'नन्दनं वामनोद्याने सुते ना हर्षके त्रिषु' इति रत्नमाला । निर्जरः देवः । वैमानिका देवाः । पक्षे — गुवा मानाभः कामितसौन्दर्यः । वैजयन्ती माला । पक्षे—'रोहिण्यामर्धरात्रे च यदाकाला(ऽ)ष्टमी भवेत् । जयन्ती नाम सा' इति स्मृतिः । 'सर्वातिमस्मजननेषु भीतिः' इति लिङ्गभट्टः । वैमुख्यं विमुखत्वमिति विरोधः । वै इति च्छेदः । मुख्यास्थितिगुणीति परिहारः । 'यत्र चतुरंगोपशोभिताः सद्ग्रामा इव ग्रामाः' इति नलचम्पूप्रयोगः । 'मनोहरा वैश्रवणस्य लक्ष्मीः' इति भामिनीविलासः । 'न हिमानी निर्यादति' इति कविराक्षसः । 'हानिराप्रशान्तिः' इति विश्वगुणादर्शंकृत् । 'स हिमानीगिरिगस्थितः' इति वासवदत्ता । एवं पूर्वप्रयोगेषु चेति वै इति हीति हेतिपदविभागदर्शनादत्रापि चामीकरोज्ज्वला इत्यादिषु साधुत्वमङ्गीकार्यं सहृदयैः । **अपि चेति** । उद्धव उत्सवः । सुयज्ञ ऋषिभेदः । लसद्दशा रथा येषां ते । दशा अवस्था । **यत्र च स्तननरुचिर इति** । स्तननं गर्जनम् । पक्षे स्तनविषये न रुचिर इति न । रुचिर एवेत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः । 'रविरिव क्षणदानप्रियः' इति वासवदत्ताप्रयोगः । मदो गजदानोदकम् । कदनं युद्धम् । पक्षे—कदो मेघः । 'कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । 'स्तन मण्डलमाश्रित्य न सस्य वरयोषिताम् । कराकर्णयते गीत रमया सह रङ्गराट् ॥' इति प्राचः । तत्र हेकुरेति संबुद्धिः । **किं चेति** । भवो हरः । केतकानां शिवपूजार्हत्वं नास्तीति शैवागमः । **अपि चेति** । कणनक्वणनशब्दावेकार्थवाचकौ । 'क्वणः क्वणनमित्यपि' इत्यमरः । **कथमिति** । अपां समूह

महाकुलगिरिपक्षच्छेदके प्रभुता । कुमुदहितकारिण्याः करिण्या अनुपमाभिधानरमणीयता । वसन्तं माधवमसुमनसं प्राहुः । सदामलकविस्पष्टस्पर्धिनं गुरुमाहुः । सदाशक्रयशोभां वहति देवगणः । कृशानुभावमङ्गीचकाराग्निः । वैवस्वतं यमदेवमाहुः । वरुणस्तु न विप्रचेताः । अलीकदृष्टिः शिवः । कुबेरस्तु गुह्यकामितप्रणयः । किं बहुना, स्वः पुरंदरं वहतीति लोकापवादः ।

अलमतिविस्तरेण । यश्च,

सुरवरदः सुरवरदः सकलः सकलो बली बली मतनम् ।
ललितप्रमदो ललितप्रमदः सरसश्च सरसश्च ॥ १५ ॥

पादे यस्य हि मालती कुवलयं यस्योदरे राजते
वक्षोलंकरणं तनोति कमला वामोऽपि कौशाल्यं ।
कुन्दश्रीः कुमुदोल्लसच्च भवनद्वारोपशल्यं सदा
जीयात्सत्सुमनोभिरामचरितः श्रीकृष्णकल्पद्रुमः ॥ १६ ॥

आपम् । स्वर्गे जलाभाव इति भावः । 'महापायमसुद्राय' इति विश्वगुणादर्शकृत् । महदापं जलवृन्दं यत्र तस्मै इत्यर्थः । इति स्वर्गनिन्दापक्षेऽर्थः । तत्त्वार्थस्तु—पवित्रम । आकुलगिरीति च्छेदः । व्याकुलत्वाचार्यर्थः । पक्षो मित्रम् । पक्षे—कुलगिरयो हिमवदादयः । पक्षौ गरुत । कुमुद्रमनोपः । तस्या अहितकारिणी । सशब्दोऽत्र भौमस्योपलक्षकः । मार्गाश्चलन्तीतिवत् । शक्यसंबन्धो लक्षणा । पक्षे—कुमुदो दिग्गजभेदः । अनुपमा तत्पत्नी । वसन्तं स्थितम् । माधवं नारायणम् । असुमनसं देवभिन्नम् । पक्षे—ऋतुभेदं जातीपुष्परहितम् । अमलकेन स्पर्धायुक्तं महान्तम् । पक्षे—अमलः कविः शुक्रः । गुरुर्धिषणः । संदंशः (?) । दाशाः कैवर्ताः । कयः विक्रयः । पक्षे—शक्र इन्द्रः । कृशप्रभावम् । पक्षे—अग्नित्वम् । य अदेवम् । न विद्यते विप्रेषु चेतो यस्य सः । न सः मासः । पक्षे प्रचेता नेति विप्रचेताः तादृशो नेति न विप्रचेताः । प्रचेता एवेत्यर्थः । विरभाववाची । अलीकदृष्टिरसत्यज्ञानः फालनेत्रश्च । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने' इत्यमरः । 'अलीकमनृत प्रोक्तं ललाटाप्रिययोरपि' इति लिङ्गभट्टः । स्वःपुरमित्येकमेव पदम् । दर भयम् । पक्षे—स्वरिति च्छेदः । सुरवरदेति । सुराणां वरदः । शोभनो रवो रदाश्च यस्य । सविद्यः पूर्णश्च । बलवान् बलभद्रश्च । मनोज्ञश्रीकः । ललितं हावभेदस्तेन प्रकृष्टसंतोषः । सम्पृक्तारः सभूमिश्च । पादे यस्येति । मालती गङ्गा । कुमुदो वैकुण्ठद्वारपालभेदः । उपशल्यं प्रान्तस्थानम् । यद्यपि 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरस्तथापि विशेषशब्दोऽत्र सामान्यपरः । अत्र पुष्पवाच-

यस्य च पञ्चधारातिभयंकरमपि महत्त्वधारातिभयंकरमश्ववृन्दम् । अ-स्त्वेतत् । स हि कदाचिन्निरन्तसुखानुभवकुण्ठेतरमहिम्नि वैकुण्ठे वनितासु न चरमया रमया रममाणो धरणितलशोभादिदृक्षया तत्र तत्र पर्यटन्नेकाकी कस्मिंश्चित्प्रदेशे खड्गचक्रशरासनशिलीमुखोद्भासितं मत्तसारङ्ग-हरिर्वृकशोभितमनेकभूदारकुलसेव्यमानपादं महाराजमिवाशेषभूभृदुत्तंसं कंचन पर्वतं ददर्श ।

स एव हि वरचक्षुःश्रवणनिर्जरकन्यकाविहारभूमेर्विश्वाधिकां का-ञ्चनश्रियं वहतो धराधरस्थानि गतस्य गौरश्रुतेरगराजस्यापत्यं नागराज-स्यांशावतारः शेषाचलो नाम । यश्च गिरीशोऽपि चन्द्रस्वरूपः । तुङ्गभ-द्राकृतिरपि शतद्रुशोभितः ।

अथ चैनमालोकयतस्तस्य चेतसि चिन्ता समजनि । किमयं विन्ध्यो भ-वेत् । नहि नहि । स हि करीरजातनिरस्कृतमहिमा । अयं पुनः स्वपादैकदेशा-श्रयवर्धितकरीरजातः । नापि मेरुः । स च सुराक्रीडम् । नापि महेन्द्राद्रिः ।

रूषहृशब्दलाभः । **यस्येति** । पञ्च धारा अश्वगतिभेदः । 'गतयोऽमूः पञ्च धाराः' इत्य-मरः । महत्त्वधेति च्छेदः । अरातिः शत्रुरिति परिहारः । विरोधस्तु सुगमः । **स हि कदाचिदिति** । न चरमया अपश्चिमया । श्रेष्ठयेति यावत् । खड्गादिचतुष्टयमायुध-भेदः । पक्षे—खड्गमृगः । कोकः । शरभः । असनवृक्षः । भृङ्गाः । गजाश्वस्यन्दनम् । पक्षे—गजसिंहसर्पाः । भूदारा येषां ते राजानः । पक्षे—'कोलो भूदार इत्यपि' इत्यमरः । 'पादा मूलांशुतुर्यांशाङ्घ्रिषु प्रत्यन्तपर्वताः' इति हैमः । 'भूभृद्भूमिधरे नृपे' इत्यमरः । **स एवेति** । अगनागरिति शब्दतो विरोधः । पर्वतः सर्प इति परिहारः । शेषांशो मेरुपुत्रो वेङ्कटाद्रिरिति पुराणम् । उत्तमश्रवकर्णदेवकन्याविहरणयोग्यक्षोणीकः । पक्षे—उत्तमसर्पदेवकुमारीसुरतस्थानम् । 'भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे' इति हलः । 'कन्या नार्यां कुमार्यां च' इति हैमः । सुवर्णसंपदम् । पक्षे अनिर्वाच्यविषयाम् । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इत्य-मरः । **यश्चेति** । शिवः सुधांशुरिति विरोधः । पर्वतश्रेष्ठः स्वर्णस्वरूप इति परिहारः । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्यसुधांशुस्वर्णवारिषु' इति सुधा । उत्तुङ्गमङ्गलाकृतिवृक्षशतशोभित इति परिहारः । द्वे नद्याविति विरोधः । **अथ चैनमिति** । करीरजातः अगस्त्यः । क्लीबे वृक्षभेदवृन्दानीति तत्त्वार्थः । चमत्कारस्तु शब्दत एव । 'करीरस्तरुभेदे स्याद्घटे वंशाङ्कुरे-ऽपि च' इति लिङ्गाभट्टः । सुराणां मद्यानामिति निन्दा । देवानामिति तत्त्वार्थः । 'हेयमा-क्रीडमुद्यानम्' इत्यमरमाला । पशुभेद इति निन्दा । परशुराम इति तत्त्वार्थः । अ-

स ह्येकरामाश्रयः । अथ वा सोऽयमेव भवेत् । शेषमारुतविवादेन भूतलं प्राप्तः दिव्यभोगिकुलप्रणयिनः कलधौतरूपस्य 'रत्नसानोरपत्यं सर्पराजस्यांशावतारो भगवान्भुजंगाद्रिः । भवतु यो वा को वा । अवगाह्य पश्यामीति ।

ततश्च तथा कृत्वा सानुगोऽप्येकाकी सुपादोरुनितम्बमध्यदेशोल्लसन्नाभिशोभां सुललितकर्णनेत्रां शिखरमनोज्ञदन्तावलीविराजितां कुन्तलसत्केतकसुमां पुंनागस्पृहणीयां पर्वतैकदेशस्थलीं तत्र कांचन वनदेवतां चापश्यत् ।

अथ तया वनदेवतया देव, अयमद्भुतनिदानं पर्वतेन्द्रः । यतोऽस्य मनोजवसत्त्वम् । तथाहि—अत्रेदं नन्दनं वनम् । यत्र समन्दारानन्दमनुभवति जनः प्राप्नोति च संतानसुखम् महाकल्पलताङ्गीकरणबद्धस्पृहश्च ।

यथेति । भोगिनो विलासिनः । पक्षे सर्पाः । 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । 'कलधौतं रूप्यहेम्नोः' इत्यमरः । **ततश्चेति** । अनुगा भृत्या इति विरोधः । 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर इति परिहारः । प्रत्यन्तपर्वतः । उत्कृष्टकटकः । अन्तरस्थानम् । मृगभेदः । पक्षे—चरणम् । उरुः । कटिपश्चाद्भागः । वलग्नप्रदेशः । अवयवभेद इति । 'नितम्बः पश्चिमश्रोणिभागेऽद्रिकटके कटौ' इति शब्दार्णवः । 'स्यान्मध्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः । कर्णो मृगभेदः । नेत्रं तरुमूलम् । पक्षे—स्पष्टोऽर्थः । शिखरमग्रभागः । दन्ताः सानूनि । पक्षे—रत्नवन्मनोज्ञदन्तपङ्क्तिशोभिताम् । 'शिखरं पुलकाग्रयोः । पक्वदाडिमबीजे च माणिक्यशकलेऽपि च' इति हेमः । 'दन्तो गिरिनितम्बे च दशने सानुनि स्मृतः' इति विश्वः । 'श्रुतिमुक्ताः शिखरोपमा बभुः' इति भानुदत्तः । कुन्त आयुधभेदः । पक्षे—कुन्तलाः केशाः । 'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नृपश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमान्तरे ॥' इति सुधा । **अथ तयेति** । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । 'मनोजवसः पितृसंनिभः' इत्यमरः । 'प्राप सर्वगुणैर्मनोजवसतां प्रासूत नक्तंचरी' इत्यनन्तभट्टः । शेषांशत्वेऽस्य मेरुपुत्रत्वान्मेरुसमान इति भावः । अत्र गिरौ । नन्दनं हर्षकम् । मेरुपक्षे—वासवोद्यानम् । मेरौ नन्दनवनमस्तीत्यार्याः । 'रम्या मेरुचिराश्रया । नन्दनोद्यानमालेव स्वर्लोकालोच्यतां कथा ॥' इति नलचम्पूः । यत्र वने । समं सविषमं यथा तथा । दारानन्दं भार्यानन्दम् । पक्षे—स इति च्छेदः । स प्रसिद्धो जनः । मन्दारानन्दम् । एवमग्रेऽपि । सतान संततिः । पक्षे—वृक्षभेदः । महानाकल्पो वेषो यस्याः सा महाकल्पा । तादृशी च सा लताङ्गी वनिता चेति कर्मधारयः । तस्याः करणानि नानाविधबन्धास्तेषु बद्धस्पृह इति जनस्य विशेषणम् । पक्षे—महती या कल्पलता तस्या अङ्गीकरणम् । लसच्च तद्द्विपारिजातं सिहचन्दनम् । पक्षे—लसन् विः पक्षी यस्य स लसद्विः तादृशो यः पारिजातः । हरिचन्दनं गोशीर्षं तरुभेदः ।

लसद्विपारिजातं हरिचन्दनं च पश्य। किं च, सदाखण्डलसद्विचारश्च ल-सति। सदामरालीसंचारश्च राजते। ललिताप्सरसां गणश्च शोभते।

अपि चायं कश्चिद्धातुरागरञ्जिताम्बरो मस्करी दर्भासनभूषितः परि-गतमुनिगणो निकटशोभमानकरीरो निरुद्धाशावकाशोऽनुकरोति सन्या-सिनः। कश्चित्सनारदः पर्वतत्वं सफलयति। कश्चित्कौशिकमदनार्कसोम-शिखिवरुणावामनतया स्वर्ग इवोपलक्ष्यते।

(किंचिद्विहस्य।) देव, इतः पश्य। अत्र हरिपतिर्गजं विदारयति। शरभः केसरिणं बाधते। ऋक्षस्त्रासितलक्ष्मणः। रामो नलं भक्षयति। नीलो गवयश्चोन्मूलितरम्भः पनसमपि भङ्क्तुमिच्छति।

अनन्तशाखोल्लसितागमश्रीन्यङ्कुव्रजाराधितपाददेशः।
नानाद्विजालापमनोहरोऽयमाचार्यलीलां विवृणोति शैलः॥ १७॥

इन्द्राणीरुचिरनगाप्सरोभिरामो ज्ञातैरावतवरकुम्भरम्यलक्ष्मीः।
सोऽयं निर्जरवनिताविहारभूमिः शैलेशः प्रथयति पाकशासनत्वम्॥१८॥

'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः' इत्यमरः। **किं चेति**। आखण्डलसत्पक्षिसं-चारः। पक्षे—आखण्डल इन्द्रः। सर्माचारविचारा मराली हंसी। पक्षे अमरगणामालिः। ललिताप्सरसां मनोज्ञजलजलाशयानाम्। पक्षे—सुरवनितानाम। **अपि चायमिति**। 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' इत्यमरः। मस्करी वेणुयुक्तः। दर्भस्तृणभेदः। असनः करी-रश्च। पक्षे—करीरः कलशः। 'मुनिर्वर्तावृदावर्ताप्रयाल्लागस्त्यकिंशुके' इति विश्वः। 'आशा दिगभिलाषयोः' इति च। 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' इति कादम्बरी। ना-रदो मेघ इति तत्त्वार्थः। द्वावपि ऋषिभेदाविति चमत्कारः। 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्रा-हिषु कौशिकः' इत्यमरः। 'मदनः स्मरवृक्षयोः'। 'वरुणस्तरुभेदे स्यात्प्रतीचीपतिसूर्ययोः' इति विश्वः। 'शिखिनौ वह्निबर्हिणौ' इत्यमरः। 'सोमो मनोहरे चन्द्रे' इत्युत्तरतन्त्रम्। **किंचिद्विहस्येति**। ऋक्षो जाम्बवान्। रामो लक्ष्मणश्च प्रसिद्धः। अन्ये हरिपत्यादयो नव सुग्रीवादिकपिभेदाः। इति हसने हेतुः। तत्त्वार्थस्तु—मृगपशुपक्षिवृक्षभेदाः। नलं तृणभेदः। 'नलादयस्तृणम्' इत्यमरः। नील इति गवयविशेषणम्। **अनन्तेति**। शाखा वृक्षावयवाः। अगमो वृक्षः। पक्षे वेदाः। आगमः पुराणम्। 'न्यङ्कुर्गुरुकुलस्थायिशिष्ये साने मुनौ मृगे' इति रत्नमाला। 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः। **इन्द्राणीति**। इन्द्राणी वृक्षभेदश्च रुचिरनगजलजलाशयाश्चेति द्वन्द्वः। तैरभिरामः। 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे, नारङ्गे, लकुचद्रुमे। नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्पक्षेदयोः स्त्रियाम्॥ नपुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घ-

किं च,

मुहितमिलिन्दा बहुलमरन्दा परिमलपुञ्जाकलितकरञ्जा।
इह नृप मल्लीव्रततिमतल्ली निबिडितपञ्जा कुसुमविचित्रा॥ १९॥

(साश्चर्यम्।) इत उत्तरतो देहि दृष्टिम्। मधुरावन्यां कृष्णेनेव वन्यां कृष्णवर्त्मना क्रीडितं भवेत्। यतोऽयं पर्वतैकदेशो हीनबको नष्टहंसो मृदितमृगाल उत्सन्नबाणो दग्धभूमिजभ्रामितगजमल्लः।

दलन्मल्लिकाजालनिर्यन्निर्यन्मरन्दद्रवामारमत्तालिगीतम्।
ममाकर्णयद्भिः कुरङ्गैर्द्विपारिं विलोक्यापि नो भूभुजंग प्रयातम्॥२०॥

इतः पुरस्ताद्भारतसमर इव धनंजयोल्लासो दृश्यते। तथा हि विपक्षीभूय शकुनिर्नश्यति। द्रोणोऽपि मृदितपक्षः। भीष्मोऽयमुलूकोऽपि ग्रस्तः। अत्रात्र पलायितं शल्येन। कर्णोऽपि दग्धः। एकाकिना धार्तराष्ट्रेणोत्पतितम्। अत्रात्र शरासनानां भङ्गः। शिलीमुखाश्च्युतलक्ष्याः संचरन्ति। सर्व एते भूभृतं खेदयन्ति।

क्रीडत्कीरां नीलतमालां वनलक्ष्मीं
शङ्काश्माढ्ये सानुनि जातां गजवृन्दैः।
दृष्ट्वाक्रान्तां विस्तृतपक्षो घनबुद्ध्या
नृत्यति पक्षी मत्तमयूराभिध एषः॥ २१॥

शगमने।' इति सुधा। 'कुम्भस्तु कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यासुते घटे। राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भाख्यकृति गुग्गुली॥' इति विश्वः। **स्वहितेति**। परिमलपुञ्जेनाकलितः संबद्धः करञ्जो वृक्षभेदो यस्याः। कुसुमविचित्रावृत्तमेतत्। **साश्चर्यमिति**। भूमिजो वृक्षः। पक्षे—बकादयो दैत्यभेदाः। गजः कुवलयापीडः। मल्लश्चाणूरश्च। **दलदिति**। हे भूभुजंग भूपते। भुजंगप्रयातवृत्तमेतत्। **इतः पुरस्तादिति**। आचार्यान्तरमानेषु काकोलो द्रोण उच्यते। द्रोणः स्याद्देशभेदेऽपि' इति लिङ्गभट्टः। 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती। 'उलूकः कुरुभेदेऽपि पेचके जम्भभेदिनि' इति विश्वः। 'धार्तराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात्पक्षिक्षत्रियभेदयोरपि' इति रभसः। 'मधुव्रते खगे बाणे शिलीमुखः' इति लिङ्गभट्टः। अन्ये पक्षिमृगवृक्षभेदाः। पक्षे योधभेदाः। तदन्यत्सुगमम्॥ **क्रीडत्कीरामिति**। हरिन्नीलवर्णयोर्व्यामिश्रोक्तिरिति कविसमयः। 'वंशकरीरनीलैः' इति कालिदासः (माघः)। 'राम दूर्वादलश्यामं' इति च। 'कार्ष्ण्यैक्यं हरितकृष्णयोः' इति क-

किं बहुना।

फालवत्तिलकोल्लासी रम्भारम्यश्च रूपवत्।
नेत्रवत्कमलानन्दी कान्तानां पन्नगाचलः॥ २१॥

क्वचिच्च तालाधिकसुन्दरश्रीः क्वचिच्च कुम्भोन्नतचारुलक्ष्मीः।
क्वचिच्च पीनोच्चकरीरसंपच्छेपाचलोऽयं कुचवन्मृगाक्ष्याः॥ २२॥

इति सादरमुद्दिश्यमानानि वस्तून्यवेक्षमाणः कस्मिन्प्रदेशे अगस्त्यभया-द्विलीनमिव सागरं सिन्धुनिर्माणमभ्यस्यतो विश्वस्त्रष्टुरुच्चावलीव हरिणा क-ल्पितम् अभिनवसमुद्रनिर्माणममय इव विधेः पुराणानेकपारावारप्रक्षेप-स्थानं विश्वकर्मविनिर्मितसुजनहृदयनिर्मलानेकस्फटिकसोपानावलीप्रतिबिम्बि-तसुरभिलमरन्दधाराकलितललितविमकुसुमसौरभ्यलुभ्यन्मधुकरनिकरमञ्जु-गुञ्जितममाकर्णनविवशान्तरङ्गकुरङ्गशावकमारणेच्छानिपतद्विफलीभवदुड्डी-नसहस्रमन्दाक्षमुद्रितमत्तशार्दूलं जलार्द्रविशदवसनान्तरितप्रस्फुटोपलक्ष्यमा-णपीनोच्चकुचकलशसंजातमत्तमातङ्गकुम्भयुगलभ्रमजनितविदारणस्पृहागतक-ण्ठीरवकिशोरकभयाधीरमज्जद्वनदेवनानिकरं देवार्चनकुसुमावचयासक्तबाल्या-वधिबद्धब्रह्मचर्यव्रतदृगीकृतमदनसाम्यासमुनिकुमारकनखाङ्कुरक्षतजनित-सीत्कारानुमीयमाननजलविहारपरवशजलमानुषीजनवदनपद्मभेदं तटनिकटा-वटस्थलीनिलीनजृम्भमाणपुंभावलीलाविवशविद्याधरवररमणीमणीसमृणमणित-श्रवणजनितकपोतपोतकण्ठागवभ्रमभ्राम्यच्छौङ्केयशतसंकुलं वराहवनितादत्तगाढाङ्कपालीदोहदप्रफुल्लबालकुरबकवनीपरिगततटैकदेशं कामिनमिवो-त्कलिकासहस्रमर्जुनमिव सिन्धुराजपरिपन्थिनं ललनाहस्तमिव विलसदूर्मि-

---

विकल्पलता। मत्तमयूरनृत्तम्। फालवदिति। तिलको रम्भा च वृक्षभेदः। कमलो मृगः। क्वचिच्चेति। तालादित्रयं वृक्षभेदः। पक्षे इभाङ्गं कलश इति। क्वचित्प्र-देशा इति। उच्चावली उपरितना पङ्क्तिः यां विलोक्याधो बाला लिखन्ति। विशदं धवलम्। अवटो गर्तः। 'तिलच्छन्दस्तु शौङ्केयो विहंगारातिरित्यपि' इति वैजयन्ती। अङ्कपाली आलिङ्गनम्। दोहदमुपचा(च)यकरणोपायः। कुरबको वृक्षभेदः। 'उत्कण्ठा-यामुत्कलिका सैव हेलातरङ्गयोः' इति रत्नमाला। 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः। परिपन्थी समानः। पक्षे शत्रुः। 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा' इत्यमरः। ऊ-र्मिरेवोर्मिका। पक्षे 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः। आवर्तोऽश्वलक्षणव्यञ्जकचिह्नभेदः।

कायकं उच्चैःश्रवसमिव शुभावर्तहृद्यं साकेतदेशमिवोर्मिलास्यदर्शनमुदित-
लक्ष्मणं राज्याभिषेककालमिव पुण्डरीकच्छायानिषण्णकलहंसं कालियनाग-
मिव कृष्णवेणीसमं कलशपारावारमिव जलैकदेशसुखसुप्तचक्रिणं जनितपद्मं
च दृष्टमातङ्गकुलविहारमपि शुद्धं सपङ्कजातमपि निष्पङ्कजातं जडाशय-
मपि नवरसोल्लसितं स्वामिपुष्करिणीति विश्वविख्यातं कमपि कासारमप-
श्यत्।

अथ तदवलोकनाद्विगतपरिभ्रमणायासः क्षणं विश्रम्य हंस इव केवलं
क्षीरमयमाहारमुपकल्प्य माध्व इव सद्वातागममभिनन्दंस्तत्तीर एव नक्ष-
त्रगणस्येव संबद्धमूलस्य शिवचन्द्रस्येव सदाबालस्य भागवतस्येव विलस-
दनेकस्कन्धस्य सुजनस्येव सफलजन्मनः गरुडस्येव सुपर्णस्य चिञ्चातरो-
रधःप्रदेशे पातालगतागतमार्गमिव वसुंधरानाभिमिव किमपि वल्मीकमवा-
लोकयत्। अचिन्तयच्च—इदमस्माकमावासस्थली भवेत्। यतो निकट एवेयं
पुष्करिणी घनरसमयी वनितेव सुखयति सफलितस्वापा च। अयं वृक्षो-

ऊर्मीणां लास्यम्। पक्षे ऊर्मिला सौमित्रिभार्या। 'स्यात्साकेतमयोध्यायाम्' इत्यमरः। 'लक्ष्मणा
स्त्रौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति। रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्॥' इति
सुधा। 'पुण्डरीकं सितच्छत्रे कुष्ठभेदे सिताम्बुजे। ना त्वग्नौ गन्धिजन्तौ व्याघ्रे दिग्गजे…
अरज्वरे॥' इति रत्नमाला। 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति सुधा। कृष्ण-
वेणी नदीभेदः। 'स्वामिपुष्करिणी चैव चन्द्रपुष्करिणी तथा। कृष्णवेणी समा' इति
नदीतारतम्ये। पक्षे कृष्णा या वेणी कचरचनाभेदः। अमृतकलशोत्पत्तिहेतुत्वात्कलशपा-
रावारः क्षीराब्धिः। 'चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति हैमः। 'पद्मोऽस्त्री
पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे। ना नागे स्त्री पुंजकाश्वाचार्वोटीपन्नगीषु च॥' इति
सुधा। 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी। पङ्कजातं कमलं कर्दमसमूहश्चेति परिहारः।
'आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति सुधा। डलयोरभेदः। **अथेति**। 'क्षीरं
दुग्धे जले' इति सुधा। वातागमो मध्वशास्त्रम्। **तत्तीर एवेति**। 'आदौ शिफायां
नक्षत्रे मूले कुञ्जसमीपयोः' इति लिङ्गभट्टः। आबालं आलवालम्। पक्षे बाल एककला-
त्मकः। स्कन्धाः स्थूलशाखाः। पक्षे विच्छित्तिविशेषाः। **इदमस्माकमिति**। घन-
रसो निरन्तरप्रीतिः। अपां समूह आपं शोभनं च तदापं च स्वापम्। पक्षे 'मेघपुष्पं
घनरसः' इत्यमरः। स्वापः स्वपनम्। 'प्रियतमया सह सुप्तं सुप्तं' इति चतुराणां समयः।

ऽपि कुटुम्बीव सार्थकितसुतरुतल्लोषयति द्विजाश्रयश्च । इयं कल्याणी गगनगङ्गा निवसत्यविदूरे सखीवानुकूलितकमला धराभियोगहृद्या च । एते पक्षिणोऽपि ऋषिगणा इव पुराणागमप्रणयिनः खेदमपनयन्ति सकलकलाश्च । एष भगवान् क्रोडरूपी हरिरत्रैव निवसति । नूनमयं कलितधराधररुचिरेनां महीं क्षणमपि न विमुञ्चति । इत्येवमालोच्य वासमकरोत् ।

ततश्च गतेषु केषुचिद्दिवसेषु कदाचिद्वामलूरविवरान्निर्गत्य कचिद्वनोद्देशे यास्यन् क्रोधजातितया नारायणावतारतया च भूदारं जङ्गममिव रजनाद्रिं मूर्तिमन्तमिव रौद्ररसं जनकमिव शेषाचलस्य घोरघूघ्युघुरघुरुस्वनेन कण्ठारावेण हसन्तमिव पुष्करावर्तं स्मरन्तमिवाद्यापि हिरण्याक्षयुद्धसंरम्भस्य भगवन्तं कुहनावराहमद्राक्षीत् ।

तदनु अनिमिषलोचनलोभनीयश्रीलक्ष्मत्क्रोडाकृतिनिर्गौरपयोधरराजमानदिव्यकान्तिरचलानन्दहेतुरयं जगत्स्वष्टुर्नामाविवरालब्धजन्मा स्तब्धरोमा इयं देवी धरा च । भवतु । दिष्ट्या दृष्टिमार्गमगमदेतन्मिथुनम् । तदेतत्प्रणामविपर्यीकरोमि । इयं सरलता मद्गुणानां सेयमम्लानता पुष्पाणामविकृतिः क्षीरस्य मणेरकाठिन्यं निधुवनस्यावमानं लक्ष्म्या अचाञ्चल्यं विदुषाममात्सर्यं तपसो निष्कामता मैत्र्या निर्व्याजता स्त्रीणां योग्यसमागमः सुकवेः श्लेषकाव्यरचनावैदग्ध्यं सकलजनश्लाघनीया भवतीति निश्चित्य यावत्तथा कर्तुमिच्छति तावद्वराहदेवोऽपि दूरान्निरीक्ष्य हंहो पुरत एव श्रीनिवास इव लक्ष्यते । अये अधररसविनिर्जितनवसुधे वसुधे त्वमपि विचारय । तव

प्राचुर्यार्थे मयट् । सुतरुता शोभनवृक्षत्वम् । पक्षे सुताना रुतं ध्वनिः । कमलं जलम् । धरः पर्वतः । श्रीः श्रीभदेवी च । पुराणागमः । अनभिनववृक्षः । कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । पक्षे भागवतादि पुराणम् । पञ्चरात्रादय आगमाः । कला विद्या । धराधरः पर्वत इति तत्त्वार्थः । भूदेव्यधरोष्ठस्वाद इति चमत्कारः । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । घरट्ट धान्यपिष्टीकरणसाधनभेदः । सपत्नः समानः । पुष्करावर्तो मेघभेदः । तदन्विति । 'सुरमत्स्यावनिमिषौ' इत्यमरः । 'न ना क्रोडं भुजान्तरम्' इति च । 'अचलानन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा' इति च । पक्षे स्थिरानन्दः । 'स्तब्धरोमा क्रोडो भूदारः' इत्यमरः । भवन्विति । मिथुनं युग्मम् । 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमरः । 'सुरतक्रीडा निधुवनमायोजनमाहुरर्थविदः' इति हारावली । तव कुचाभो-

कुचाभोगेनेव चक्रहृद्येन करेण चन्द्राचलसौन्दर्यहरेण मुखेन सरलतामनोज्ञेन चरितेन मदाश्लिष्टेन लोचनयुगलेन सर्वभूभृद्दर्पहारकेण प्रतापेन राजमानो राजमानहारिवदने वद नेता तवायं श्रियो न वेति सभुजाचालनं कुचविकृतगोत्रया गोत्रया सह संलपन् फुल्लपङ्कजनयनो द्रुतमागत्य पादयोर्नमन्तं स्वेन समं तं वत्स, किमेतत् क भवान् कायं पन्नगाद्रिः कागमनक्रमः क दर्शनम्। अयं परीपाकः प्राचीनपुण्यस्य। इदं फलं तपस्तरोः। इयं सूचना भाविकल्याणप्राप्तेः। सर्वथा नमोऽस्तु भगवतेऽतर्कितघटनापटवे भागधेयायेति व्याहरन् हरन्निव मानसं ध्यानसंगत इव किंचित्स्थित्वा वीरलक्ष्मीनखक्षतायितहिरण्याक्षगदाघातकिणाङ्के वसुमतीकठिनतरयुगलसंघर्षमसृणिते भुजान्तरे क्षणं कृत्वा वत्स, दिष्ट्या तादृशमहावीरकदम्बकालरात्रिकल्पाद्भारतसमराद्वत्साया इन्दिरादेव्याः सौभाग्यादेवोर्वरितं जानामि। भवतु तावत्। कथयैतत्—कच्चित्कुशली यादवेषु कौरवेषु च सुराजन्यमार्गप्रवृत्तेष्वन्धककुलशिखामणिरुग्रसेनो धृतराष्ट्रश्च। देवकीनाशगृहास्थानं कंसो युधिष्ठिरश्च। सुबलाङ्गप्रणयी अनिरुद्धः कर्णश्च। तोषितसाम्बः प्रद्युम्नो गाण्डीवधन्वा च। उल्लसदनिरुद्धकामो बलभद्रो दुर्योधनश्च। स्वगुणश्रवणतोषितकर्ण उद्धवः शकुनिश्च। सदानपगतसत्प्रीतिः कृतवर्मा भीमसेनश्च।

गेनेवेति। चन्द्राचलः कनकाद्रिः। सरलता सारल्यम्। पक्षे हारलता. मदो गर्वो हर्षो वा। पक्षे मयालिङ्गितः। राजा चन्द्रः। श्रियो नेता लक्ष्मीनायकः। गोत्रा भूमिः। सुरापानेन जातं यज्जन्यं युद्धम्। वारुणीं पीत्वान्योन्यकलहेन यादवा मृता इति पुराणम्। पक्षे राजन्या राजानस्तेषां मार्गः 'युद्धे चाप्यपलायनम्' इत्यादिरूपः। अन्धका यादवभेदाः। 'सजातीयगणे गोत्रे गेहेऽपि कथितं कुलम्' इति सुधा। देवेति संबोधनम्। कीनाशाः कर्षकाः। 'कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु' इत्यमरः। शोभनो बलो बलदेवः। अङ्गजः प्रद्युम्नः। पक्षे सुबलराजपुत्रः शकुनिः। 'अङ्गजो मन्मथे पुत्रे' इति रत्नमाला। साम्बो जाम्बवतीसुतः। पक्षे शिवः। अनिरुद्धकामी यादवभेदौ। पक्षे निरर्गलाभिलाषः। 'इच्छाकामनोभवौ कामौ' इत्यमरः। दानपोऽक्रूरस्तद्गतसत्प्रीत्या सहितः। पक्षे सदेति भिन्नं पदम्। अनपगता सत्प्रीतिर्यस्य। भीमोऽप्यच्छिन्नभक्त इति

अद्य मेऽभूद्वराहश्रीः श्रीनिवास त्वदीक्षणात् ।
बहुना किं त्वदाश्लेषैर्धन्या क्रोडस्थितिश्च मे ॥ २३ ॥

इति बद्धालापः क भवानित्यादि पूर्वोक्तमेव स्तब्धतारं चालितमौलि नामाग्रस्थापिताङ्गुलिकमाम्रेडयन् तेनापि कचिन्मौनमुद्रया कचिदन्तर्व्यथा-पिशुनशुष्कहासेन कचित्कण्ठरवेणापि नरकवधवर्जं स्ववृत्तस्य स्थापयित्रा लक्ष्मीनेत्रा सह कस्मिंश्चित्प्रदेशे क्षणमासांचक्रे ।

अथ श्रीनिवासोऽपि विनयबहुलया तद्वाचाभिनन्दितो भगवन्मा-यादंष्ट्रिन्,

सरसा विशदा क्रोडीकृतसारगुणा तनुश्च वाणी च ।
नानार्थाय प्रभवति कस्य न दृष्टा श्रुता वा ते ॥ २४ ॥

किं च । देव, अत्र कंचित्कालं वस्तुमिच्छामि तद्भवतो भूमिं कामये इत्यकथयत् ।

तच्छ्रुत्वा किमयं प्रभोर्वराहदेवस्य महिषीं विश्वंभरादेवीं स्वीकर्तुमि-च्छतीति किंचित्कोपशोणितेक्षणे पात्रिकदम्बे विलज्जमानायां धरादेव्यां वराहदेवेऽपि दर्शंदर्शं देवीवदनं दरदर्शितमन्दहासे "श्रीनिवास, मन्मनी-षितमप्येतन्न केवलमेकामेव धात्रीं। किं त्विमां बकुलमालाभिधानां धात्रीं च स्वीकुरु कुरुकुलप्रणयिन्, आदौ भक्तैर्मद्दर्शनादिमानः कार्यः । वत्स, एतदपि जानामि नावयोरन्तरमिति तथापि कालः कलिरागतः । त्वमपि स्तोके जले न मज्जसि तदपि ज्ञानपूर्वमेव । यन्मात्स्ये वामने चाप्यवतारे स्वल्पं स्थानं प्राप्याक्रान्तवानसि सकलमपि भुवनतलम् । नोद्घाट्यं मर्म

प्राध्वगाद्यान्तः । वर च तदहश्च वराहत्वस्य श्रीः । क्रोडं भुजान्तरमिति स्तुतिप्रकारः । किटिसर्पादिति दैवाद्द्विधमानकुथनपरोऽप्यर्थः । नरकासुरस्य वराहपुत्रत्वात्तद्वधवर्जमि-त्युक्तम् । नेत्रा नियामकेन । सरसेति । शरीरपक्षे मांसाहता । वाणीपक्षे शृङ्गारादि-रसयुक्ता । 'विशदः पाण्डुरे व्यक्ते' इति हैमः । वराहत्वेन संपद्यमाना सारगुणा चेति कर्मधारयः । पक्षे कवलीकृतश्रेष्ठगुणा । दृष्टा तनुः श्रुता वाणीति विवेकः । किंचेति । भूदेवीमिति: सर्वेषां, भूरिति श्रीनिवासस्याभिप्रायः । तच्छ्रुत्वेति । 'धात्री स्यादुप-मातापि क्षितिरप्यामलक्यपि' इत्यमरः । स्तोके जले न मज्जसीति लोकोक्तिः । मत्स्या-वतारे जलतलं वामनावतारे लोकतलमिति विवेकः । 'भुवनं लोकतोयमयोः' इति ध्वनि-

परेषाम्। अथ वा किं नः कार्यं जरठानां तथापि मर्यादा कापि वरम्" इति वदति "यदाज्ञापयन्त्यार्यचरणाः' इति दर्शितविनये वासुदेवेऽतिक्रामति घटिकाद्वये वियन्मध्यमारूढे तमःकुलचित्रभानौ चित्रभानौ

जाताकस्मिकमेघरावमतिभिः संभावितः केकिभि-
र्निर्घातभ्रमगाढलग्नवनितैरानन्दितः किं नरैः।
श्रीमत्पन्नगशैलराजवसतेः क्रोडस्य लक्ष्मीपते-
र्नादिब्रह्ममयो ललाम नितरां मध्याह्नभेरीरवः॥ २९॥

ततश्च यथास्थानं सबकुलमालां धरां स्वीकृत्य प्रापतुः।

अथ विश्वंभरया पृष्टतद्वृत्तान्तो वराहः कथयामास। शृणु देवि सरसे रसे, सावधानम्। स्पर्शनानन्दभाक् अचलराजसंपद्धरः भूभृत्करप्रसारमहितः अखण्डचक्रश्रियं दधानः तव कुचाभोग इव न्यवसच्चोलमण्डलं चोलो नाम महिपतिः।

यस्मिन्विलसति लोचनलोभनीयरम्याकृतौ सन्मालापरिगते सुवृत्ते अत्युन्नतधर्मशालिनि तव कुचमण्डल इव राजनि अहमिवानिमिषश्रियं दधानः सात्त्विकभावमापन्नः सकामः सकलोऽपि लोकः। एवं स्थिते कदाचित्कापि लसच्छृङ्गारोचिताकारा सुरभिसुमनोहारिणी गोपालबालिकास्व-

मंजरी। 'स्वरूपानर्घयोस्तलम्' इति जगद्धरः। अनेन मत्स्यादीनामैक्यमुक्तं भवति। 'जीवस्थानं भवेन्मर्म' इति हलायुधः। 'उत्तमाना स्वरूप तु पादशब्देन भण्यते'। 'मनाक्प्रियं वरं क्लीबे केचिदाहुस्तदव्ययम्' इति सुधा। **जाताकस्मिकेति**। स्वरूपार्थे मयट्। **ततश्चेति**। धीनिवासपक्षे बकुलमालानामिका स्त्री तया सहितां धात्रीं वासार्थं क्षितिम्। वराहपक्षे तन्नामकपुष्पमालासहिता धरादेवीम्। **शृण्विति**। 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनम्' इति विश्वः। अचला या राजसंपत्। पक्षे अचलराजो मेरुः। राजसु राजभागद्रव्यप्रसरणेन। पक्षे वराहपाणिप्रसारेण। चक्रं राष्ट्रम्। पक्षे पुमांश्चक्रवाकः। चोलो देशभेदः। पक्षे कूर्पासः। **यस्मिन्निति**। 'सन्साध्वी धीरशस्तयोः। मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु' इति सुधा। 'मालापङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' इति भास्करः। **अहमिवेति**। देवसंपदम्। पक्षे निर्गतनिमेषसंपदम्। अनेनाधिकासक्तिरुक्ता। सात्त्विकभावः सत्त्वगुणसंबन्धिधर्मः। पक्षे स्तम्भप्रलयरोमाञ्चादिः। **कदाचिदिति**। लसच्छृङ्गारेति उचिताकारेति पदद्वयम्। पक्षे लसच्छृङ्गेति रोचिताकारेति पदद्वयम्। वसन्तपुष्पमालया हारवती। पक्षे धेनुषु मनोहराम्। 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्।

समानां कामपि गामानीय विक्रीतवती । स राजा तां रोहिणीं सत्यपि महिषीवर्गे पुत्रार्थमचीक्लृपत्' । सा च गौश्चिरंतनेन 'गोपेन पाल्यमानाप्यत्युन्नतं भूभृच्चक्रवर्तिकुमारं शेषाचलमाश्रित्य पांसुलेवाक्षीरा वनमायाति स्म । अन्यदा तु राजदण्डभीत्या वल्मीके क्षरत्क्षीरामाराद्विलोक्य तां धेनुं परशुना जामदग्न्य इव क्षत्रियततिमखण्डयत्स गोपालः । सापि कुहनाधेनुर्योगिराज इव कालजवं तं कुठारप्रहारं यावद्विफलयति तावदेव कल्याणि, किं कथयामि वत्स, वासुदेवस्यौदुम्बरक्षीरार्ककार्पासगवेषणदशा संवृत्ता । तदप्याकर्णय यत्परस्माद्वृत्तमिति ।

. ततश्च तत्र गेयमिव तालप्रमाणोज्ज्वलं रक्तं पश्यतो गोपस्य सावस्था जाता या मुचुकुन्दस्वापभङ्गकारिणो यवनस्य अथवा सरससाहित्यनिन्दकस्य दुष्कवेः ।

अथ ज्ञातवृत्तान्तश्चोल आगत्यालोचयामास । अहो कोऽयमद्भुतदर्शनः सुप्रतीकोऽपि सार्वभौम इव दृश्यते । कल्पोऽपि पुंनाग इव राजते । सुग्रीवोऽपि बलाहकस्यानुकरोति । नीलोऽपि नलसुन्दरः । तिष्ठत्वेतत् । कोऽयमिति जानामि । किमयं प्रतापनिधिः ससार्चिः नत्वयम-

वसन्तचैत्रयोः पुंसि त्रिषु सौम्यसुगन्धयोः' इति रत्नमाला । स राजेति । भूपः । गाम् । सौरभीं ममह: । पुत्राणां श्रीरामानामर्थमिति तत्त्वार्थः । चन्द्रः, नक्षत्रभेदः, राजपत्नीगणः, सुतोत्पत्त्यर्थमिति चमत्कारः । 'रोहिण्यां कष्टरोगश्च रोहिणी' इति रत्नमाला । 'महिषी नृपपत्न्यां च सैरिभ्यामोषधीभिदि' इति विश्वः । सा चेति धेनुः । धेनुपेन । मेरुपुत्रमिति तत्त्वार्थः । चमत्कारस्तु सोमः, राजा, महाराजपुत्रमिति । अक्षीरा अदुग्धा । पक्षे अक्षिणी ईरयति प्रेरयतीति तथोक्ता । 'गोनाके वृषभे चन्द्रे वाग्भूदिग्धेनुषु स्त्रियाम् । द्वयोस्तु रश्मिदृग्बाणस्वर्णवज्राम्बुलोमसु' इति रत्नमाला । 'स्मार्तीते' इत्यमरः । अन्यदा त्विति । कालजव मृत्युवेगम् । ततश्चेति । 'वृक्षभेदः स्मृतस्तालस्तालः करतलध्वनिः' इति ध्वनिमञ्जरी । अहो कोऽयमिति । सुप्रतीकः शुभाङ्गो दिग्गजश्च । सार्वभौमो राजा दिग्गजश्च । कल्पपुन्नागौ वृक्षभेदौ । विभुः पुरुषश्रेष्ठश्च । 'न्याय्ये तुल्ये प्रभौ काले देववृक्षे च कल्पवाक्' इति ध्वनिमञ्जरी । 'अश्वास्तु शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः' इति श्रीभागवतम् । शोभनकण्ठो मेघश्च । नीलनलौ वानरभेदौ । कुवर्णो राजभेदश्च । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नीलौषध्यां लाञ्छने च' इति हैमः । कोऽयमिति । प्रकृष्टतापनिधिः । 'कृशानुः पावकोऽनलः' इत्य-

कृशानुभावं धत्ते। स्निग्धच्छायः सप्ताश्वो भवेत्। अहह निशोल्लसदम्बरपरिष्कृतोऽयम्। भवतु यो वा को वा। कथमीदृशस्यैतादृश्यवस्था। किमिति संभाषयामि। यदि तमेव पृच्छामि नायं प्रज्ञावतां पन्थाः। अथवानालोकितकेन यथागतं पृच्छामि तदितरा का निस्त्रिंशता। अथवा मदीयगोक्षीरमन्यायेन पिबतस्तवोचितमेव जातमिति भणामि। तद्वीथीपिशाचस्य गृहानयनप्रकारः। इत्येवं विविधप्रकारमालोच्य कथं कथमपि मधुराधिपोऽयमिति ज्ञात्वा निश्चित्य प्राप्तकालप्रतिक्रियेयमिति यावद्दण्डवत्प्रणन्तुमिच्छति तावदेव तं दृष्ट्वा देवोऽपि प्रकोपस्फुरदधरविनिर्गच्छद्रूक्षाक्षराणि श्रावयांचकार। रे रे चोलेन्द्र, साधु रे साध्वनुष्ठितं भवता। नायं तवापराधः। पापीयान् श्रीमदस्त्वामुत्तरलयति। प्रायस्त्वद्विधा बहवो महतामवज्ञानात्स्वानुरूपं फलमापुः। तथाहि। निमिमदनयोर्विदेहभावः। चित्रकेतोर्नहुषस्य चाहित्वम्। जयविजयनलकूबरादेः पलाशित्वम्। त्रिशङ्कोरिन्द्रद्युम्नस्य च मातङ्गता। अनन्त्वमप्येवं भवेति। तच्छ्रुत्वा स भूभृत्तद्वाग्वज्रेण ताडितो निःसंज्ञो निपपात। देवि, वलग्नतुच्छीकृतानन्तेऽनन्ते, चित्रमेतत्।

कुठाराहतिरेकस्य गोपस्यान्यस्य पञ्चता।
पश्य पश्य वरारोहे तदन्यस्य पिशाचता॥ २६॥

मरः। पक्षे शौर्यनिधिः। अकृशश्चासावनुभावः प्रभावश्च। 'सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः। 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः। 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इति च। 'निशा निशीथिनी रात्रिः' इति च। 'निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा' इति च। अम्बरं व्योम वसनं च। निस्त्रिंशो नृशंसः। 'हीनसंबोधने तु रे' इत्यमरः। निमिमदनयोरिति। निमी राजभेदः। तस्य वसिष्ठस्यापमानाद्देहाभावत्वं मदनस्य रुद्रावमानादनङ्गत्वमिति विवेकः। अग्रेऽप्येवमेव। इयं सर्वापि कथा भागवताज्ज्ञेया। 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः। 'पलाशी वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ। मातङ्गो गजः। पक्षे चण्डालः। अनन्तमाकाशमनन्ता भूः देवी। कुठारेति। हेतुकार्ययोर्भिन्नाधिकरणत्वमिति विरुद्धसंपादनप्रकारः। तत्त्वार्थस्तु—एको गोपः कृष्णः। अन्यो गोपो धेनुपः। तदन्यो गोपश्चोलभूपः। अनेन चोलस्य पिशाचत्वमित्युक्तं भवति। अनेनैवशब्दार्थोऽपि विवृतः।

चक्रिणा श्रीधरेणायं वल्मीकस्थानवासिना ।
तेन चोलनरेन्द्रोऽपि क्षणादुद्वेजितः प्रिये* ॥ २७ ॥

अथ तस्मिन्मोहमापन्ने भर्ता जीवनदानेनापि सत्कार्य इति जलसेकादिना कृततत्प्रबोधप्रयत्ने कस्मिंश्चिन्मन्त्रिणि देव, प्रकृत्या कया धुतनयोऽयं नृसिंहेन त्वया दण्ड्य इति चित्रमसमुद्रोदरमज्जनं चेतसः, दाहशक्तिश्चन्द्रिकायामपि दृष्टा भवेत्, कठिनमपि हैयङ्गवीनमिति सचेलाञ्चलप्रसारं प्रणमति श्रीनिवासेऽपि किंचिन्मन्दीभवत्कोपावेशे सकक्षास्फालनं नृत्यति गगनतलावलम्बिनि कलहदर्शननिर्निद्रे मुनीन्द्रे अयमस्याभिनवपिशाचस्य चोलदेवस्य वासार्थं क्रम इति प्राक्स्थितनाक्रन्दमुद्भूतकुटुम्बकं जीर्णशाल्मलितरोर्निर्वासयति वेतालभृत्यगणे राजा चोलोऽपि कथमप्युद्बुद्धः साञ्जलिबन्धं वाचमुवाच ।

अम्बाविमुक्तो भीष्मश्चिरजीव्यप्रमदकः प्रजारहितः ।
पात्रं नास्मि किं ते करुणायाः किं तथाविधो नाहम् ॥ २८ ॥

अथवा किं प्रार्थनया । महता शापेन जगत्यस्मिन्को वा नष्टः । इन्द्रद्युम्नस्य पुंनागत्वं नलकूबरस्यार्जुनत्वं नहुषस्य चक्रित्वमिव ममापि देवस्य शापः काममप्युन्नतिं नयतीति ।

ततश्च श्रीनिवासोऽपि श्लेषकाव्यबन्ध इव क्षणं कठिनस्वभावो द्राक्षामधुरां मधुराधिपो वाचमुच्चारयांचकार—भो भो महाराज चोलेन्द्र, रोषाधीनचेतसा वृथा शप्तोऽसि । धिग्धिक्कोपाधीनचेतसं नरम् । पश्य पश्य,

चक्रिणेति । चक्री सर्प इति चमत्कारः । नारायण इति तत्त्वार्थः । श्रीर्विषम् । पक्षे रमा । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्येऽपि' इति विश्वः । **अथेति** । 'जीवनं वर्तने नीरप्राणयोः' इति सुधा । कयाधुः प्रह्लादमाता । नृसिंहो नारायणावतारभेद इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु कया प्रकृत्या स्वभावेन धुतनयः कामप्रवर्तनीतिः । न कयापीत्यर्थः । मनुष्यश्रेष्ठः । हैयङ्गवीनं नवनीतम् । **अम्बेति** । क्रूरो माता काकसमानः संतोषरहितः प्रकर्षेण जाराणां हित इति निन्दा । शान्तनवः काचन वनिता दीर्घजीवी भार्यारहितः पुत्ररहित इति तत्त्वार्थः । अम्बाभिधाना काचन भीष्मं चकमे स तु तां नाङ्गीचकारेति श्रीभागवतम् । 'चिरजीवी चकदृष्टिः' इत्यमराधिकपाठः । **अथवेति** । पुरुषश्रेष्ठत्वमिति चमत्कारः । पुरुषराजत्वमिति तत्त्वार्थः । अर्जुनः पार्थः । पक्षे वृक्षभेदः । चक्री नारायणः । पक्षे सर्पः । **भो भो इति** । क्रोधनः क्षयश्च वत्सरभेदः । कोपनः नाश इति तत्त्वार्थः । तया दत्तो

कश्चन क्रोधनः स हि पुरस्कृतक्षय एव भवति । अस्त्वेतत् । कंचित्कालं सफलितमद्वचनो भव । अचिरादेवैतस्मान्मोक्षो मोक्षश्च ते भविष्यतीति । ततः परं यद्वृत्तं तद्भवती जानात्येवेत्यभिधाय स्वोचितकार्याय तद्दत्तहस्तावलम्बोऽत्रिरिवोदतिष्ठत् ।

इतश्च श्रीनिवासोऽपि वनादागत्य सह बकुलमालया अहो निष्कारणा मैत्री निर्व्याजा प्रीतिः लोकोत्तरं सौजन्यं निरपेक्ष उपकारक्रम इत्यादिवराहगतालापभूयिष्ठं व्याहरन्नेव--

ललितकमलशोभे पर्वतेन्द्रस्य पादे
गमयति कृतभक्तिर्वत्सगणां शतानि ।
नरमृगपतिसुरेस्मादृशं वेङ्कटेशः
कविरिव विगतान्यव्यापृतिः श्रीनिवासः ॥ २९ ॥

इति श्रीभट्टवेङ्कटेशकवेः कृतौ श्रीनिवासविलासे पर्वभागे प्रथम उच्छ्वासः ।

द्वितीय उच्छ्वास ।

अथ कदाचित्कचित्सुतमालालोकनजातानन्दः क्वचित्स्थाने लसत्पृथुलकुचतरुण्याहितदृष्टिः क्वचिन्मातुलजातास्पदः क्वचित्सुतालसत्प्रीतिः क्वचिभ्मानिततापसगणः भवन इव वनेऽपि विहरन् श्रीश्रीनिवासः कस्मिंश्चित्प्रदेशे अतिधवलशरीरकान्ति अनिलवेगविप्रकीर्णकपिशजटाकलापं किञ्जल्कपुञ्जोद्भासितमिव सिताम्भोजवनकान्तिमसहं कृष्णाजिनावगुण्ठितकलेवरं प्रलम्बवधमुदितमुरान्तकालिङ्गितमिव रवतीजानि कृतहरिचन्दनाङ्गरागं गङ्गाजलस्नापितमिव शिवशिरःशेखरचन्द्रकिशोरं सुतारोद्भासमानया

हस्तावलम्बो यस्य सः । पक्षे स चासौ दत्तः ऋषिभेदश्च स एव हस्तावलम्बो यस्य । नारायणावतारो दत्तोऽत्रिपुत्र इति भागवतम् । ललितेति । कमलो मृगः । पादः प्रत्यन्तपर्वतः ॥ इति श्रीधरणीधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायां प्रथम उच्छ्वासः ॥

अथेति । शोभनास्तमालाः । पक्षे सुतपङ्क्तिः । लसन्तः पृथवो ये लकुचतरवो यस्मिन्निति स्थानविशेषणम् । पक्षे लसन्तौ पृथुलौ कुचौ यस्यास्तस्यामाहितदृष्टिः । 'सर्पभेदेऽप भर्तरि मातुर्भ्रातरि मातुलः' इति रत्नमाला । तालो वृक्षभेदः । पक्षे सुता पुत्री । तापसा वृक्षभेदाः । कस्मिंश्चित्प्रदेश इति । तारा कनीनिका । पक्षे ताले रजतम् । 'स-

दृष्ट्या कान्त्या च महत्या वीणया तपस्यया च राजमानम् किं च, वसन्तमिव सुरभिं ग्रीष्ममिव महातपस्थितिभासुरं वर्षावासरमिव नभस्यागमनं कलयन्तं शरत्समयमिवानुभूतविधुप्रसादं हेमन्तमिव सदाहिमहितं शिशिरमिव पुरस्कृतमाधवम् इत्यनुभूतसर्वर्तुकालोचितचरित्रमप्यज्ञातर्तुकालोचितचरित्रं पाण्डुमप्यर्जुनं आत्मभूस्पृहणीयमपि निष्कामं पर्वतयुक्तमप्यनाश्रितभूभृतं क्षमावासमप्यम्बरचरं अपापमपि नारदाभिधानं कंचन तपोनिधिं नयनातिथीचकार । अचिन्तयच्च ।

न रागं मानसे धत्ते पक्षपातो न चाभवत् ।
हंसोऽयं कश्चिदपरो वनमार्गनिषेवितः ॥ १ ॥

ततः किंचिद्विहस्य यथाविधि संपूज्य प्राह । स्वायंभुव कलहोत्पत्तिनाटकसूत्रधार, कुतो भवान् इति । सोऽप्यवदत् । दक्षिणं पाणिमुन्नमय्य

सूर्यालोके निष्प्रभोऽयं चन्द्रोऽर्को मन्दनन्दनः ।
जिह्वां करालीं वहति वह्निः केनोपमागमे ॥ २ ॥

अस्त्वेतत् । भवद्दर्शनकाङ्क्षया वैकुण्ठलोकमगमम् । यत्र च शोभमान-

रता वल्लकीभेदे प्राणेऽपि स्यात्समाहृत । तन्त्रीभेदे पयोऽन्येऽपि नादवत्' इति सुधा । तपस्या तपः । 'सुरभिः स्यात्समनोज्ञेऽपि' इति रत्नकोशः । आतपः । 'नभः स्त्र श्रावणो नभाः' इत्यमरः । विधुर्नारायणः । पक्षे चन्द्रः । 'प्रसादोऽनुग्रहे स्वास्थ्ये प्रसन्नताकाव्यगुणेषु' इति विश्वः । सहित पोषितम् । पक्षे हिमेन हितम् । माधवः कृष्णः । पक्षे वसन्तः । 'ऋतुः स्यादार्तवकालयोः' इति, 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति च हेमः । आत्मभूर्मदनो ब्रह्मा च । कामो मदन इच्छा च । पर्वतोऽद्रिः, ऋषिभेदश्च । भूभृत्पर्वतो राजा च । 'क्षमा क्षोण्यां तितिक्षायां' इति भास्करः । अपापोऽपगतजलः । नारदो जलदः । **न रागमिति ।** रागः पक्षिभेदः । पक्षे मनःसामीप्य तत्त्वार्थः । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इति विश्वः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये' इति च । पक्षाभ्यां पातः पतनम् । पक्षे दोषभेदः । घने मार्गे ऽस्या रचितसन्निवेश्य । पक्षे कार्यकान्तिः । 'अथ कार्तिकसामान्यौ । घनमार्गश्चन्द्रसखः' इत्यमरः । 'हंसो विहगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे । योगिमात्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे ॥ निर्लोभे नृपतौ चैव शरीरमरुदन्तरे ।' इति विश्वः । लोकसाधारणहंसलक्षणाभावादपरो लोकविलक्षण इत्युक्तम् । **सूर्येति ।** सूरयो ज्ञानिनामालोके दर्शने इति निन्दा । मानद्योत इति तत्त्वार्थः । 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दिभाषणे' इति सुधा । मन्दहर्षकः । पक्षे शनिः पुत्रो यस्य । 'नन्दनं चौसवोद्याने पुत्रे ना हर्षके त्रिषु' इति रत्नमाला । कराली क्रूरा । पक्षे सप्तसु जिह्वासु काचन तच्छब्दवाच्या । 'काली कराली च मनोजवा च' इति श्रुतिः । **अस्त्वेतदिति ।** आवलिः । पक्षे वलयः ।

मुक्तावलयः राजमानातनुभाः सरससरसः असदृशः भूभागा वनिताजनश्च। यत्र च कुमुद उत्तरद्वारपालः सद्विपः पर्यङ्करूपः शेषः कलितमहापदो देवगणः न जनाः। गत्वा च। अहो दैवाद्योग्ययोरेव सकललोकोत्तरयोः स्पृहणीयजयविजययोः भासमानबलप्रबलयोः विदुरप्राप्ययोः वैकुण्ठाभिधानयोस्तव त्वल्लोकस्य चेति द्वयोः संयोगः संवृत्त इति सानन्दः तत्राशृणवं भवान्भूलोकं गतवानिति। ततश्चाहमन्विष्यैतस्तत आनन्दकाननं गतोऽस्मि। यत्र च।

सदापापीतदुरापा सा चन्द्राभापीनलक्षणा।
प्रौढाप्याख्यातमौग्ध्या सा चित्रचर्या तरङ्गिणी॥ ३॥

अपि च।

करेहिचक्रं कलयन्श्रियालिङ्गितकंधरः।
विनायकप्रियः शंभुर्माधवश्च विराजते॥ ४॥

तत्राप्यदृष्ट्वा मिलिताभयवाहिनीभरसंमर्दनतनलसत्कबन्धे प्रयागे कुरुक्षेत्रे च हरिपदाङ्किते गयाक्षेत्रे हिमवच्छिखरवरकदम्बे च विफलितप्र-

अतनुभा अनल्पकान्तयः। पक्षे मदनकान्तिः। सरसानि सजलानि सरांसि जलाशयेषु। पक्षे अत्यन्तसश्रृङ्गारः। सदृक्शब्दः। पक्षे सदृशशब्दः। एकवचनबहुवचनश्लेषः। कुमुदस्तन्नामकः। पक्षे कुत्सितसंतोषाः। सन् द्विपः यस्य। पक्षे सतां द्विषां द्वेषिणः। कलितं महत्पदं स्थानं येन। पक्षे सबद्धमहाविपदः। नेति सर्वत्र संबध्यते। पर्वोक्त एवालंकारः। गत्वा चेति। 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। 'उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत्। उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा॥' इति विश्वः। जयोऽर्जुनस्तस्य विजयः। बलो बलरामस्तेन प्रबलः। पक्षे 'जयं च विजयं तथा। बलं च प्रबलं चैव सुनन्दं नन्दमेव च। कुमुदं कुमुदाक्षं च द्वारपालांश्च पूजयेत्॥' इति स्मृतिः। विदुरो वैचित्रवीर्यः। पक्षे 'ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः' इत्यमरः। आनन्दकाननं काशीक्षेत्रम्। सदापापीति। सदापा दुरापेति शब्दतो विरोधः। पापिना दुरापेति परिहारः। अत्रापिशब्दस्य सार्थक्यात्कोऽप्यचमत्कारः। एवमग्रेऽपि। चन्द्रः सुधांशुः। इनः सूर्यः। पक्षे पीनं लक्षणं यस्याः। प्रौढा प्रगल्भा। मौग्ध्यं मुग्धभावः। पक्षे प्रौढैराप्या प्राप्या। ख्यातसौन्दर्येति। 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति रत्नमाला। कर इति। अहिचक्रं सर्पसमूहम्। श्रीविषम्। विनायको द्वैमातुरः। पक्षे हानिं भिन्नं पदम्। सुदर्शनायुधम्। रमा। गरुडः। 'तरङ्गिण्यां च मेनाया वाहिनी' इति जगद्धरः। 'कबन्धं सलिले रुण्डे कबन्धो राक्षसान्तरे' इति विश्वः। हरिः सिंहः। पक्षे नारायणः। 'यमा-

याम: केवलं द्विजातिसुलभां दक्षिणाशां लक्षीकृत्य प्रवरोपशोभितामपि विप्रवरोपशोभितां गोदावरीं प्राप्य

नमामि मानदां गोदां नयनायननां गताम् ।
नमद्धामननाङ्कीं तां नवपावनभां शुभाम् ॥ ५ ॥

इति पद्मबन्धेन स्तुत्वा च ततः केनचिद्दिवसेन गमनकर्मीकृतपाण्डुरङ्गक्षेत्र-स्तत्रभवदीयां सांनिध्यम्

ननवत्सल गर्जावनेत्र मामव यादव ।
नवर्जावनदाराव वरादानवर्जावन ॥ ६ ॥

इति च्छत्रबन्धेनेन स्तुत्वा । अथासन्नप्रसवधेनुमिवोभयतोमुखीं कृष्णा-वेणीमुडुपैनात्रिरिव तीर्त्वा ऋणं पितॄणां तेनैव क्रमेणानेकसुरभिमहिष्या-दिभूषितान्ग्रामान्कृष्णानिर्वोढीश्य उडुपवंशावलम्बकदाशार्हात्तारितान्न-दीवर्गान्पाण्डवानिवावगाह्य मधुरापुरमिव अन्धककुब्जादिशरणं धर्मशा-लाकदम्बमभिनन्द्य करवीरपुरं गतवानस्मि ।

साम्बत्वं मदनस्य शंकररिपोः श्रीगाधिकन्यागृह-
प्राशस्त्यं कमलस्य तामरसताविख्यातिं गतस्याक्षमा ।
सा वैकुण्ठ सभार्यता च भवतो जाता यया साम्बुज-
द्वन्द्वश्रीप्रतिमल्लचारुनयना श्रीयत्र गोत्रस्तनी ॥ ७ ॥

तस्माच्च निर्गत्य अनेकपारिजातोद्भासितानि गिरिकूटान्यतिक्रम्योद्या-

निलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुमहाग्रवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमरः । 'दक्षिणा दक्षिणोद्भवसरलच्छन्दवामषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम् ॥' इति सुधा । प्रवरा नदीभेद । वैप्र द्विजश्रेष्ठाः । **नमामीति** । धाम आश्रयः । **न-वत्सलेति** । जावनदो मेघ । न विद्यते दानवर्जावन यस्मात् सोऽदानवर्जावनः । कृष्णा उभयतोमुखीति पुराणम् । उडुपः प्लव. । पक्षे चन्द्रः । सुरभिर्गौः । महिषी सैरिभी । पक्षे सतोऽऽर्यरुक्मिणी । दाशार्हः कैवर्तश्रेष्ठ. । पक्षे कृष्णः । अन्धका नेत्रहीनाः । पक्षे यादवभेदा. । कुब्जा भुमपृष्ठाः । पक्षे कुब्जा काचन वनिता । **साम्बत्वमिति** । साम्बः शिव इति लक्ष्मीस्तुतिः । मातृसहित इति तत्त्वार्थः । तामिति भिन्न पदम् । अरसा अशृङ्गारा । पक्षे तामरसम् । वै इति भिन्न पदम् । 'कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः' इत्यमरः । सभायामार्यता । पक्षे वैकुण्ठः कृष्ण । भार्यासहितत्वम् । **तस्माच्चेति** । 'द्विरदोऽनेकपो द्विपः' इत्यमरः । अरिजातं शत्रुसमूहः । सिहवृन्दमिति यावत् । 'सामान्यसंघयोर्जातम्' इत्यमराधिकपाठः ।'

नानि च पश्यन् अनेककामारसंपदो धर्मशाला अभिनन्द्य किरातगृहांश्चा-सेवमानः अनेकप्रपापालीपरिगताः पानीयशालाः संपूज्य दुर्जनततीश्च म-नसा निन्दन् अव्याजरमणीयाः पल्लीरपहसन् वनिताश्च परिहरन् रामसे-तुमगमम् । तत्र च ।

ऋक्षाधिराजोद्भवया कालिन्द्या नीलया सह ।
क्रीडन्सिन्धुर्मया दृष्टो द्वारकायां भवानिव ॥ ८ ॥

तरङ्गहस्तैर्मकरीः सुरापगा मुखेऽर्पयन्तं प्रसमीक्ष्य वारिधिम् ।
का वा नदी सोत्कलिका न चास स यद्बभूव नारीजनतापि तीरगा ॥९॥

अथ च ।

सीताचक्षुर्भद्रानन्ददमब्धिं निरीक्ष्य सेतुं च ।
त्वद्विरहदूनमपि मे सुखितमिवासीत्तदा नु खलु चेतः ॥ १० ॥

तत्र तु कस्यचित्पान्थस्य वचसा ज्ञातं भवान्पन्नगाचले निवसतीति । ततश्च जातानन्द इव एवागच्छन्मध्येमार्गं कामपीत्यर्द्धोक्त एव किंचिदारे-चितभ्रूयुगुल ईषत्तरलितमस्तकं मामिदृष्टाग्ररसनं सपर्यन्तमुखावलोकनसंजा-तस्मितं प्रमादमुद्रामभिनीय देव विषयविरमाप्यस्मच्चित्तवृत्तिर्भवत्प्रेम्णाकु-लीभवति । अस्त्वेतत् । प्रकृतमनुसरामि । देवस्य चरणयुगुलमपश्यं यदर्थोऽयं प्रयास इति ।

एवमाभाष्यालम्बितमौने तस्मिन्नुत्पादितकौतुके नारदे देवोऽपि देवर्षे, कामपीत्यर्धोक्तस्य संवृतिरियं भृङ्गीसंगीतभङ्गीविवशकुरङ्गीहृदयस्य लु-ब्धकबाणवेधः । किं च ।

पक्षे पारिजाता वृक्षभेदाः । कामारा' । पक्षे असाराः । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये' इति शाश्वतः । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । पाली प्रदेशः । प्रकृष्टपापपङ्क्तिः । अव्या रक्ष्याः । अजाश्छागाः । **ऋक्षेति** । ऋक्षाधिराजोद्भवा चन्द्रोद्भवा । 'नर्मदा सोमोद्भवा' इत्यमरः । पक्षे जाम्बवती । कृष्णवर्णा कालिन्दी नदीभेदः । पक्षे द्वे अपि महिषीभेदः । **तरङ्गहस्तैरिति** । मकरी जलजन्तुभेद इति तत्त्वार्थः । मकरिका पत्त्रभङ्गीति चमत्कारः । 'मुख निःसरणास्ययोः' इति धरणिः । उत्कलिका तरङ्ग इति नदीपक्षे । नारीजनतापक्षे उत्क-लिका उत्कण्ठा । आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । **सीतेति** । सीता चक्षुर्भद्रा चेति गङ्गायाः प्रवाहभेदाः । 'सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा' इति भागवतम् । 'सीता सीर-

भवद्भिर्विदितार्थस्य ममानिवेदनं मा धनिकस्य पात्रादानप्रक्रिया ।
क्व गता ते भर्म्माहरणकालीना निर्व्याजकृपा । भण मुनिकुलोत्तंस ॥

"अनारम्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
आरब्धस्यान्तगामित्वं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥"

इति किं न श्रुतं भवता । कुरु कोमलं मनः । मा भवतु शिरीषकुसुममपि कठिनं इति विविधानुनयकोविदः कथं कथमपि तद्वृत्तान्तशेषकथनोन्मुखं चक्रे । सोऽपि सफलप्रायो मे मनोरथसाल्द्रुम इति निश्चित्याह—

देव, शृणु सावधानमनाः । वारुण्याश्रितोऽविलास इव अनन्तमार्गावलम्बिनि सहृदयविकासमुदीक्षमागतश्रमहृल्लङ्घकोरगनिकरपक्षमर्मरगलितवीणागुणक्वणनसमाकर्णनैकाग्रमनसि मय्यागच्छति किंचिन्निकट एव संजातेऽस्मिन्पर्वते पर्वतः सर्वतः संचारितनतभ्रूरिक्षुरसासारमधुरां मधुरगिरमपि, वाचमवोचत् । आर्य, इतः पश्यतु भवान् । यदत्र लसच्चक्रः राजज्जलजः व्यालोलवनमालः दिव्यसारसनालीलसत्कमलोद्भासितः गरुत्मत्पक्षिसेवितः सदाशेषभोगिप्रियः इन्दीवरश्यामलकान्तिः अयमयमग्रत एवेत्यर्द्धोक्त एव जृम्भणारम्भणाकुलीकृतोऽयं तदन्वहमपि चेदेवं भगवाञ्छ्रीनिवास एव भवेदित्यालोच्योद्घाट्य नयने क्व क्व सान्नानारचन्द्र जय जीवेत्याशिषाभिनन्द्य गृहाण पारितोषिकं प्रियसमावेदयसीति कटिकलितं गोदावरीस्नानसमयवर्तीरविस्मृतपटीभवत्कृष्णसारगाजिनचन्दनपट्टसूत्रं तद्भ्रान्त्या केवलमाकाशमेव समर्प्य विस्मृतदेहभावस्त्वामिव गंगाकुचकलशदर्शनेनावस्थितः । ततस्तेनापि कथमयमकस्माद्भूतगृहीत इव चेष्टत इति शङ्कितमनसा किंचिद-

*तत्रापत्य माता मन्दाकिनी मता' इति धनिमञ्जरी । देव शृण्विति । वारुणी शेषभार्या । अनन्तं गगनम् । पक्षे पुमान् शेषः । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमानम्बरधा त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ॥ विश्वम्भरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि ।' इति सुधा । पर्वतो ऋषिभेदः । आर्येति । लसच्चक्रेत्यादि विशेषणसप्तकं पद्मसरःपरत्वेन श्रीनिवासपरत्वेन च ज्ञेयम् । वनमाला जलपङ्क्तिः । पक्षे आ पादपद्मं या माला वनमाला' इति कालिदासः । सारसनाल्या पद्मनालेन लसज्जलम् । 'नालं नाली पद्मदण्डे' इति सुधा । दिव्यं सारसनं काञ्ची यासां तादृश्यो या आल्यः सख्यस्ताभिर्लसन्ती या कमला रमादेवी । 'रशना तथा । क्लीबे सारसनं' इत्यमरः । अशेषविलासिप्रियः । पक्षे

पसृत्य विस्मयोज्जृम्भमाणतारं वीक्ष्यमाणः यावत्पुरतः पश्यामि तावत्कमपि कासारमपश्यं न भवन्तम्। स च नाम्ना पम्पासर इति। देवेनाप्यौषधिगवेषणकृतबहुपर्यटनेन दृष्ट एव स्यात्। यस्तु अमृतान्धस इव अमानवाः। अस्त्वेतत्। अथ श्लेषवाददुर्व्यसनेनानेन वञ्चितोऽहमिति निश्चित्य तस्य सरसश्चक्रवर्तिन इव जृम्भमाणसहस्रपत्रस्य कण्ठशोभमानकनकमालस्य पुटभेदशोभावहस्य तटनिकटे क्षणमतिष्ठम्। ततः परं यद्वृत्तं तदस्मच्चरित्रस्य कलालापस्य कलत्रं कलकण्ठी नाम किंनरी वक्तीत्युक्त्वा विरराम।

अथ तदाज्ञया आह सा यथार्थाभिधाना कलकण्ठी। अत्रान्तरे देव, कुतोऽपि पार्वतीशरीरमिव चन्द्राभरणभूषितं सुमेरुशृङ्गमिव नक्षत्रमालापरिगतकण्ठं विन्ध्याटवीस्थानमिव मृगराजोल्लसन्मध्यदेशं शेषाचलस्वरूपमिव स्फुरद्राजीवपादं नाटकमिव मनोज्ञाङ्कं मनुकुलमिव लसद्गम्भीरनाभि रहूगणचित्तमिव कलितभरतागमप्रक्रियमृषिकदम्बमिव तत्संगीतज्ञानं नक्षत्रवृन्दमिव चन्द्रमुखं माधवद्विजमानसमिव कुन्तलोल्लासितं यौवतमाविरासीत्।

तत्र तद्वनिताकदम्बेषु चन्द्रमूर्तिमिव सन्मान्यां सुहस्तश्रवणां चित्रोत्तरानन्ददायिनीं सल्लक्षणां गौरांशुकां च तथाप्यनाकलितगुरुकलत्रस्पर्शा-

शेषसर्पप्रियः। यस्त्विति। मानवा नेत्यमानवाः। पक्षे अपगमितजलाः इत्येकवचनबहुवचनश्लेषः। 'पत्त्र तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः। 'कण्ठो गले गलस्थाने समीपेऽपि' इति च। 'कनकं चम्पके हेम्नि धत्तूरेऽपि' इति च। 'पुटभेदस्तु नगरातोद्ययोस्तटिनीमुखे' इति हैमः। अत्रान्तर इति। चन्द्राभरणं स्वर्णाभरणम्। पक्षे पुमान् शिवः। 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः। कण्ठः समीपप्रदेशः। मध्यमवलग्नम्। 'राजीवं नयने ना तु भेदे हरिणमीनयोः' इति सुधा। 'रूपका शान्तिकोत्सङ्गे स्थानेऽङ्कः' इति सुधा। नाभी राजभेदः। 'नाभिर्मुख्ये नृपे चक्रमध्यक्षत्रियगोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे॥' इति सुधा। भरतागमो भरतनाट्यशास्त्रम्। पक्षे रहूगणो राजभेदः तस्योपदेष्टा द्विजजन्मनि भरतभगवान्। इति भागवतम्। सद्भिः सहि इतज्ञानं प्राप्तज्ञानं च। चन्द्र इव मुखं श्रेष्ठो यस्य तत्। माधव इति कश्चिद्द्विजः। कुन्तला काचन स्त्रीति पुराणम्। युवतीनां समूहो यौवतम्। तत्रेति। लक्षणं सामुद्रिकशास्त्रोक्तम्। पक्षे लक्ष्म। गौरं पीतमंशुकं वस्त्रम्। पक्षे शुभ्रकिरणाम्। अंशुरेवांशुकः। 'चेलं वसनमंशुकम्' इत्यमरः। अकृतस्थूलश्रोणीस्पर्शनाम्। अनढामिति भावः। पक्षे गुरुकलत्रं बृहस्पतिभार्या। 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके। ज-

मननुभूताश्लेषामस्पृष्टकलङ्कां दोषानुबन्धरहितामज्ञाततमःसंबन्धजातविकारां च कामपि कन्यामपश्यमद्राक्षम् ।

यस्या नारदसदृशः केशपाशो हारश्च देवनागमनोज्ञा वेणी गण्डच्छविश्च अर्धचन्द्रहृद्यं ललाटमण्डलं कटाक्षकर्दमं च मारङ्गभिकारि नयनयुगं गमनं च रागोत्तरोऽधरः क्वापि युनि चेतःप्रसरोऽपि चापापकारिणी भ्रूलता मतिश्च चन्द्रभासुरा मुखशोभा देहच्छविश्च सरलो नासावंशः मखीजनश्च कुण्डली कर्णः रोमावली च रतिसुन्दरं रूपं वयश्च चङ्क्रमकुला नाभिः कुचद्वयी च शङ्खकान्तिः कण्ठः पाणिश्च गुरुमनोहरं नितम्बबिम्बं चरितं च हंसकोद्भासिना पदद्वयी सीमन्तकान्तिरसिन्दूररेखा च अनन्तहृद्यंगममवलग्नं गुणवृन्दं च विचित्रांशुकाच्छादित ऊरुभागः सर्वावयवसंचयश्च । देव, पश्चाज्ज्ञातं सा कस्यचिद्राज्ञः कन्येति ।

अथ सा राजदारिका ताभिः समानशीलवयोविलासाभिः सखीभिः सह जले यावद्विहरति तावदेव देव, तेनैव मार्गेण सुग्रीवसेनानामिव वलीमुखविभूषितानां मेरुदेवीनामिव नाभिरम्यकुचानां वृत्रगदाघातव्यथितगजेन्द्र-

तथा हृतरे चापि इति हम । 'कलत्र श्रोणिभारयोः' इत्यमरः । 'माणवकयोः' इत्यमरः । दोषा रात्रि । 'समासि गुणनिमित्तमेलिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः । **यस्या इति** । नारदः इदानीं नारदो मेघः । पक्षे ऋषिभेदः । अत्रोक्तशाखाना नारदादीनां शुभ्रत्वादिकं कविसमयसिद्धम् । 'नार घनरस' पुमान इति शब्दार्णवः । देवेति सर्वोधनम् । नागः सर्पः । पक्षे देवनाग ऐरावतः । अनेन निरर्हणान्युक्त भवति । 'नागौ वारणपन्नगौ' इति रत्नमालायां । अर्धचन्द्रो बाणभेदः । 'सारङ्ग श्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे' इत्यभिधानचिन्तामणिः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति विश्वः । चापस्यापकारिणी समाना । पक्षे—चेति भिन्न पदम् । अपापकारिणी । चन्द्र स्वर्णम् । सरल ऋजुः । पक्षे—ऋजुबुद्धिः । कुण्डली ताटङ्कवान । पक्षे—सर्पः । अभेदस्तूपचारात । शङ्खा कन्याः । 'शङ्खो ललाटास्थिनि च वलये चाब्धियाम' इति रत्नमाला । हंसकः पादकटकः । पक्षे—हसः सूर्यः । अनन्तमाकाशम् । पक्षे—निरवधिः । अंशुकं वस्त्रम् । पक्षे—प्रभा । **अथ सा राजदारिकेति** । वली जरायापकृतचर्मभेदः । तद्युक्तं यन्मुखम् । पक्षे—वलीमुखाः कपयः । 'वलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान्स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि ॥' इति सुधा । केलिरित्याद्या हस्वदीर्घाः स्युः इति वाचस्पतिः । अभिरम्याः कुचा नेति नञ्समासः । पक्षे नाभी राजभेदः । तस्य भार्या मेरुदेवीति श्रीभागवतम् । 'गजगण्डकटी'

वप्नप्रकटकानां त्वच्छत्रुततीनामिव विरसानां पुष्करावर्तवल्लीरदानाम् आर्याणामप्यनुग्रभावाश्रवणीनां क्षीणप्रकाशानामपि वृद्धदशानां विनतानामपि वयःसंतोषरहितानां अदन्तशोभान्वितानामपि तान्तानां जरतीनां कुलमाजगाम।

ततस्तासां भयेन शीघ्रं निर्गत्य सरसः क्षीरपारावारादिव रमा सहसखीकदम्बा विविधलतावल्लीमध्यवर्तिनीव कल्पलता कस्मिंश्चिदिन्द्रनीलसोपानशिलातले नीलनीरदमण्डल इव सौदामनी क्षणमतिष्ठत्।

अथ तासु तत्सखीषु काचिदभिनवमधुपानमत्ता प्राह—'अये काञ्चननिभभर्तृदारिके,

ललल्लवल्लिकागन्धविलसत्सत्समीरणः।
ततं तनोति संतोषं भो भो भोगीन्द्रसंततेः॥ ११॥'

इति। तच्छ्रुत्वा तूष्णीं स्थितायां राजपुत्र्याम् अन्यापि काचन प्रत्यग्रदन्तक्षतदूयमानाधरबिम्बा प्राह—'अयि राजनन्दिनि,

निर्यत्किञ्जल्कगन्धान्धसारङ्गगणसङ्गिनी।
कलकण्ठचयाकीर्णा कान्तेयं सरसी सखि॥ १२॥

हंससारसचक्राङ्कचक्रचक्रैरलंकृतः।
नयनानन्दनिलयः कस्य न स्याज्जलाशयः॥ १३॥'

इति। तदपि किमपि ध्यायन्तीव तस्यास्तरलालापश्लोकमिवैतस्या निरोष्ठ्यश्लोकद्वयमप्यनाकर्ण्य स्थिता सा। अथ सा सखी विहस्य पुनः प्राह—'अयि धरानायकशरीरजे, ज्ञातं ते हृदयम्। तं चिन्तयसि यश्च

नीलनीरदसच्छायः शङ्खचक्रगदाधरः।
रत्नाकराङ्गजानाथः कंसनागेन्द्रकेसरी॥ १४॥

कटौ' इत्यमरः। रसः शृङ्गारः। पक्षे—रसा भूमिः। नीरदा निर्गतदन्ताः। पक्षे—मेघाः। पुष्करावर्तो मेघभेदः। आर्या पार्वती। उग्रः शिवः। पक्षे—वर्योः। क्रूरः। 'दशा वर्तिदशावयः' इति हारावली। विनता पक्षिजननी। 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः। अकारान्ताः। तकारान्ताः। पक्षे—रदहीनाः। म्लानाः। अथ तास्विति। काञ्चननिभा भा कान्तिर्यस्याः। सा चासौ भर्तृदारिका चेति कर्मधारयः। ततं प्रसिद्धम्। भोगीन्द्राः सर्पश्रेष्ठा विलासिश्रेष्ठा वा। ओष्ठसंबन्धरहिताः निरोष्ठवर्णाः।

राधास्तनन्यस्तकरः स रागिजनाग्रगण्यः किल नन्दजातः ।
सकंसहंसान्तकृदण्डजातहरिर्हरिः काञ्चनशैलधीरः ॥ १५ ॥

तद्धितं ते दशायाः अङ्गीकृतं चानेन जनेन तन्नियतिरचिरादुद्घटयति ते चिन्तितम् । त्यज क्लेशम् । कलय सत्यतां गिरि अस्य जनस्य । यत्

शितिजलजमदेशदेहकान्तिर्धरणिधरेन्द्रशरीरजातजानिः ।
कलयति स हि हस्तनीरजं ते हरसदृशः किल राजशेखरश्च ॥ १६ ॥

यश्च धृतशङ्खचक्रतया धीरतया च अरिदरकरः । राजहंसतयाहं स-कलाधीशतालंकृत इत्यहंकृतिरहितः । किं च कलहंसश्च कलहंसानन्दं नाङ्गीचकार । चक्री च नगरस्थितिकलितश्च । गाधिराजजाताश्चर्यचर्यश्च नगाधिराजजाताश्चर्यचर्यश्च । यं चाह्लादितनीलं ज्ञातशीतेतरदीधितितनया-धिकरमश्रियं जयासक्तचेतसं दाशरथिं कृष्णं च जानन्ति । येन नयेन रञ्जितः किल जनः । यस्य च स्त्रीणां चन्द्राचलकान्तिहारी स्तनः आस्यं च । सरलताहृद्या गीः कण्ठस्थली च । किसलयसहजः सदाधरः धर-सदृशः स्तनः । यस्य चाधिकलक्षणा गायना जनाश्च । अधिककेलिहृद्याः

हृदयमाकूतम् । 'हृदयं जीविते चित्ते वक्षस्याकूते' इति यादवः । **राधेति** । अण्डजा-तहरिर्गरुडतुरगः । दशा वयः । **शितीति** । शितिजलजं नीलोत्पलम् । पक्षे—धव-लशङ्ख । 'शिती धवलमेचकौ' इत्यमरः । धरणिधरेन्द्रो भीष्मकः । पक्षे—हिमाद्रिः । राजशेखरो भूपश्रेष्ठः कृष्णः । पक्षे—चन्द्रचूडः । 'कुध्रेन्द्रजानिः' इतिवत् । **यश्चेति** । अरि सुदर्शनम् । दरः शङ्खः करे यस्य । पक्षे—शत्रुभयंकरः । राजहंसस्तथैवानन्दं ना-ङ्गीचकारेति विरोधः । चकारोऽप्यर्थे । परिहारस्तु—कलहसो राजश्रेष्ठः कलहमिति च्छेदः । एवमेवाग्रेऽपि विरोधपरिहारौ ज्ञेयौ । चक्री सर्पो विष्णुश्च । गरं विषम् । नगरं पत्तनम् । गाधिराजजात-नगाधिराजजातेति शब्दतो विरोधः । गाधिराजजातो विश्वामित्रः । नगाधिराजो हिमवान् । 'आश्चर्यं हिमवानिव' इति श्रीभागवतम् । **यं चेति** । नीलः कपिभेदः । पक्षे—नीला कृष्णभार्याभेदः । शीतेतरदीधितितनयः सु-ग्रीवः । पक्षे—सूर्यपुत्री कालिन्दीति काचन कृष्णपत्नी । जयः प्रसिद्धः । पक्षे—अर्जुनः । **येनेति** । अत्र विरोधः शब्दतः । परिहारः सुगमः । **यस्येति** । चन्द्रा-चलः स्वर्णगिरिर्मेरुः । हारी मनोहरः । पक्षे—सुधांशोर्या अचला कान्तिः । सरलता सारल्यम् । पक्षे—सरो हारः । अधर ओष्ठः । धरः पर्वतः । मुक्तपदसमासः(?) । **यस्य चेति** । गायना गीतिविद्याकुशलाः । कलोऽव्यक्तमधुरध्वनिः । तेन क्षण उत्सवः । अधिशब्दोऽधिकार्थकः । ततश्चाधिकः कलक्षणो येभ्यो । अधिकलक्षणा इत्यर्थः । 'अ-धिकपदः श्रियं' इति माघप्रयोगः । पक्षे—लक्षणम् । केलिर्वृक्षभेदः । पक्षे—केलिः ।

क्रीडाशैला गिरश्च। अधिकंजातरागोऽधरः लीलाहंसश्च। अधिकानना-नन्ददा हरिणाः स्त्रियश्च। अधिकरञ्जकाः साला गिरश्च। अधिकंध-रासक्ता हाराः कर्षकाश्च। अधिकंदराजिता अरयः शान्तिधनस्थल्यश्च। अधिकारिजनश्रियः लभन्ति न लभन्ति च। अधिकरणरसिका रथिका ग्रान्थिकाः स्त्रियश्च। अधिकासारश्रियं दधाना नगरी देशो घनश्च। यस्य चारिचक्रखण्डकं चारिचक्रम् अगदा गदा मनोनन्दकः मनोनन्दकश्च राजत इति।

किं च। यस्य चराधिकानन्दः राजनीत्यां रते च। चरणजाता गङ्गा कीर्तिश्च। चेलाकृष्टी रतिकाले स्त्रीणां रणे अरातीनां च। चेतःकलिता-नन्दा दया कटाक्षाश्च।

यत्र शासति धरणीं कृष्णकेशश्रियं धत्ते कचरचना। राजहंसानल-सस्थितिर्हिमश्च स्त्रीणाम्। अरिस्त्रियः अकेशा हरिजलजासनश्रीकण्ठ-दशां दर्शयन्ति।

अतिलसत्सङ्गरहितता तलयन्त्राणां न स्त्रीणां नारिसेनानां च। स्तनन-हर्षको घनकालो न स्त्रीजनः। चलतादर्शनं नेत्रे क्रीडाशैले च न चेतसि।

जातरागः उत्पन्नरक्तिमा। पक्षे—पद्मानुरागः। काननम्। पक्षे—आननम्। साला वृक्षाः। करञ्जको वृक्षभेदः। पक्षे—रञ्जकः। कंधरा कण्ठः। पक्षे—धरा भूमिः। दर-स्त्रासः तेनाराजिताः। पक्षे—कन्दराराजिता अतिशयेन राजिताः। अधिकारोऽस्या-स्तीत्यधिकारी। पक्षे—अरिः शत्रुः। रणः। पक्षे—अधिकरणं पश्चावयवयुक्तम्। तत्तु मीमांसाशास्त्रप्रसिद्धम्। पक्षे—करणानि नागरादिबन्धाः कामशास्त्रे प्रसिद्धाः। इत्यर्थ-त्रयम्। अधिकेति च्छेदः। सारश्रियम्। पक्षे—आसारः सरसा। यथोचितं लिङ्गं ज्ञेयम्। पक्षे—'आसारो वेगवद्वर्षे' इत्यभिधानचिन्तामणिः। इत्यर्थत्रयम्। यस्येति। शत्रुवृन्द-खण्डकं अरयुक्तं सुदर्शनम्। अगदा पर्वतभेदिनी। मनो हर्षकः मनःनन्दकः खड्गः। चरा वार्तावेदकाः। पक्षे—चरेति च्छेदः। राधिका गोपी। एवमग्रेऽपि। चरेति च्छेदः। चरणः। रणः। चेलं वस्त्रम्। इला भूश्च। चेतो मनः। इतः सर्वाति यावत्। यत्रेति। कृष्णश्च कश्च ईशश्च कृष्णकेशा हरिब्रह्महराः इति मतित्रयमिति चमत्कारः। तत्त्वार्थस्तु सुगमः। राजा हंसश्च अनलश्च चन्द्रसूर्याग्नय इति तेजस्त्रयम्। तेषां स-माना स्थितिर्यस्य स सस्थितिरिति चमत्कारः। राजहंसः पक्षिभेदः तद्वदनलसस्थिति-रमन्दास्थितिर्यस्येति तत्त्वार्थः। अश्च कश्च ईशश्च अकेशाः। पक्षे—विधवाः। अतिलसदिति। तिलसत्सङ्गाभावाभावस्तिलसङ्ग एव। पक्षे—सङ्गो रतम्। पक्षे—संगरो रणः। स्तननं गर्जनम्। स्तनविषये न हर्षकश्च। चलता चञ्चलत्वम्। पक्षे—

किं च। स्त्रीणां कान्तिः कनकं स्तनः करकः कण्ठः जलजः नेत्रं नलिनमास्यं सरसं स्नेहस्थानं नन्दनन्दनः रागो न दीनः।

किं च। अस्मा भगवतो भूतशासनाय आस्यजा अरिष्टकारणं दधि कर्णशिरश्छेदाकर्णनं चिरंतनकथायां हंसानन्दामहता सैंहिकेये। राक्षसानन्दः शरद्गुणे।

अर्थोभक्तिः शास्त्रचिन्तकानाम्। नार्थोभक्तिर्गीतानन्दश्च यतीनाम्। न गीतानन्दः सहस्रधारणाकाङ्क्षा ऋषीणां क्षत्रियाणां च।

किं च। लसच्छ्रीजातानि श्रीजातानि क्षत्रियाधिकजातिजातं च। मदाज्ञानि राष्ट्राणि अग्रजातिजातं च। अलं किलात्यन्तकथनायासेन। मदीयानि संगतानि भवगृहाणि च हृदयानि च रथिकचक्रं चेति।

अत्रान्तरे यासां चलन्तो दन्ता न नेत्रान्ताः, धवलाः केशा न हासाः, बृहद्वयो न कुचमण्डलम्, वली वदने नोदरे, भुग्नता मध्यदेशे न कुन्तलेषु, तासां तु जरद्वनितानां भिन्नभेरीसमानः कोऽपि ध्वानो व्याकुलीचकार ससखीकदम्बां राजकन्याम्। तथा हि—'अयेऽम्बाम्बाम्बरमणिमपि भीष्मकिरणं पश्य पश्य चण्डकोपो भूपः। यामः पुरीम्। शीघ्रं गृहाण शुष्कांशुकगणं पेटिकां च। राजभार्याया हर्षकारणं पङ्कजचयं त्रोटय। अच्छाच्छरम्भोभिरापूर्य कुम्भं धर शिरोभागे। भण मम गिरा राजकुमारीमाकारयाकारय। रचय प्रणामपरिपाटीं रमायाः' इत्युक्त्वा च

चेति च्छेदः। पक्षे—अस्थिरता। चपलत्वे प्रकारभेदात्पूर्वस्माद्भेदः। **किं च स्त्रीणामिति**। कनकमंत्यभेदस्तूपचारः। करकः दाडिमफलम्। 'करकस्तु पुमान्पक्षिप्रभेदे दाडिमेऽपि च' इति सुधा। जलजः शङ्खः। अन्यत्सुगमम्। अत्र वाक्यसमके वर्णविपर्यासेऽपि विसर्गाभावात्कश्चिच्चमत्कारः। **किं चास्मा इति**। 'शासनं निष्करग्रामे' इति कोशः। आस्यजा ब्राह्मणाः। अरिष्टं तक्रम्। हंसो नृपतिर्यतिर्वा। शरत्संवत्सरः। अर्थोऽभिधेयो द्रव्यं च। गीता भगवद्गीता गीतं च। धारणा। पक्षे—सहस्र(सहस्र)-धेति च्छेदः। **लसच्छ्रीति**। श्रीजः काम इति बहुवचनम्। पक्षे—श्रीजानिर्नारायण इत्येकवचनम्। एवमग्रेऽपि। आज्ञाशब्दः। पक्षे—ज्ञानिशब्दः। क्षत्रियाधिकजातिब्राह्मणजातिः। दायो देयद्रव्यम्। 'दायं ददात्यनुमोदते' इति भवभूतिः। संगतानि स्नेहाः। 'संगतानि मृगाक्षीणाम्' इति कुवलयानन्दे। पक्षे—आयो व्ययेतरः। पक्षे—'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। पक्षत्रये बहुवचनम्। रथिकचक्रपक्षे तु यानमस्यास्तीति

चिरयन्त्यां राजकन्यायां पुनः किंचित्कोपेन निर्दन्त्याक्षराणि विस्मृत्य 'किं मयाग्रे गन्तव्यम्' इति रभसादभिधाय अहहेति दन्त्याक्षरसंसर्गदूनदन्तावलयः खेदमुद्रामभिनीय जोषं तस्थुः ।

ततश्चेयं राजपुत्री शनैरुत्थाय घनसारसदृशेन केशकलापेन न भोगयोग्येन रूपेण अतिमुग्धया दशया अनङ्गरागोज्ज्वलेन वपुषा नाभिस्पृष्टेन कुचमण्डलेन अतनुसुन्दरेण भूषाजालेन धवलसच्छोभेन मानसेन शोभमानाभिर्युवतीभिर्जरतीभिश्च परिवृता मा वैश्रवणं नीलेन पद्मेन च योजयन्ती अपाङ्गमाशुगं चेतस्ततः प्रेरयन्ती मुदा पीनं पयोधरमण्डलं चन्द्रेण संघट्टयन्ती चन्द्रभूषणमपि करे व्यवस्थापयन्ती वशीकृतसकलनिर्जरकदम्बा यथागतं गतवती । इत्युक्त्वा तस्यां किंनर्यां संवृतवचनायां प्राह स्म नारदः ।

अथ सवितरि तीव्रे पर्वतेन प्रबोध्यमानकालापगमो देवस्य दर्शनसुखमनुभवितुमत्रागतोऽस्मि । देव, किं चिन्तयसि । श्रवणादेव सा किं तरलयति तव चेतनाम् । मा भव तरलः । तरलो हारमध्यमणिरेव नायको भवति न पुमान् । तिष्ठ मनुष्यवत् । अस्त्वेतत् । देव, कथितं कथनीयम् । दृष्टो द्रष्टव्यः शेवधिः । तदनुगृहाण । गृहाणाशिषः । साधयामि नारायणाश्रममिति ।

यानि इत्येकवचनम् । 'ग्रामायव्ययलेखनेन' इति विश्वगुणादर्शप्रयोगः । निर्दन्त्यानि दन्तसंबन्धशून्यानि । तव्यमिति वर्णद्वय दन्त्यम् । ततश्चेय राजपुत्रीति । घनसारः कर्पूरम् । पक्षे—मेघश्रेष्ठः । भोगयोग्यं नेति । पक्षे—नभोगा आकाशगा देवाः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' । अङ्गरागोऽनुलेपनद्रव्यम् । पक्षे – मदनानुरागः । नाभ्या स्पृष्टः । पक्षे—अभिस्पृष्टो नेति । तनुः शरीरम् । पक्षे— अनल्पसुन्दरम् । धवल च सच्छोभन च । पक्षे—धवेन पत्या । निर्जरकदम्बो देवसमूह इति चमत्कारः । युवसमूह इति तत्त्वार्थः । वैश्रवणः कुबेरः । नीलः पद्मश्च निधिभेदः । पक्षे—श्रवण श्रुतिः । नीलोत्पलम् । अपाङ्गो मदनः । आशुगो वायुः । पक्षे—कटाक्षः । तीव्रगमनः । इनं सूर्यम् । मेघमण्डलमपि । सुधांशुना । पक्षे—पीनं कुचमण्डलं कर्पूरेण । शिवम् । राजप्रासादव्ये । पक्षे—स्वर्णाभरणं पाणौ ॥ अथ सवितरीति । तरलश्चपलः । नायको नेता । पुमान भवति । हारमध्यमणिः । पक्षे—द्वावपि मध्यरत्नवाचकौ । मनुष्यवदिति लोकोक्तिरिति चमत्कारः । नारायणवन्मा तिष्ठेति तत्त्वार्थः । साधयामि गच्छामि । 'साधनमनुगमनतोः सेवति सिद्धौ निष्पत्तिदापनयोः । मृतसंस्कारे हेतौ धनहिंसायाम्' इति

अथ श्रीनिवासेऽपि सश्लोकहासं 'महर्षे, अपि नाम ज्ञातं किं भवता कुलाभिधानादिकं तस्या युवमानसमत्स्यबडिशगुणजालस्य' इति वदति पुनः प्राह—'देव, भजकजननिर्जरागम, अहो लावण्यम् अहो विलासः अहो चातुर्यम् अहो रमणीयता रमणीमणेरिति जाताकस्मिककौतुकेन क्षणं क्षणं माध्याह्निकावश्यकरणव्यग्रतया क्षणं भवद्दर्शनाभावचिन्तातान्तान्तःकरणतया निरोष्ठे च श्लेषाभियोगे कालं गमयतो ममैतच्छ्रवणेच्छा न संवृत्ता । इयमुक्तिरपकारवती जाता । अहो किं कुर्मः । मुनयो वयं अपवर्गवार्तामुपदिशामः । तथा हि ।

विष्णुर्ध्येयो वैष्णवाः सङ्गयोग्यास्तीर्थक्षेत्रस्थानसंसेवनं च ।
योगाङ्गानां साधनं तत्त्वचिन्तेत्येषा रीतिः श्रेयसे जायते नः ॥ १७ ॥

किं च । किं योग्येयं वृत्तिर्विरक्तानां यद्वनिताजनेन सह वाक्संयोजनम् । अथ ज्ञात्वा वा किं कृत्यं देवस्य कृतविवाहस्य । देव, कल्याणी विजयी तिष्ठ' इति ।

देवोऽपि 'कयं भवेत् क्व वा तिष्ठत् कथं जानामि कं वा पृच्छामि कः शमयति ममाधिम्' इति चिन्तासीमन्तितहृदयो दर्शितशुष्कमुखविकासस्तत्कालोचितालापैर्नारदं विसर्जयांबभूव ।

एवं सति, माकन्दप्रवालकदम्बचुम्बनमुखितमत्तपरभृतमहिलानिरन्तरोदञ्चितपञ्चमस्वरान्तरितनिजवनिताकृतपरपुरुषसंकेतसंराववञ्चितगृहपतिरारामरमाप्रथमर्तुमहोत्सवारम्भमङ्गलगीतिकापठनाविरतलोलोलम्बनितम्बिनीश्रुतिसुभगझंकारश्रवणसमयसंस्मृतनिजनायकाहितकाम्रमर्नीषानिश्चलस्थितमज्जनागतयौवनशानालीककनकमालभञ्जिकापुञ्जरञ्जितमञ्जुवञ्जुलनिकुञ्जवलयितसुवर्णमुखरीतटः प्रियजनसंकेतितवेतसीवनगामियामिनीशमुखकामिनीग्रहयालुयामिनीचरसमानयामिकराजपुरुषगृहीतनिजकरसंस्पर्शसंजातसात्त्विकभावशिथिलितत्करमुष्टिबन्धविनिर्गतललनालोकावलोकनमुदितान्तरङ्गभुजङ्गनिकरसंस्तुतमदनकटुकलम्बकदम्बो वनिताकुचाभोग इव बहुसरो-

रत्नमाला । देव भजकजनेत्यारभ्य संवृत्तेत्यन्तग्रन्थे पवर्गाभावः । तथाहीत्यारभ्य विजयी तिष्ठेत्यन्ते ग्रन्थे पवर्गाभावो ज्ञेयः । माकन्देति । सुवर्णमुखरी नदीभेदः । यामिकाः 'पाहरेवाले' इति भाषा । सात्त्विकभावः स्तम्भप्रलयरोमाञ्चादिः । भुजङ्गो विटः ।

जातसमृद्धिर्वीर इव पराङ्गनाशंकरो हिमगिरिरिव मदकलकण्ठीरवत्रासितपथिकः सरस्वतीदेह इवाजातिभूषितो वनिताजन इव रसालसहितो रत्नं सकलर्तूनां प्रत्नं भागधेयं मतीनां सुराजीवोऽपि सुमनःसंदोहश्लाघितः अशोकयुक्तोऽप्यसुमनाः कुसुमाकरस्त्वाविरासीत् ।

अथ तं दृष्ट्वा देवोऽप्यचिन्तयत्—'अहो महनीयता वसन्तस्य ।

आचार्यो मदनागमस्य किमपि स्त्रीमानरुग्भेषजं
कान्तायुक्तविलासिलोकचरितप्राचीनभाग्योदयः ।
यस्त्वागत्य लतासु पल्लवरुचिं संपादयिष्यन्भृशं
संजातोत्कलिकासु तासु रमते राजद्रुयाः सांप्रतम् ॥ १८ ॥

अपि च ।

भङ्गो माने चक्रशोभा कुचेऽपि न्यस्ता चित्ते मारसश्रीर्वधूनाम् ।
युक्ते ताभिर्जीवनं वै वियुक्ते पङ्कं पुंस्याश्चर्यचर्येण येन ॥ १९ ॥

इदानीं हि ।

कलिकालकृतं मन्ये यज्जगत्सुमनोन्वितम् ।
माधवोऽत्रान्यथा कस्मान्माधवीजालकावृतः ॥ २० ॥

कलम्बो बाणः । सरोजातं पद्मम् । पक्षे—सरो हारः । उत्तमाङ्गनानां सुव्रतः । पक्षे—शत्रुशरीरनाशकः । मदयुक्ता कलकण्ठी पिकी । पक्षे—मदकलो मदोत्कटः । जातिर्मालती । पक्षे—अजो ब्रह्मा । रसाल आम्रवृक्षः । पक्षे—प्रेमालसानामाश्रमः । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नम्' इति जगद्धरः । सुराजीवो मद्याजीवी । सुमनसो विद्वांस इति विरोधः । शोभनपद्मः । पुष्पाणीति परिहारः । शोकशून्यः अशोभनचित्त इति विरोधः । वृक्षभेदयुक्तः जातिपुष्परहित इति परिहारः । 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । **अहो महनीयतेति** । मानः कोपभेदः स एव रुग्रोगः । 'किमप्ययमदेश्ये (?) स्यादीषदन्मात्रे परात्मनि' इत्यजयः । पल्लवरुचिर्विटासक्तिः । उत्कलिका उत्कण्ठा । रसो यौवनमिति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु किसलयकान्तिः पल्लवानि । 'षिङ्गः पल्लविको विटः' इत्यमरः । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इति च । कलिका कोरकः पुमान्' इति च । तासु संजातोत्कलिकास्वित्यनेन 'मोहनं नारभेत्तावद्यावन्नोत्कण्ठिता प्रिया' इति कामशास्त्रं सगृहीतम् । मोहनं निधुवनम् । **भङ्ग इति** । तरङ्गावर्तकमलजलकर्दमानां वैयधिकरण्येन स्थापनादाश्चर्यचर्यत्वं वसन्तस्य । तत्त्वार्थस्तु भेदः । चक्रवाकशोभा । सा प्रीमद्या । रसश्रीः प्रेमसंपत् । प्राणः । **पापमिति** । **कलिकालकृतमिति** । कलेः काल कृत युगभेदं मन्ये । सुमनसा शोभनचित्तेन जातमिति श्लेषः । माधवीजालकं यादवस्त्रीसमूहः ।

तदत्र नारदवचनश्रवणविदीर्णहृदयस्य मम भगवान्भूतसुमाकरसंप-त्सारङ्गप्रियः कनकश्रीविद्योतमानाम्बरो माधव एव शरणम्। यदनुग्रहा-दहमपि योगी भवेयम्। यदयमचेतनोऽपि पन्नगाद्रिरङ्गीकृतविपुलनितम्ब इव दृश्यते।

अस्त्वेवम्। मृगयाव्याजेन वनभूमिषु विनोदयामि मानसमिति वि-चिन्त्य च बकुलमालाप्रेरितवराहदत्तेन किरातसैन्येन सह पद्मव्यूहमिव विलसत्केसरं वैद्यमिव निरस्तवातवर्गं गङ्गाप्रवाहमिवार्यावर्तहृद्यम् उत्तर-गोग्रहणरणमिव स्तब्धकर्णं वर्णसमूहमिव ह्रस्वदीर्घप्लुतसुन्दरं चित्ररथमिव गन्धर्वश्रेष्ठं वणिजमिव भाण्डभूषितं कर्णाटदेशगोरसमिव मेघपुष्पसदृशं वालिनमिव सुग्रीवपरिपन्थिनं मदनमिव मानससंभवं प्रथममश्वकुलेषु द्वि-तीयमुच्चैःश्रवसः तृतीयं वातगरुडयोः अदृष्टवडवाननमपि राजनन्दनं नीलं कर्णे श्वेतं मुखे संपातिनं गमने हयमारुह्य विपिनमयासीत्।

ततश्च केचन किराता भग्नकीचका भीमाः, शल्यान्दारयन्तो धर्म-राजाः, शिखण्डिविरोधिनो भीष्माः, द्रोणपक्षधराश्च शृगालभयंकराः कृष्णाः

माधवः कृष्ण इति चमत्कारः। तत्त्वार्थस्तु कोरकालंकृतम्। सुमनसः पुष्पाणि। मा-धवी लताभेदः। जालकानि कोरकाः। माधवो वसन्तः। 'चतुर्थेऽपि युगे कलिः' इत्यमरः। 'युगपर्याप्तयोः कृतम्' इति च। 'जालं गवाक्ष आनाये कोरके दम्भवृन्दयोः' इति विश्वः। तदत्रेति। सुमाकरः शोभनलक्ष्मीपाणिः। 'इन्दिरा लोकमाता मा' इत्यमरः। गजेन्द्रप्रियः। ध्यानवान्। तत्त्वार्थस्तु—भृङ्गप्रियः। वसन्तः। सर्गातिमान्। 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः। विपुलनितम्बा वनिता। 'सिंहस्याश्वस्य पुच्छे तु किञ्जल्के केसरोऽस्त्रियाम्। नागकेसरपुंनागबकुलेषु पुमानयम्॥' इति रत्नमाला। आर्यावर्तो देवमण्यादिः। पक्षे—'आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः' इत्यमरः। 'रचितं वल्गितं प्लुतम्' इति च। अश्वगमनभेदः। पक्षे—'ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः' इति शाब्दिकाः। 'गायने पक्षिभेदे च गर्भसिद्धे च सैन्धवे। अन्तराभवसत्त्वे स्याद्गन्धर्व-स्तुरगेऽपि च॥' इति रन्तिः। 'नदीपात्रे भूषणे च तुरगाणां च भूषणे। मूलद्रव्ये च वणिजां भाजने भाण्डमुच्यते॥' इति लिङ्गभट्टः। मेघपुष्पः सुग्रीवश्च कृष्णा-श्वभेदः। पक्षे—जलम्। गोरसस्तक्रम्। चेतसा निर्मितम्। वडवा वह्निभेदः। राजा चन्द्रः नन्दनः पुत्रो यस्य स समुद्र इति विरोधः। तुरंगयोषिदिति परिहारः। सुरतव्यापारेणाश्वो दुर्बलो भवतीति तज्ज्ञानां वादः। 'अश्वा वडवा' इत्यमरः। की-लादयश्च कपिभेदाः। ततश्चेति। द्रोणः काकभेदः। शृगालो वसुदेवसुतः काशि-

नागत्रासकाश्च, पुण्डरीकद्वेषिणो दोषाकराः पथिकापकारिणश्च, शूलहस्ता महाकाला उग्राश्च, काननं रुरुधुः । तदा तु केचन जरासन्धा इव वृकोदरं गदया ताडयन्तः केचन कर्णा इव शक्त्यार्जुनमुन्मूलयितुमिच्छन्तः केचन रुद्रा इव गजान्शूलेन दारयन्तः केचन कवय इव प्रासेन नानाशुकवीनुद्वेजयन्तश्चेरुः ।

किं च । खड्गी खड्गिनं कञ्चुकी कञ्चुकिनं चक्री चक्रिणमच्छभल्लोऽच्छभल्लं रक्ताक्षो रक्ताक्षं जघान । तदनु भग्नाः कुम्भाः कुम्भिकुम्भाश्च नष्टपत्राः पक्षिणो वनलताश्च मृदितद्विजा वृक्षाः वनगजाश्च नाशितशम्बराः वनभुवस्तटाकाश्च छिन्नपुष्कराः करिण्यः पुष्करिण्यश्च उत्पाटितनेत्रा नगा नागाश्च आकृष्टजीवाश्चापा महिषाश्च खण्डितस्कन्धास्तरवो व्याघ्राश्च बभूवुः ।

स च मृगयाव्यापारो रावण इव नलकूबरं दूषितरम्भं घर्मकालदिवस इव सरः अपुण्डरीकं, प्रभातकाल इव नभः अऋक्षं, कालीकरवाल इव भूतलममहिषं, युधिष्ठिर इव भारतमशल्यमरण्यं चकार । किं बहुना ।

संजातसंभ्रमभरैर्वनदेवतानां
वृन्दैरमन्दभयकम्पितमानमर्यः ।
आकर्णितश्चकितसिन्धुरसिंहकोलः
कोलाहलोऽथ मृगयाजनकण्ठजातः ॥ २१ ॥

ग्राजा । पथिकः वियोगी । महाकालः शिवः । तदा त्विति । वृकाणामीहामृगाणामुदरम् । 'कासुसामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । 'कासुः शक्त्यायुधेऽपि च' इति विश्वः । गजोऽसुरभेदः । प्रास आयुधभेदः । शुकवयः कीरपक्षिणः । पक्षे—काव्यगुणभेदः । आशुकवयः आशुकाव्यकर्तारः । 'पक्षी च विनिगदितः' इत्येकाक्षरः । किं चेति । खड्गादित्रयमायुधभेदः । कञ्चुकः कवचः । रक्ताक्षस्ताम्राक्षः । पक्षे गण्डकं मृग सप भल्लूक महिषम् । 'रक्ताक्षो महिषे दैत्ये पारावतचकोरयोः' इति रत्नमाला । तदन्विति । कुम्भा वृक्षभेदाः । पत्रं गरुत् । 'शम्बरं सलिले पुंसि मृगदैत्यप्रभेदयोः' इति सुधा । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे ॥' इति हेमः । 'मौर्वी जीवा गुणो ज्या' इति धनंजयः । 'देहप्रकाण्डयोरंसे सैन्यभागसमूहयोः । समीहानृपयोः स्कन्ध' इति लिङ्गाभट्टः । स च मृगयेति । कुबेरपुत्रासक्तां रम्भां बलाद्रावणो जग्राहेति श्रीरामायणम् । 'व्याघ्रदिग्गजभेषज्यासितच्छत्रासिताम्बुजे । कोषकृज्जन्तुभेदे च' इति लिङ्गाभट्टः । ऋक्षो भल्लूकः । पक्षे—क्लीबे नक्षत्रम् । संजातेति । सिन्धुरो

मृदितपृथुलकुचकुम्भा खण्डितरम्यद्विजच्छदा तान्ता ।
आयामिततनुलतिका रतान्तलीलां बभार वनभूमिः ॥ २२ ॥

अत्रान्तरे । गजमपि कुम्भोद्भासिनं नीलमपि केसरिद्वेषिणं अञ्जनाकृतिमपि अनुपमाकृतिं कालमपि गिरीशाकारं गरुडमिव पक्षधरं सुकविवाग्विलासमिव परिणतं शेषमिव सदानन्दं विलासिनीजनमिव भ्रमरचुम्बितकपोलमण्डलं मत्तदन्तावलमालोक्य अर्जुनबाहुसहस्रनिरुद्धवनगजमदमलिननर्मदाप्रवाहैरिव सहसानिरुद्धगतिप्रसरैस्तद्दर्शनत्यक्तमल्लैर्भिल्लमल्लैः 'देव, इयं न मृषा किंवदन्ती मारीचनामा राक्षसः सारङ्गरूपेण मुनिहिंसनाय संचरतीति स सारङ्गो न मृगः किं तु महामृग इति ज्ञानम् । अथवा गजासुर एवायं उत वा कुवलयापीडः दैवेनापि ज्ञात एव स एव वा न विघ्नः यदत्रैव कोऽपि पर्वताकार.' इति निवेदिते किंचिद्धसन् 'आः किं भणत मूढाः, निरर्गलभुजबलप्रसरेषु रामश्रीकण्ठवासुदेवेषु अचलोद्धृतिभागेषु पार्श्वस्थितसुग्रीवेषु जयत्सु का कथा तादृशानां पापानाम् । तिष्ठत्वेतत् । करिकीटः कश्चिन्मर्तुमिच्छति वराकः । तन्निःसरत मद्बाणपातभुवः' इति वदन्नेव बाणं मुमोच ।

युक्तं शरस्तु पतितो यस्माद्गुणविच्युतो बभूव किल ।
चित्रमिदं यत्त्यक्तः श्रीपतिना मार्गणो वदान्येन ॥ २३ ॥

गजः । **मृदितेति** । लकुचः कुम्भश्च वृक्षभेदः । द्विजच्छदः पक्षिगरुत् । पक्षे—दन्तच्छद ओष्ठः । तनुलता कृशलता । पक्षे—देहलता । **अत्रान्तर इति** । गजकुम्भौ कपित्थाक्षसौ नीलकेसरिणौ । अञ्जना अनुपमा च करिणीभेदः । कालो यमः गिरिशः शिव इति विरोधः । परिहारस्तु अञ्जनं नेत्रलेपनद्रव्यम् । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' इति सुधा । 'तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति हलायुधः । पक्षे—रोगभेदः । तु प्रसिद्धम् । दानसहित सदानम् । पक्षे—'शेषोऽनन्तः' इत्यमरः । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे ललाटालकयोरपि' इति विश्वः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । महामृगो गजः । 'महामृगः पुष्करिपद्मपाल्वः' इति हारावली । अचलाया भूम्याः सकाशात् उत् उत्कृष्टा भूतिरुत्पत्तिर्यस्याः सा सीता । पक्षे—पर्वतात्मजा पार्वती । पक्षे—अचले उद्धृतिभे उत्कृष्टैश्वर्यकान्ती ताभ्यामित्यर्थः । 'भा छविः' इत्यमरः । सुग्रीवः कपिभेदः । पक्षे—सुग्रीवा पार्वती । पक्षे—अश्वभेदः । **युक्तमिति** । पतितो भ्रष्टः । मार्गणो याचकः । वदान्यो दाता । श्रीः संपत् । इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु'

तदैव सोऽपि द्विरदमणिरनणीयसा भयेन द्रुतं दुद्रुवे दूरं कराग्रलग्नशरः।

> पुष्कराग्रे पतन्रेजे श्रीमान्कृष्णशिलीमुखः।
> चित्रं चित्रमयं मूढः पुंनागो द्रवति स्म सः॥ २४॥

स्थाने खलु मातङ्गजातेः कृष्णविमुखभावः। देवोऽपि विहाय किरातचक्रं तं गजमनुससार। सोऽपि तस्यामवस्थायां धीरधीरसंचारो वासितावशीकरणविदग्धः शृङ्गारशाली चरमोत्तुङ्गस्तननास्तलीलः श्यामानां सुन्दरीणां महिलानां गणैः परिवृतायां कस्यांचिद्भूभृद्भुवि निपपात गजः कटाक्षश्च श्रीनिवासस्य। ततश्चेयमद्भुता व्यक्तिर्दृष्टा।

> सुशङ्खचक्राङ्कितपाणिशोभा यात्रासमुद्रेजितराजहंसा।
> लसद्रमोद्भासिपयोधरश्रीर्नूनं रमायाः सहचारिणी स्यात्॥ २५॥

इति निश्चित्य संजातसात्त्विकभावः कथंकथमपि वारामाभिमुखीभूय ययौ दन्तावलः श्रीनिवासभूपालश्च।

तदनु भगवांस्तां राजपुत्रीम् 'अयि सुमते, लोलम्बकं पश्य। उन्मादिनि मदनकलिके, पुण्डरीककुलं खण्डय। चपले, मल्लिकासरं महिषीप्रियं बधान। कोमले मालति, पथि कण्टकीभवत्पुंनागनेत्रमुत्पाटय। ललितसुमांसे, इत एहि। गृहीतराजीवजीवने, कृतकृत्यासि। उत्पला-

मार्गणो बाणः। **पुष्कराग्र इति**। पुष्करं कमलम्। कृष्णशिलीमुखो नीलभृङ्गः। पुंनागो वृक्षभेदः। इति चमत्कारः। तत्त्वार्थस्तु—करिहस्ताग्रम्। वासुदेवशरः। पुरुषगजः। 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः। मातङ्गश्चण्डालः। पक्षे—करी। **सोऽपीति**। 'वासिता करिणीनार्योः' इति रत्नमाला। 'रसे नाट्ये च शृङ्गारः करिमण्डन एव च' इति विश्वः। चरमं पश्चिमम्। उत्तुङ्गं यत्स्तननं गर्जनं तेनास्तलीलः। पक्षे—चेति भिन्नं पदम्। रमोत्तुङ्गस्तनयोरस्ता लीला येन इति नसमासः। श्यामादित्रयं वृक्षभेदः। भूभृद्भूः पर्वतभूमिः। पक्षे—राजपुत्री। अन्यत्सुगमम्। शङ्खचक्रं वलयसमूहः। रमासहचारिणीति व्यक्तिविशेषणम्। नारायण इत्यर्थः। पक्षे—रमा सखी। मायासीतावतारभूतेति भावः। आराम उपवनम्। पक्षे—रामा स्त्री। **तदन्विति**। लोलम्बकं भृङ्गमिति वनविहारलीलापक्षे। मृगयापक्षे—लोलं चपलं बकं पक्षिभेदम्। मल्लिकाहारम्। राजभार्याप्रियम्। पक्षे—सैरिभीप्रियं कासरं सैरिभम्। मालतीति संबोधनम्। 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः। पुंनागतरुमूलम्। पक्षे—पुरुषगजनेत्रम्। मनोज्ञकुसुमस्कन्धे। पक्षे—मञ्जुशोभनमांसे। राजीवं पद्मम्। जीवनमुदकम्। पक्षे—मृगप्राणः। उत्पलमिन्दीवरम्। रक्तं रक्तोत्पलमिति प्रकरणादर्थः। पक्षे—उत्कृष्टमां-

भिलाषिणि, रक्तं मा त्यज । विशालनेत्रे, त्वचं दलय कदलीनाम् । प्रमादशीले, कोलम्बकं च गृहाण' इति मृगयामिव वनविहारलीलामनुभवन्तीभिः सवयोविलासाभिः सखीभिः परिवारितां विलोक्य तन्निकट एव स्थापितनुरक्तश्चिन्तयामास ।

अये इमामेवाह नारदः । तथा हि । अस्या नागसदृशी वेणिका, न कुचमण्डली । अगुरुविशेषकानन्ददायि ललाटमण्डलम्, न चरित्रम् । अञ्जनाश्रिता नेत्रद्वयी, न मतिः । पल्लवप्रणयिन्यधरच्छविः, न स्पृहा । अतिलसत्सुमनोहारिणी कुचद्वयी, न नासा । नक्षत्रेशमनोहरं मुखम्, न रूपम् । अरम्भासमानं वयः, नोरुयुग्मम् । कुवलयमनोज्ञं जघनम्, न करद्वन्द्वम् । नगजानुकारी गुणः, न गतिक्रमः । अस्त्वेतत् । कथं भवेत् । प्रायेण चन्द्रधन्वन्तरिकल्पपादपादीनां सहोदरी स्मेव क्षीरपारावारादेवोत्पन्ना । अन्यथा कथं तेषां गुणगणोऽस्याम् ।

तथाहि । अब्जशब्दवाच्यस्य चन्द्रस्य गुणो नेत्रयोः । सुरागस्य पारिजातस्य कुचयोः । जैवातृकस्य धन्वन्तरेर्मुखे । दिव्यनागस्यैरावतस्य वेण्याम् । मधुनो वारुण्या अधरे । रम्भाया अप्सरसां ऊरुभागे । गौरस्योच्चैःश्रवसो वर्णे । निष्ठत्वेनेतत् ।

किमेषा कंदर्पशरशरव्यतां प्रापिता केनापि भवेत् । आः, कः संदेहः । येनास्याः शरच्चन्द्रदशां प्रापिते गण्डमण्डले सखीजनरचितो मृगमदपत्र-

---

सम् । शोणितम् । 'रम्भावृक्षेऽपि कदली पताकामृगभेदयोः' इति मेदिनी । कोलम्बकं वीणाङ्गभेदम् । 'कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः' इत्यमरः । पक्षे—कोलं वराहम् । बकं पक्षिभेदं च । अये इमामेवेति । नागः सर्पः । अगः पर्वतः । 'कालागुर्वगुरुः स्यात्' इत्यमरः । विशेषक तिलकम् । पक्षे—गुरूणामधिकानन्ददायि । अञ्जनम् । दोषः । पल्लवः विटः । अत्यन्तशोभमानं कुसुमैः । मालिनी । पक्षे—तिलसत्कुसुमवन्मनोहारिणी । नक्षत्रेशो राजा । अरमलम् । अत्यन्तमित्यर्थः । पक्षे—रम्भासमानमेव । कुवलयं भूमण्डलम् । तादृक्पृथ्वीति भावः । पक्षे—कुत्सितकरभूषणम् । नगजा पार्वती । पक्षे—गजः । कथं भवेदिति । 'अब्जो धन्वन्तरौ शङ्खे पद्मेन्दुनिलयेषु च' इति लिङ्गाभट्टः । सुराणामगो वृक्षः । पक्षे—पर्वतः । 'शैलवृक्षौ नगावगौ' इत्यमरः । 'जैवातृकः कर्पकेन्द्वोर्वैद्ये नायुष्मति त्रिषु' इति रत्नमाला । वारुणी मद्यम् । 'मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमरः । किमेषेति । श्रवणं हस्तश्च नक्षत्रभेद इति चमत्कारः । श्रोत्रं

भङ्गः कुरङ्गभ्रमं जनयति । स हि पाण्डिमेवेत्थं स्फुटं जल्पति । किमनया प्रकृतानुपयुक्तया चिन्तया । प्रथमं तावदेतद्विचारणीयम् । किमस्यामहमिव मय्येषानुरक्ता न वेति । अथ वा किं तदद्यापि न निश्चीयते । कथमन्यथा कूणितत्रिभागेण चक्षुषा सव्याजं मामियं पश्येत् । निरुद्धोऽपि कोऽपि विकारः कथमस्याः प्रसरेदङ्गेषु । स्वेदलवमुक्ताजालकैरलंक्रियेताभिनवस्फटिकभित्तिधवला कपोलपाली । कथमुत्तम्भयेदुत्तरं वामः रोमहर्षोद्भेदः । कथं नर्तयेद्दक्षिणानिल इव लतामूरुकम्पः । कथं शिथिलीभवेन्नीवीबन्धः । कथं भुवमालिखेच्चरणनखमणिः । कथं प्रस्फुरेत्प्राक्पुण्यवाराशितरङ्गबन्धुरं मम दक्षिणं चक्षुः । कथं यानि भैष्मीहरणकाले शुभानि निमित्तानि तान्येवेदानीं पश्यामि । कथं दूरादेव मां विलोक्य चिरमालोच्य सभ्रूभङ्गमनेन सखीकदम्बेन परस्परं मन्दं मन्दं समन्दहासमालपितम् । कथमनया नीलोत्पलदलावतंसया श्रितपीनचूतालवालनिकटदेशया वनितया सकङ्कणझणत्कारमन्यस्याः करकमलान्मां च तं च मुहुर्मुहुः पर्यायव्यावृतकंधरं पश्यन्त्या आच्छिद्य निगृह्य च चित्रपटं आकुञ्चितभ्रुनिर्भर्त्सितमिव किमपि उपदिष्टम् । अपि नाम दाहशक्तिरुत्पद्येत चन्द्रिकायाम् । कदाचिदपि वा देवर्षेर्मन्त्रजपमनाथाद्वदनारविन्दान्निःसरेदलीकं वचः । कथमस्थानसक्ता भवेन्मच्चित्तवृत्तिः । कथमदन्यभोग्ये वस्तुन्यप्येतादृशलावण्यसर्वस्वं स्थापयेद्वेधाः । एतस्या गुणाकर्णनेन श्रवणानन्द इव स्पर्शेन हस्तानन्दो नासीदिति वामः पन्थाः । भगवन्कुसुमायुध, मा जनय क्षणमुद्वेगम् । तावन्निर्वापयामि पूर्णचन्द्रदर्शनसंतापितं नेत्रयुगलं प्रत्यङ्गदर्शनेनास्मिँल्लावण्यसुधासरसि मुखजितचन्द्रमसि कान्तितिरस्कृतकाञ्चनमहसि कुचतुलितचक्रवाकवयसि हृतमन्मनसि अभिजातकन्यामणौ । अथ वा मकरध्वजेन दत्तदर्शनावसरस्यापि आनन्दबाष्पकलया निरुद्धं खल्वालोकनसामर्थ्यम् । अस्त्वेतदपि । कथं संभाषयाम्यलब्धवागवसरः । सूक्तमुक्तं केनचित् 'शास्त्रं सुनिश्चितधियापि विचारणीयम्' इति । यतः व्यवहितत्वाद्बहोः कालस्य विस्मृता खलु सा व्रजयुवतिजनवशीकरणकला । इत्येवं चिन्तयति श्रीनिवासे काचिद्राजपुत्रीसखी कंचन वन्य-

मतङ्गजं विलोक्य प्राह—'अयि भर्तृदारिके, पश्यैनं मत्तदन्तावलम् । अयं खलु नारदप्रोक्तो गिरिगह्वरचारी पुंनागो यदि त्वयि करं प्रसारयेत्कस्ते शरणम् । अथ वा त्वमपि लमचूलीवासिता । नात्र तव भयलेशः । तदस्तु तोषायैव तावदयं शिलीमुखो मदनान्निर्गत्य व्याकुलयति त्वां तत्र को वा उपायः' इति ।

तदाकर्ण्य स्तोकं हसति सखीवर्गे 'अलमलं चपलभाषणैः' इति अलीककोपकल्पितायां तर्जयन्त्यां राजसुतायां देवे श्रीनिवासेऽपि 'कल्याणीयमेतस्या उक्तिरमृतासारमाधुर्यमोदरी राजसुता वयस्याया आश्वासयति मदनमहाभुजङ्गचुम्बितस्य मे मानसम् । अयमयं मिलितोऽस्माकं वागवसरः । अत एवं वक्तव्यं मदनमहाग्रहग्रस्तस्य संबद्धासंबद्धकथने को विधिः को निषेधः' इति निश्चित्य 'अयि राजसुतासखि, किमियमबलेति मत्वा त्रासयसि । मा चित्रोरुकरवाला त्वदुक्तभयस्याभूमिर्विविधायुधपरिष्कृता च । तथा हि । अस्याः कुचश्चक्रश्रियं वहति । ललाटमण्डलमर्धचन्द्रसंपदं धत्ते । चन्द्रहासशोभां कलयति वदनम् । कुन्तलमलक्ष्मीं स्वीकरोति वेणिका । तदलमेवंविधभाषणैः । एवं स्थितेऽपि यदि ते भर्तृदारिकाया मनोजातभयं तदहं क्षणादेव परिहर्तुं शक्तः' इति वदति काचित्सखी तां बभाण—'अयि मदनकलिके, श्रुतं किलैतस्य किरातचक्रवर्तिनो भाषितम् । तन्मूलं भवती किल । यदेतस्त्वयास्य वागवकाशः । दृत्तान्तराणां पुरुषाणामेतादृशो वाक्प्रपञ्चो दृश्यते । तदसंबद्धलापिनी त्वमेवात्र तिष्ठ । वयमेता भर्तृदारिकामादाय भवनं गच्छामः । यत्त्वं कुमारीजनविरुद्धाचारप्रवृत्तासि । सत्यपि अनुरागे पश्यति यूनि नावेक्षणम् । उद्विग्नेऽपि रोमकुलेऽवहित्था मार्तिकशकलेन हन्तुमिच्छति अभिमतेऽपि तरुणे मनोभावाप्रकटनमित्यादि कुलकन्यालक्षणमिति ।

शार्णिर्गत तत्त्वार्थः । वामो वक्रः । अयि भर्तृदारिके इति । पुंनागः पुरुषगजः । करः शुण्डा । 'कर्णमूलं तु चूलिका' इत्यमरः । वासिता करिणी । शिलीमुखो भृङ्गः । मदनो वृक्ष इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु पुरुषश्रेष्ठः पाणिः वेणी वनितावाणो मन्मथः । चित्रेति । चित्रोऽद्भुतः करवालः खड्गो यस्याः । अर्धचन्द्रो बाणभेदः । चन्द्रहासः खड्गः । कुन्त आयुधभेदः । मनश्चेतः । जातभयमिति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु—चित्र-

एवं वदन्त्यां तस्यां सत्यमाह प्रियसखीति नन्दिततद्वाचि राजपुत्र्यां सापि किंचित्कुपितेवाह—'अयि शृङ्गारमञ्जरि, सुचरित्रविस्मापितवसिष्ठकलत्रे, अपराद्धं मया । हितासि त्वं भर्तृदारिकायाः । एतत्फलमचिरादेवानुभवन्तीं भर्तृदारिकां द्रष्टुमिच्छसि ।' इत्युक्त्वा च विरतवचनायां तस्यां देवे श्रीनिवासेऽपि उन्मत्तकेन मदनेन विस्मृतवाच्यावाच्यविचारे 'अयि सुन्दराङ्गि राजसुते,

वचसा मा कुरु मुग्धे कुरु रूपेणेव रतिनिरस्कारम् ।
कठिना कुचयुगली ते भवतु सरोजाक्षि मानसं मास्तु ॥ २६ ॥'

इति यावद्वदति तावदेव काचिन्नारायणपुराज्जरद्दासी राजाङ्गनाप्रेरितागत्य 'भर्तृदारिके, देवी धराज्ञापयति पुष्पावचयायागताया भवत्याः का खलु वेला जाता । महाराजः प्रतिपालयति तवागमनमभ्यवहारार्थी । तदागच्छ शीघ्रम् । यामो गृहम् ।' इत्युक्तवती ।

ततः पद्मावती ससखीकदम्बा तरलतरतारया दृशा आवृत्यावृत्य सव्याजं पश्यन्ती वनात्प्रस्थिता ।

भगवानपि तत्कटाक्षार्धचन्द्रव्रणितहृदयः किंचिद्दयमानेन मनसा वातोज्जीविनीमिव पश्चादेवोपगन्तुमिच्छन्तीं चेतोवृत्तिं बलादाकृष्य सुन्द इव मारीचनन्दने बधिर इव संज्ञाव्यवहारशालिनि कश्यप इवोल्लसन्मरीचौ ऐरावण इव निजकरोद्भासितपुष्करे घर्मकालाध्वनीन इव कामितच्छाये भगवति चित्रभानौ चरमाचलशिखरमारोहति यथास्थानमागत्य विसृज्य किरातचक्रं स्वामिसरःपुण्यजलेषु अक्रमकृतसंध्यावन्दनाद्यवश्यव्यापारः कृताकारगुप्तिरेव बकुलमालाकल्पितपुष्पशयने निविष्टः ।

उरः करः वालाश्च यस्याः । मनोजानभयं मदनभयमिति । वसिष्ठकलत्रमरुन्धतीत्युपहासः । वचसेति । रतिर्निधुवनम् । पक्षे—मदनभार्या । प्रतिपालयति प्रतीक्षते । वातोज्जीविनी 'वावरी' इति भाषा । सुन्द इवेति । मारीचो मरीचिपुत्रः कश्यपः । पक्षे—सुन्दो दैत्यभेदः । मारीचस्तु तत्पुत्रः । 'संज्ञा स्यात्सूर्यभार्यायां गायत्र्यां चैव नाम्नि । चेतनायां च हस्ताद्यैः सूचनायां च वस्तुनः ॥' इति लिङ्गाभट्टः । मरीचिः किरणः । पक्षे कपिभेदः । करः किरणः । पुष्करं पद्मम् । पक्षे—शुण्डाग्रम् । छाया

कलितसुरसभावां चारुमैत्रीं सुवर्णां
ललिततरपदां तां चिन्तयन्राजपुत्रीम् ।
कृतिमिह वरकान्ताकामुको वेङ्कटेशः
कविरिव न च निद्रामाप स श्रीनिवासः ॥ २७ ॥

इति श्रीवेङ्कटेशकविविरचिते श्रीनिवासविलासे पूर्वभागे द्वितीय उच्छ्वासः ।

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ कथंकथमपि विरहवेदनाभूयिष्ठं कालं यापयति भगवति श्रीश्रीनिवासे कदाचित्कुवलयेष्वसंकोचकरप्रसारे चक्रानुरागरहिते भूप इव निष्प्रभत्वं गतवति चन्द्रे, पतिगतोचितव्यापारायामिव कृतनिजनायकानुगमनायां यामवत्याम्, अलमस्माकं कलङ्किनोऽस्य राज्ञः सेवाजनितचलसुखेनेतीव विष्णुपद एव तत्क्षणं लीनेषु नक्षत्रेषु, इयमेव प्राप्तकालप्रतिक्रियास्माकमिति विचिन्त्येव वन एव मुद्रितमुखं निवसत्सु तत्परिग्रहेषु नीलोत्पलेषु, राजहंसतयोभयपक्षममाना वयमितीव निःशङ्कं संचरत्सु कादम्बेषु, सुमनोवृत्तिशोभितानां किं भयमस्माकमितीव मगलितग्रीवं गायत्सु मिलिन्देषु तदेकशरणेषु द्विजेषु, पुनस्तदुदयमाकाङ्क्षमाणेष्विव तपस्वितां प्राप्तेषु चकोरेषु, गतेऽपि स्वामिनि धैर्यत्यागो नोचित इति निश्चलप्रकृतितयेव न द्रवत्सु चन्द्र-

सूर्यप्रिया । पक्षे—अनातपः । कलितेति । कृति ग्रन्थम् । इति श्रीधरणीधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायां पूर्वभागे द्वितीय उच्छ्वासः ।

भूयिष्ठं पूर्णं यथा स्यात्तथा । असंकोचवाल्प्रसरणं नाम एकनिष्कग्रहणस्थाने निष्कद्वयग्रहणम् । 'कलङ्कोऽङ्कापवादयोः' इत्यमरः । विष्णुपदमाकाश इवेत्युत्प्रेक्षा । 'वने सलिलकानने' इत्यमरः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इति च । कादम्बा हंसाः । राजहंसा राजश्रेष्ठाः । उभयमित्रममानाः । यथा बलभद्रो भीमसुयोधनयोर्युद्धं दृष्ट्वा प्राह— 'एकं प्राणाधिकं मन्ये उतान्य शिक्षयाधिकम्' इति श्रीभागवतम् । 'पक्षः सहायगरुदन्तिकसाध्यमितिमित्रेषु चुल्लिविवरे नृपकुञ्जरे च' इति रत्नमाला । एकोऽर्थः । राजतया चन्द्रतया हंसतया सूर्यतया च । चन्द्रपक्षः सूर्यपक्ष इति पक्षद्वयसमाना इत्यपरोऽर्थः । राजहंसाः पक्षिणो गरुद्द्वयसमाना इत्यन्योऽर्थः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये च' इति । निश्चयप्रकृतयः सर्वैकमभिप्रायः न द्रवत्सु न पलायत्सु इति च । तत्त्वार्थस्तु अवस्थामाचारपक्षद्वयीभावेषु । 'प्रकृतिर्गु-

कान्तमणिषु, विरामसमयोज्जृम्भमाणकोकशोकानलप्रभापटलैरिवारुणदेहकान्तिजालकैः शोणीकृतासु दशदिशासु, पद्मिनीनामयं विकासकाल इति ज्ञापयन्तीष्विव विकसन्तीषु कमलिनीषु, उद्घाटयत कपाटं परिष्कुरुत वीथिकां बध्नीत वन्दनमालिकां सत्कुरुत शरीराणि किं न जानीथायमयमागत एव भगवांश्चित्रभानुः पुरस्कृतस्वभानुस्तं संतोषयतेति प्रकम्पितवेत्राग्रेषु स्वाधिकारानुरूपमाचरत्सु भटेष्विव तत्रतत्र संचरत्सु प्राभातिकदरफुल्लकमलसंसर्गकषायपवमानपोतेषु, अभ्युद्यतपुण्डरीकश्रीश्चामरश्लाघ्यविभवः परमुदितमत्तसारङ्गसहस्रपत्रः पूर्वतनं दोषाकरं राजानं निर्जित्य अपर इव भूपः शूराख्यातिरमणीयः प्राप्तमहोदयः परिष्कृतानन्तः सकलजगत्सुकर्मपरिपाक इव मूर्तिमांस्त्रयीमूर्तिस्तेजोभूमा पूर्वदिग्लावण्यसीमा शनैः शनैरुल्ललास।

ततश्चान्तिपुष्करिणीयं नृसिंहजयन्तीयमिति कथ्यमानसंकल्पानां तीर्थोपजीविनाम्, क्व मे कुरालवः क्व मे बृसी क्व मे कक्षपेटिकेति जल्पतां शिष्टद्विजातीनाम्, प्रभातस्नानसमयव्यग्रेषु जनेषु वस्त्रं भाजनं वा मुषित्वाद्यैव दीयते पणशेषमिति सांत्वय्य तन्मातरं तत्कालहृतयज्ञोपवीतयाचकानां चेटिकारतदरिद्रौदनिकद्विजविटानाम्, अत्रैवं पाठः अस्यायमर्थ इति तारतरं पठतां मासपौराणिकानाम्, मह्यं न दत्तं मह्यं न दत्तमित्याक्रन्दतां गर्भयाचकानाम्, जातं जातमिति वाद्यमानकरतालिकानां कृपणास्तिकधनिकानाम्, त्यज मार्गं जल एव विस्मृता श्रीमुद्रा हा वनितोपरि पतसि वराकेण मार्गो दूषितः प्रतिपालय मदागमनं विज्ञातैव ते शिष्टता इत्यादिप्रकारेण वदतां

प्रसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः' इति। दीपादेर्विरामसमये प्रकाशाधिक्यं दृष्टम्। पद्मिनीजातिस्त्रीणां प्रातःकाले सुरतेच्छेति कविसमयः। 'वन्दनमाला तु तोरणं परिकीर्तितम्' इति। चित्रभानुः सुभानुश्च संवत्सरभेद इति चमत्कारः। सूर्यः सुकिरणः इति तत्त्वार्थः। 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्ये परिकीर्तिताः'। अमराः। अनन्तमाकाशमिति तत्त्वार्थः। चमत्कारस्तु श्वेतं छत्रम्। चामरः। पत्रं वाहनम्। अनन्ता भूमिरिति। 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः। 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्यूष्मविवेकः। 'उदयः पर्वतोन्नत्योः' इति। भूमा पूर्णः। शतश्चेति। अन्तिपुष्करिणी तिथिभेदः। करे धार्यो भाजनः करालवः। 'कर्करीलुर्गलन्तिका' इत्यमरः। 'गिण्डी' इति भाषा। 'कक्षः स्तुवो गुल्मंमूले' इति। 'भाण्डं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि' इत्यमरः। 'सूरा औदनिक

जनानां भगवत्याः सुवर्णमुखर्या उभयतटोज्जृम्भमाणकोलाहलेनोद्बुद्धः यथाविधि स्नात्वा

गिरिसानुमहत्त्वं च वसुमत्ता च तादृशी ।
यस्य मैत्री जगत्सारा न वन्द्यः कस्य वा रविः ॥ १ ॥

इति मनस्यालोच्य नमस्याकर्मीकृततपनमण्डलो राजकन्यावियोगदूयमानमनाः केनचिन्मरालकनामकेन नर्मसुहृदा सह यत्र हारितं तत्रैव मृग्यमितीव तमेव वनोद्देशमुपाजगाम श्रीनिवासः ।

तस्यां वेलायामुदितभूयिष्ठमालोक्य रविबिम्बमाह मरालकः—'वयस्य माधव,

क्रमेण चक्रं संयोज्य भित्त्वा श्रीवासकोशकम् ।
जेतुकामः कुवलयं सूर्यस्त्वमिव निर्गतः ॥ २ ॥

अपि च ।

सिन्दूरैरपि शङ्कितं च घुसृणैः त्रस्तं च काश्मीरजै-
र्विभ्रान्तं कनकोत्करैः शिथिलितं त्रस्तं कुसुम्भैरपि ।
किंचानम्य निरीक्षितं तव जगद्वन्द्यैः प्रतापाङ्कुरैः
सर्पत्यद्य नभःस्थलेऽम्बुजमुखद्रासां विलासो मुहुः ॥ ३ ॥

गुणाः' इति च । इति नानार्थमुक्तैः । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । विधिः प्रकारः । गिरीति । गिरि वाचि अनुमहत्सुहितत्वमिति चमत्कारः । पर्वतप्रस्थसंबन्धि महत्त्वमिति तत्त्वार्थः । 'देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु' इति । 'तीक्ष्णरश्मौ च सुहृदि मित्रं सौख्यसुसात्त्वतौ' इति । यस्यां वेलायाम् । 'नेक्षेदुद्यन्तमादित्यम्' इति स्मृतेः उदितभूयिष्ठमित्युक्तम् । पूर्णोदितमित्यर्थः । क्रमेणेति कामशास्त्रोक्तक्रमेण । चक्रं चक्रवाकम् । श्रीनिवासकोशकं पद्मकुड्मलम् । कुवलयं पुष्पभेदः । पक्षे—श्रीनिवासेति श्रीनिवासस्तंबोधनम् । कोशकमर्थौघम् । 'श्रीनिवासो वृक्षभेदे पङ्कजे पीतवाससि' इति । 'कोशः स्यादपिधाने स्यात्कुड्मलेऽर्थौघदिव्ययोः' इति । सिन्दूरैरिति । स्वर्णे पीतत्वं लोहितत्वं चेति कविसमयः । तेन रविकिरणसादृश्यं युज्यते । आनम्येत्यनेन प्रतापस्य भानुबिम्बादप्यूर्ध्वदेशाभिगत्वमुक्तम् । अङ्कुरैरित्यनेन बाल्य एवैतादृशमहिमान्वितत्वं किं पुनः प्रगल्भस्य इति

इतः किंचित्पश्यतु देवः।

सद्म कोककुलस्य हंससमितेर्दोलां प्रपाजालकं
भृङ्गाणामतनोः कलम्बनिचयं धातुः परं मन्दुराम्।
पर्यङ्कं च वियोगिनीजनततेर्गेहं रमायाः सरो-
जालिं सत्कुरुते करैर्दिनकरः काश्मीरजन्मारुणैः॥ ४॥

त्वत्प्रतापभयात्सूर्यो दिङ्मूढोऽभून्न चेत्कुतः।
जेतुकामः कुवलयं पुष्करस्थानमाप्तवान्॥ ५॥

अपि च।

स्थाप्यश्चन्द्रश्च रमाचलदुर्गं इतीव वक्तुमब्जाली।
कान्तं निरीक्ष्य भानुं मुखमुद्रां त्यजति तत्करस्पृष्टा॥ ६॥

यद्वा।

'चन्द्राब्जयोर्मिथो द्वेष इति मिथ्यान्यथा कथम्।
चन्द्रे विष्णुपदे लीने तस्य श्रीः कमलं गता॥ ७॥'

इति। तच्छ्रुत्वा किंचित्स्मितमुखस्तमेव प्रदेशं प्राप्तः, यत्र सा दृष्टा मदिरेक्षणा। आगत्य च कमलचन्दनसंसर्गतिक्तसमीरसंस्पर्शवर्धितानङ्गव्यथः।

स्वगतम्।

पद्मिनि किमिति क्रीडसि मधुपैर्लज्जालवोऽपि न हि किं ते।
हर हर विस्मृत्योक्तं क्व नु लज्जा सवितृरक्तायाः॥ ८॥

भावः। 'काश्मीरजन्माग्निशिखम्' इत्यमरः। घुसृणं ललाटे धार्यम्। सद्मेति। सद्म सदारामभिहेरितम्। दोला रज्जुनिर्मितमालाकारवृक्षस्कन्धादिबद्धवसन्तकालविहारसाधनीभूतद्रव्यभेदः। मन्दुरा वाजिशाला। त्वत्प्रतापेति। उत्पलस्थानं विहाय कमलस्थानगमनाद्दिङ्मूढत्वं सिध्यति। तत्त्वार्थस्तु आकाशस्थानम्। चन्द्राब्जयोरिति। विष्णुपदे नारायणचरणे लीने मग्ने। मुक्ते सतीति यावत्। श्रीः संपदिति चमत्कारः। यस्मिन्कस्मिन्वियोगिनि प्रारब्धं पुण्यं पापं चानुभूय प्राप्तमोक्षे तस्योर्वरितं प्रारब्धेतरत्पुण्यं सुहृदः, पापं द्विषः प्राप्नुवन्तीति सञ्चितप्रक्रिया। 'सुहृदः साधुकृत्यां द्विषतः पापकृत्यामिति तस्मादात्मानं सर्वेद्धृतिकामः' इति श्रुतिः। अत एव द्वेषाभाव अङ्गीकार्य इति भावः। तत्त्वार्थस्तु—आकाशे। अदर्शनं प्राप्ते। श्रीः शोभा। तिक्तः सुरभिः। पद्मिनीति।

धिक्ते पल्लवरागं सौरभ्यं भ्रमरहृद्यतां चापि ।
पापे चन्दनलतिके जरठभुजङ्गेन परिवृता यस्मात् ॥ ९ ॥
तपस्याराधनं हित्वा मधुना प्राप्तविक्रियः ।
को वा न मन्दतामेति तत्रोदाहरणं मरुत् ॥ १० ॥

इति चिन्तयन् । 'देव, अत्र चाखण्डलतासंगता इन्द्रा इव, कनककालिकासंहिता दुर्जना इव, बहुलनालसच्छोभाः संगीतक्रमा इव भूभागाः । इत उत्तरतो नास्तबकस्तटाको लतामण्डपश्च । बहुचित्रको वृक्षपूगः क्रीडाशैलश्च । विलसद्रुचितः पुष्पप्रकरः पक्षिनिकुरम्बं च मुखयति । इतः पश्चिमतो वनिताजन इव चलद्दलकः सप्तपर्णः । तत्र शत्रुरिव सोद्वेगः पूगवृक्षः' इति वदतो मरालकस्य वचनमनाकर्ण्यैव 'मयात्र मृगयाश्रान्तेन स्थितम् । अत्र कोऽपि नयनानन्दोऽनुभूतः । तदधुनापि निधुवनलीलेव खञ्जरीटानां रञ्जयति लोचनलोभनीया मानसं कस्याश्चन चरणालक्तकसमुद्रिता भूमिरित्यालोचनयन्नेव कस्मिंश्चिल्लतामण्डपे निपसाद । मरालकस्तु 'अये, किमिदं निसर्गमधुरोऽपि देवो मनागपि मदुक्तिं नान्ववर्तयति । न सस्नेहं पश्यति । न सस्मितं भाषते । न वनभूमिमनुमोदते । न मन्दमारुतमनुकम्पते । तदत्र किं मया स्खलितं भवेत् । भवतु तावत् । संभाषयामि । को गर्वः प्रभुपादोपजीविनाम् । किं शाठ्येन मित्रधर्मानुगतानाम् । कावमानगणना धनिकाराधकानामित्यालोच्य पुनः प्राह—'देव, अत्र

'पद्मिनी पद्मसुस्थाने स्त्रीविशेषे सरोम्बुजे' इति । धिक्त इति । विटानुरागम् । मनोज्ञत्वम् । कामुकहृद्यत्वम् । वृद्धविटेनेत्यन्यापदेशः । तत्त्वार्थस्तु सुगमः । चारुत्वमपि सौरभ्यमिति । तपस्येति । तपस्या तपः । मधुना मद्येन । मन्दता मूढत्वमिति चमत्कारः । तपस्यः फाल्गुनिकः । चैत्रेणापटुत्वम् । देवेति । अखण्डलता । पक्षे—आखण्डलत्वम् । सुवर्णकलहेच्छाहिताः । पक्षे—चम्पककोरकसहिताः । लता । पक्षे—तालः । अस्तबकपक्षी न । पक्षे—गुच्छरहितो न । 'आश्चर्ये व्योम्नि किर्मीरेऽप्यालेख्ये चित्रमिष्यते । गोडुम्बाबामाखुपर्ण्यो चित्रा' इत्यादि लिङ्गामृतः । द्वौ पक्षे चितो व्यासः । पक्षे—रुचितः कान्तिवः विलसत् । अलकः कुन्तलः । पक्षे—दलं पर्णम् । 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । उद्वेगो क्रोधा । पक्षे—क्रमुकफलम् । 'घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगमेतस्य' इत्यमरः । यत्र कामनिपुणं तत्र 'सिथि-

संमुग्धालिपरिष्कृताब्जवदनं गत्युल्लसद्धंसकं
'राजचन्द्रनचारुचित्रतिलकं पुंनागभाग्यास्पदम् ।
रम्भोरुश्रि समल्लिकाक्षगतिकं सत्पल्लवोल्लासितं
रम्यं राजशिखामणे समदनं'

इत्यर्धोक्त एव तदभिमुखीभूय 'वयस्य मरालक, क्वास्ते' इति सस्पृहानन्दस्मितं पृच्छति श्रीनिवासे

'श्रीमद्वनं दृश्यते ॥ ११ ॥'

इति तच्छेषं पपाठ । तदाकर्ण्य 'सखे, 'स्त्रीरत्नमास्ते पुरः' इति न कथितं भवता । तदधुना किं श्रीमद्वनेन ह्रीमज्जीवनेन वा कृत्यमिति कथयन्नेव बाष्पनिरुद्धनयनयुगलो ललाटाहितदक्षिणपाणितलो मूर्छित इव स हि निपपात ।

अथ मरालकोऽपि ज्ञातचेतोविकारबीजः 'अहो, कथमेनां दशां प्रापितः कयाचन वा अतिधीरप्रकृतिरपि देवः । तत्स्त्रीरत्नं कुतो वा न भवेत् । अपि नाम सा निगलयेल्लूता तन्तुजालेनाभ्रमुवल्लभं बध्नीयादपि पट्टच्चरेण पृषदश्वम् । धन्या खलु भगवतः कुसुमधन्वनः प्रभावपरिपाटी । यदबलजनादपि परिभवमनुभवन्ति पुरुषपुण्डरीकाः । तदधुना मया किंकृतेन भवितव्यम् । सर्वथा भज्ञाविधुर एवास्मि संवृत्तः । अत एव मृगयापरावृत्तोऽन्य इव स्थितो देवः । तत्कथमाश्वासयामि । यदि तन्मतमेवानुसरामि तर्हि स्वभावतो व्यसनिनो मत्प्रोत्साहनं ज्वरितस्य जलसेक इव विषमां दशां प्रापयेद्दुस्त्वलाभे तूभयलोकभ्रष्टताम् । यदि वा निषेधयामि तर्हि सद्य एव प्रणयप्रसरभङ्गः । सर्वथा नमोऽस्तु धात्रे । येनायं निर्मितः स्नेहपाशः । येन बद्धः पुमान्केशः स्वगात्राणां चालनेऽपि । सूक्तमिदं केनचित्—

रिति लोकवादः । संमुग्धेति । अलिर्भृङ्गः । अब्जस्य वदनम् । पक्षे—आलिः सखी । चन्द्रवन्मुखम् । 'मल्लिनैर्मल्लिकाख्यास्ते' इत्यमरः । पल्लवोऽस्त्री किसलये विटभुजङ्गयोरपि' इति । कयेति । 'हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः । 'लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः' इत्यमरः । अभ्रमुवल्लभमैरावतम् । पट्टच्चरं जीर्णवस्त्रम् । पुण्डरीकाः श्रेष्ठाः । पुरुषश्रेष्ठा इति यावत् । 'विधुरं तु प्रविश्लेषे' इत्यमरः । सूक्तं सुभाषितम् ।

दीपे वा तैले वा पतति पतंगो विनश्यति क्षिप्रम् ।
अतएव भणामि सखि स्नेहो वहेर्न किंचिदप्यूनः ॥ १२ ॥

इति । 'भवतु तावत् । एनमन्यतो नयामि' इति संचिन्त्याह—'देव धीरप्रकृते, इतः किंचिदविदूरत एव सुवर्णमुखरी । तामनुसृत्य स्मरशरजर्जरितमानसमाश्वासयतु देवः । यतः ।

उत्फुल्लकेसरावलिविलसत्कमलालिपुण्डरीककुलम् ।
भ्राम्यच्चक्रकदम्बं तद्वनयुगलं न कस्य मोदाय ॥ १३ ॥

इति । तदनु श्रीनिवासोऽपि 'वयस्य मरालक, सायंतनसमयदलदिन्दीवरदामकोमलेन तत्कटाक्षेण विद्धस्य मम हृदये व्रीडा सुजनता गाम्भीर्यं धैर्यमन्यत्किंचिदपि वा महत्ताव्यञ्जकं न तिष्ठति तत्किमपि सूक्तमसूक्तं वा मा कथय । न प्रभुरस्मि मनसः' इति कथयन्साम्यसूय इव तूष्णीं बभूव ।

तदा मरालकोऽपि 'अये वराकेणानेन मदनपिशाचेन विरहव्यथागिरिशिखरस्थलीमारोपितो देवः । तथा हि । न बध्नाति रतिं तल्पे शिल्पे च । न सुखयन्ति वीणाः प्राणाश्च । न स्पृहयति राज्याय भोज्याय च। अपि च । अङ्गीकरोति बाधिर्यं न माधुर्यम् । संकुचिता वाक् न शुक् । विस्मृतं चातुर्यं न कातर्यम् । गता स्फूर्तिर्न चार्तिः । वर्धितं व्यसनं न हसनम् । क्षीणा रुक् न मनोरुक् । उपचिता बाधा न क्षुधा । तदत्र देवमेव शरणं मम मन्दभाग्यस्य । सत्यमाह भगवान्मुरमथनः—

'रिङ्गत्तरङ्गचलदम्बुजकोशनिर्य-
त्किंजल्कगन्धभरवासितवातपोताः ।
कंदर्पबाणगणभिन्नहृदः क्षतेमे
क्षारस्य रीतिमधुना कलयन्ति हन्त ॥ १४ ॥ इति ।

दीपेति । स्नेहः प्रेमेति चमत्कारः । तैलमिति तत्त्वार्थः । उत्फुल्लेति । अर्थे कानने च नयनयुगलम् । केसरः किञ्जल्कः । चक्रमावर्तः । पक्षे—पक्ष्मभेदः । कमलः कुरङ्गः । पुण्डरीको व्याघ्रः । चक्रवाकः । तदा मरालकोऽपीति । रुक् शोकः । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः । स्वान्तिः । पक्षे—रोगः । रिङ्गदिति । क-

यतः ।

पुण्ड्रेक्षुचापवरसंगतभृङ्गमौर्वी-
निर्यन्मरन्दविषरूषितपुष्पबाणम् ।
कामस्य सोऽथ सहते परिरम्भलग्न-
कान्ताकुचाग्रहरिचन्दनकङ्कटो यः ॥ १५ ॥

अस्त्वेतत् । देवं मदन इव मां मध्याह्नसमयोऽतितरां बाधते ।

प्रायेण तृषितोऽर्कोऽपि सलिलं पातुमिच्छति ।
अन्यथा पुष्करस्थानं प्राप्नुयादर्यमा कुतः ॥ १६ ॥

तदिदानीम् ।

निर्यन्मारन्दधारामिलदलिपटलीगीतमाद्यत्कुरङ्गं
छायामायाभ्रनृत्यच्छिखिकुलमसकृत्कोकिलालापहृद्यम् ।
वेल्लन्मल्लीप्रसूनप्रसृमरललितामोदसंवासिताशं
नीडक्रीडद्द्विजालि प्रसवभरनतं तं रसालं भजामि ॥ १७ ॥

इति संचिन्त्य इतस्ततः संचारितचक्षुः कामपि वनोद्देशे संचरन्तीं बाललोललोलम्बाङ्गनां विलोक्य ।

'पुंनागगण्डतलचुम्बनलोलचेतो-
वृत्तिर्जहासि नितरां कनकाभिलाषम् ।
श्यामे भ्रमद्भ्रमरराजिमनोहरे त्व-
मा चन्द्रतारमवनौ जय जीव मुग्धे ॥ १८ ॥'

इति यावद्वदति तावदेव यदृच्छया कयाचन वनितया तेनैव मार्गेण क्वापि गच्छन्त्या समाकर्ण्य आभुग्नकण्ठं कोऽयमिह धन्यो मामाशिषा व-

---

सितं सुरभीकृतम् । पुण्ड्रेक्ष्विति । 'रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः' इत्यमरः । 'उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इति च । प्रायेणेति । पुष्करं जलमिति चमत्कारः । आकाशमिति तत्त्वार्थः । निर्यदिति । छायैव मायाभ्रं कपटमेघः । द्विजाः पक्षिणः । ब्राह्मणा इत्यर्थान्तरम् । प्रसवं फलं पुष्पम् । पुत्र इत्यर्थान्तरम् । 'प्रसवो अभ्यनुज्ञापुत्रेषु फलपुष्पयोः' इति । पुंनागेति । गण्डः कटः । वृक्षचम्पकयोर्वैरमिति कविसमयः । श्यामा नीलवर्णा इति वृक्षपक्षे । स्त्रीपक्षे—गण्डः कपोलः । इ-

र्घयति पृच्छामि तावदित्युपसर्प्य 'भद्रमुख, को भवान्महानुभाव इति ज्ञातुमिच्छामि' इति तया सादरं कृताञ्जलिपुटयोक्तः साश्चर्यम् 'चपलाक्षि, अस्याम्रतरोरालवालाभरणीभव क्षणम् । श्रान्तोऽस्मि । अहमपि कश्चित्पान्थः । कासि त्वम् । क यासि । किं ते पार्श्वे' इति तामभिभाषयं तयापि तत्काल-रूढपरिचयया तथास्त्विति जल्पन्त्या

छाया न्यग्रोधमाले परिमललहरी चन्दने किंशुके स-
　त्वौपम्या शोभा फलश्रीरपि ननु कदलीवृक्षवाटीषु लभ्या ।
किं तैरेकैकसंपत्परिकलनचणैः सर्वसम्पत्समृद्ध-
　श्रीणामाधार चूतद्रुम तव गरिमा मद्गिरामप्यभूमिः ॥ १९ ॥

इति रसालद्रुमस्तवनव्याजादात्मानं स्तुवन्त्या सह तत्रैव क्षणमतिष्ठत् ।

इतो देवोऽपि 'अहो किमिति वक्तव्यम्, यदियं कल्याणी मत्प्रेमभरं न जानाति' इति त्रिभुवनचातुर्यनिधानस्थानदोषारोपः । ज्ञात्वापि तूष्णीं तिष्ठतीति न तादृशो जारः । ज्ञात्वा ज्ञात्वा वा किमिति प्रकृतविरुद्धालापः । 'अद्य श्वो वा सफलो भवेन्मे मनोरथः' इति तावत्स सरन्ति प्राणाः कंदर्पहतस्य तदेव स्पष्टं न निवेदितमित्यधीरतालापनम् । कस्मैचिन्निवेद्य सुखीभवामीति चरणलग्नकण्टकचालनरीतिः । अलमेतदनुरागेणेत्यरसिकता । दैवमेव शरणमिति साधारणसरणि । सप्रयत्नेन भवितव्यमिति पिष्टपेषणन्यायः । मदनार्दितेन शिक्षयामीत्यकाण्डताण्डवविधिः । एतदुभयत्रापि सममिति चातुर्याभासः । देहं त्यजामीत्यनुचरणानुचरणप्रसङ्गः । किं च ।

व्यापिन्यपि सति वनिता वेश्या स्यादतो जहामीत्युक्तम् । 'श्यामा स्त्री मुग्धयौवना' इति । भ्रमरः कामुकः । छायेति । चण समर्थः । भर्मस्थानम् । इतो देवोऽपीति । अकाण्डताण्डवमसमये नर्तनम् । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः । चातुर्यवदाभासमानः । जारः कामिभेदः । तदङ्गणाः कण्ठः । उत्तरः श्रेष्ठः । बृहत्सुवर्णश्रवणाभरणाश्च हारवन्तश्च ये तारकास्तद्दर्शनतारतम्यकृता कालगणना यस्य । पक्षे—उत्तरो विराटपुत्रः । द्रोणभीष्मराधेयाभरणापहारकार्जुनोपचितयशोवृद्धः । 'स्वर्णमास्कन्दनं संख्यम्' इत्यमरः । 'गन्धस्पर्शमस्य—' इति तार्किकाणां पाठः । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबे स्वर्णकसेरुणोः' इति । सुरसभा देवसभा । अवमानिरवमानः । पक्षे—'संख्यावान्पण्डितः कविः'

निद्रा न याति नयनं व्याधत्रस्ता मृगीव कान्तारम्।
अचला न चित्तवृत्तिर्नौका नुन्नेव वायुना जलधौ ॥ २० ॥
रागस्तीव्रं प्रसरति सुगुणो गुणिनां यथा लोके।
आवेगः शीघ्रतरः प्रतिभाक्रमवत्कवीन्द्राणाम् ॥ २१ ॥

इत्यात्मन्येवालोचयन्मदनवेदनातिरस्कृतेतरवेदनो मनःकल्पितां तां कान्तां स्वसमीपमागतामिवाकलयन् प्रसारितबाहुयुगल आलिङ्गितुमिच्छन् तत्र किमप्यदृष्ट्वा 'अये, वञ्चितोऽस्मि मदनहतकेन यौवनेन दैवेन वामेन वा। अथ वा स्मृतेरेवापराधः। यया नेयं वनितेति ज्ञापितम्। तथा हि।

ईषद्धासतरङ्गिताधरपुटोन्मीलन्निषेधाक्षर-
श्रेणीसूचितरागसागरमिलल्लज्जानदीप्रक्रमाम्।
क्रोडे तां प्रणिधाय चुम्बितुमुपक्रान्तेऽथ कान्तामणिं
मय्यानन्दयुते विघातमकरोत्काचित्स्मृतिः पामरी ॥ २२ ॥

इति चिन्तयन्स्थितः। निष्ठ्यवेतत्। इतः सापि स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभत।

ज्ञात एव किलानन्तमितामितमतिमसमस्तलोकस्थितमसमस्तारसंस्तुतनिखिलवस्तुविस्तारस्तार इव नरहरिणकुलोत्तरः उत्तर इव गुरुगाङ्गेयकर्णभूषणहारिनरोपचितकीर्तिसंख्यः संख्यावानिव सुरसभावसतिदक्षः दक्षिणपक्ष्मीणाक्षिसंमददायी द्रविडो नाम देशः। यत्र च निरन्तराक्षरामृतानन्दितजगतां गवां ब्राह्मणानां च परिपालनेनामृतजीवनानां देवानां द्विजानां चाशिषा गोत्रानन्दकोऽप्यगदः सुखेन जीवति लोकः। तथा हि।

इत्यमरः। शोभना रसभावमतयः। 'प्रमोदामोदसमदाः' इत्यमरः। यत्रेति। नाशरहितमृतम्। पक्षे—वर्णपीयूषम्। पीयूषाशनानां यज्ञशेषाशनानां वा। 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः ॥' इति सुधा। गोत्रः पर्वतस्तस्यानन्दकः। अगः पर्वतस्तं याति स्वाङ्गयतीत्यगद इति विरोधः। कुलानन्दको रोगरहित इति परिहारः। 'गोत्रं नाम्नि कुलेऽचले' इति। 'व्याधिगदामयाः' इत्यमरः। तिमिरादिसप्तकं रोगभेदः। 'ध्वान्तेऽक्षिरोगे तिमिरम्' इति रत्नमाला। 'पाण्डुर्नृपे गदे श्वेतगुणे ना गुणिनि त्रिषु' इति रत्नमाला। 'गौस्तारा कण्ठरोगश्च रोहिणी' इति च। 'कुसुमं पुष्पफलयोः स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः' इति। उष्णम्। वायुः। क्षयः। मणिरिति।

यश्च युधिष्ठिर इवानन्तविजयघोषमुखरितदिङ्मण्डलः। अर्जुन इव देवदत्तसंपत्तिरञ्जितसुरासुरः। जरासन्ध इव भीमयुद्धविशारदः। यस्मिन्रक्षति क्षितिं द्वन्द्वं युग्ममेव। विग्रहो देह एव। कलिर्युगमेव। किं पल्लवितेन।

प्रलम्बता हलिद्वेषिण्यसुरेऽपि सुरेऽपि च।
पयोधरयुगे नैव रमणीनां कदाचन॥ २५॥

शंकरः पुरुषेष्वग्रः स्त्रीषु चण्डी नगात्मजा।
कुमारेषु महासेनस्तारकानन्दघातुकः॥ २६॥

स हि राजहंसमण्डलघनाश्रयः स्पर्शनोद्भवनिदानम्।
कल्याणशब्दगुणयुगराजाकाशाभिधो जयति॥ २७॥

अथ कदाचिद्विजयनृपाल एकभार्यासक्तोऽपि प्रजारहितो नतनयापेक्ष्यपि तनयापेक्षी मदनमूर्तिमिव कमलोदराज्जातां कांचन कन्यकामलभत। ततश्च गतेषु केषुचिद्दिवसेषु

भूर्गाङ्गेयं जनयन्त्यनुदिनमवनीपतेर्मुदं भवति।
इति सेर्ष्येव कुमारं प्रासूत तदा धरादेवी॥ २८॥

चित्रमिदं शृणु।

यश्चेति। 'अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः'। 'देवदत्तं धनंजयः' इति गीतावचनाद्द्वावपि शङ्खभेदौ। **यस्मिन्निति**। 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः। 'विग्रहः समराङ्गयोः' इति। 'कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे' इति सुधा। **प्रलम्बतेति**। 'प्रलम्बो हारदानवौ' इति। **शंकर इति**। चण्डी निष्कारणकोपना। पक्षे—दाक्षायणी देवी। कुमारो बालकः स्कन्दश्च। तारका कनीनिका दैत्यभेदश्च तारकः। **स हीति**। 'घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे' इत्यमरः। 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनम्' इति च। पक्षे—स्पर्शनो वायुः। 'आकाशाद्वायुः' इति श्रुतिः। 'शब्दगुणमाकाशम्' इति तर्कशास्त्रम्। **अथेति**। प्रकृष्टजारगणो हित इति विरोधः। प्रजया संतत्या रहित इति परिहारः। नतनयेति शब्दतो विरोधः। नतो नम्रश्च नीतिशास्त्रापेक्षावांश्च। पद्मावती पद्मोत्पन्नेति पुराणम्। **भूरिति**। गाङ्गेयं कुमारं षण्मुखं (स्वर्णं) चेति चमत्कारः। स्वर्णं पुत्रमिति तत्त्वार्थः। 'कुमारस्तु शुके स्कन्दे वयु-

नुष्येषु । यतः शेषः पूषा च सदारदः । इन्द्रः समुद्रश्च नीरसानन्दः । अस्त्वेतत् । तरुणि, स्वशत्रोरपि कन्या मा भूत् । पश्य ।

मुग्धे भूतेशभूतेशशिरोमण्योस्तु को वरः ।
श्लाघ्यो दक्षस्य धिक् कन्यातातता दुःखजीवनः ॥ ३१ ॥'

इति । अथ सा भर्तृगदितमाकर्ण्य 'हंहो किमुच्यते ।

दक्षः पुण्यवतां श्रेष्ठो नो चेत्तस्य कथं भवेत् ।
एको राजा द्वितीयस्तु जामाता राजशेखरः ॥ ३२ ॥

किं च ।

दत्वा पाञ्चालिकामाप्तं नरमात्राय पार्षतः ।
धर्मं गुणं च विजयमपि किं नाप भाग्यतः ॥ ३३ ॥

अतः 'सप्रयत्नेन पुरुषेण भाव्यम्, दैवं तत्सहकारि भवति' इति प्रज्ञावतां वादः । अतः परमार्यपुत्रः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा जोषमासीत् । विरतवतायां तस्यां देव्यां स्वयंवरमहोत्सवाय राज्ञा यतमानेन सर्वेऽपि भूतलभाजो राजपुत्रा आकारिता आजग्मुः ।

तत्र केचन शेषा इव लसन्मणिमालालंकाराः कुण्डलिनो वारुणीप्रमदाः कञ्चुकिनो रसातलं भूषयन्तो भभूतः । केचन कल्पामयनय इव सार्या वृषप्रियाः सुकुमारा अहीनमालाभरणा राजशेखराः । केचन तुहिनगिरय इव

तत्त्वार्थस्तु—असम्यानन्दः । पक्षे—नीरेण जलेन सानन्दः । **मुग्ध इति** । पिशाचेशेत्यादिनिन्दा । शिवश्चन्द्र इति तत्त्वार्थः । वरो जामाता । **दक्ष इति** । नृपः सर्वश्रेष्ठ इति स्तुतिः । चन्द्रः शिव इति । चन्द्रोऽपि दक्षजामातेति पुराणम् । **दत्त्वेति** । 'पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः । **मनुष्यमात्रायेति** भाग्यस्तुतिः । तत्त्वार्थस्तु—द्रौपदीम् । अर्जुनाय । धर्मम् । भीमम् । पार्थम् । अपिशब्दान्माद्रेयौ प्राप्तौ । 'गुणः सूदे वृकोदरे' इति । 'नरो मनुष्यार्जुनयोः' इति । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । 'आर्यपुत्रेति संबोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु' इति । **शेषा इवेति** । वारुणी मद्यं तेन प्रकृष्टमदाः । पक्षे—वारुणी शेषभार्या प्रमदा वनिता येषाम् । 'रसातलं नागलोकः' इत्यमरः । 'सुकृतं वृषः' इत्यमरः । 'सुकुमारं तु कोमलम्' इत्यमरः । अहीनः सर्पश्रेष्ठः शेषः । अचलो निश्चलः । पक्षे—पर्वतः । मेनका अप्सरोविशेषः । पक्षे—मेना पार्वतीमाता । मेनैव मेनका । अनेकशिखरश्रीरनेकाग्रसंपदिति लोकोक्तिः । पक्षे—शिखरं पर्वताग्रम् । 'कटकास्त्वस्त्रियां नितम्बे बाहुभूषणे' इति । सपक्षनन्दना मित्रहर्षकाः । पक्षे—हिमाद्रितनयो मैनाकः । स

दायिजने। राजाज्ञयाकारिता भर्तृदारिका शचीव निर्जरनारीकदम्बपरिवृ-तामुग्धमुग्धनेपथ्या

रङ्गधरां सा तुङ्गकुचश्रीः।
आप च मूर्छां भूपतिपङ्क्तिम्॥ ३४॥

ततस्तु तां चम्पकवल्ली नाम सखी प्राह—'भर्तृदारिके, पश्यैते राजपुत्रास्त्वयि संसक्तचेतसः। तदेतेष्वन्यतममङ्गीकुरु। कथयाम्येतेषां नामरूपक्रियागुणान्। तथाहि।

एष किलानेककाण्डचक्रकीर्तिसंपच्छोभमानवाहिनीभरसज्जितविपक्षभूभृत्कदम्बो महासत्त्वप्रचाररमणीयो दर्शितानेकनिकटकान्तारागोज्जृम्भमाणोत्कलिकोऽयमगाधहृदयो सिन्धुराजो राजनन्दनो नाम। एष किल सर्वतोमुखानिरुद्धसंचारसार्थकितानिमिषचूडामणिविभवः निजविलासस्तोकिताप्सरोगणमहिममहितः उडुपतरणिवंशावलम्बिजनाकलितरसानुभावः राघवसदृशो मत्स्यराजः कन्दर्पकेतुर्नाम। एष किलानेकभूमिकाग्रहणविद्यानुरूपविविधशिक्षाबलजागरूकपरिवारपरिवृतो नृत्यत्प्रमदाधिकरणस्थानभूषायमाणो लसदङ्गहारो रागशाली आनर्तदेशाधिपतिः कलकण्ठो नाम इति।

पाण्डवाः। सभाया जनः। भाजनं पात्रं च। 'आकल्पवेषौ नेपथ्यं' इत्यमरः। **रङ्गधरेति**। सा पद्मावती रङ्गधरां प्राप मूर्छां च भूपतिपङ्क्तिः प्रापेत्यन्वयः। पाद्मारेति वृत्तस्य नाम। ॥ ३४॥ **तथाहीति**। काण्डा अश्वाः। चक्रं वृन्दम्। सत्त्वं व्यवसायः। कान्तायां रागोऽनुरागः। उत्कलिका उत्कण्ठा। पक्षे—काण्डं जलम्। कीर्तिः पङ्कः। विपक्षभूभृदगदस्पर्वतः। सत्त्वा जन्तवः। कान्ताराणामगा वृक्षाः। उत्कलिकास्तरङ्गाः। 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु'। सर्वतोमुखानि यस्य सः। अनिमिषा देवाः। पक्षे—सर्वतोमुखमम्भः। अनिमिषा मत्स्याः। अप्सरांसि जलयुक्तजलाशयाः। उडुपतरणिवंशाः प्लवनौकावेणवः। 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः। तिमिंगिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः॥' मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे' इति सुधा। भूमिका भूमिः। प्रमदः संतोषः। अधिकः रणः युद्धम्। अङ्गं देहः। हारः माला। पक्षे वेषः। प्रमदाधिकरणस्थानं वनितागारस्थलम्। अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः। 'आनर्तो देशभेदे स्यान्नृत्यस्थाने' इति लिङ्गाभट्टः।

शौर्यशालिनि तदा प्रियसख्या वर्णिते सदसि राजकदम्बे ।
स्तोत्रपाठरसिकादपरं नो मागधान्नृपसुता बहु मेने ॥ ३४ ॥

तदनु तेषां हर्षेण सहाकृष्य दृष्टिमन्तःपुरं गतायां भर्तृदारिकायां प्रतिकलं जृम्भमाणयौवनभरलोचनलोभनीयावस्थायां मदादौ परिजने कर्तव्यमूढे दैवे आकाशभूपेऽपि चिन्ताव्याकुलचेतसि यथागतं गतवति मिलितराजवर्गे, अतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्काले, कदाचित्परिवादिन्या विपञ्च्या अपरिवादिन्या चर्यया च वलक्षेण कान्तिकलापेन नवलक्षेण गुणवृन्देन युक्तः कोऽपि मुनिरागत्य राज्ञा पूजितः कंचन युवानमवर्णयत् । पश्चाज्ज्ञातं स मुनिर्नारद इति ।

परं स राजपुत्रः क इति न ज्ञातं । तस्मिन्मुनौ यथाभिमतं याते भर्तृदारिका तु सुकृतसारसर्वस्वे तद्वर्णितराजकुमारेऽनुरक्तहृदयासीत् । अन्यदा वसन्तकाले उपचितमनोभवविकृतिः एकत्र स्थितिमसहमाना श्रवणमात्रगोचरे संकल्पनिर्मितदर्शनसुखदे तस्मिन्प्राणप्रिये कृतातिप्रणया विरहविनोदनाय सुवर्णमुखरीतीरमुपससर्प सपर्वर्णा । तत्र कंचन मृगयासक्तं किरातराजमपश्यत् ।

शृणु सखेऽद्भुतमिदं वृत्तम् ।

स किरातराजः स एव राजपुत्रः, यस्तु नारदोक्तगुणकर्मरूपकलापः । सोऽपि च ताम् । अथ तन्मिथुनमनुरूपं यद्यनन्मेलयेद्विधाता तर्हि सफलमस्य मनोहररूपनिर्माणप्रयास इति मन्दमन्दं जल्पति सखीजने कालातिपातभिया प्रथमं चलितायां भर्तृदारिकायां सोऽपि किरातभूभृत्क्षणं तत्रैव लतामण्डपे स्थित्वा स्वाभिमतदेशमगमत् ।

ततः प्रभृति गजेन्द्रगण्डमण्डलगलन्मदासारमाधुरीमुदितमिलिन्दाङ्गनेव

शौर्यशालिनीति । मागधः, मगधदेशाधिप इति च । 'स्युर्मागधास्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । इति तत्त्वार्थः ॥ ३४ ॥ **कदाचिदिति** । 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि' इति । 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः । लक्षं संख्याभेद इति परमार्थः । विरोधस्तु शब्दत एव । 'कलापः संहतौ बर्हे काञ्च्यां भूषणतूणयोः' इत्यजयः । **ततः प्रभृतीति** । नीरे जाता स्पृहा न । पक्षे नीरजातं कमलम् । नभोजना देवाः । कश्चे-

ननीरजातस्पृहा देवेन्द्रचित्तवृत्तिरिव नभोजनसंजातप्रीतिः कुकविवाग्विलास इव मृदुलां शय्यां नाङ्गीकरोति। दुष्टशूर्पश्रुतिरिवालिमञ्जुलशब्दान्न महते। एवं स्थिते,

मन्दे मारुतजातविक्रमभरे चक्रे च शोकाकुले
निर्वाणे सुमनोगणेऽभिविलसत्यद्धा पलाशिव्रजे।
भिन्नेऽस्मिन्कुमुदे शिलीमुखचये रामायणप्रक्रियां
सम्यग्दर्शयतीव मित्र शुशुभे तारापतिः केवलम्॥ ३९॥

ततश्च गगनगङ्गापुण्डरीकगलन्मारन्दधारासार इव हरिहयोद्यानविहरदैरावतगण्डमण्डलकषणच्युतहरिचन्दनतरुचूर्ण इव मिश्रीभवन्नारदे तृणीकृतपारदे जगद्धवलीकरणविशारदे निन्दितदर्शारे त्रासितजारे शुभ्रीकृतनिखिलकान्तारे सचकितपरकीयाभिसारे संधितकुपितवनितासंसारे विरहिजनदूरे कृतसकलजीवलोकानन्दविस्तारे स्तोकितचकोरकक्षुधि चक्रवाककामकेलिरुधि वर्धितस्वाधीनपतिकाकामयुधि कुमुदभिदि धर्मनुदि उन्निद्रशश्वरशिरश्छिदि पथिकहृद्रोगे वर्धितरागे विकचाविकचभावानुमीयमानेन्दीवरपुण्डरीकविभागे पञ्चमस्वरविज्ञातपिकबकविवेके पारावारानन्दपरिपाके चुलुकिततमसि चालितयुवमनसि स्फूर्जच्चन्द्रमसि प्रवृद्धकोकिलागीते वज्रीभवन्मन्दवाते मुकुलितवारिजाते संभोगशृङ्गारानुकूलसुरपारिजाते जाते विमलचन्द्रिकाप्रसारे उदितभूयिष्ठं पूरितसंयुक्तयुवजनताभीष्टं भूषितपुरुहूतकाष्ठं संध्यासमयतापसलोकविस्मृतस्फटिकमणिमालाभ्रमदपरिमललोभनिश्चलनीरावनिलीनचञ्चरीककुलालंकृतसुवर्णमुखरैरवं द्रवीभवन्निजशिलाजालदुर्लङ्घ्यकुल्यारचनाविघ्नितनवाभिसारिकामनोरथपरम्परारम्भम् अत्कुक्षमाकन्दतरुशिखरगतकोकाङ्गनागलदश्रुबिन्दुसंदेहाकालवर्षागमभ्रमतोषितपोतचातकचक्रवालं चन्द्रमालोक्य

त्याहुः पदार्थानां घटना च परस्परम्' इति सरस्वतीकण्ठाभरणे। 'द्विपायिशूर्पश्रुतिकुम्भिसामजाः' इति हारावली। मन्द इति। तारापतिश्चन्द्रः। वसन्ते वायुर्मन्दः, जातिपुष्पाभाव इति कविसमयः। चन्द्रोदये कोकानामनुत्सवः कैरवस्य च विकास इति च। पलाशी वृक्षः। पक्षे मारुतजातो हनूमान्। सुमनसो देवाः। पलाशिनो राक्षसाः। कुमुदः कपि-

गोभिः परिष्कृतं भाति सश्रीकं वाजमण्डलम् ।

इति मदुक्तिमाकर्ण्य किञ्चिद्धसन्त्याः

नो चेत्तत्र कुतस्मिन्स्मराङ्कः प्रणयाकुलः ॥ ३६ ॥

इति वदन्त्याश्चम्पकवल्लया वचनमनाकर्ण्यैव विरहभारकृशाङ्गी मां प्रत्यवादीन्नृपसुता—'हला, पश्य ।

चन्द्रोऽयं भ्रमसंगतेन विधिना विष्णोः पदं स्थापितः
पूर्णत्वं गमितः सुलक्षण इति ख्यात्यापि संयोजितः ।
तत्काह्लादकरत्वमेति कमलानन्दं बिभर्त्यथ वा
स्नेहं वा किममी त्यजन्त्यपि सतः पीनांशुको वा भवेत् ॥ ३७ ॥'

इति । अथ क्षणमिव ध्यात्वा पार्श्वस्थितायाः मदनकलिकायाः पाणिना पाणिमवलम्ब्य—'सखि मदनकलिके,

चन्द्रोऽयं पद्मिनीद्वेषी पुण्डरीकविरोधकृत् ।
तस्य राकापतित्वं च राजत्वं चेति विस्मयः ॥ ३८ ॥'

इति सल्पन्त्येव लीलाकमलदीर्घिकातटमुपजगाम । तत्र निःश्रीकाणि कमलान्यालोक्य कोपतरलिताक्षी भ्रुकुटीमाबद्ध्य चन्द्रमाह—

'धात्रा तावधियाश्रित मृगराजाधीशेन हस्ते धृतं
क्षेत्रेषु प्रथितं प्रियव्रतनृजानेन संरक्षितम् ।
शुभ्रांशो जगता सुजीवनमयं निन्दत्यथ तादृशं
हंहो पुष्करमाश्रयं निजमपि ज्ञातोऽसि जाल्मो भवान् ॥ ३९ ॥

भेदः । 'भिन्नां शारिनमगतां' इति । 'कुमुद करवे ग्लारण्ये श्रीकृष्णिकाणधौ । गम्भायां पुंसि दिङ्नागे नागे शाखामृगान्तरे ॥' इति सुधा ॥ ३५ ॥ गोभिः परिष्कृतमिति । जलैः । पद्मकदम्बम् । भृङ्ग इति च । किरणैः । चन्द्रबिम्बम् । कुरङ्गः इति तत्त्वार्थः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ ३६ ॥ 'हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरः । चन्द्रोऽयमिति । विष्णोः पदं नारायणस्थानम् । मधुर्दैत्यभेदः । अशुकमम्बरमिति निन्दा । तत्त्वार्थस्तु आकाशम् । लक्षणं कलङ्कः । वंशः । अंशुकः किरण इति ॥ ३७ ॥ चन्द्रोऽयमिति । पद्मिनी वनिताभेदः । पुण्डरीकं श्वेतच्छत्रम् इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु 'राका नवरजोनार्यां पूर्णचन्द्रतिथावपि' इति रभसः ॥ ३८ ॥ धात्रेति । कमलम् । करिहस्ताग्रम् । क्षेत्रभेदः । द्वीप-

तदस्तु । किमस्माकं जगच्चिन्तया ।

हंहो कलानिधिरयं बुधनन्दनोऽयं
सर्वज्ञमौलिमणिरित्यवदं सदैव ।
दोषाकरोऽयमिति कस्य पुरो मयोक्तं
मत्पीडने नहि निदानमिहास्ति किंचित् ॥ ४० ॥

अथ वा किं प्रार्थनया ।

'जीववधूग्रहणकलाप्रवीणता ते त्रिलोकविदितैव ।
संपीड्य मामपि वधूजीवग्रहणप्रवीणतां याहि ॥ ४१ ॥' इति ।

अथ मदनकलिका 'अहो आश्चर्यम् । यदियमविज्ञातरतिसुखापि तस्य यूनो दर्शनादेवं ताम्यति, निन्दति च चन्द्रम्, भवतु । एवं भणामि तावत्' इत्यालोच्याह—'भर्तृदारिके, दिवासूर्यकृतस्वपरिग्रहकुमुदिनीपीडनामहिष्णुतया निशि तत्परिग्रहकमलिनीं बाधते । त्वद्बाधनेऽपि कारणमस्ति । तदपि शृणु । अर्धश्रवण एव तव मास्तु कोपः । तथा हि ।

तव कमलसदृशं नेत्रद्वयम्, अब्जसुन्दरं मुखम्, जलजहृद्यः कण्ठः, तामरसमनोज्ञो वर्णः, सारसानुकारि जघनम्, पुष्करबन्धुर्मध्यदेशः, पुण्डरीकसमानं गमनम्, पद्मोल्लासितं सौन्दर्यम् । किं बहुना । पद्मिन्येव भवती खलु । अतो ब्रवीम्ययं न विषमवर्ती किं तु समवर्ती । कोऽत्र दोषः सुधाकरस्य' इति । एवं कथयन्त्यां प्रियसख्यां शून्यहृदयं विहस्य तामेव लक्षीकृत्य प्राह भर्तृदारिका—'सखि मदनकलिके, पृज्यमानमभिहितं त्वया यत्समवर्ती चन्द्र इति । यतः ।

भेदः । जलम् । आकाशम् । इति षट् पुष्करशब्दस्यार्थाः । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागान्तरे (!) ॥' इति सुधा ॥ ३९ ॥ **हंहो इति** । सर्वज्ञः शिवः । 'अथ दोषा च नक्तं च' इत्यव्ययम् । 'बुधः कवौ रौहिणेये' इति ॥ ४० ॥ **जीवेति** । जीववधूरिति वधूजीव इति व्यत्ययात्कश्चिच्चमत्कारः । गुरुपत्नीं स्वां जीवात्मेति तत्त्वार्थः । 'जीवः स्याद्त्रिदशाचार्ये द्रुमभेदे शरीरिणि' इति हैमः । नवोढायां स्नुषायां च जायायां युवती वधूः' लिङ्गाभट्टः ॥ ४१ ॥ **कमलसदृशमिति** । कमलादयो नव पद्मार्थकाः । **तत्त्वार्थस्तु—कुरङ्गः** । चन्द्रः । शङ्खः । तामरसम् । 'स्मृतं तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयो-

कृशानुभावं क्षीणोऽपि पूर्णोऽपि च न मुञ्चति ।
अतः सखि त्वया चन्द्र समवर्तीति गीयते ॥ ४२ ॥

सखि, इदमेकं विस्मृतं त्वया येन महानुपयोगस्तवेति स्मार्यते ।

मधुमाधवयोर्मान्यः श्रीपुत्रः पुष्पसायकः ।
समवर्ती कुतः सोऽपि न भवेन्नीरजानने ॥ ४३ ॥

सखि, ज्ञातमिदानीं यच्चन्द्रादयः सर्वेऽप्येकमत्येन वर्तन्ते तद्युक्तमेव यत्सर्वेऽपि शनिस्वभावा एव । तथा हि । छायानन्दनश्चन्द्रः, वायुर्मन्दः, वसन्तस्तु जातितः कालः, मदनश्च गुणतः कालः, कोकिलगणश्च वर्णतः कालः । अस्तु वैतत् । यदिदमेकमेव विस्मयकरं चेतसः । यत्त्वममन्दगुणापि तेष्वेव मिलितेति तत्तुष्टोऽयं जनो धन्यश्चेति ।

तदनन्तरमसमञ्चम्पकवल्ली 'मा कोपय भर्तृदारिकाम् । दूनेयं दुरात्मना कुसुमधन्वना सुधाकरेण च । तदलमेतादृशवचनोपन्यासेन' इति मदनकलिकां निर्भर्त्स्यावदद्राजपुत्रीम्—'भर्तृदारिके, किमिति विषीदसि । एतेषामुपद्रवापनोदायास्ति कश्चित्सुलभ एवोपायः । तच्छृणु ।

कदाचिद्वनरमायाः प्रथमर्तुमहोत्सवसमये कस्मिंश्चिल्लतामण्डपे मिलिताः सर्वे सभासदः । तदाग्रत्वपूजार्हः क इति प्राप्ताया विचिकित्साया कलावत्तया स्वयमिति चन्द्रः, मरुत्कुले विश्वमान्यमिति वसन्तवायुः स्वात्मानं बहु मेने । तदा तु तयोर्विवादमाकर्ण्य भूपे स्वयमेव सदने एकः कलङ्की द्वितीयो मन्दः कृष्णोऽयं कलकण्ठः प्रथमं पूजनीय इति वदति सत्यमाज्ञापयति महाराजः यत्पुरा राजसूययज्ञ एव निर्णयो जातः अग्रपूजार्हः

गौः' इति विश्वः । सा प्रसिद्धा रमा भूमिः । विस्तृतत्वात् । आकाशम् । राजसदः । लक्ष्मीः । वर्णनाभेदः । **कृशानुभावमिति** । समत्व शब्दतः । तत्त्वार्थस्तु । अनुभावः प्रभावः । पक्षे कृशानुरग्निः । सम वर्तत इति समवर्तीति चमत्कारः । परेतराट् इति तत्त्वार्थः । मारकत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥ **मधुमाधवयोरिति** । दैत्यनारायणयोरिति समत्वम् । सामभेदयोरिति तत्त्वार्थः ॥ ४३ ॥ **छायानन्दन इति** । छायानन्दनो मन्दः काल इति शनिपर्यायः । 'शनिर्मन्दः पङ्गुकालौ छायापुत्रोऽसितश्च सः' इत्यमराधिकपाठः । तत्त्वार्थस्तु । कान्त्या हर्षकः । अपटुः । समयः । यमः । नीलः । अमन्दगुणाः । शनिगुणा नेति विरोधः । अनल्पगुणेति परिहारः । **कदाचिद्वनरमाया इति** ।

कृष्ण इति इति वसन्तेन भणितम् , चञ्चरीकैरनुमोदितम्, अशोकेनाङ्गीकृतम् , रसालेन च श्लाघितम् । ततः प्रभृति चन्द्रादयः परस्परं साभ्यसूया इव तिष्ठन्तीति श्रुतं मया । तदद्य भेदोपायेनैव दैवाज्जातस्तेषामन्तःकलहो दृढीकरणीय इति । तच्छ्रुत्वा चमत्कृता स्मरशरदृढप्रहारवेपमानहृदयापि वसनाञ्चलेन नृसिंहपुरीमिव संबद्धनीरां प्रभातवेलामिवाकुलाकुलतारां लोचनयुगलीमुन्मृज्य 'साधु श्लेषवादधुरीणे, साधु अरीणकाव्यनिर्माणकलाचतुरे, साधु भणितम्' इति मुहुर्मुहुरभिनन्दनीयामभिनन्द्य 'हला, त्वमेव वसन्तादीन्मद्वचनेनैवं कथय' इत्याह । तथा हि ।

'चन्द्रः कान्तोऽपि रोहिण्या वृषभो न न गौर्भवेत् ।
वसन्त एष सुरभिरथ किं तत्र ते रतिः ॥ ४४ ॥
मातुलहन्तुस्तनयो मदनस्त्वं तस्य मातुलश्चन्द्र ।
मा विश्वस हेतुगुणाः कार्ये किं नहि भवन्ति तारेश ॥ ४५ ॥
कुह्वाह्वानचणोऽयं पिकनिकरोऽहिं च पोषयति वायुः ।
तद्द्वितयाद्भययुक्तस्त्वं सोम किमित्ययं तयोर्मिलसि ॥ ४६ ॥
सर्वलोकजननीति विश्रुतां मां दहत्यविरतं खरैः करैः ।
आत्मभूरसि निवारयाशु तं मीनकेतन कुमुद्वतीसखम् ॥ ४७ ॥
अपसर चन्द्राद्दूरं कथयामि हितं समीर गिलति त्वाम् ।
एष भुजङ्गश्चन्द्रो मिथ्या चेत्पृच्छ भास्कराम् ॥ ४८ ॥'

ऋतुः स्त्रीपुष्पमिति च । कालभेद इति तत्त्वार्थः । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । 'व्यामार्जुनाभिहारिकोकिलकाकशरतामिस्रपक्षकालिनीलगुणेषु कृष्णः' इति भास्करः । नाग नदीभेदः। चन्द्रः कान्तोऽपीति । रोहिणी सुरभिश्च गौरिति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु चन्द्रभार्या । वसन्तः । 'अर्जुन्यघ्ना रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी' इत्यमरः ॥ ४४ ॥ **मातुलेति** । मातुलहन्ता कृष्णः । तस्य मदनस्त्य । कार्यं कारणगुणाः सम्भवन्तीति शास्त्रम् ॥ ४५ ॥ **कुह्वाह्वानेति** । 'सा नष्टेन्दुकला कुहूः' इत्यमरः । तस्या आह्वाने चणः समर्थ इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु कुहूरिति पिकध्वनेर्नाम । अत एव 'कलकण्ठः कुहूमुखः' इत्यजयः । 'भुजंगोऽहिः समाख्यातः सिंहिकासूनुरप्यहिः' इति । कुहूः अहिरिति । तयोर्द्वितयम् । तयोः पिकवाय्वोरिति सप्तमी ॥ ४६ ॥ **सर्वेति** । सर्वलोकानां जननी माता । मामिन्दिराम् । आत्मभूर्ब्रह्मा इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु सर्वलोक-

इत्युक्त्वा च 'हञ्जे शृङ्गारमञ्जरि, इत एहि' इति मामाहूय मस्कन्धाहितैककबाहुरितम्ततो हेमलतेव चलन्ती प्राह—

'दुरुच्छेदः प्रेमा क्वचिदपि पदार्थेषु रचितः
स वो यत्राभूमिः प्रियसखि विधातर्यमुमुखे।
शरारुः कामोऽयं शकलयति मर्माणि तिलशो
न यान्त्येते प्राणाः कथमपि दुराशानिगडिताः॥ ४९॥

अयि शृङ्गारमञ्जरि, एते मदनादयः न गुणसाध्याः। किं तु दण्ड्या एव।' मदनं लक्ष्मीकृत्य।

'रे मनोज कुलदीपक त्वं प्रापितोऽसि न चिरेण विशाखा।
यत्पितुस्तव जनित्रितयेऽस्मार्थितोऽसि वनितावधचेष्टाम्॥ ५०॥'

इति। अथाहमचिन्तयम्—'अये, मदनहतकोऽयमतितरां पीडयति भर्तृदारिकाम्। तद्बलसर्वस्वमयं सुधांशुः। तदनेनोपायेन भर्तृदारिकां कोपयित्वा शिक्षणीयः यथायं स्वां प्रकृतिं भजिष्यति' इति निश्चित्यावदम्—'भर्तृदारिके, अहं कथयामि चन्द्रवृत्तान्तम्। तथा हि—

एष किल द्विजराजः परिकल्पितसप्तागमोऽनलहुताशेन सदरं चक्रं संताप्यानेककुसुमनःकदम्बमुक्तोपततस्य तपस्यानन्तरभाविप्रमादस्य भगवतो माधवस्य प्रेरणया कल्पितपरमामोदेन मन्दानुकूलेन वायुनानुगृहीतः सुवंश उदयन्नेव रक्ताम्बरो बुधनन्दनो मृगकृत्तिकापरिग्रहो योगिजनोल्लासको वियोगदूनं जनमेनं स्वकरेण संताप्योपदिशति परं पुरुषं भजेति।

जनाना या नीतिः। पश्चात्सर्वार्थधानाम्। मदनः लक्ष्मीं पीडयतीत्यनेन कामस्य तत्पुत्रत्वोक्तोपोत्पत्तिर्भवतीति भावः॥४९॥ **रे मनोजेति**। न चिरेण शीघ्रम्। पितुः **कृष्णस्य**। कृष्णभार्गवराघवरूपेणेति। जनित्रय जन्मत्रयम्। स्त्रार्थितम्मतनाम्। पूतनाताटकारेणुकाः कृष्णेन तत्तदवतारे महता इति पुराणम्। पितृचरणानुचरणादेव कुलदीपकत्वं युक्तमिति भावः॥ ५०॥ **अथाहमचिन्तयमिति**। प्रकृतिं स्वभावम्। एष चन्द्रः। ब्राह्मणश्रेष्ठः ज्ञातसप्तशास्त्रः अनल्पाग्निना सदा सुदर्शनं तापयित्वा देवगणर्षीणपुण्येन सिक्तिस्य कायक्लेशात्मकतपश्चर्यानन्तरजायमानानुग्रहस्थीक्षया मध्यद्वान्यन्तानन्देन भृङ्गजनोद्धारप्रवृत्तेन वाग्भवतारभूतश्रीमध्वाचार्यभगवत्करणेन स्वीकृतः। शोभनवेणुधारी बाल्य एव काषायवसनधारकः विद्वद्दर्पकः हरिणाञ्जितगुणः ध्यानिलोकानन्दकः उपायाभावेन दुःखितं प्रविष्टं

तदत्र किं चित्तविक्षेपेण' इति। अथ सा वेलातीतकोपा 'आः दुरात्मा परपुरुषं भजेति मामुपदिशति किल। तत्फलं सद्य एवानुभवतु चन्द्रहतकः, तत्सं-बन्धान्मदनादयोऽपि' इत्युक्त्वा विरहाकुलाभ्यां लोचनाभ्यां गलताश्रुजलेन क्षणादञ्जलिमापूर्य कंदर्पादीन्कटाक्षीकृत्य वार्यमाणापि सखीकदम्बेनै-वमाह। तथा हि—

यदि जन्मप्रभृति भगवतो नारदोक्तगुणकर्मरूपात्सक्तलतामण्डपे ल-ज्जामन्थरतारमालोकितात्तच्छबरयूनः अन्यस्मिन्पुरुषे यद्यहमननुरक्ता त-त्सफलीभवतु मे मरम्वर्ती।

त्वं रे याह्यननुत्वमाशुगचयः पञ्चत्वमेतु क्षयं
सामन्तः शिशिरांशुकोऽप्ययमुमनोभावं च पुष्पाकरः।
मान्द्यं यातु मरुत्सुहृत्तव रतिं गृह्णातु सर्वं जग-
न्मच्छापान्मदनाहमस्मि निरतैकस्मिन्नसाधारणी॥ ९१॥'

इत्यभिधाय किंचिदालोच्य सर्वमपि सखीगणमभणत्—'अयि सख्यः, यद्येनामापदं निस्तीर्य जीवामि तर्हि वरमेव। अन्यथा यद्यवतरति दैवाद्यु-ष्मल्लोचनपथं स शबरयुवा तदेवं वक्तव्यः।

यद्वैशसं मयाप्तं नहि तत्त्वद्रागहेतुकं किं तु।
गुरुजनलज्जामूलकमिति जानन्रमण मुञ्च मयि करुणाम्॥ ९२॥'

इति कथयन्त्येव बाष्पाकुललोचने वयस्याकदम्बे विहाय प्रमदवनं प्रमदाजनं

लोके स्वहस्तेन चक्रायाङ्कितं कृत्वा उत्तमपुरुषं नारायणमाराधयेत्युपदिशतीति चमत्कारः। तत्त्वार्थस्तु द्विजाधिपतिः। ज्ञातचक्रागतिः। मदनाग्निना सकलं लोकं तापयित्वा पुष्पगण-पुष्ट्यात्प्राप्तस्य फाल्गुनमासानन्तरं प्राप्तस्य प्रेरणया प्राप्तगन्धेन मन्देनाप्रतिकूलेन च गन्ध-वहेन अनुगृहीतः शोभनकुलः उदयकाले शोणाकाशः रोहिणेयजनकः नक्षत्राधिपः। सगुत्ते-हर्षजनकः। विरहदुःखितं लोकं त्वां स्वकिरणैस्तापयित्वा किरातचक्रवर्तिनं आशां विहाय अन्यं यं कंचन युवानं भजेत्युपदिशतीति। **त्वं रे याहीति**। अननुत्वं देहराहितत्वम्। 'स्यात्प-ञ्चता कालधर्मः' इत्यमरः। क्षयं नाशम्। असुमनोभावमपण्डितत्वम्। मान्द्यं मृदुत्वम्। रतिं भार्याम्। इति शापप्रकारः। दैवादियं वाक् यथास्थितप्रकारेण परिणता। **तथाहीति** अनङ्गत्वम्। पञ्चसंख्याविशिष्टत्वम्। कलाहानिम्। मालतीपुष्पाभावम्। अतीव्रगमनत्वम्। **आसक्तिमिति**। सामन्तो मन्त्री। साधारणी वेश्या। एकत्र निरता साध्वी 'क्षयो रोगा-न्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च' इति सुधा॥ ५१॥ **यद्वैशसमिति**। वैशसं हानिम्। त्वं

न मय्यप्यप्रसादा प्रासादमारुह्य विहाय पर्यङ्कं पर्यङ्कस्थापितवामकूर्परा करकमलाञ्चितवदना दक्षिणदृक्कोणेन किमपि किमपि पश्यन्ती कनिष्ठिकानखशिखया बाष्पसलिलं दिशि दिशि किरयन्ती क्षणं क्षणं परिचर्यापरायणेऽपि जने शून्यतरया चित्तवृत्त्या बाहुयुगलवेष्टितजानुद्वयस्थापितमौलिः क्षणं दीनदीनां दशां पार्श्वस्थितसखीवर्गे धीरं धीरं संचारयन्ती तस्थौ । अत्रान्तरे कथं कथमपि ज्ञातवृत्तान्ता देवी धरा कन्यकाप्रासादं स्खलच्चरणविन्यासमागत्य किमिदं किमिदमिति पप्रच्छ सखीवर्गम् । तदनु

> वैद्यैर्ज्वरोऽयमिति दृष्टिरिति स्म धात्र्या
> पीडा शनेरिति वचो गणकैः प्रयुक्तम् ।
> अत्रान्तरे सहचरीगणमाप हासः
> कन्यां त्रपा नृपसतीमथ संशयोऽपि ॥ ९३ ॥

अथ देवी धरा विचिकित्सातरङ्गितान्तरङ्गा मामपृच्छत्—'हञ्जे, किमेतत् । सत्यं कथय' इति । तत्र च व्यतिकरे सानुनयं पृच्छन्त्यां देव्यां कृतावहित्थास्वालीषु 'इदानीं किमेषा कथयति पापा' इति रहस्यभङ्गभिया दूनायां भर्तृदारिकायां सजिह्मायस्त्रणम् 'मा भण । शापितास्यसत्प्राणैः' इति सूचयन्त्यां मदनकलिकायाम् 'कथय कथयाविलम्बितम्' इत्युत्सर्पितपूर्वकाये जल्पति जरद्धात्रीवर्गेऽहमेवमवदम्—'देवि, ह्यस्तने अस्माभिः सहेयं भर्तृदारिका पुष्पापचयाय गता खलु वनवाटिकाम् । तत्र चित्तजातकुतूहलेनोत्तरलिता कस्मिंश्चित्किरातकुलभूषणे भूभृति संबद्धक्रीडानुरागासीत् । अकालोऽयमित्यकृतार्थैव यावद्भवनमायाति तावदस्या इयं दशा । तदिदानीम्

> देहो मध्यममच्छविः स्मितरुचि धत्तेऽथ नासामणिः
> कैश्यस्यान्तरितत्यमेयचरितानल्पान्विधत्ते गुणान् ।
> निश्वासश्च विजृम्भते प्रतिकलं बाष्पो यथा यौवनं
> संतापस्तुलयत्यपारविभवं लावण्यवारांनिधिम् ॥ ९४ ॥

सदर्थं दुःखी मा भवेति भावः ॥ ५२ ॥ पर्यङ्कमेकम् । 'तु हि च स्म ह वै पादपूरणे' इत्यव्ययवर्गोऽमरः । एवंतुः स्यो गते अकृतार्थां । अकृतप्रयोजना ॥ ५३ ॥ स्मितरुचि स्मितशोभाम् ॥ ५४ ॥

देवि, प्रथमं तावदस्याः करयुगले तापमाकलय ।

यस्मिंस्ताम्रसभ्रमेण मिलितैर्भृङ्गैः पतङ्गायितं
संस्पृष्टैर्मणिबन्धकीरनिकरैः संपातिपक्ष्यायितम् ।
केलीपुत्रिकयापि दिव्यसमयश्रीरामकान्तायितं
लेपार्थं कलितैश्च चन्दनरसैरामोदिधूपायितम् ॥ ९९ ॥

किं चैनम् । स्मारं ज्वरं कलय लोकविलक्षणम् । योऽयं पूर्णचन्द्रोदयाभियोगाद्वर्धते । जैवातृकदर्शनादपि जृम्भते । सेयं भर्तृदारिका स्तोकेन वायुनापि दूनेवं भाति । कस्यचिद्दृग्दोषेणापि भवितव्यम् । यश्चास्मन्मन्त्रविषयः । अपि च । किमेतदिति विविच्य प्रष्टव्यम् । यस्यामवस्थायां वर्तते भर्तृदारिका सा किं देव्या न ज्ञायते । देव्येतदेव जानामि । इतःपरं देवी प्रमाणम्' इति ।

ततश्च सा सूक्ष्मज्ञा महादेवी क्षणमिव ध्यात्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य किमप्यनुक्त्वा प्रययौ । महाराजोऽपि देवीद्वाराकलितवृतान्तैकदेशो माम् 'वामु, इत एहि श्रृङ्गारमञ्जरि' इत्याहूयाज्ञापयामास—'गच्छ तपोवनं यत्र भगवानुशना । शीघ्रमेव मन्त्रपूतं जलमाहर । येन तापशान्तिर्भवेद्वत्सायाः' इति । तदाहमन्तर्नियमितस्मिता 'किं भवति मन्त्रजलेन विद्याबलेन वा मुधैव मामायासयति देवो भर्तृदारिकामिव मदनः । देवोऽपि भ्रान्त इव लक्ष्यते' इति स्वगतमालोच्य प्रकाशम्, 'देवस्याज्ञा प्रमाणम्' इत्युक्त्वा अनुष्ठितराजादेशा प्रतिनिवृत्तास्मि । वयस्य, उक्तं वक्तव्यम् । यद्दोषदपि परिचयः सरलानां नान्तरं सहते । सखे मरालक, चित्रमेतत् । '

यस्मिंन्निति । संपातिनामकः कश्चन पक्षी सूर्यकिरणदग्धपक्षो जात इति श्रीरामायणम् । दिव्यं शपथः । रावणहननानन्तरं सीताशुद्ध्यर्थमग्निं प्रविवेशेति तत्रैव ॥५५॥ **किं चेति** । स्मेति भिन्नं पदम् । अरमत्यन्तमित्यर्थः । पूर्णचन्द्रोदय औषधभेदः । जैवातृको वायुः । पिशाचबाधेति लोकोक्तिः । मन्त्रः दृष्टिपरिहाररूपः चिकित्साभेदः । इति गूहनप्रकारः । तत्त्वार्थस्तु—स्मारं स्मरसंबन्धिनम् । जैवातृकश्चन्द्रः । स्तोकेन वायुना मन्दमारुतेन । कस्य पुनः । मन्त्र आलोचने । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । प्रमाणं प्रमात्रीकारणम् । 'प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु' इत्यमरः । 'बाला स्याद्वासुः' इत्यमरः ।

स्वान्तं ह्रिर्नास्ति मदनो मानभङ्गाय कल्पते।
सोऽपि सौख्योन्नतेर्हेतू रागस्य विषमा गतिः॥ १६ ॥

अस्त्वेतत्। स सुकृती कोऽपि न जाने। यस्तु तादृग्जगज्जयजङ्गममद-नवैजयन्त्याः शृङ्गारसारसर्वस्वमञ्जूषाया हृदयाकर्षीति अस्त्वेतदप्यनुम-न्यस्व यथाभिमतगमनाय। वेला भूयसी जाता। किन्त्वेतदपि ज्ञातुमि-च्छामि को भवानिति विस्तरतः। तत्कथय' इत्याभाष्य जोषमासीत्।

मरालकोऽपि 'सखि, शृणु मदीयवृत्तान्तम्' इति यावद्वक्तुमिच्छति तावदेव श्रीनिवासोऽपि

नो नीता रतिमन्दिरं मणिमयं नो मञ्चमारोपिता
नो दष्टोऽधरपल्लवः कुचतटी स्पृष्टा न वा पाणिना।
न क्रोडेऽपि कृता न वा मृदुगिरा संभाषिता केवलं
दृष्टा चूतवने करोति विवशं चेतः कथं कुर्महे॥ १७॥

भूयःकातरतामवाप हृदयं बस्त्वन्तरं नेक्षते
दृष्टिः कम्पमुपैति गात्रमयते धैर्यं निरालम्बनाम्।
रागाग्निर्मलयानिलैरुपचितः संता दशां प्रापय-
त्यत्रानङ्गकलम्बकौ हृदि गतः साक्षी न चान्यो जनः॥ १८॥

इति वदन्नेव यदृच्छया तत्स्थानमगमद्यत्र शृङ्गारमञ्जरी मरालकश्च। आगत्य च तां दृष्ट्वा दृष्टपूर्वेनतसंजातप्रत्यभिज्ञः तयापि ससंभ्रममुत्थाय सम्यङ्मौलिदेशप्रसारितचेलाञ्चलया 'कथमत्र देवोऽपि' इति सस्मेरमुखम-ञ्जलिं बद्धा

यः शूरान्वयसंभवः करगतं चक्रं च यस्य प्रजा
लोके नाभिभवत्स्वयमेति स च मे श्रीवत्सलक्ष्मा पतिः।
कान्तस्तत्रभवान्भवत्विति यया तप्तं तपोभिः पुरा
सा वै मङ्गलदेवता भवतु ते कामाय सोमानना॥ १९॥

स्वान्तेति। 'मानश्चित्तसमुन्नतिः' इत्यमरः। इति चमत्कारः। कोऽपीत्येव इति त-त्त्वार्थः। विषमातिनिम्नोन्नता। **यः शूरान्वयेति**। शूरो यादवभेदः। प्रजा, पुत्रः। नाभिभवत्स्व चतुर्मुखस्त्वम्। तत्रभवान्पूज्यः। श्रीवत्सं लक्ष्म चिह्नं यस्य स नारायणः।

इत्याशिषा सविनयमभिनन्दितदर्शनश्चिन्तितवान्—'अहो, अपूर्वेयमाशिषां परिपाटी । यदस्मिन्श्लोके तत्रभवानिति शब्दश्रवणेन किमप्यानन्दमेदुरितमिव चेतः । प्रायः प्रकृतोपयुक्त एवालापोऽयं भवेत् । अथ वा भ्रान्तेरेष विलासः । यदत्र यदृच्छया प्रयुक्तेषु शब्देषु स्वानुकूलार्थग्रहणम् । किमाश्चर्यमेतत् जगदेव तन्मयं पश्यतः । अथ वा तर्कागोचरा खलु नियतेर्भङ्गी ।

अब्दानामयुते गते सुतजनीरक्षा च तेन कृतो-
रस्त्वेतद्धनुरैशमुग्रमभवद्भग्नं कथं तेन हि ।
अस्त्वेतच्च दशाननं स हतवानाजौ तदप्यस्तु वा
तद्वार्तां त्रपते वदन्नहि कथं वल्मीकजन्मा कविः ॥ ६० ॥

किं च ।

भिन्नं मेलयति प्रमादगलितं ग्रश्नाति नीतं पुनः
प्रत्यावर्तयति क्रमेण शिथिलं नव्यं तनोति क्षणात् ।
दूरस्थं निकटीकरोत्यसुघटं चानीय पाणौ ददा-
त्याच्छन्नं प्रकटीकरोति पुरतो दैवं प्रसन्नं यदि ॥ ६१ ॥

इति विचिन्त्य च । 'अपि सखि, दिष्ट्या दृष्टासि किं कुशलं ससखीकदम्बाया युष्मद्भर्तृदारिकायाः' इत्यानन्दबाष्पस्थाने विरहसंतापजनिताश्रूणि कल्पयन्हरितालपीतांशुकाञ्चलेन प्रमृज्य शोणारविन्दद्रोहदक्षं नेत्रयुगलम्, सस्पृहं तामभाषत । सापि लज्जामन्थरतारं विलोक्य 'कुशलमव्याहतं भर्तृदारिकायाः । यस्या भवादृशश्चित्तोन्मथनहेतुः किं चायं विदितवेद्यः कुतः देवस्य प्रियसहचरो मरालकः' इत्यभिधाय कृततत्कालोचितालापेन तेन चाभिमतप्रयाणा गृहीतपारितोषिका 'अयमयं देव, प्रयाणप्रणामाञ्जलिः'

कान्तो मनोहरः । पतिर्भवतु । सा मङ्गलदेवतेति । पुरा विवाहात्प्राक् । इत्याशीःप्रकारः । प्रकृतोपयुक्तालापपक्षे तु प्रतापी । चक्रं राष्ट्रम् । प्रजा लोकः । अभिभवः पराभवः । द्वेति समासः । श्रीवत्सलश्चासौ क्ष्मापतिश्च । भवान्पुरोवर्ती । कान्तः पतिः । पुरा पूर्वजन्मनि । यत्र यस्मिन्कार्स्मिश्चित्तपोवने । शुभाधिदेवते पद्मावत्या उपचारः । 'प्रजा

इति परिवृत्य परिवृत्य पश्यन्ती शनैर्जगाम । श्रीनिवासोऽपि मरालकवचनदृढीकृतधृतिः फणीन्द्राचलमागत्य बकुलमाला नारायणपुरं प्रेषयितुमिच्छन् ।

मधुरवचनरीतिं मञ्जुमत्संविधानां
कथमपि निजकार्यस्यानुकूलां विधाय ।
कविरिव विधिनारीं वेङ्कटेशः प्रमाद्य
प्रभुरपि बकुलां तां श्रीनिवासो ननन्द ॥ १२ ॥

इति श्रीवेङ्कटेशकविविरचिते श्रीनिवासविलासे पूर्वभागे तृतीय उच्छ्वासः ।

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

अथ परेद्युः श्रीनिवासाज्ञया नारायणपुरं गच्छन्ती बकुलमाला मध्येमार्गमनर्गलप्रसरद्यशसं भगवन्तं ब्रह्मरातं निरीक्ष्य प्रणम्य च यथावृत्तं निवेदयामास—'महर्षे, कृपोद्धन, विष्णुरात, विदितमेव भवता भवतापहारकः श्रीनिवासो भुजङ्गाचले निवसति' इति । स च कदाचिन्मृगयापरावृत्तो मामभणत्—'अयि बकुले, अद्य मया विपिनभुवि भ्रमता पद्मसरसो नातिदूरे कापि पिकालापा दृष्टा स्पृष्टा च मनसा । या स्वलु हीनमहीनमपि कलयति वेण्या । तनुमतनुं चोल्लासयति दृष्ट्या । अगं नागं च लज्जयति कुचाभ्याम् । गजमगजं च ह्रेपयति गमनेन । रतिमरतिं च तिरयति रूपेण । किं बहुना ।

वक्त्रं पुष्करहारि शम्बरलसन्नेत्रं वियोगो विषं
बिम्बोष्ठोऽमृतसुन्दरः शरशतं ते ते कटाक्षाङ्कुराः ।
क्षीरं वाग्भुवनोत्तरं वपुरयं यस्याः कुचः मद्गमः
प्रेमा जीवनमेव तद्विधुमुखी सा साधुनीत्युज्ज्वला ॥ १ ॥

सतानन्दांकयोः' इति । मञ्जुः रीतिः । मधुरेति । मधुर स्वादु । इति श्रीधरणीधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायां पूर्वभागे तृतीय उच्छ्वासः ॥

अथेति । ब्रह्मरातः शुकः । विष्णुरातः परीक्षित । पिकालापा वनिता । या स्वल्विति । अहीनां सर्पाणामिनः श्रेष्ठः शेषः । 'इनः सूर्ये प्रभौ' इत्यमरः । शरीरं मन्मथं च । पर्वतं गजं च । अगज पर्वतोत्पन्नं गजम् । मदनभार्यामनासक्तिं च । इति तत्त्वार्थः । चमत्कारस्तु व्यक्त एव । वक्त्रमिति । पुष्कराणि सवकं अलावकम् । पुसी नदीति

स खलु दर्शनात्प्रभृति चन्द्ररेखेव सागरस्य कामपि विकृतिमापादितवती चेतसः। तदत्रभवती भवती नियतिश्च शरणम्' इति। अहं तु तदुक्तवती यदुचितमार्यभावस्य। तथा हि—'देव परिहरेमां मनीषाम्। यतस्त्वादृशानां पार्थिवानां नोचितः पराभवप्रकारो मन्मथेन। तोषहेतुर्धरणी न तरुणी। महत्त्वं दर्पेण न कंदर्पेण। अङ्गीकुरु सैन्यं न दैन्यम्। संपादनीयाः कोशा न क्लेशाः। के वा चिरंतनाः स्त्रीमूलकव्यसनेन न लघुतां नीताः। दैत्यारिरपि राक्षसविधिमङ्गीचकार भगवान्गोविन्दः। विना चन्द्रं को वा बुधनन्दनो जातः। मधुपाः कुसुमेषु सक्ता भवन्ति। मदनासक्तास्तमो विशन्तीति त्वयाप्युक्तमेव किं तन्मृषा। माररहितो निश्रीक एव अपि चेदमपि शृणु या भवतोक्ता सा प्रायेण वियद्भूपालसुता भवेत्। जानामि तां यस्या मधुपकुलसुखप्रश्नचतुरा कुन्तलाली। भुजङ्गस्पृहणीया वेणी दोषाकरानुकारि मुखम्। परपुष्टसब्रह्मचारी ध्वनिः। पल्लवैकासिकायोग्योऽधरः। द्विजिह्वसहचारिणी रोमलता मातङ्गानुकारि गमनम्। सत्येवं शुद्धो भवान् कथं तस्यां सक्तः। अस्तु वा तस्यां प्रणयः। विरुद्धचर्ययोः कथं परिणामरमणीयता। तदपि शृणु संक्षेपतः। सा दिशो रञ्जयति, त्वं पुनररञ्जयन्। सा दृशा रङ्कुकुलद्वेषिणी, त्वमरं कुकुलद्वेषी। सा पुनरलंकारातिसुन्दरी, त्वं तु लङ्कारातिसुन्दरः इति। अतःपरं यथारुचि समाचर' इति। सोऽपि श्रुतमद्भ-

चमत्कारः। तत्त्वार्थस्तु साधुना नीत्या उज्ज्वला। रसः शृङ्गारः। अत्रभवती पूज्या। **अहं त्विति**। पार्थिवादयस्त्रयः संवत्सरभेदाः। राक्षसविधिर्विवाहविधिभेदः। कुसुमपुंसदनः। मधुपा मद्यपा इति निन्दा। कुसुमेष्विति भिन्नं पदम्। भृङ्गा इति तत्त्वार्थः। मृदने आसक्ता इति निन्दा। मदनासक्ता इति तत्त्वार्थः। मारस्य हित इति निन्दा। मा रमेति तत्त्वार्थः। **यस्या इति**। मधुपादि समकं मद्यपाद्यर्थकमिति निन्दा। परपुष्टः परान्नाभिवृद्धशरीरः। सुखप्रश्नचतुरेत्यादिशब्दाः समानार्थकाः। 'एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः' इत्यमरः। एकासिका एकासनास्थितिः। तत्त्वार्थस्तु परपुष्टः पिकः। 'द्विजिह्वः पन्नगे पुंसि खले स्याद्वाच्यलिङ्गकः' इति त्रिकाण्डशेषः। अरमलं जगन्। 'रङ्कुशम्बररौहिषाः' इत्यमरः। 'अलंकारो विभूषणम्' इत्यमरः। लङ्कारातो रामः इति तत्त्वार्थः। विरुद्धचर्या तु शब्दत एव सिद्धा। **सोऽपीति**। मांसलं पृथुलम्। वि-

ततः ईषद्धसन् 'देवि, शब्दसामर्थ्याद्गुणान्दोषीकर्तुं दोषानपि गुणीकर्तुं समर्थोऽस्मि । अलोकसामान्या तव शक्तिः । किममुष्कं श्लेषभाषणरसिकानाम् । प्रसीदतु वत्से, मयि निर्व्याजप्रेममांसलं नवनीतकोमलं ते चेतः । कश्चित्पुरुषः स्वशत्रुमपि विवाहशोभया योजयन्महतीं कीर्तिं प्राप्नोति । अतो मां कृतार्थं विधाय परां समाख्यामवाप्नुहि' इति साञ्जलिबन्धमभणत् । 'महर्षे, किं करोमि किंकरी । तदाज्ञा प्रमाणम्' इत्यवनीयं पवनाशनाचला-त्याप्य कपिलेश्वरम्

> गुणवद्गुणोऽप्यहीनो मार्गणवन्मार्गणोऽपि लक्ष्मीवान् ।
> धर्मो धर्मवदचलो यस्य स पायात्पुरारातिः ॥ २ ॥

इत्यार्ययोल्लसन्महाश्लेषया गीर्वैवापरया नन्दयन्ती तमुमानायकमिह प्राप्तास्मि । बादरायणेन, इदमपरमभिहितं देवेन— 'वकुले, यद्यत्र कन्यासंबन्धिनामनुयोगः प्रसरेत्तदा किं कथयामि । अद्याप्यकृतविवाह इति कालातिक्रान्तिदोषसूचनम् । जातविवाहोऽयमिति सपत्नीस्थितिज्ञापनम् । तस्यामलब्धसंतान इत्यनतिपुंस्त्वव्यञ्जनम् । द्वितीयो विवाह इत्यसत्कल्पोद्घाटनम् । भार्यास्य विप्रकृष्टा वर्तत इति गृहच्छिद्रावेदनलाघवम् । सा दुश्चरित्रेत्यलीकवादमहापातकम । तत्कया तुष्यतीत्यव्यवस्थाद्योतनम् । रूपोन्मादिन इति वनितापूर्वकानुरागाभावकथनम् । त्वया प्रलोभितोऽयमिति कुमारीजनविरुद्धशङ्काबीजोद्भावनम् । अभिनवतया इति पापीयसा निष्कारणपरोपतापदक्षेण नारदेन भिद्यते रहस्यं पुराणपुरुष इति । अथ चतुरासि

वाह उपयमः । इति तत्त्वार्थः । शत्रुपक्षे तु विगतवाहनशोभयेति । विः अभाववाची । **गुणवदिति** । गुणो मौर्वी । अहीनः शेषः । मार्गणो बाणः । याचकवत् । धर्मो धनुः । अचलो मेरुः । त्रिपुरहतिकाले शेषो मौर्वी नारायणो बाणः मेरुर्धनुः शिवस्येति पुराणम् । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिके सत्त्वसंख्यावावृत्तिरज्जुषु ॥' इति सुधा । 'धर्मो ना धनुषि प्रोक्तः' । आर्या वृत्तभेदः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । वनितापूर्वकानुरागाभावे रसाभास इति कविसमयः । 'भागीरथीकाययोर्मतः' इति । **तावुभावपीति** । अलका कुबेरपुरी । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' इति सुधा । 'हरिणी पाण्डुसारङ्गी हरिणी वाक्ययोषिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरिनाग्नभेदयोः ॥' इति । हरिणीति पाठः प्रामादिकः । 'दोलायां श्वा-

वक्तुम्। किमपि वा वद। कथमपि वा कुरु। अप्रभुरसि युक्तायुक्तपरिज्ञाने। इत्येवं मय्येवार्पितभरे देवे मयाद्य किं कर्तुं शक्यमित्येवमुक्त्वा विरराम। संवृतवचनायां तस्यां शुकोऽपि स्मारितश्रीनिवासः पुलकाङ्किततनुः शनैस्तां बभाषे—'देवि बकुले, कुशलासि वक्तुम्। यदत्यक्तार्यभावया देवस्य चित्ताराधनं कृतम्। अनुसरणीयाः खलु निरर्गलप्रचाराः प्रभवः।

अस्त्वेतत्। तावुभावपि दृष्टपूर्वौ। तयोर्योग्य एव संयोगः। यतः सा श्यामा स तु कृष्णः। सा पद्मिनी स तु वसुमान्। सा कान्तालका स तु राजराजश्च। सा रूपेण हरिणी स तु यशसा हरिणश्च इति। तथापि सा सुभद्राकृतिरिति दोलाकर्म करोति चेतः।

अथ वा आः किमस्ति अगम्यागमनशङ्का भूपानाम्। रामो जनकसुतायामनुरक्तः। विचित्रवीर्यस्तु अम्बिकामुपयेमे। नदीसुतो वाहिनीपतित्वमाप।

राजनीतिं धिगज्ञातधिक्कारक्षमलोचने।
इलायामनुरक्तोऽभूदिलापुत्रः पुरूरवाः॥ ३॥ इति।

अथ वा महत्सु दोषारोपणमेव दोषः। यथाकथंचित्प्राज्ञेन कृतोपयमसाहाय्येन भवितव्यमित्यार्यवादः। लोके हि शत्रुमप्युपयमं नीत्वा महाराजसंपदमनुभवति। तिष्ठत्वेतत्। देवि, साधय साधनीयम्। अहमपि यथाशक्ति श्रीनिवासस्य कार्यैकदेशसाधको भवामि' इति। बकुलापि श्रुततद्वचना निर्गत्य तदाश्रमात्

चित्रं स्मृतिपथं प्राप्ते यस्मिन्निष्कण्टका मही।
तं श्रीनिवासं संस्मृत्य यच्छुकोऽभूत्सकण्टकः॥ ४॥

हले ह: स्याद्दूर्येऽपि च 'उं त्यजेत्' इति श्रीनाथः। अथवेति। 'जनकः पितृभूपयोः' इति। 'अम्बिका पार्वतीमात्रोर्धृतराष्ट्रस्य मातरि' इति। राजनीतिमिति। 'बुधपत्न्यामिला, चेला गवि वाचि क्षितौ तथा' इति। उपयमो विवाह इति तत्त्वार्थः। यमसमीपमिति शत्रुपक्षेऽर्थः। चित्रमिति। 'दमे सतीक्ष्णावयवे सूच्यग्रे क्षुद्रवैरिणि। रोमाञ्चे

इति सानन्दं चिन्तयन्ती कतिचित्पन्थानमतीत्य राजपुत्र्याः शरीरतापापनोदाय द्विजजनक्रियमाणरुद्राभिषेकं सुवर्णमुखरीतीरस्थमगस्त्येश्वरमासाद्य

सा वै पीनपयोधरा स च पुनः श्रीनीलकण्ठोऽभव-
त्स्थाणुत्वं प्रकटीचकार स च सापर्णाभिधानं गता ।
तौ जातौ कलधौतकान्तिरुचिरा चन्द्रमा तारकं
तद्दाम्पत्यमहो जयत्यनुकलं श्रीपार्वतीशर्वयोः ॥ ९ ॥

इति स्तुत्वा तद्द्विजपरिचर्यापरं राजदासीजनैः समं तत्पुराभिमुखी बभूव ।

इतः श्रीनिवासस्तु चपलस्वभावो मराळकमाह—'वयस्य, बकुला तावद्गता । परं कार्यं साधयति वा न वा । प्रायो मुग्धाङ्गनानां चित्तं राजप्रासादवच्चपलम् । तत्र मन्दाक्षभूयिष्ठे किरातवन इव मृगो भीतभीतः प्रसरति मदनः । तत्र किं करणीयम्' इति । सोऽप्याह—'देव, सत्यम् । यतः प्रायशो लोके वनितानां स्पृहास्थानं सौन्दर्यमैश्वर्यं च विद्या च । तत्रोदाहरणं तारादृयं कलयतु देवः । तत्रैका तारा शृङ्गारदीक्षितत्वं राजत्वं कलानिधित्वं च चन्द्रे दृष्ट्वा स्पृहयांबभूव । द्वितीया तु सुग्रीवं राजादियुक्तं कल्यालापेन तापयन्तं कपिराजमकामयत् । देव, इदं तावत्स्वैरिणीवृत्तम् । का वा कुलकन्या एकत्र प्रकटितानुरागा भूत्वापरत्र सक्तमानसा भवेत् । अयि रुक्मिणीजाने, किमत्र शङ्कया । तस्माद्भणामि वसन्तश्रीर्नियतिश्च मेलयति देव्या । सोऽप्यचिरादेव महोत्सवो विश्वं विस्मापयति' इति ।

अथ देवोऽप्यचिन्तयत्—'लोके पुरुषः केवलं सरलो न स्यात् । सरलसच्छोभः कुचभारः पीड्यते । नवनवकपटोल्लासिनो मान्यो भवति । वक्र

कण्ठकः' इति । **सा वै इति** । मेघमयूरयोः । शुक्लनीलवर्णयोः । अथवा अन्तिमविशेषणे शब्दश्लेषः । योग्यसंबन्धदर्शनाज्जयतीत्युक्तम् । इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु— 'महेश्वरे मयूरे च नीलकण्ठः' इति । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान्' इति । 'अपर्णा पार्वती' इत्यमरः । 'कलधौतं रूप्यहेम्नोः' इत्यमरः । गुरुपत्नी वालिभार्या चेति तारादृयम् । शोभना ग्रीवा यस्य सः । इत्यनेन सौन्दर्यमुक्तम् । कल्यालापो विद्यालाप इति चमत्कारः । कल्योऽव्यक्तमधुर इति तत्त्वार्थः । **अथ देवोऽपीति** । सरलस्वामी सच्छोभश्चेति प्र-

एव गुरुरिति सद्वृत्तशास्त्रम् । भगवान्नारायणोऽपि महामायायुक्त एव पुरुषोत्तमो जातः । अतः कपट एव सर्वार्थसाधकः' इति विचिन्त्य भारतसमरभूमिरिव गुल्मोद्भासिनी, वर्षासरिदिव मध्यदेशोल्लसत्पोता, विन्ध्याटवीव वेत्रलतावती, शंभुमूर्तिरिव कपर्दकमालालंकृता, प्रावृट्लक्ष्मीरिव व्यालम्बिपयोधरा धर्मदेवता भूत्वा नारायणपुरं प्रविश्य निशि पौरविलासं ददर्श । तत्र कश्चिद्विलासी कांचन स्त्रियं वक्ति—

'नीलाम्बरासि वामोरु मुसलं च करे तव ।
योग्या तवास्तु रामाख्यातनुयुद्धं भजाधुना ॥ ६ ॥' इति ।

अपरः कस्याश्चन वृत्तान्तं सख्यायं प्रत्याह—

'ज्यावल्लीलुलिता शिवस्य मलिनं चक्रं नखाङ्कोल्लस-
त्कोदण्डं मुकुलीबभूव च शरस्याद्यावतारक्रमः ।
आयस्ता सुमवाटिकाशिथिलितप्रायांशुकः स्यन्दनः
प्रायेणाब्जमुखी सखे रिपुरणश्रान्तेव संलक्ष्यते ॥ ७ ॥' इति ।

कश्चिदपरां मुग्धावस्थामारभ्य क्रमेण रूढयौवनां कामुकीं वर्णयति—

'यत्पुष्पेषुशिलीमुखावृतिरभूत्सौरभ्यमासीत्ततः
पुष्पं चोत्कलिका च पल्लवकुले मारक्तता ते ततः ।

कृतोपयुक्तार्थः । कुचभारपक्षे तु सरेण हारेण । कपटः । पक्षे—पटः । अनृजुबुद्धिः । पक्षे—मात्राद्वयात्मको गुरुवर्णो वक्ररेखया दर्शनीय इति तत्संप्रदायः । महति दीर्घसंयुक्तशीर्षके । 'दुर्वहा मायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते ॥' इति श्रीभाष्यम् । गुल्मो वेत्रपुटिका । पक्षे—व्यूहभेदः । 'यानपात्रे शिशौ पोतः' इत्यमरः । 'कपर्दकः शंभुजटावराटकयोः' इति । धर्मदेवता त्रैकालिकवृत्तान्तकथका नारीभेदः । **ज्यावल्लीति** । शिवस्य ज्या मौर्वी शेषः । अत्रोपमेयं विहायोपमानेनैव कार्यनिर्वाहः । रूपकातिशयोक्त्यलंकारः । अतः शेषशब्दस्यार्थो वेणी । तत्सदृशत्वात् । लुलितेति रतान्तचिह्नम् । अतो रिपुरणश्रान्तेवेत्युक्तम् । रिपुमर्दनः शिवस्येति सर्वत्र संबध्यते । एवमग्रेऽपि । चक्रं रथाङ्गम् । चन्द्रः मुखम् । मलिनं म्लानम् । कोदण्डं धनुः । मेरुः स्तनः । शरो नारायणः तस्याद्यावतारो मत्स्यः नेत्रम् । सुमवाटिका तत्पुष्पभूतं चन्द्रस्थानत्वात् । आकाशः मध्यः । स्यन्दनो रथः । भूमिर्नितम्बः विस्तृतत्वात् । शिवस्य त्रिपुरहतिकाले शेषादयो मौर्व्यादयो जाता इति पुराणम् । सादृश्यं सर्वत्र यथासंभवमूह्यम् । **यत्पुष्पेष्विति** । लोके तावल्लतानामादौ जलापेक्षा ततश्च

पश्चात्सद्विटपालिवेष्टनविधिः पश्चाद्रमापेक्षिता
यस्यास्तद्विरलल्लता विजयते सा कापि नेत्रोत्सवः ॥८॥' इति ।

काचिद्वनिता यैरेवाक्षरैः स्वपुरुषः संलापयति तैरेवाक्षरैः प्रतिवक्ति—'वीरायिते नैपुण्यं दर्शय । मेखलाभियोगो न सुखाय । रामाधिकस्वभावाद्धृदयंगमश्रीरसि । सरलता ते लोकोत्तरा । सन्मालानुगुणनायकगुणोल्लसितसंपत् । अधरकृतसकलबन्धुजीवरुचिरसि । सर्वदोरुसंपदा मनो हरसि । रुच्यतिरेकात्सामर्षः करोषि । त्वद्रत्या विस्मयान्वितं मे चेतः ।' इति ।

कश्चित्स्त्रियं स्तुवन्निव निन्दति—'मुग्धेसुप्रियासि । अतनुकलहप्रिये-निरमणीयासि । च्युतमाने किं बहुभाषणैः ।' इति ।

काचन विटं स्तुवन्ती धिक्कुर्वती स्वसुतां शिक्षयति जरद्वेश्या—'मुग्धे, मनोजातविकारमेतस्मिन्मा कुरु । वृषवाननेन सह जल्पन्त्यास्तव स्नेहक्षय एव

सल्लशाखारोहणं किमन्यथोद्भवः सौरभोद्गतिः कुसुमोद्गमः सौरभं च सह्यावभिरिति क्रमः । अस्या लतायास्तु न तथा । किं तु आदौ सद्भावनः ततः सौरभसमित्यादि व्युत्क्रमस्य हृद्यत्वात् विरला लतेत्युक्तम् । लोकातिक्रमणेनास्य । नेत्रोत्सवः इति कार्यकारणयोरभेदः । अत्र लताशब्दाद्वनिता गृह्यते । तथा हि पूर्वोक्तेन भिन्न पदम् । शिलामुखा भृङ्गाः इति लतापक्षे । वनितापक्षे एकमेव पदम् । मदनबाणाः । सौरभं परिमलः । पक्षे—सौरभ्यम् । 'पुष्प विकासे कुसुमे स्वाणां रजांसि च स्मृतम्' इति । उत्कण्ठा । पक्षे—उत्कण्ठा । पल्लवः स्यात्किसलये विटपे श्रृङ्गारयोरपि' इति । विटपः पक्षे विट विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति । 'रसो गन्धरसे जले । श्रृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोरपि' इति हैम । **वीरायिते इति** । वीरायितमुपरिसुरतम् । पक्षे—हे वीर अपि ते तवेति । मे मम मेखलायाः परकीयायाः । पक्षे—'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची' इत्यमरः । अत्र परिहतान्यासक्तपरिमुखेन तोषणायमन्यत्रतिबन्धकाभिना काञ्चीं परिहरामीति भावः । 'स्तनः कन्दे भुवि स्थाने करे कर्णेऽधरेऽधमे' इति । अधरेऽधरोष्ठे । बन्धुजीवः शोणपुष्पभेदः । रुचिः कान्तिः । पक्षे—नीचस्थाने बन्धुभूतशरीरिणः स्पृहा । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽन्यवेऽपि वाच्यवत्' इति । ऊरुः । पक्षे—उरुः । रुचिः कान्तिः । मा लक्ष्मीः । पक्षे—स्पृहा । अस्मच्छुल्कदानार्थी । यावन्ममोपरि सुरतापेक्षा तावन्न क्षमसे । ममरत एव प्रवर्तन इति भावः । रतिः सुरतम् । पक्षे—आसक्तिः । **मुग्ध इति** । सुन्दरि प्राणप्रियासि । पक्षे—सर्वं सुप्रिया न । मदनः । पक्षे—अनल्पः । 'प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यतिः' इत्यमरः । मानः कोपभेदः । पक्षे—बहुमानः । **काचन विटमिति** ।

फलं स्यात्। यथा निशान्तं न याति तथा कुरु। अचिरादेव वसुमानागच्छति। यश्च हितातरः पद्मिनीनाम्। ततः परमनेन किं ते प्रयोजनम्।' इति।

काचिद्वेश्या गृहकृत्यनिवेदनव्याजाद्दुहितरं शिक्षयति—'अनर्घ्यमणिताभिज्ञे, कण्ठस्थं स्नेहपूर्णं नायकं सत्कुरु नवबन्धनं प्राप्नोति सुरभिश्च तत्र पश्यसि कुतः। दुर्वत्से, प्रवृत्तिं जानीहि। क गता गुणाः। न पात्रे ते प्रणयः' इति।

काचित्सखी चतुरङ्गलीलानिवेदनव्याजेन जारं बोधयति—'प्रियसख, नन्वस्याः कुञ्जरं गृहाण। स्मरनवाजिकृतचातुर्यमस्याः पश्य। पश्य सेनामेनां त्वन्निकटगाम्। प्रकटीकुरु रथम्। पात्रं मा त्यज। योजय बन्धे' इति। एवमत्रान्तरे

लसमानसप्तपत्त्रा गलितघनध्वान्तनिकररमणीया।
शरदः प्रभातवेला बभार लीलां अटित्यैव ॥ ९ ॥

मानसं जातविकृति। निष्कारणमेव कोपभाषणैः प्रेमनाशः। गोत्रैः। अन्त नाशम्। सूर्यः कमलानामाप्त इति स्मृतिः। धिक्कारपक्षे मन्मथविकारम्। द्रव्यदानं विना प्रीतिपूर्वकम्। तैलनाशः। 'निशान्तपस्त्यसदनम्' इत्यमरः। द्रव्यवान् स्त्रीविशेषाणामाप्तः। अनर्घ्येति। मणिता रत्नत्वम्। कण्ठो गलः। नायको हारमध्यमणिः। स्नेहस्तैलम्। तादृशो मणिः पुनर्न मिलतीति भावः। पक्षे—'मणितं रतिकूजितम्' इत्यमरः। समीपप्रदेशः। नेता। प्रेमेति। सुरभिगौः। बन्धनं न प्राप्नोति। दुर्वत्से दुष्टतर्णके विषये। गुणा रज्जवः। पात्रं भाजनम्। पक्षे—अयं नायको मनोज्ञः। नवं नूतनं धनं चेति समुच्चयः। दुर्वत्से दुष्टपुत्रि। प्रवृत्तिं प्रवृत्तिमार्गम्। सन्न्यासिवन्निवृत्तिमार्गासक्ता मा भवेति भावः। सौमनस्यादयः। योग्यः। 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः। 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः। तर्णके नोरसि क्लीबे' इति। **चतुरङ्गेति**। कुञ्जरं गजम्। वाजी अश्वः। न स्मर। सेना सैन्यम्। पश्य पश्येति योजना। रथं स्यन्दनम्। कर्णाटका रथ इति महाराष्ट्रा उण्ट्र इति कथयन्ति। पात्रं मन्त्री। बन्धस्तल्लीलाप्रसिद्धः 'मात' इति भाषा। पक्षे—कुन्तलम्। जात्येकवचनम्। स्मरनवाजिर्मन्मथनवयुद्धम्। पश्य। इनेन सहिता सेना। भर्तृमतीत्यर्थः। तां पश्य। पौरुषं प्रकटीकुरु। इदं वस्तु योग्यम्। बन्धः कामशास्त्रे प्रसिद्धः। 'कुञ्जरौ करिकुन्तलौ' इति। 'रथः पौरुषदेहयोः' इति। 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि। योग्यभाजनयोः' इति। **लसमानेति**। सप्तपत्त्रः सप्ताश्वः सूर्यः। पक्षे—कदलीभेदः। 'वाहने च च्छदे पत्त्रम्' इति। तथाहीति। 'पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रुद्रः। धान्यम्।

अथोदिते सूर्ये तत्र तत्र कालत्रयवृत्तान्तं कथयन्ती राजभवनवीथिकां प्रविश्य तत्रापि जनकदम्बवेष्टिता धर्मदेवता तत्तद्वृत्तान्तं कथयति स्म । तथाहि ।

कामपि वेश्यां प्रति—'पूर्वेद्युर्द्वारोपान्त एव कश्चिद्भुजङ्गो दृष्टः । स त्वया मन्त्रबलाद्बन्धे निवेशितः ।'

कंचन विप्रं प्रति—'अये, त्वया रात्रौ रामाराधनं कृतम् । इदानीं बहुधान्यालाभचिन्तया म्लानमुखोऽसि । पुण्डरीकनयनाराधनं कुरु । फलवान्भवति ते मनोरथः' इति ।

कंचन वणिजं प्रति—'रात्रौ त्वया नीवी मोचिता । इदानीमपि मधुराधरागमनं चिन्तयसि सत्यानृतवृत्त्या ते कार्यसिद्धिः ।'

दुर्गतं प्रति—'ग्रीष्मे वसूल्लासं पश्यसि ।'

अपरं प्रति—'सूर्येऽस्तमिते श्यामालाभो भवति ।'

अन्यं प्रति—'मध्याह्ने मित्रं स्वच्छमवगच्छसि ।'

अन्यम्—'पौर्णमास्यां प्रसन्नं राजानं द्रक्ष्यसि ।'

विटम्—'कावेरी ते दुःखमपनुदति ।'

अन्यम्—'शरदि धात्रीदर्शनं भवति ।'

अन्यम्—'इन्द्रं प्रार्थय संतानलाभो भवति ।'

मन्दपुत्रां प्रति—'वसन्ते तवाङ्गजः प्रौढो भवति ।' इति ।

एवं जनमात्रं विश्वासपात्रमापादयन्ती 'समर्थेयं कालत्रयवृत्तान्तमात्रकथने' इति स्तूयमाना राजवल्लभयापि धरया चेटीमुखेनाकारिता राजभवनमा-

नारायणः । अन्या स्वैरिणी वणिता । 'नीवी स्त्री कटिबन्धनवसने मूलद्रव्ये परिपणे' इति । मधुरा मधुरादेशभूमिः । 'सत्यानृतं तु वाणिज्यम्' इति । पक्षे—वणिता किंचिन्मत्या किंचि-दमत्या तादृशी या वृत्तिः । 'मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्या' इति । 'दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः' इत्यमरः । अस्तः पश्चिमाद्रिः । श्यामा स्त्रीभेदः । पक्षे—रात्रिः । 'कावेरी स्यात्सरिद्भेदे पण्यनार्यां हरिद्रयोः' इति । 'धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु' इति । संतानः संततिः । पक्षे—देवतरुभेदः । अङ्गजः पुत्रः । पक्षे—मदनः । अङ्गजातेति । लोके यावन्त उपद्रवाः सन्ति तावन्तः स्वयमुक्त्वा यदुपद्रवोच्चारणकाले श्रोतॄणां शिरःक-

साद्य देव्या पृष्टा 'क्षुधितास्मि। अन्नं देहि। ततः परं सर्वमपि ब्रवीमि' इति तज्जातिचापलं मध्ये मध्येऽभिनयन्ती श्रीबदरीनारायणमल्लिकार्जुनवैद्यनाथश्रीरङ्गेशविरूपाक्षवीरभद्रनडगुण्डगोकर्णलिङ्गेति देवताः प्रार्थयन्ती, यष्टिकां चालयन्ती रुदन्तं शिशुं ताडयन्ती, 'अयि राजदास्यः, इयं राजाङ्गना यदुद्दिश्य पृच्छति मा विपदङ्गजातानुबन्धिनी। महिष्या वृत्तमिदम्। किमये, न सुरभिवृत्तान्त एषः। किं तूष्णीं तिष्ठथ सत्यमसत्यं वा' इति मुहुर्मुहुस्त्रासयन्ती, 'अयि राजाङ्गने, ज्ञातमिदानीम्। इयमनङ्गपीडा विस्तरेण वक्तुं नावसरः। प्रकृतमनुसरामि। तदाकर्णय भूतवृत्तान्तम्' इत्यकथयत्। तत्रान्तरे देवी सभयम् 'अयि धर्मदेवते, किं मत्पुत्र्याः पिशाचबाधेति भणसि।किं सत्यमसत्यम्' इत्याह। सापि 'मूढे प्राग्वृत्तमवधारयेति वदामि। न पिशाचपीडेति। इयं किल वसन्ते कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे कंचन निर्जरं निर्जरपुण्डरीकं पुण्डरीकगर्वहारिनेत्रं नेत्रप्रभाजितचन्द्रं चन्द्रकुलावतंसं तं संमानितं पद्मासनादिभिरर्जुनवर्णेन घोटकेन वसनेन च विराजमानं राजमानहरेण वक्रेण भुजेन च शोभमानं शिवमिव सवलयकरं कमपि निषादचक्रवर्तिनमद्राक्षीत्। तत्र चाभिनिविष्टेयं कष्टां दशामवाप। तत्सत्यमसत्यं वेति विचारय।'

शृणु राजाङ्गने, वर्तमानमपि। याचकजनतेव कामाभिभूता। चम्पकल-

स्पाद्यङ्गविकारो जायते स एवोपद्रव इति ज्ञात्वा तदनुसारेण फलाफलं वक्तव्यम्। यत्रकुत्रापि शिरःकम्पाद्यभावे किमये सत्यमसत्यं वेति किमपि नोच्यत इति भर्त्सनम्। इति धर्मदेवतास्त्रीणां संप्रदायः। तथा हि सा विपदवयवसमूहानुबन्धिनी। सैरभ्या इदं वृत्तम्। धेनुवृत्तान्तः। अशरीरपीडेति तज्जातिसंप्रदायाभिनयप्रकारः। तत्त्वार्थस्तु सा विपत् सुतानुबन्धिनी। राजभार्याया इदं वृत्तम्। वसन्तवृत्तान्त एषः। मन्मथपीडा। 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीब त्रिषूचिते। प्राप्ते वित्ते, समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना॥' इति मेदिनी। **इयं किलेति।** निर्जरपुण्डरीको देवव्याघ्रः। देवश्रेष्ठ इत्यर्थः। 'सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः। नेत्रं वस्त्रम्। चन्द्रं सुवर्णम्। 'पार्थेऽर्जुनः ककिनि कार्तवीर्ये नेत्रामयेऽप्येकसुतेऽपि मातुः। वर्णे द्रुमे चाथ सिते त्रिलिङ्गो गव्यर्जुनी हेम्नि तृणेऽर्जुनं स्यात्॥' इति रत्नः। वलयः। पक्षे—सर्वो यज्ञः। **वर्तमानमपीति।** सूना हिंसा। 'अहिंसा परमो धर्मः' इति बौद्धमतम्। पिकानामालिः। पक्षे—काली पार्व-

तेवालिवर्गं न सुखयति । बौद्धचित्तवृत्तिरिव प्रसूनालोकनिस्पृहा अशुरत-तिरिव शिलीमुखाक्रान्ता शुम्भभृत्यश्रेणीव सर्वदापिकाल्युद्विग्ना पतिव्रतेव पल्लवतल्पं नानुमोदते । केवलं तापीव तपनीयम् ।

अयि भूपकुटुम्बिनि, भविष्यमपि शृणु । अद्य श्वो वा तच्छबरयूनो धात्री बकुलमालाभिधाना आगच्छति कन्यार्थिनी । सा यदि कृतकृत्या तर्हीयं सत्कविवज्जीवति । द्रव्यत्ववत्स्वभावमवलम्बते । पार्वतीव कुलाच-लख्यातिं प्रथयति । कमलपङ्क्तिरिव श्रीनिवासयोग्या भूत्वा वीरततिरिवात-नुजन्यानन्दं तनोति ।

देवि, कथितं कथनीयम् । अतः परं स्थातुं न शक्यते । दुष्टा मे सप-त्नी । गेति शिशुरपि नाभिजातः । तदनुमन्यस्व । यामि यथागतम्' इति । एवमुक्त्वा गते कुहनाधर्मदेवतास्वरूपे श्रीनिवासे धरादेव्यामपि सत्यमाह भ-र्मदेवता । पुष्पसमयः पुष्पसमयश्च नर्तयति बालाजनमानसम् । कमलाशुगः कमलाशुगश्च दुःसह एव । भवतु सा का बकुलाभिधाना । पश्यामि तावत् । यदि तदागमनमनलीकं तर्हि धर्मदेवतोक्तमनुष्ठेयमेवेति चिन्तयन्त्यां परेद्युः प्रातरेव यथोक्तपरिवारा सागतैव बकुलमाला । तदनु राज्ञी सत्यमेवेति वि-ज्ञाय सानन्दं पीनपयोधराभ्यां तदुरस्थलमाघट्टयन्ती कुचान्तरत्यालिङ्गनापर्या-प्तहस्तनिर्मातारि कृतकोपाविष्करणा धातरि महाराजयोग्योपचारैः सत्कृत्य भवनं प्रापय्यागमनकारणमपृच्छत् ।

साप्यवदत्—'देवि धरे, शृणु मदागमनकारणम् । यस्य वाणी स्नुषा सत्यपूता च । कामस्तनयः सत्यश्च । सुग्रीवो देहः अश्वश्च । अजसमपह-

न्यवतारभेदः । तपति तथा भर्ति । पक्षे—तापी तु तपनीशब्दादर्थभेदः । भविष्य-मपीति । जीवो बृहस्पतिः । तद्दावरनीयाचारार्थं क्रिया । स्व द्रव्य भावो धर्मः । द्रव्य-त्वमित्यर्थः । मदनगुद्धानन्दम् । पक्षे—अनल्पगुद्धम् । अभिजातो नेति न समासः । इति निन्दा । तत्त्वार्थस्तु ब्रह्मा विष्णुनाप्युत्पन्न इति पुराणम् । पुष्पकालः [illegible]प्रादुर्भाव-कालः । 'वसन्ते पुष्पसमयः' इत्यमरः । कमलाशुगो मन्मथः पद्मायुधश्च । 'आशुगौ वा-युर्विशिखौ' इत्यमरः । साप्यवददिति । ब्रह्मभार्या । पक्षे—वाक् । मदनः अपेक्षा च । 'कामः स्पृहारेतसोः स्यादिच्छाकामे मीनकेतने' इति । सुग्रीवत्वे बही हविषु इति । 'सा-

सति पदश्रीः नखश्रेणी च। भूरिशोभावहं वस्त्रं सौन्दर्यं च। सारसानुकारि नेत्रयुगलं वक्त्रं च। यस्मिन्राजनि द्वारकायां सुवृत्तस्य मणेर्वेधः सदानस्य गजस्य मदः सुवंशस्य वेणोः कण्टकाक्रान्तिः शूरजातस्य शनेर्मन्दता सुस्निग्धानां वनितानां मानहानिः सुवचसां शुकानां पञ्जरबन्धः सरसानां नदीनामधोगतिः। तस्य भगवतः श्रीनिवासस्य दासी कन्यार्थिनी प्राप्तास्मि।' इति तदुक्तमाकर्ण्य संतोषनिर्भरा देवी राजानं शुद्धान्तमाहूय शुद्धान्तरा धर्मदेवतागदितं बकुलमालागमनं रूपविस्मापितमणिपुत्र्याः पुत्र्या दशां च निवेद्य विगलितवेद्यान्तरं चक्रे। सोऽपि सुरगुरुमानीय सभां विदितवृत्तान्तं चकार। स चाह वाचस्पतिः वर्षावासरेणेव सर्वतोमुखपूर्णेन हर्षेण—'रे रे राजकुलकमलिनीराजहंस,

> कमला कमला यस्य तार्क्ष्यस्तार्क्ष्यो धरापते।
> नन्दिनी नन्दिनी यस्य स ते राजन्वरो वरः॥ १०॥

> यत्कीर्तिर्हसितं मुखे कुचतटे मुक्तासरश्चान्दनं
> फाले सत्तिलकं सिताब्जकलिकोत्तंसस्तथा कर्णयोः।
> हस्ते हीरककङ्कणं सुधवलं वस्त्रं नितम्बस्थले
> पादे राजतहंसको जयति सा दिक्पङ्कजाक्षीततेः॥ ११॥

किं च मत्स्य इव सदा वनविहाररसिकः, कूर्म इवोद्धृतचन्द्रगोत्रः, वराह इव क्षमान्वितः, पुराणनृसिंह इव नृसिंहः, वामन इवोग्रमार्गणः, भार्गव इव

रसः पक्षिभेदेन्द्वोः सारसं सरसीरुहे' इति। **यस्मिन्राजनीत्यादि**। परिसंख्यालंकारः। 'शूरश्चारुभटे सूर्ये' इति। **स चाह वाचस्पतिरिति**। सर्वतोमुखं जलम्। **कमलेति**। 'कमला श्रीवरनार्योः' इति। 'तुरगगरुडौ तार्क्ष्यौ' इत्यमरः। नन्दिनी गङ्गा। नन्दिनी पुत्री। 'नन्दिनी नलिनी सीता मालती च मलापहा। विष्णुपादाब्जसंभूता गङ्गा' इति स्मृतिः। 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते। त्रिषु पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम्॥ मनाक्प्रिये वरं क्लीबे केचिदाहुस्तदव्ययम्॥' इति। यत्कीर्तिः रजतसंबन्धी पादकटकः। **किंच मत्स्य इवेति**। अवनम्। पक्षे—वनम्। चन्द्रगोत्रं सुधांशुकुलम्। कनकाचलो मन्दरः। 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः। मनुष्यश्रेष्ठः। पक्षे—अवतारभेदः। उग्रमार्गणः शिवबाणः। पक्षे—क्रूरयाचकः। सहस्रबाहुर्बाणासुरः। पक्षे—कार्तवीर्यः। चला नेत्यचला। उद्धतिरुत्कृष्टैश्वर्यम्। पक्षे—अचला भूमिस्तस्या भृत्‌ उत्कृष्टा भूतिरुर्व्यासिर्गस्याः

अर्जुनद्विडिति, रामावतारे शरभङ्गमवापेति, बौद्धावतारेऽहिंसानन्दं ब-
भार, कल्क्यवतारे कलिसत्कृतमध्यवर्तीति । अपि च राम एव कृष्ण इ-
त्याचार्यो वक्ति तदपि विचार्यम् । कृष्णो हल्यानन्दनः, रामस्त्वहल्यानन्दनः
कथं जातः । देव, शृणु कृष्णावतारकथामपि । पालितार्जुनोऽपि भग्नार्जु-
नश्चासौ । किं च । बाललीलाचरित्रमस्ति तद्वाचामगोचरमस्माकम् । इतः परं
देवः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा तूष्णीं स्थिते सस्मिते राजमन्त्रिणि संदेहदोलारूढे
भूपेऽपि देवाचार्ये कुपित इव 'हंहो राजवल्लभ, बहुश्रुत, प्रगल्भोऽसि श्लिष्ट-
रचनायाम् । देवेऽप्यस्पृष्टदोषगन्धे शब्दसामर्थ्यात्कलुषमारोपयसि । शृणु रे,

गङ्गा पादसरोजपुष्परसति व्यालाधिपस्तल्पति
त्रैलोक्यं च कुटुम्बति द्विरसनद्वेषी रथत्यण्डजः ।
कालः शस्त्रति शासनत्यनुदिनं सा वेदवाणी गृह-
त्यब्धिर्यस्य रमाविलासरसिके तस्मिन्न किं सद्गुणाः ॥ १२ ॥

किं च । सत्यव्रतदयाशाली न किं मत्स्यः, पृष्ठीकृतमन्दरागः कूर्मः,
वसुमत्यलंकृतो वराहः, हिरण्यदानदक्षो नृसिंहः, विक्रमप्रसिद्धो वामनः,
सहस्रकरविरोधिप्रतापप्रसरो भार्गवः, धर्मदीक्षागुरू रामः, सत्यान्वितः
कृष्णः, सर्वज्ञो बुद्धः, सत्कृतजनकः कल्की । अपि च यस्मिन्रक्षति
क्षितिं आपणेआपणे रोहिण्यः, मण्डलेमण्डले राजानः, पञ्जरेपञ्जरे शुकाः, व-
नेवने इन्द्रद्रुमाः, वीथ्यांवीथ्यां निर्जराः, सुरतेसुरते इन्द्राण्यः, बिलेबिले
चक्रिणः, अरण्येअरण्ये स्थाणवः । यस्मिन्सिन्धुराजनिग्रहोपायविदि दा-
शरथ्यभिन्ने श्रीकृष्णे देवे शबरत्वमपि न विस्मयाय । अन्यथा शबरी
कथं तुष्येत् । तिष्ठत्वेतदसद्वचनम् । पुराणाचार्यः शुकः प्रष्टव्य इति ब-

विरोधस्तु शब्दतः । हंहो आश्चर्ये । गन्धो लेशः । 'गन्धो गन्धक आमोदे सबन्धे ले-
शगर्वयोः' इति । **गङ्गेति** । कालशब्दवाच्या दुर्गैव चक्रायुधमिति यमकभारतव्याख्या ।
किं च सत्यव्रतेति । सत्यमनलीकमेव व्रतमिति स्तुतिः । सत्यव्रतो राजभेदः, तदर्थं
मत्स्यावतार इति तत्त्वार्थः । वसुमतिश्च । पक्षे—वसुमती भूदेवी । हिरण्यं सुवर्णम् । दानं
वितरणम् । पक्षे—हिरण्यकशिपोः खण्डनम् । 'विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इत्यमरः । पक्षे—
पादविन्यासः । सहस्रकरः सूर्यः । पक्षे—कार्तवीर्यः । धर्म आचारः । पक्षे—धनुः । सत्यम-

इति स्मृतिमात्रकृतसंनिधानो यथाविधि पूजितः कथयामास शुकयोगी । राजन्, अवहितो भव । पुरा खलु त्रेतायां श्रुत एव स्यात्कथ्यमानेषु पुण्यप्रबन्धेषु कश्चिद्रामो नाम राजा दाशरथिरयोध्याधीश इति । यस्मिन्नाजनि सुतारातितुल्यरूपश्चन्द्र इव ब्राह्मणगणो जैवातृकश्च सुमहितो वसन्त इव क्षत्रियचयः अशोकाङ्कितश्च । यस्य च राष्ट्रे गिरिविभ्रमा गजा इव द्विजाः समदा द्विजा इव गजाश्च । सुप्रतीकस्पृहणीयाः करिण्य इव तरुण्यः सार्वभौमयोग्यास्तरुण्य इव करिण्यश्च । कलमहिता वाणीव केदारश्रेणी बहुधान्यहृद्या केदारश्रेणीव वाणी ।

> राक्षसविभवानन्दश्रवणं हि समास्तु चक्रवर्तित्वम् ।
> राजन्कुलाचलनिचये यस्मिन्शासति वसुंधरां राज्ञि ॥ १४ ॥

> स हि सत्युरागशोभं शैवशरा संकरं च सीतायाः ।
> चित्रं चित्रं युगपद्राजकदम्बं च पीडितं चक्रे ॥ १५ ॥

> अनुभूतचापभङ्गः पूर्वं पश्चाच्च हरशरासभङ्गः ।
> बहुगुणभङ्गः सततं चित्रं चित्रं तथापि वीरोऽसौ ॥ १६ ॥

नरकासुरम् । पक्षे—सत्यभामा । 'सत्राजित् सुगतो बुद्धः' इति । कृत युगभेदः । यस्मिन्निति । रोहिण्यां चन्द्रमार्येति स्मृति । अपर इति तत्त्वार्थः । 'शक्रः स्यादक्षिणि सुता काले' इति । इन्द्राणां वन्धभेदः । सिन्धुराज समुद्र इति रामपक्षे । कृष्णपक्षे—जरासंधः । दर्वीति भिन्नपदम् । शवरः किरातः । शवरो किरातश्चापि चमत्कारः । देवेशाना वरः श्रेष्ठः । शवर्गे नाम वर्णस्मा रामभक्तेति रामायणकथेति तत्त्वार्थः । पुरा खल्विति । सुतेष्वारातिषु च समस्वभावः । पक्षे—शोभनतनक्षत्राणां समानसौन्दर्येण । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये शुक्लादिपशुभेदयोः' इति । जैवातृक आयुष्मान् । पक्षे—चन्द्रशब्दवाच्यः । सुमं पुष्पम् । अशोको वृक्षभेदः । पक्षे—महित शोकादूरितो न । गिरि वाचि विगतभ्रमाः । पक्षे—पर्वतशोभाः । कलमा धान्यभेदाः । पक्षे—कला अव्यक्तमधुरा महिता च । अन्यः । पक्षे—धान्यम् । अत्र कानिचिद्वाक्यानि प्रथमोल्लासस्थान्येव सतोषपातिरिक्ताश्लिष्टानि न प्रमादात् । राक्षसेति । राक्षसादयः संवत्सरभेदाः । यातुधानैश्वर्यसंतापश्रवणं च परिसंख्यालंकारः । 'हायनोऽस्त्री शरत्समा.' इत्यमरः । स हीति । सुरागो मेरुः । पक्षे—रक्तिमा । पक्षे—मात्सर्यम् । पीडित भग्नम् । पक्षे—गृहीतम् । पक्षे—दुःखितम् । अनुभूतेति । धनुः । बाणः । मौर्वी च । भङ्गो नाश इति चमत्कारः । वस्तुतस्तु शैवधनुर्भङ्गः । शरभङ्गो क-

स जयति कश्चिद्धन्वी वालिस्वर्मार्गगमननिःश्रेणिः ।
छिन्नसुसंधितताराताटङ्कश्रीः कृपावेणी ॥ १७ ॥
आशुगजातहुताशनसात्कृतलङ्कापुरीतदीशो यः ।
सीतादर्शनकुतुकी सोऽव्यात्काकुत्स्थपुण्यपरिपाकः ॥ १८ ॥
विरहाग्निः शान्तिमगात्प्रविशति वह्निं विदेहकुलरत्ने ।
न हि चित्रं सीतायामुष्णेनोष्णं प्रशान्तिमेति किल ॥ १९ ॥

तदनु चित्रभानुप्रवेशनिर्गमपूता सीता प्राप्तराज्यं राममवादीत्—'आर्यपुत्र, मायासीतेयमायासिता दुरात्मना रावणहतकेन । तदियं भार्यापदे स्थापनीया' इति । रामस्तु तदाकर्ण्य 'प्रिये जानकि, एकपत्नीव्रतधरोऽहमिदानीं कृतकृष्णावतारस्त्वारेशमुखीमेनां मेनाङ्गजातामिव शिवो भूभृत्सुतामङ्गीकरोमि' इत्यभाणीत् । 'राजन्, सैवेयं पद्मावती स एव श्रीनिवासः । तयोरुचित एव संबन्धः । कोऽत्र संदेहः । किं विलम्बेन । लिख्यतां लग्नपत्रिका' इति । अथाकाशभूपतिस्तु सलग्नपत्रं भगवन्तं भागवतप्रमवम्थलीं शुकं बकुलया सह प्रेषयितुमिच्छन्कुमारीप्रसादस्थितनां बकुलाम्

भटो गजः करो नीतिरपि वेङ्कटभूपतेः ।
वत्से सदा नरसमा भाति तच्छत्रुवर्गवत् ॥ २० ॥
कान्ताफालकटाक्षाभिरूपवद्राजते सदा ।
रोहिताङ्कोल्लसत्क्रीडोद्यानं शेषाचलप्रभोः ॥ २१ ॥

षिभेदः । गुणतरङ्गः । **स जयतीति** । 'निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी' इत्यमरः । हन्तेति भावः । वालिमारणेन छिन्नत्वम् । सुग्रीवमेलनेन संधितत्वम् । वेर्ण स्रोतः । **आशुगेति** । आशुगजातो वायुपुत्रः । तेन लापितो योऽग्निरिति लङ्कापक्षे । आशुगजातो बाणोत्पन्न इति तदीशपक्षे । काकुत्स्थसंबन्धि । सीतया स्वयमिन्द्रलोकं गतया काचन मायया सीता निर्माय स्थापिता पद्मवत्यां रावणेन हृतेति सप्रदायज्ञा । मेनाङ्गजाता पार्वती । **भट इति** । नगोऽर्जुनः । मदोदकसंपदा सहितः दानोदकसंपदा सहितः । नरा मनुष्याः । न विद्यते रमः शृङ्गारादि मा सन् यस्य(?) स नरसमः । न समासः । नीतिशब्दानुसारेण स्त्रीत्वम् । 'इन्दिरा लोकमाता मा' इत्यमरः । कमलासदोऽनैक्य कविसमयप्रसिद्धम् । एवमर्थपञ्चकम् । कान्ता फालेति । रोहिताङ्कः कुङ्कुमचिह्नम् । रुधिरचिह्नम् । मीनो ध्वजं यस्य स मन्मथः । मृगरूपभूषम् । 'स्थानान्तिकोरुचिह्नेषु कोपे रूपकभूपयोः । नाटकादिपरिच्छेदे चित्र-

इति श्रीनिवासगुणवर्णनप्रचुरं राजपुत्र्या सह संलपन्तीमाहूय फणीन्द्राचलं प्रेषयामास। स च शुकोऽपि सपक्षस्तदहरेव प्राप्य यथाशास्त्रं पूजितः।

चञ्चलश्रीर्मया दृष्टः श्रीनिवास तवाहितः।
अक्षरच्युतियुक्तोऽपि तादृगेवेति विस्मयः॥ २२॥
त्वच्छत्रोरपि तन्नारी सता बिन्द्वधिका प्रभो।
स च संत्यक्तकुन्तलः सा परित्यक्तकुन्तला॥ २३॥

इति सजयशब्दमुदीर्य

प्रतिपाद्य दुहितरं स्वां गङ्गां भर्त्रे स्रवन्तीनाम्।
जगृहे नदीयकन्यां लक्ष्मीं कृष्णः कलत्रार्थी॥ २४॥

इति बहुश्रुतप्रोक्तश्लोकवर्जं सर्वमपि वृत्तं स्वागमनकारणं च निवेद्य तोषयामास। स्थाने खल्वेतत्। न कस्य शुकवाणी तोषहेतुः। पुनश्च शुकः श्रीनिवासमाह—'देव, सर्वमपि वृत्तान्तकृत्स्नमाकर्णय। अधुना तु सर्वत्र परिपूर्णवाहिनीकः समृद्धकमलः। उल्लसमानहरिकदम्बः स्फुरच्चापः ज्याहितकरः शुग्राजनतोषहारकः दृष्टसारङ्गनिकरः महाराज इव वर्षासमयः समाजगाम। यश्चाब्जयोनिरिव सर्वसत्त्वाकरः, सवने इव दृष्टानेकखद्योतप्रतापः, अनुकूलनायक इव सदाबलाकामहितः, भारतरण इव दृष्टसिन्धुराजः, द्रुपद इव शिखण्डिनन्दनः, दुर्जन इव भिन्नसेतुः, तालवनप्रदेश इव मत्तधेनुकः, त्वमिव सजातकीर्तिः आनन्दयति पार्वतीकटाक्ष इव स-

सुदेऽङ्ग उच्यते॥' इति लिङ्गभेदः। पुत्रस्य पञ्चकन्य। **चञ्चलश्रीरिति**। चेतश्च-लस्य वर्णस्य च्युत्या युक्तः चलश्रीरेवेति। चलच्चलश्रीः सार्वत्रिकत्वाभावादेवेत्युक्तमिति चमत्कारः। तत्त्वार्थस्तु नारायणेन युक्तः। शत्रुत्वान्न नास्तीति भावः। **त्वच्छत्रोरिति**। तन्नारी तस्य वनिता। बिन्द्वधिका। सान्द्रबिन्दुका। कुन्तलापेक्षया कुन्तलस्य बिन्द्वधिकत्वमिति चमत्कारः। सकलस केशाः इति तत्त्वार्थः। शुकवाणी प्रीति च। **अधुना त्विति**। हरिर्भेकः। चाप इन्द्रचापः। ज्यायाः भूम्याः हितकरः। पक्षे—मौर्व्यामाहितपाणिः शूरः सूर्यः। राजा चन्द्रः। सारङ्गश्चातकः। **यश्चेति**। सत्त्वानि जन्तवः। पक्षे—सत्त्वं गुणभेदः। 'द्रव्ये पणे बले जन्तौ व्यवसायस्वभावयोः। गुणे वित्ते सतो भावे सत्त्वं गुणिनि च त्रिषु॥' इति लिङ्गभेदः। 'खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः' इत्यमरः। पक्षे—दिनमणिः खद्योत इति च। बलाका बिसकण्ठिकेति पक्षिभेदः। पक्षे—अबलानारीः कामस्य-

र्वम् । अपि चेदानीमसहमानतपःस्थितिविलासा घनश्रीबद्धस्पृहा मित्रस्य राज्ञोऽपि नानुग्राह्या इति सूचयन्ताविव पुष्पवन्तौ न नयनगोचरीभवतः । द्रावयन्त इव शुचिचरित्रं मदनगुटिकाधनुर्मुक्ताः कुमुदकलिका इव पतन्ति करकाः । जीवनप्रदेष्वपि चपलाश्चिरं संगतं न बध्नन्तीति कथयन्त्य इव मेघेषु क्षणं राजन्ति सौदामिन्यः । किं बहुना ।

राधोल्लासनिदानेन ऋक्षराड्दर्पहारिणा ।
अनेन हंसरिपुणा देवकीनन्दनायितम् ॥ २९ ॥

देव, अतः कथयामि । जम्बूशोभावहे सुमनःसंदोहसुन्दरे त्वयीव वर्षावासरे कृतवति दयां शरदि महोत्सवमनुभवतु देवः' इत्युक्त्वा च तदनुमत्या स्वाश्रमं गतवति ऋषिसार्वभौमे शुके बकुलाहस्तार्पितं पद्मावत्या वसन्तमिव सकलकण्ठशोभं ग्रीष्ममिव शुचितारमणीयमितं वर्षावासरमिव पयोधरसंबन्धसुन्दरं शरत्समयमिव राजच्चन्द्रगुणं हेमन्तमिव स्पृहणीयमित्रकरं शिशिरमिव तपःस्थितिज्ञापकं मौक्तिकहारं कण्ठालंकरणं विधाय कदागच्छेच्छरदिति चिन्तयन्

हितः । सेतुः आलुः । पक्षे—मर्यादा । धेनुको दैत्यभेदः । 'धेनुका तु करेण्वां च धेनावपि च कीर्त्यते । पुंसि दानवभेदे च' इति सुधा । सर्वं समस्तं जगत् । 'सर्वस्तु शर्वो भगवाञ्शंभुः कालञ्जरः शिवः' इति नामनिधानम् । **अपि चेदानीमिति** । तपश्चान्द्रायणादिः मासश्च । घनश्रीरविरलसंपत् । मित्रं सुहृत् । राजा नृपः । इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु घर्मर्तुः मेघसंपत् । चन्द्रसूर्ययोरिन्दीवरत्वोत्प्रेक्षा । 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमरः । शुचिचरित्रं विशुद्धचरित्रमिति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु ग्रीष्मचरित्रम् । 'शुचिग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' इति सुधा । 'वर्षोपलस्तु करका' इत्यमरः । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे ॥ मीनेऽपि चपलापि स्यात्पिप्पल्यां विद्युति स्त्रियाम् । पुंश्चल्यामपि' इति हैमः । संगतं सबद्धम् । **राधोल्लासेति** । 'राधा विशुद्धिशाखयोः । गोप्यां' इति हैमः । ऋक्षराट् चन्द्रः । पक्षे—जाम्बवान् । हंसः पक्षिभेदः । पक्षे-दैत्यभेदः । **देवेति** । जम्बूवृक्षभेदः । पक्षे—द्वीपभेदः । दयेति गमनविषये लोकोक्तिः । कण्ठः । पक्षे—कलकण्ठः । शुचयो धवलाः । तारा निर्दोषाः । मणयो मौक्तिकानि । ताभिर्यमिता बद्धाः । 'मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्' इत्यमरः । पक्षे—शुचिता ग्रीष्मता । तया रमणीयमितं गतम् । प्रावृट्कालस्येदानीं वर्ण्यत्वात् । सुवर्णतन्तुः । सुहृत्पाणिः । पक्षे—सूर्यकिरणः । 'तपा माघे'

नवरसकमनीये शीतशीतस्वभावे
लसति भुवनसारोज्जृम्भणे वेङ्कटेशः ।
कविरिव नृमृगेन्द्राचार्यवाचां विलासे
विहरति स च वर्षावासरे श्रीनिवासः ॥

इति श्रीमत्कवीन्द्रवर्यश्रीवेङ्कटाध्वरिकविराजकृतौ श्रीनिवासविलासचम्प्वां चतुर्थोच्छ्वासः ।

पञ्चम उच्छ्वासः ।

अथ तस्यां वर्षावासरकल्याणमण्यां क्षीणरसायां गतायां दृश्यादृश्यगौरपयोधरां हंसकलमञ्जीरजपदां स्फुटपरिकलितनिर्मलरम्यां निरवग्रहराकासंपदाभिरामाम् अच्छाच्छशुभ्रांशुकरमाप्रकटोपलक्ष्यमाणनक्षत्रमालाम् अननुबन्धुजीवानन्दकारणं रम्भोरुश्रियं दधानां शुकव्याहाररमणीयां स्फुरच्चन्द्रशालिनिशाभिरामां ललितमृणालभुजाभूषितां शरदं साक्षादिव पद्मावतीं विलोक्य द्विगुणितरणरणके श्रीनिवासे मरालकः पपाठ ।

वेणीगुम्फितकमलश्रेणी संसक्तचञ्चरीककुला ।
एणीदृगिवानन्दद्रोणी नेवास कस्य शरदेषा ॥ १ ॥
आमोदितकमलाशयमुद्दीपितविधुप्रसादभूयिष्ठम् ।
श्रीकृष्णयोः सर्वांवलन्दनु देव शरत्समयम् ॥ २ ॥ इति ।

अथ तेन प्रथमरसामारसाभिनेन श्लोकद्वयेन चमत्कृतो वल्लवीयमान

इत्यमरः । नवरसेति । नवरसा, नवनीरकान । पक्षे—नवसङ्ख्याकशृङ्गारादिरसाः । धनसारो मधुश्रेष्ठः । पक्षे—कर्पूरम् ॥ इति श्रीधरणीधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायां पूर्वभागे चतुर्थ उच्छ्वासः ॥

अथ तस्यामिति । 'पदन्यस्तविनत्राणस्थानलक्ष्मांध्रिवस्तुषु' इत्यमरः । अवग्रहः प्रतिबन्धः । राका नवरजोनार्थी । शुभ्रांशुश्चन्द्रस्तस्य करमा किरणसम्पत् । पक्षे—शुभ्रवस्त्रस्य रमा शोभा । बन्धुजीवः पुष्पभेदः । मदनव्यापारविषये यो बन्धुरसम्नादृशो यो जीवः शरीरी । चन्द्रेण सोमेन शालिनी या निशा रात्रिः । पक्षे—कर्पूरेण । 'निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यमरः । मृणालभुजा हंसेनेति तृतीया । भुजा अदन्तभुज एवार्थः । 'मारो रणरणः कामः' इति । वेणीति । 'स्त्रीवेणी केशबन्धेऽपि स्रोतसि' इति । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी' इत्यमरः । आमोदितेति । कमलाशयो जलाशयः । चन्द्रप्रसन्नता । पक्षे—लक्ष्मीमानसम् । विष्णुदृशा । श्वेति । भारद्वाजः पक्षिभेदः । पक्षे-

इव मदनेन प्रयागमिव भारद्वाजसंचाररमणीयं स्वयशःसमूहमिव लसच्चन्द्रभासंकाशसौन्दर्यवहं स्कन्दमिवापह्नुतक्रौञ्चमदं पर्वतैकदेशमाश्रित्य मरालकमवादीद्देवः—'वयस्य, पश्य पश्य ।

चित्रवर्णसमुल्लासः सर्वद्विजकुलाग्रणीः ।
शुकः कूजति सानन्दं निखिलश्रुतिसौख्यदः ॥ ३ ॥

इति श्रुत्वा मरालकोऽपि 'देव, तिष्ठत्वेतच्छुककूजनम् । किमनेनारुंतुदेन देवस्य । तच्छुककूजनं स्मरतु भवान्, यत्कंदर्पकालसर्पदष्टस्य देवस्य पतगराजमन्त्रः' इति भणति सति 'साधु भणितं वयस्य इति श्लाघयन्, स्मृतिमात्रकृतसंनिधानौ अनन्ताभिधानौ द्वावपि सपक्षावित्याहूय शेषगरुडौ 'भवद्भ्यां गिरिकृतप्रेमावासश्चतुर्मुखः शिवश्च सर्वामरगणैः सहागच्छेति वक्तव्यः' इत्याज्ञाप्य पत्रिकां च दत्त्वा प्रेषयामास । ततश्च ।

अभूत्पतङ्गाधिपतिः सपत्रो न तद्विचित्रं स यतो गरुत्मान् ।
चित्रं फणीन्द्रोऽपि तथैति यद्वा किं दुर्लभं तुष्यति वासुदेवे ॥ ४ ॥

अथ ताभ्यामाकारिताः सर्वे सबुधा अपि विबुधाः भवेन विभवेन च राजमानाः मानयुक्ता विमानयुक्ताश्च फणीन्द्राचलमगमन्देवाः । तदनु तानागतान्वीक्ष्य 'देव, एते शतानन्दकौशिकमित्राङ्गजशुक्रहरिप्रभृतयः सप्रमदाः सयमाः समृगकृत्तिकाश्लेषाः साषाढाः वैश्रवणतत्परा देवा

मुनिः । तत्संबन्धी । लसन्ती चन्द्रभाः स्वर्णकान्तिर्यस्मिन्सं न लसच्चन्द्रभासम । काशाः शराः । पक्षे—चन्द्रकान्तिसदृशसौन्दर्यावहम् । क्रौञ्चः पक्षिभेदः शरदि निर्मदः इति कविसमयः । पक्षे—पर्वतः । चित्र किमारवर्णः शुक्रादिरूपैकः । पक्षे—अद्भुताक्षरम् । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्ण तु चाक्षरे' इत्यमरः । 'वेदे श्रवसि च श्रुतिः' इत्यमरः । शुको वैयासकिः । अनन्तनामा गरुड इति भाष्यकृतो वचनम् । गिरि वाग्देव्यामिति सप्तमी । पक्षे गिरिः पर्वतः । **अभूदिति** । पत्र गरुदिति चमत्कारः । पत्रिकेति तत्त्वार्थः । आकारिताः । विरभावबाचीति सर्वत्र शब्दतो विरोधः । परिहारस्तु बुधश्चन्द्रपुत्रः । भवः शिवः । 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । **देव, एते इति** । ब्रह्मेन्द्रसूर्यमन्मथवह्निवायवः । प्रमदा वनिता । मृगादयो नक्षत्रभेदाः । कुबेरासक्ताः । इति देवपक्षे । ऋषिपक्षे तु—मित्राङ्गजो मैत्रेयः । ऋषभपुत्रः । प्रमदः संतोषः । यमो योगाङ्गभेदः । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यमरः । शास्त्रश्रवणासक्ताः । अतुला असमानाः । असूरीणाम-

मुनयश्च समागताः । तत्रैते देवाः सकामा अप्यकामाः, देवस्त्रियः सशिवा अप्यनुग्राः, राशयः सतुला अप्यतुलाः, ग्रहाः ससूर्यमङ्गला अप्यसूर्यमङ्गलाः । किंचैतौ द्विजराजौ गरुडसुधांशू, मरुन्नियन्तारौ वायुपुरंदरौ, नियमिततारौ गुरुसूर्यौ, शिखिख्यातौ स्कन्दवैश्वानरौ, आत्मभुवौ मदनचतुर्मुखौ ।

अपि चान्ये केचन शिवा इव समङ्गलाः गाङ्गेयभूषिताश्च, अग्नय इव रोहिताश्वाः सहेतयश्च, ब्राह्मणा इव सत्यासक्ताः सुकुमाराश्च गीर्वाणा इति विष्वक्सेनप्रदर्शितान्निरीक्ष्य सहर्षस्तमजीगदत्—'सेनापते, यथायोग्यमेतानवतारय' इति । स तु देवेन पूर्वमेवाविनाम्नातिरिनाश्चेति वदन्नेव निर्गत्य क्षणात्पुनः प्रविश्य व्यजिज्ञपत्—'देव, मद्गमनात्पूर्वमेव सुमनोवाटिकायां स्थितः पुरंदरः । वरुणस्त्वाकाशगङ्गानिकट एव सानन्दः । धनदः पुण्यजनावासयोग्यं गिरिशिखरमेवाश्रितः । रम्भावने जागरूकस्तिष्ठति नलकूबरः । भानुः काञ्चनलताभिरामां छायामाश्रित्य क्रीडति । स्कन्दस्तु देवसेनां क्षणमपि न मुञ्चति परेभ्यः शङ्कमानः । चन्द्रस्तारोल्लसितमण्डपे निवसति । शिवः परितः पर्वतभुवं परिपालयन्वर्तते । मृत्युर्वेङ्कटभूपालवैरिषु स्थापितः । मदनस्तु देवस्य निकट एव धृतशरचापो यामिकाव्यापारासक्तः इति विदितमेव देवेन । देव, अन्यत्किंचिद्विज्ञाप्यमस्ति । इन्द्रस्त्वहिर्हेतिवासुकिप्रभृतिः सर्पगणो बिभेति । वायुर्बहुधोक्तोऽपि

मङ्गलाः । **किं चेति** । 'गरुडे चन्द्रे द्विजराजः' इति । सूर्यो नेत्रेन्द्रियनियामक इति शास्त्रम् । शिखा मयूरस्तेन ख्यातः । पक्षे-शिखावानिति ख्यातः । 'शिखिनी बर्हिणावर्हौ' इति । **अपि चान्य इति** । 'मङ्गला सितदूर्वायामुमाया पुंसि भौमजे । नपुंसकं तु कल्याणे' इति सुधा । 'हेतिः स्याद्दायुधज्वालासूर्यतेजसु योषिति' इति सुधा । सत्यो ब्रह्मलोकः । विष्वक्सेनो विष्णुसेनापतिः । **देव मद्गमनादिति** । सुमनसः पुष्पाणीति तत्त्वार्थः । देवा इत्यर्थान्तरम् । तेन चमत्कारः । एवमग्रेऽपि । आकाशेति शेषाचलतीर्थविशेषः । पक्षे-मार्गार्थी । कांचनेति भिन्न पदम् । छायामनातपम् । पक्षे—काञ्चनलता हेमवल्ली । छायाभिधानाम् । 'शतक्रतो स्पवली देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्नार्थ भार्यात्वेनोपपादिता । उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रता ।' इति वायुपुराणम् । तारं [illegible]जतम् । पर्वतभः पार्वती । मृत्युर्देवभेदः । पक्षे मरणम् । **देवेति** । 'अहिर्वृत्रेऽप्यहिः

नैकत्र तिष्ठति । वृश्चिकराशेः स्थलं न मिलति । पराशरः कन्याराशिनिकटं यथा न गच्छेत्तथा देवेन वक्तव्यः । स्कन्दवरुणौ वाहिनीपतित्वे प्राप्तकलहौ । अपि चायं वैश्वानरोंऽशेन वैवाहिकानामुदरं प्रविश्य व्याकुलयति । तदत्र का गतिः । इतः परं देवः प्रमाणम्' इति । देवेऽपि स्मेरवदने कृतं चतुरालापेन सर्वोऽपि जनः क्षुधातुर इति वद । कथय चतुराननं मद्वचसा' इत्याज्ञापयति विष्वक्सेनोक्तः परमेष्ठी कुबेरमवदत्—'धनाधिपते, देवः श्रीनिवास आज्ञापयति तावन्मीनमेषकुम्भराशयो वर्तन्ते । देवानाममृतं स्वामिसरसि पुरैव स्थापितम् । काष्ठार्थं दिग्देवताः सन्त्येव । पयोर्थं मेघा आज्ञापिताः । अलंकृतयः कविनार्पिता एव । अन्यदापापनीयं भवति । तस्माद्भवानेव शरणम्' इति । 'तथास्तु' इति तेनोक्ते गृहीत्वा द्रव्यजातं तत्तद्योग्यं जनं तत्तद्व्यापारे नियोजयामास । तथा हि—कामदाने शंकरम्, सुरभिद्रव्यसाधने वसन्तम्, आशुगमनागमनव्यापारे वायुम्, चन्द्राम्बरमणिग्रहणमोक्षव्यापारे स्वर्भानुम्, वनिताजनसत्कारे मदनम्, अतनुदीपप्रबोधे चन्द्रम्, आर्याज्ञापालने स्कन्दम्, गीतादिश्रवणे वैश्रवणम्, सर्वव्यापारेषु मङ्गलम्' इति ।

सभास्तारेषु मुनिषु देवेषु च नरेषु च ।
'चित्रं चित्रं विशेषेण यद्व्यासोऽभूत्सभारतः ॥ ९ ॥

ततश्चाष्टवर्गस्नानमाचरितुं प्रवृत्तस्तत्कालजातलक्ष्मीस्मृतिरचिन्तयद्देवः—'लोके सपद्मत्वेन सपङ्कोऽपि कासारो भुवनाधारो भवति । सकमल एव चन्द्रो दोषाकरोऽपि सर्वज्ञचूडामणिख्यातिं लभते । सम एव सर्वैः श्लाघ्यते ।

सर्पेऽप्यहिः क्रूरे' इति । पराशरो दाशकन्यायामासक्तोऽभूदिति कन्याराशेर्भयमिति भावः । कृतमलम् । 'दारुदारुहरिद्रयोः । प्राच्यादि दिशि चोत्कर्षे 'काष्ठशब्दः' इति लिङ्गभट्टः । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । कविः शुक्रः । **तथा हीति** । कामदानं मन्मथस्वच्छनम् । चन्द्राम्बरमणयः सुवर्णवस्त्ररत्नानीति तत्त्वार्थः । सुधांशुभास्करयोर्मोक्षश्चेति चमत्कारः । अतनुदीपः 'दिवटी' इति भाषा । **सभास्तारेष्विति** । सभायां रतः । पक्षे—'महर्षिव्यासरचिते जम्बुद्वीपेऽपि भारतम्' इति । **लोक इति** । पद्मा कमला मा श्रीरिति चतुष्टयं श्रीवाचकम् । पङ्कः पापम् । भुवनं जगत् । इति चमत्कारः । सरोजं कर्दमः जलमिति तत्त्वार्थः । कमलो मृगः । अर्धपुरुष इति चमत्कारः । विषमार्धनारीवरः । 'चण्डी

सश्रीकः स्वयमर्धपुरुषोऽपि चण्डीं वशवर्तिनीं कुरुते शिवः' इति । अत्रान्तरे विदितप्रभुभाव उष्णरश्मिः सार्थकयन्निव मित्रभावं प्राप्य करवीरपुरं तत्र च क्षीरपारावारकन्याम्

'भाषास्मरहयहेषाशेषाम्बुजलोचनाशिरोभूषा ।
शेषाहितल्पयोषा सैषा मय्यस्तु कलितपरितोषा ॥ ६ ॥'

इति स्तुत्वा तथापि 'आगमनकारणं किम्' इति पृष्टस्तां बभाषे—'देवि, शृणु । देवः श्रीनिवासो भुजङ्गराजशैले निवसतीति ज्ञातमेव खलु । स हि शरीरजातपीडया दूयमानमनाः काञ्चनलताङ्गीं कमलां कमलपाणिमाश्लिष्य पूर्णकामो भवामीति त्वामाह । तदत्र शेषाचलं गतया भवत्या भवितव्यम्' इति । अथ क्षणादेव करवीरपुरान्निर्गतयोः सूर्याभिधानरमणीययोः स्वच्छायाह्लादकयोः पुष्करोद्भासिकरयोः गगनमध्यस्थितिश्लाघ्ययोः शेषाचलनिकटं प्राप्तयोस्तपनक्षीराब्धिकन्ययोः प्रथमागते दिनेशे श्रुतदृष्टतत्कार्यः 'देव, आगता देवी' इति विज्ञापयति तस्मिन्नाश्लिष्य तमाह—

'श्रवणोल्लासमकुर्वन्मे ताराश्वासनतत्परः ।
अनुभूतरसाश्लेषः सूर्य जैवातृको भव ॥ ७ ॥'

इति । तदनन्तरं च प्राप्तां तदनुरूपदेहस्थितिस्तया सह स्वामिसरस्तीरे क्षणमासीनस्तां विगलितवेद्यान्तरामकरोत् । तदनु लक्ष्मीकरकमलकलितसैलः पार्वत्या स्नानार्थमाहूतः स्नानपीठमारुरोह । तदा कश्चिदवसरपाठकः पपाठ—

'घनीभूतैः स्नेहैः प्रथममभिलिप्याङ्गमदना
द्रवीभूतैर्लिप्तं तदनुरमणं सा कृतवती ।

कात्यायनीदेव्यां हिमकोपनशोभितो:' इति सुधा । भाषेति । स्मरहयः कीर इति कृत्रिमसयः । हेषा अश्वध्वनिः । शरीरे जाता या पीडा । सुवर्णवल्लीवदङ्गं यस्याः । लक्ष्मीम् । कमलं पाणौ यस्याः । पूर्णेच्छः । इति रमया ज्ञातोऽयमर्थः । तत्त्वार्थस्तु शरीरजातो मदनः । काञ्चनेति भिन्नं पदम् । लताङ्गी वनितामुत्तमस्त्रियम् । पद्मपाणिम् । आकाशराजसुतामिति यावत् । पूर्णकाम इति । अथ क्षणादिति । सूर्या नवोढा । गगनवल्लभस्थितिः । श्रवणेति । श्रवणमाश्लेषा च नक्षत्रभेदः । तारा गुरुपत्नी । जैवातृकश्चन्द्र इति चमत्कारः । तत्त्वार्थस्तु श्रोत्रम् कनीनिका आलिङ्गनम् आयुष्मान् । घनीभूतै-

हृदिस्थैः सुस्नातं सुरसनिकरैश्चित्रमधुना
कटाहस्थैः स्नातुं हिमगिरितनूजाह्वयति तम् ॥ ८ ॥'

तत्र काचन भीमसेनतनुरिवोत्क्षिप्तघटा, काचिद्विन्ध्याटवीव महाकरीरा, काचिद्गजपङ्क्तिरिव मदोदकधाराकलिता, काचिच्चकोरीव निशोल्लसितचन्द्रजीवना, काचित्त्रयीतनुवत्कुङ्कुमरक्तकमलोद्भासितकरा, काचिद्विष्णुवत्पाणिधृतकमला देवं वनिताजनता स्नापयांबभूव ।

अथाकल्पादिभिरात्मानं सत्कृत्य शर्मी शमीमानीय स्थापितनान्दिः नारायणपुराभिगमनमतिं चकार देवः । ततश्च शुभयोगनक्षत्रयुजि मुदितपद्मावतीहृद्भुजि मुदिताकाशभूभुजि दिवसे वामभागे वक्रेपु च लसता कलधौतवर्णेन सरस्वतीपञ्चकेन युक्तः हंसयानः पुरतः चन्द्रवर्णाहीनमालौ शिवावुत्तरतो गजेन्द्रगमनौ दक्षिणतः शचीपुरंदरौ शरजातकीर्तिकलितौ वरुणस्कन्दौ पश्चिमतो ययतुः । अन्येऽपि यथायोग्यं निर्जरहृदयानन्दकन्दौ रतिमन्मथौ च ज्येष्ठापाढोज्ज्वलौ पुनर्वसूल्लसितौ सूर्यसुधाकरौ च ।

मदिष्टदायी नमदिष्टदायी रसानुकूलो नरमानुकूलः ।
लसत्स्वरूपो नलसत्स्वरूपो मध्ये ययौ तार्क्ष्यरथः सलक्ष्मीः ॥ ९ ॥

एवं क्रमेण नगजाताभिरामं कतिचित्पन्थानमतीत्य, नत्वा च कपि-

रिति । स्नेहः प्रेम । पक्षे—तैलम् । रसः प्रीतिर्जलं च । घटः कलशः करिणा घटना घटा इति च । 'वृक्षभेदे करीरः स्याद्धटे' इति । मदः कस्तूरी । हरिद्रोल्लासितकर्पूरोदका । कुङ्कुमेन शोणजलोद्भासितपाणिः । पक्षे—कुङ्कुमवच्छोणपद्मोद्भासितकिरणः । शर्मी शमवान् । ततश्चेति । वक्रचतुष्टये वेदरूपं सरस्वतीचतुष्टयम् । (कलधौतवर्णयुक्तम् ।) वामभागे वनिता सरस्वती देवी रजतवर्णा एकेति सरस्वतीपञ्चकमित्यत्र विवेकः । 'सरस्वती नदीभेदे धीवागदेवतयोर्गिरि' इति । शिवा पार्वती शिवश्चेति शिवौ । स्वर्णरजतवर्णौ । अहीनः सर्पश्रेष्ठः । शरजातमुरकसमूहः । पक्षे—शरजन्मा षडाननः । ज्येष्ठापाढौ मासभेदौ । वसु किरणः । ज्येष्ठादित्रयं नक्षत्रभेदः । मदिष्टेति । विरोधः शब्दतः । परिहारस्तु नमतामिष्टदायी । रसा भूमिः । नगोऽर्जुनः । नलो राजभेदः । अतिसुन्दर इति जगत्प्रसिद्धः । एवं क्रमेणेति । नगजातं वृक्षसमूहः । पक्षे—पार्वती । भीमनागैर्युक्तं बहुरत्नं तथा रीतिर्वैदर्भ्यादिस्तया ख्याताम् । पक्षे—सुवर्णमुखरी नदी-

लेश्वरम्, सुवर्णमुखरीतिख्यातां शुकाभिधानां व्यक्तिं दृष्ट्वा, नदीं च तीर्त्वा, महाकल्पसदृशेन वैवाहिकजनेन केनचिद्दिवसेन च सामोदं प्राप्य नारायणपुरबाह्योद्यानपुष्पवाटिकाप्रदेशम्, दृष्ट्वा च वियद्भूमिपालम्, शान्ते चान्योन्यपटवासप्रक्षेपव्यापारे, व्यासस्येव पुराणागमख्यातस्य, कृष्णस्येव महाविटपालिश्लाघ्यस्य, मेरोरिव नगललामस्य, सुकृतिन इव महाच्छायास्थितेः, सुकलत्रस्येव दृष्टप्रसवस्य, समराङ्गणस्येवेतस्ततः पतच्छिलीमुखस्य, सुरेश्वरस्येव सहस्रनेत्रस्य, चैत्यरमालद्रुमस्यालवाले क्षणमासीनः पद्मावत्या विरहविनोदनार्थं कल्पितं मन्दिरमध्युवास । तदनु मरालकस्तमुवाच—

> 'पाकस्थानं हिरण्यस्थलमथ च मघोरुत्सवस्थानमेन-
>
> त्प्रह्लादस्थानमेतत्कविवमनिरियं शम्बरस्थानमेतत् ।
>
> भात्येवं गेहमेतत्पुनरसुरमणीमात्कृतं तादृशं चा-
>
> प्याश्चर्यं श्रीनिवासप्रभुवर विबुधोत्तम ते मोदहेतुः ॥ १० ॥

किंचैषा देव्या धरायाः प्रमादभूमिः चेटी मल्लिका नाम मन्मुखेन विज्ञापयति देवम्—'भवत्संबन्धिनो वैवाहिका यथायोग्यं तत्तत्स्थानेषु स्थापिताः । तथा हि—मेषवृषभादयो गोष्ठे, भर्तृदारिकाकण्ठ एव नक्षत्रमाला, रम्भादयः प्रमदवने, कविबुधकलानिधयः सुधाधौतप्रासादेषु, सौधाग्रे केतुः, मन्दः

भेद इति ख्याताम् । आकल्पो वेषः । सदृशो योग्यः । पक्षे—महाकल्पः । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति । शान्त इति । पुराणागमो जीर्णवृक्षः । पक्षे—भागवतादिः । विटपाः स्थूलशाखाः । पक्षे—विटश्रेष्ठाः । प्रसवः पुष्पम् । पक्षे—प्रसवः पुत्रः । नेत्रं तरुमूलम् । पक्षे—नेत्राणि लोचनानि । चैत्यो ग्रामद्वारि स्थितो वृक्षः । 'चैत्यमायतने बुद्धबिम्बेऽप्युद्देशपादपे' इति रुद्रः । पाकस्थानमिति । पाकादयः पञ्च दैत्यभेदाः । कविरसुरगुरुः । अत एव असुरमणीभिर्दैत्यस्त्रीभिः सात्कृतम् । विबुधोत्तम देवश्रेष्ठ । इति विरोधः । परिहारस्तु—महानसम् । स्वर्णस्थानम् । चैत्रोत्सवस्थानम् । प्रकृष्टसंतोषस्थानम् । सूरिस्थानम् । उदकस्थानम् । असुरमणी श्रेष्ठस्त्रिया ॥ १० ॥ किं चेति । गोष्ठ गोस्थानम् । 'ग्रहभेदे ध्वजे केतुः' इत्यमरः । नागेन्द्रो व्यालग्राही । 'धनुः प्रियालद्रुमराशिभेदयोः शरासने चापि धनुर्धरे च' इति । 'जनकः सविता पिता' इति धन-

सभाबहिर्देशे, भुजङ्गावली नरेन्द्रभवने, अन्ये सर्वेऽपि सुमनोगणा बाह्योपवने। अपि तु। धनुः शस्त्रशालायां स्थाप्यमुद्याने वा। तारा आङ्गिरसस्य निकटं प्रापणीया चन्द्रस्य वा। देवेन सह गतः सविता वसुदेवो वा सूर्यो वेति वेत्तुमिच्छामि' इति। देवेनाप्यनाकर्णितकेन 'कथय वयस्य मरालक, कदा त्रियामा विरमेत्।

प्रहस्तपीडने योग्यो नूनं कुम्भप्रभाहरः।
कुचाभोगः सरोजाक्ष्या हनुमानिव राजते॥ ११॥
प्रियकामितसौन्दर्यं विलसत्तारकेक्षणम्।
पुनः पश्यामि तद्वक्त्रं चन्द्रबिम्बमिवोल्लसत्॥ १२॥'

इति चिन्तयन्नेव तां निशामनैषीत्। एवं स्थिते 'श्रितकमलवृन्देषु मिलिन्देषु कथंकथमपि प्रियचाटुवचनपरिपाटीनिधुवनस्निग्धासु मुग्धासु, अन्याङ्गनालिङ्गनचिह्नदर्शनकोपसंजातकटुवचनमण्डितासु खण्डितासु, उषःसंचारिजनसंदर्शनचकिततारकास्वभिसारिकासु, कामिमिथुनमनोरथप्रहरणायुधेषु कूजच्चरणायुधेषु, आप्रातःकालपरिपालनजागरूकश्वशुरदन्तधावमानसमयकृतनिधुवनेषु पांसुलाजनेषु, भक्ष्यभ्रमोत्प्लवमानशेषाचलवानरेष्विव खण्डितद्विजवसनेषु, महाराष्ट्रसैनिकेष्विवाकुलीकृतकुन्तलेषु, बालापचितकुसुमेष्विव नखाङ्कितवृन्तेषु, अपुरोभागस्थितमन्त्रिजनसंलापपरदशवदनवदनेष्विव पश्चात्प्राप्तिनकण्ठमालेषु, ग्राम्यजनपालि-

जगः। **प्रहस्तेति**। प्रकर्षेण हस्ताभ्यां पीडनम्। कुम्भः कलशः, गजमूर्धा वा। पक्षे—द्वावपि राक्षसभेदौ॥ ११॥ **प्रियेति**। प्रियं च कामितसौन्दर्यम्। पक्षे—प्रियको मृगस्तेनामितसौन्दर्यम्। 'प्रियकः पीतशालके। नीपे चित्रमृगे चाली प्रियङ्गौ कुङ्कुमेऽपि च॥' इति मेदिनी॥ १२॥ **एवं स्थिते इति**। 'अथ चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनम्' इति। 'परिपाटी···नुक्रमः' इत्यमरः। 'सुरतक्रीडा निधुवनमार्याजनमाहुरर्थविदः' इति। 'अकुण्ठितयौवना मुग्धा' इति रसमञ्जरी। 'अन्याङ्गनासुरतोपभोगचिह्नितः प्रातरागच्छति यस्याः पतिः सा खण्डिता' इति। 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इत्यमरः। 'कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः। अप्रकटितपुरुषानुरागा परकीया। द्विजवसनमधरः। पक्षे—ब्राह्मणवसनम्। कुन्तलाः अलका, देशभे-

तशुकेष्विव किंचिन्मलिनपत्रेषु, बहुव्यापारव्यग्रवणिग्जनेष्विवाक्रमवेष्टितनीवीषु, मखभङ्गकुपितेन्द्रेष्विव मुक्तपयोधरबन्धेषु, नलकूबरेष्विव दन्तदष्टरम्भोरुषु, नमुचिशूलाघातदूनगजेन्द्रेष्विवायस्तकटेषु, निर्मुक्तेष्विव मुक्तकञ्चुकेषु, कौस्तुभेष्विव मनोज्ञमणितोल्लसितेषु, वेनेष्विव गलिताङ्गरागेषु, अप्रगल्भकाव्येष्विव विभ्रष्टालंकारेषु तरुणीजनेषु, वारुणीमनोविलासेष्विवानुभूयमानशेषसुरतसुखेषु जाते जगन्मङ्गले प्रभातसमये कस्मिंश्चिद्राजमन्त्रिणि समागत्य कृतमङ्गलस्नानेन देवेन भवितव्यम् । अयमयं त्वरयति देवः कल्याणमण्डपिकाप्रवेशाय विजयन्महीपालः सूर्यश्च' इति वदति श्रीनिवासस्तु तथा कृत्वा स्वयमेवागत्य राज्ञाकारितः सभां प्रविवेश ।

तत्र तु वैवाहिकानां परस्परं परिहासपेशला वाचः प्रसरन्ति स्म । तथा हि—कन्यापक्षगाः स्त्रियः 'भुजङ्गादत्तमानमे वारुणि, कुङ्कुमेन सत्कुरु भालम् । पितामहाश्लेषरसिके सरस्वति, हरिद्रया लिम्प कुचकुम्भौ । चण्डि पार्वति, पुरतो भव । गुरुहृद्यपयोधरे तारे, स्वीकुरु वीटिकाम् । तापसहितालिङ्गनेऽरुन्धति, आसन उपविश' इति । तथा च । वरपक्षगा वनिताः—

> 'पीडितः स्तनभारेण तव पीनपयोधरे ।
> धरे विजयन्महीपालः सिद्धार्थो भूभृदप्यभूत् ॥ १३ ॥'

कांचन प्रति—सुप्रलम्बस्तनि, इत एहि । मातङ्गगामिनि, किं ब्रूहि । दोषाकरमुखि, क्व स्थेयम् । 'अधरस्मद्रागे, श्रान्तास्मि' इति ।

दश्च । वृन्तं कुचाग्रं प्रसवबन्धनं च । कण्ठमाला मुक्ताहारो गल्लपङ्क्तिश्च । पत्रं मकरीपत्रम् । नीवी कटिवस्त्रबन्धनं च । कटः कटी गजगण्डश्च । निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः सर्पः । कञ्चुकः कुचबन्धनम् । पक्षे सर्पत्वग्विशेषः । मणितं रतिकूजितम् । पक्षे—मणिता रत्नत्वम् । अङ्गरागो लेपनद्रव्यम् । पक्षे—वेनः अङ्गपुत्रः । कश्चन राजा हस्तत्पुत्रस्तदङ्गीति पुराणम् । वारुणी शेषभार्या । 'शेषः संकर्षणोऽनन्तो उपउक्तोनरोऽभ्यवत्' इति । 'देवो मेघे सुरे राज्ञि' इति । कन्यापक्षगा इति । तापेन सहितमालिङ्गनं गुरुस्य इति परिहासः । तापसो वसिष्ठ इति तत्परिहारः । वरपक्षगा इति । 'सिद्धार्थौ बुधसर्षपौ'

अथ तस्मिन्व्यतिकरे—

त्रय्यन्तैर्यदवर्णि यच्च विबुधैराश्लाघि यत्तापसै-
राध्यायि व्रजवल्लभीभिरनिशं चाश्लेषि यत्संभ्रमात् ।
यच्चालम्बि समुद्रराजसुतयाप्याराधि मद्देशिकै-
स्तच्चाक्षालि पदं वियन्नृपतिना कन्याप्रदानोत्सवे ॥ १४ ॥

किं च—

अङ्गुष्ठस्य दशाननो नखमणेर्ब्रह्माण्डभाण्डं क्षितिः
स्पर्शस्य प्रणतेः कयाधुतनयः संकुट्टनस्योरगः ।
यात्रायाः पितरो द्युलोकतटिनीपांसोर्महत्त्वं विदु-
र्यस्य श्रीचरणस्य तं नृपवरः प्रक्षाल्य धन्योऽभवत् ॥ १५ ॥

अत्रान्तरे तत्कालयोग्यगीतिकां पपाठ तदुचितो जनः । तथा हि—

'याः प्रोक्ताः सुरपारिजातहरणे या भूमिजोन्मूलने
याः कंसस्य निबर्हणे कुवलयापीडस्य याः संहृतौ ।
ताभिः संप्रति नूतनेतरगिरां श्रेणीभिराशास्महे
कल्याणं कमनीयनीरजदृशोः पद्मावतीकृष्णयोः ॥ १६ ॥
क्रोडस्थित्यतिसुन्दरः सर इव स्वैरं शचीवत्पुन-
र्यो हर्यक्षगदापनोदनपटुर्विश्वंभरानन्ददः ।
लक्ष्मीवत्क्षितिपालशौरिसुतयोः पाणिग्रहे मङ्गलं
दद्यात्पन्नगराजशैलवसतिः क्रोडावतारो हरिः ॥ १७ ॥

इति । भूभृत्पर्वतः । प्रलम्बो हारभेदः । अधरो नीचः । **अथेति** । 'संपर्के न व्यतिकरः प्रकारव्यातयोरपि' इति । **त्रय्यन्तैरिति** । त्रय्यन्ता वेदान्ताः । मद्देशिकाः आकण्ठकण्ठीरवाचार्याः ॥ १४ ॥ **अङ्गुष्ठस्येति** । कदाचिद्रामनावतारे रावणः पाताललोकं प्राप्तो भगवता पदाङ्गुष्ठेन बहुदूरं पातित इति पुराणम् । कृष्णावतारे यत्पादाश्लिष्टत्वाद्भूः स्वर्गाधिका जातेति श्रीभागवतम् । कयाधुतनयः प्रह्लादः । उरगः कालियः । गयाक्षेत्रे विष्णुपादे पिण्डदानेन पितृणामुद्धार इति शास्त्रम् ॥ १५ ॥ **याः प्रोक्ता इति** । भूमिजो नरकासुरः । नूतनेतरगिरो वेदाः ॥१६॥ **क्रोडेति** । क्रोडो वराहः । पक्षे—क्रोडं भुजान्तरम् । हर्यक्षस्य हिरण्याक्षस्य गदायुधम् । पक्षे—हरेरिन्द्रस्याक्षाणीन्द्रियाणि तस्य गदो रोगः । विश्वंभरा भूदेवी । पक्षे—पुमान्नारायणः । 'गदो भ्रातरि वि-

तिर्यक्तिर्यगपाङ्गपङ्क्तिवलनव्याजत्रपामिश्रित-
स्मेरास्यद्युतिसूचितस्मरकृता वेगातिरेकक्रमा ।
सानन्दा हृदि साभ्यसूयकवचोलीकप्रकोपा बहिः
पार्श्वस्था कमला विवाहसमये दद्याच्चिरं मङ्गलम् ॥ १८ ॥
लेखालीभिरलंकृतो विधिरिव प्रेङ्खत्प्रवालद्युति-
र्वीणीहस्त इवातिपल्लवकुलप्रेष्ठश्च गाणिक्यवत् ।
पद्मोल्लासकरस्तथा हरिरिव श्रीश्रीनिवासप्रभोः
पादः कृष्णवियन्नृपालसुतयोः कुर्यान्महन्मङ्गलम् ॥ १९ ॥'

इति । अथ संप्राप्ते मुहूर्ते 'सावधानेन स्थेयम्' इति भणति पुरोधो-द्वये, वादयति घण्टां ग्रामगणके, वाद्यमानेषु तूर्येषु, गायन्तीषु तद्देशभाषाकुशलासु चिरण्टीषु, पठत्सु विविधमन्त्रान्ब्राह्मणेषु, आकाशभूपेऽपि आनन्दामृतसरोमज्जन्मानसे, पद्मावती देवी स्वाञ्जलिकलिततन्दुला श्रीनिवासस्य मौलावाक्षिपत् । देवोऽपि तस्याः ।

अत्रान्तरे राजपुत्र्याः सखी मदनकलिका सरामवोचत्—'देवि, पश्य पश्य ।

नानारत्नमया इवाब्जभवया श्रीवज्ररेखान्विताः
किं चैते प्रमदाश्रुनीरमिलिताः सचन्द्रकान्ताः पुनः ।
लक्ष्मीनायकमस्तकेऽम्बरमणीरत्नैरिडितास्तन्दुला
मुक्तास्ते तु करप्रवालललिता हृत्पद्मरागान्विताः ॥ २० ॥'

'रोगोऽथाप्यामये नायुधे गदा' इति सुधा । 'विभ्रमोऽन्यूने शङ्के पुंसि विभ्रमा मृषि' इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ लेखेति । लेखा रेखा । पक्षे—देवाः । विधिर्ब्रह्मा । प्रवालो विद्रुमः । पक्षे—वीणादण्डः । पल्लवः किसलयः । पक्षे—विटः । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् । पद्मम् । पक्षे—पद्मा ॥ १९ ॥ 'चिरण्टी तु सुवासिनी' इत्यमरः । नानेति । रत्न रत्नभेदः । रेखा राजिः । नीलं रत्नयोर्भेदादिन्द्रनीलमणिः । चन्द्रकान्तो मणिः । अम्बरमणीरत्नं सूर्यकान्तमणिः । मणीशब्दः । मुक्ता मौक्तिकानि । प्रवालो विद्रुमः । पद्मरागो रत्नभेदः । इति नानारत्नमयत्वोपपादनप्रकारः । तत्त्वार्थस्तु—वज्ररूपा रेखा लक्षणव्यञ्जकपदार्थः । कान्तरूपः । नीरं जलम् । चन्द्रवत्कान्ताः । हे अम्बेति संबोधनम् । रुक्मिणीरत्नैरीडिताः स्तुताः । मुक्तास्त्यक्ताः । प्रवालः किसलयः । हृदयकमल-

ततः प्रथमं देवो देवीमवलोकयत्। यस्या वदनमिव कुवलयलोभनीयं नयनयुगलम्, नयनकुशलवदब्जसुन्दरं वदनम्। कुचयुगीव घनघटाकारमञ्जुलाकुन्तलाली, कुन्तलालीव सारङ्गत्रपादायिनी कुचयुगली।

किं च कटाक्षः सुतीक्ष्णोऽपि कृष्णः, कुचभारः पर्वतस्वरूपोऽपि गुरुः।

अपि च मौलिर्विकचकचोद्भासितः, कटाक्षो नवकचकचोद्भासितः। कद्वयं रविन्दसुन्दरम्, नयनमरविन्दसुन्दरम्। खशोभितो मध्यभागः, नखशोभितः पाणिः। वसुधासदृशं जघनम्, नवसुधासदृशोऽधररसः। वदरसंनिभं वदनम्, नवदरसंनिभं कण्ठस्थलम्। मन्दो मुग्धभावः, अशनिर्वियोगः।

अनन्तरं सापि तमपश्यत्। यश्चाकारेण प्रतापेन च स्मरविद्वेषी। यस्य च वदने राष्ट्रे च द्विजा मुक्तोपमाः। यस्य च वाहनं मुखं च द्विजराजः। यस्य चामीकरोज्ज्वला गजा उपस्कराश्च। यस्मिन्रक्षति क्षितिं चित्रभित्तिश्चन्द्रशालासु, बन्धदर्शनं विदग्धमुखमण्डने, पयोधरोच्छेदः शरदि।

किं च प्रसूनानुरक्ता भृङ्गाः, न गजाः। अमानोनोल्लसिताः सुहृदः, न वाचः। विप्रसवोल्लसिता दशाः, न स्त्रियः। मत्कुणभूषिता गजशालाः, न कुड्याः। अस्त्वेतत्।

प्रेमान्विताः॥ २०॥ **देवो देवीमिति**। कुवलयं भूमण्डलम्। घनघटा मेघसमूहः। पक्षे—अविरलकुम्भौ। **किं चेति**। द्वावपि ऋषिभेदौ इति विरोधः। कटाक्षस्य तीक्ष्णत्वं नीलत्वं च कविसमयप्रसिद्धम्। पर्वत ऋषिभेदो नारदमित्रम्। गुरुर्बृहस्पतिरिति विरोधः। **अपि चेति**। नूतनकचपक्षम्। 'रविन्दमन्धकारः' इति पदरत्नावल्याम्। खमाकाशम्। वदरश्चन्द्रः। 'वदरो मानसिन्धुः शशिनस्तु त्रिनामकं यो वेद मुच्यते रोगैः' इति भगवान्भाष्यकारः। नवदरो नूतनशङ्खः। मन्दोऽल्पः। अनेन मध्यत्वमुक्तम्। अशनिर्दम्भोलिः। दुःसह इति भावः। इति तत्त्वार्थः। **सापीति**। मदनसमानः, पक्षे—सूर्यसमानः। चेति, अर्मा इति पदविभागः। करः शुण्डा। पक्षे—चामीकरं सुवर्णम्। **यस्मिन्निति**। परिसंख्यालंकारः। 'भित्तिः कुड्ये च भेदे च' इति। बन्धः काव्यादिषु प्रसिद्धश्छत्रपद्मादिः। विदग्धमुखमण्डनं ग्रन्थः। **किं चेति**। सूनो हिमा। मानेनोना नेत्यमानोना उल्लसिताश्चेति कर्मधारयः। पक्षे—अमानोनाः प्रतिषेधे। विप्राणां सवो यज्ञः। पक्षे—प्रसवो गर्भमोचनम्। 'मत्कुणः खट्वाकीटे निर्विषाणगजे विस्मश्रु-

शश्वद्यः सुरसोर्मिकः कमलिनीवर्गे न विस्मापये-
त्तत्पाणिश्च तदीक्षणव्यतिकरो रागानुबन्धोज्ज्वलः।
स्वीचक्रे कमलापतिस्तदुभयं पूर्वं बबन्ध स्वयं
कामार्तः किल साहसादिव गले माङ्गल्यसूत्रं ततः ॥ २१ ॥

ततश्चातिक्रान्ते लाजहोमविधौ वियद्भूपालः सादरं श्रीनिवासमजीगदत्—

'आशेषाचलमासमुद्रममर क्ष्मां पालयाद्राविडं
क्षोणीशाश्वरथेभपत्तिवसुमद्राज्यं सकोशायुधम्।
अन्यत्किंचिदपि प्रदेयमवनौ देहश्च ये बान्धवाः
सर्वं तेऽद्य समर्पितं तदधुना त्वन्मुद्रया मुद्र्यताम् ॥ २२ ॥'

किं च वराहदेवो नागतः, प्रायेण भूदारतया मयि साभ्यसूय इति भाति। अथ चागतेषु यथाविभवं यथोचितं सर्वेऽपि संमानिताः। शेषाय कञ्चुकः, इन्द्राय चामरश्रीः, चन्द्राय नक्षत्रमाला दत्ता। अन्येऽपि च देवाः सुमनसो जाताः। परं केनचिज्जातिहीन इत्युक्तत्वाद्गमन्तोऽमुमेना आमीत्। शेषो दीर्घपृष्ठ इत्युक्तत्वादहितोऽलमितोऽभूत्। बहुभक्षणाद्वैश्वानरः सहेतिर्जातः। तत्र मम को वापराधः।

अपि च देवस्य पुत्री गङ्गा नलिनी वा मालती वा न संदेहो गतः। अन्यच्च किंचित्कालमत्र स्थितेन भवितव्यम्' इति।

तच्छ्रुत्वा देवोऽपि किंचित्स्मेरवदनः प्राह—'आर्य, सनमात्रेणैव स्थितं जानातु भवानधुना त्वमनुजानातु वराहदेवाभिवन्दनाय यामि शेषाचलम्' इत्युक्त्वा च कथंकथमप्यभिनवकन्याविरहदूनौ धरावियद्भूपालौ सान्त्वय्य

पुरुषे' इति। **शश्वदिति**। शश्वत्सदा। 'शब्दार्थे पुनरर्थे च सदार्थे शश्वदुच्यते' इति। 'शश्वद्दाता सुखं वस' इति प्रयोगश्च। सुरसा शोभनप्रीतिः। ऊर्मिकाहस्तीयकं यस्मिन्। पक्षे—शोभनशृङ्गाररसतरङ्गः। कमलिनी पद्मिनी। न विस्मापयेदिति काकुः। विस्मापयेदेव। पक्षे—क अलिनीनां भृङ्गीणां वर्गे न विस्मापयेदिति काकुः ॥२१॥२२॥ **अथेति**। कञ्चुकः कवच इति तत्त्वार्थः। सर्पत्वगित्यपि इति च। चामरा [illegible] पक्षे—अमरा देवाः। 'सुमना मालती जातिः' इति। 'दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः' इत्यमर.। अहिता सर्पत्वम्। हेतिर्ज्वाला। पक्षे—हेतिः पीडा। जातिपद्मपुष्पयोर्भेदाद्वि-

सपरिवारस्तेनाज्ञप्तः पद्मावत्या सह निर्गत्यागस्त्याश्रममासाद्य गरुडवर्जं सर्वानमरगणाननुज्ञाप्य फणीन्द्राचलमगमत्क्रमेण ।

तावुभौ श्लाघ्यसुरतौ सततं प्रमदोज्ज्वलौ ।
श्यामौ पद्मावतीकृष्णौ रेमाते पन्नगाचले ॥ २३ ॥

श्रीनिवासोऽन्यविद्वद्भ्योऽलंकारान्कटकादिकान् ।
कवये वेङ्कटेशाय श्लेषमेव हि दत्तवान् ॥ २४ ॥

सत्कविना येन यथा परुषाक्षरमित्रभावहृद्येन ।
जनता सुखिता सततं वेङ्कटभूपालचन्द्रेण ॥ २५ ॥

गुरुगुरुकृपयायं दुष्करं स्तोकलोकैः
प्रकटितनिजकीर्तिः सादरं वेङ्कटेशः ।
चिरसमयहृदिस्थं पूरयन्काव्यमेत-
त्कविरिव च तदिष्टं श्रीनिवासः कृतार्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमच्छ्लेषकाव्यपारावारगमननौकायमानचरणाभिवन्दननृकण्ठीरवाचार्यसूरिहीरान्तेवास्यन्यतमस्याक्लिष्टश्लिष्टरचनापटोः स्वकीर्तिकदम्बधवलितदिग्भित्तिवेङ्कटगिरिनिवासिवेङ्कटक्ष्मापालयुगलाश्रितस्याप्रयासापादितसाहित्यकलस्य कविमशकशिशोर्देशिकचरणसरसीरुहसमर्पितनिजसुकृतस्य वेङ्कटेशस्य कृतिषु पूर्वश्रीनिवासविलासो नाम श्लेषोत्तरकाव्यबन्धः पर्याप्तः । पञ्चम उच्छ्वासोऽयम् ।

पूर्वार्धः समाप्तः ।

रोधः । द्वितयमपि तन्नामेति परिहारः । गरुडस्य मध्ये सर्पाचलगमनाभाव इत्यतः 'गरुडवर्जम्' इत्युक्तम् । **तावुभाविति** । सुरतं निधुवनम् । पक्षे—सुरता देवत्वम् ॥ २३ ॥ **श्रीनिवास इति** । श्लेषमलंकारभेदम् ॥ २४ ॥ **सत्कविनेति** । अपरुषा कोपरहितेन । अक्षरमित्रभावो नाशरहितसुहृद्भावः । पक्षे—अनुप्रवर्णशय्या(?)सन्दर्भः ॥ २५ ॥ **गुर्विति** । स्तोकलोका अल्पजनाः ॥ २६ ॥ **इतीति** । **श्रीमदिति** । नृकण्ठीरव आचार्यः कवेर्गुरुः । अन्यतमो यः कश्चित् । वेङ्कटगिरिः शेषाचलो ग्रामभेदश्च । वेङ्कटक्षमापालः श्रीनिवासः देशमुखवेङ्कटरायश्चेति युगलम् । कविमशकशिशोरिति स्वाहंकारखण्डनोक्तिः । 'पूर्वश्रीनिवासविलास' इत्यनेन 'उत्तरश्रीनिवासविलासोऽप्यस्ति' इत्युक्तं भवति ॥

इति श्रीधरणीधरभूपविरचिता पूर्वश्रीनिवासविलासव्याख्या पर्याप्ता ।

उत्तरभागे

प्रथम उच्छ्वासः ।

छत्री यस्त्वचलेन गोपरमणीवक्षोरुहैः कन्दुकी
 यो वै कालियनागनायकफणाभोगेन रङ्गी च यः ।
देवः किंकरिणेऽब्धिना भवनिने नागेन पर्यङ्किणे
 कालेनायुधिनेऽण्डजेन रथिने देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥
सर्वत्र सुमनोवृन्दे रमसौरभ्यशालिनि ।
पद्मं नृसिंहसूरिश्च ममामोदाय कल्पते ॥ २ ॥

अथ कदाचित्स्वामिमरमो नातिदूरे कस्मिंश्चिल्लतामण्डपे श्रीमत्या पद्मावत्या सह विहरति तत्रभवति श्रीनिवासे, 'देव, इतः किंचित्प्रसरतु दृष्टिः । प्रणमत्ययमत्र विपुलकटकोन्नतिर्गाधिराजः, अत्र नगाधिराजश्च भूभृत् । अत्रायं महाप्रतापशाली नलः, अत्रायमनलो देवः । अत्रायमगदः पुरंदरः, नागदो गरुडः । अयं भोगहृद्यो वासुकिः, नभोगहृद्यः सूर्यः । त्रिनयनसमुद्भवः स्कन्दः, अत्रिनयनसमुद्भवश्चन्द्रः । मत्रिनन्दन ऋष्यशृङ्गः, अत्रिनन्दनो दुर्वासाश्च' इति निवेदयति वेत्रपाणौ 'नाल्लल्लितेऽतिर्वाधितरागे शंकरा-

उत्तरविलासः प्रारम्भः ।

छत्रीति । अचलो गोवर्धनगिरिः, तेन छत्रवान् । रङ्गो नर्तनस्थानम् । नागः शेषः । कालो दुर्गा देवी । आयुधं सुदर्शनाख्यं यस्य । 'करालोल चक्र काल' इति यमकभागतम् । 'कालः कालनाम्ना दुर्गा' इति यदुगीतटीकायाम् । यद्वा—कालः कालचक्रम् । 'कृष्णस्तत्र चित्र क्षितिभरहरण कालचक्रायुधस्य' इति श्रीभागवतम् ॥ १ ॥ **सर्वत्रेति** । सुमनसः पुष्पाणि देवाश्च । रमा इव । मकरन्द इति यावत् । नवरस प्रेम वा । सौरभ्य परिमलः । पक्षे—चारुत्वम् । ताभ्यां शालि शोभमानम् । 'चारुत्वमपि सौरभ्यम्' इति रत्नमाला । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरवैजयन्त्यौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति सुधा ॥ २ ॥ तत्रभवान्पूज्यः । 'देवेतः किंचित्प्रसरतु दृष्टिः' इत्यस्य 'इति निवेदयति वेत्रपाणौ' इत्यग्रे वक्ष्यमाणेनान्वयः । गाधिः राजभेदः । नगाधिराजो हिमवान् । 'मेखले च कटकोऽस्त्रियाम्' इति पदरत्नावली । पक्षे—'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । 'देवो मूढे सुरे राज्ञि' इति सुधा । अगं पर्वतं द्यति खण्डयतीत्यगदः, नागदः सर्पखण्डकः । भोगः फणा । नभसि गच्छन्तीति नभोगाः । चन्द्रोऽत्रिनेत्रादुत्पन्न इत्यागमः । 'नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेः' इति अगद्धरः । मत्रिणो गुञ्जानः । नन्दको हर्षकः । तल्लल्लितेत्यादिविशेषणत्रयं गानस्य स्तनस्य

भरणमिलिते चित्ररथगाने भव दत्तावधानः' इति संप्राप्तहरितत्वे ऋषिरूपे, तथैव 'तादृशे पद्मावर्तीस्तनद्वन्द्वे च' इति पक्षिरूपे भणति शुके, 'सूर्यनन्दनत्वान्मन्दः' इति च्छायापुत्रं 'नतापकारित्वात्कलङ्की' इति चन्द्रं 'सहेतित्वात्कृशानुभावमावदति' इत्यग्निमपहसत्सु विदूषकेषु, उद्यानद्वारपः सविनयं व्यजिज्ञपत्—'देव, द्वौ भूदेवावागतौ देवं द्रष्टुमिच्छतः।'

श्रीनिवासः—शीघ्रं प्रवेशय।

ततस्तावागत्य यथाविधि कृतोपचारावुपविशतः स्म।

प्रथमः—

शङ्खचक्राब्जकरयोर्यात्रासितहंसयोः।
लसत्पयोधरद्युत्योर्दम्पत्योर्भद्रमस्तु वाम्॥ ३॥

द्वितीयः—

कलापः कलापी च तार्क्ष्येण तार्क्ष्यी लसन्मौक्तिकोद्दामहारेण हारी।
रमाकाश्यपीचार्वपाङ्गैरपाङ्गी स देवोऽस्तु मद्वाचि दत्तावधानः॥ ४॥

श्रीनिवासः—निर्वृता वयमाशीर्भ्याम्।

चेति बोध्यम्। तालः कालक्रियामानम्। पक्षे—वृक्षभेदस्तेन तत्फलं ग्राह्यम्। रागो भैरवादिः। पक्षे—अनुरागः। शंकराभरणं रागभेदः। पक्षे—मुखकरालंकारः। 'शुकः स्याद्रक्षसि मुनौ कीरे' इति रत्नमाला। हरेर्नारायणस्य तत्त्वमनारोपितत्वं विष्णुस्वरूपमिति यावत्। पक्षे—हरिद्वर्णत्वम्। सूर्येत्यादिवाक्यत्रये नाम्यरसो ज्ञेयः। सूर्येण ज्ञानिनां अनन्दनत्वान्मन्दो निर्भाग्यः इति हास्यम्। तत्त्वार्थस्तु—सूर्यपुत्रत्वाच्छनैश्चरेति। एवमग्रेऽपि। नतानामपकारी। कलङ्की अपवादयुक्तः। पक्षे—तापकारी न, चिह्नवान्। ईतिः पीडा तया सहितः सहेतिः, कृशानुभावम् अल्पसामर्थ्यम्। पक्षे—हेतिर्ज्वाला, कृशानुरग्निरिति। **शङ्खेति**। वां युवयोः। शङ्खानां वलयानां चक्रं समूहस्तद्युक्तः अब्जैः करो यस्या इत्याद्यपक्षे। 'शङ्खो ललाटास्थ्नि च कम्बौ चार्कैवियाम्' इति। पक्षे—स्पष्टम्। यात्रा गमनम्। पक्षे—दिग्विजयाय गमनम्। हंसः दैत्यभेदः। 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः॥ ३॥ **कलापैरिति**। बर्हैर्बर्हवानिति चमत्कारार्थः। भूषणवानिति तत्त्वार्थः। अग्रेऽप्येवमेव। 'कलापो भूषणे बर्हे' इत्यमरः। तार्क्ष्योऽस्यास्तीति तार्क्ष्यी गरुडवान्। पक्षे—तुरगी। 'तुरङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ' इत्यमरः। हारी हारवान्। पक्षे—मनोहरः। 'वक्षोजौ तव हारिणौ' इति चन्द्रालोके। अपगतमङ्गं शरीरं यस्य सोऽपाङ्गी मदनः। तद्वान्। कामीत्यर्थः। काश्यपी क्षितिः॥ ४॥ 'सुखनाशौ तु निर्वृतौ' इति। 'आशीरुर-

प्रथमः—भवद्वेषिणश्च ।

द्वितीयः—सदाश्लेषविचक्षणो भवानिति द्रष्टुमुत्कण्ठितं नश्चेतः ।

तच्छ्रुत्वा साहित्यसारमञ्जूषा कमलिनी प्राह—'न केवलं वचसामेव, किं तु वनितानामपि ।'

श्रीनिवासः—बहुवचनेनालं कुप्येद्देवी ।

कमलिनी—देव, कुपिता कुलजा कान्ता तप्तकनकमालिकेव कोपागमेऽधिकां रुचिं वहति ।

श्रीनिवासः—क्व स्थितिर्युवयोः ।

द्वावपि भणतः—

'नदी वेगवती दिव्या नागाचलविभूषणम् ।
दैवं स्यात्तारकानन्दो यत्र सा नः पुरी प्रभो ॥ ५ ॥'

श्रीनिवासः—तत्र कीदृग्राजा ।

द्वावपि—

अहीनगुणभृद्भाति नगानुग्रहकारकः ।
गजदानधुरीणश्च तत्रत्यो राजशेखरः ॥ ६ ॥

गर्हायां शुभवागभिलापयोः' इति । श्लेषोऽलङ्कारभेदो वचःपक्षे । वनितापक्षे तु आश्लेष आलिङ्गनम् । **कुपितेति** । रुचिरभिलाषं कान्तिं च । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'सा काञ्ची काशी च युगपद्गुणिना' इति वक्ष्यमाणत्वात् 'नदी–' इत्यादिश्लोकद्वयमुभयपरमिति ज्ञेयम् । तथाह्यर्थः—यत्र काञ्च्याम् । वेगवत्यभिधाना नदी दिव्येति भक्तिवादः । नागाचलो हस्तिगिरिस्तस्य भूषणस्थानीयम् । दैवं वरदराजः । तारका कनीनिका । चक्षुरानन्दजननी स्फुरतीति भावः । सा पुरी काञ्ची नोऽस्माकमिति एकस्याभिप्रायः । यत्र काश्यां वेगवती दिव्या नदी असंख्येयतरङ्गिणी भागीरथी । वर्तत इति शेषः । नागाः सर्पा एवाचलोऽलङ्कारो यस्य स विश्वनाथः । सततधारणयोग्यत्वात्सर्पालङ्कारस्याचलत्वं न तु जडत्वेन । तारकमन्त्रोपदेशेनानन्दः । सा पुरी काशी । इति द्वितीयस्याभिसंधिः । इत्यतः 'द्वावपि भणतः' इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ राजशेखरो भूपश्रेष्ठः । गजदानं करिवितरणम् । अन्यत्स्पष्टम् । इति काञ्चीपक्षे । पक्षे—चन्द्रचूडः । अहीनां सर्पाणामिनः श्रेष्ठः

१. 'कमलिनी' इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वितत्वं परिकल्प्य 'प्रथमः–' इत्यपि वर्धितं क्वचित्. २. 'कीदृशो' ख. ३. 'कान्तः' ख.

श्रीनिवासः—प्रजा च कीदृशी।

द्वावपि—

उज्जृम्भन्मालती मौलौ भोगिभोगाः करे स्थिताः।
उत्तंसे चाब्जकलिका यत्र संस्थितिशालिनाम् ॥ ७ ॥

कमलिनी—(सस्मितम्।) अहो चतुरता कवितायाः। यत्काञ्ची काशी च युगपद्वर्णिता।

अत्रान्तरे कंचन भृङ्गं सितसरोजमलंकुर्वाणं दृष्ट्वा श्रीनिवासः प्राह—

नदन्किं वक्ति सारङ्गः पुण्डरीकसमीपगः।

इति। तच्छ्रुत्वा द्वयोरेकः[1]—देव,

निकटस्थेऽभयोऽस्म्यद्य सारङ्गवरदे त्वयि ॥ ८ ॥

द्वितीयः—

वरदस्तद्युगलयोः श्रीनिवास भवानिति।

कमलिनी—

कैशोरास्येन च हृता स्त्रिया ते संपदावयोः ॥ ९ ॥

शेषः स एव गुणो मौर्वी न बिभर्तीति तथोक्तः। नरोऽर्जुनः। गजदान गजासुरखण्डनम्। 'इनः सूर्ये प्रभावपि' इति ॥ ६ ॥ यत्र काञ्च्याम्। संस्थितिर्वासः। उज्जृम्भन्ती जृम्भणोन्मुखी। मालती जातिपुष्पम्। सर्वे शृङ्गारिण इति भावः। पक्षे—यत्र काश्याम्। संस्थितिर्मरणम्। मालती गङ्गा। काश्या मृतानां शिवसारूप्यमिति काशीखण्डे। 'मालती च मलापहा विष्णुपादाब्जसंभवा गङ्गा' इति पुराणम्। 'इन प्रकाशे वियोगे च' इति। भोगिनां धनिनां भोगाः सुखानि। 'भोगो धने [सुखे] पुंसि' इति सुधा। करे स्थिता इति लोकोक्तिः। स्वाधीना इति भावः। पक्षे—सर्पाणां फणाः। अब्जकलिका पद्मकोरकः। पक्षे—चान्द्रकलाकम्। 'चूडोत्तंसितचन्द्रचारुकलिका' इति प्राचीनप्रयोगः ॥ ७ ॥ **नदन्निति**। 'सितसरोजे भृङ्गः' इति श्रीनिवासाभिप्राय निगद्य, एकः कविः 'व्याघ्रः, कुरङ्गः' इत्यर्थं परिकल्प्योत्तरं वक्ति—**निकटस्थ इति**। त्वयि निकटस्थे समीपवर्तिनि सति अहमभयोऽस्मीति। वर्तत इति शेषः। तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—**सारङ्गेति**। कुरङ्गवरद इति चमत्कारः। गजेन्द्रवरद इति तत्त्वार्थः। 'सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे' इत्यभिधानमाला। 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्यमरः ॥ ८ ॥ 'सारङ्गो गजेन्द्रः, पुण्डरीकः ऋषिभेदः' इति पूर्वार्धमभिप्रेत्य द्वितीयः कविरुत्तरं वक्ति—वरद इति। तद्युगलयोर्गजेन्द्रपुण्डरीकयोः। गजेन्द्रवरदः पुण्डरीकवरदश्च भवानिति [भावः]। श्रीनिवासाभिप्रायानुसारेण कमलिनी वक्ति—**कैशोरेति**।

1. 'द्वयोर्मध्ये एकः' ख.

आकर्ण्य च दरदलितसितसरोजदामोद्दामगर्वसर्वंकषेण कटाक्षकलापेन नन्दिततद्वाचि देवे, प्रसन्नमनसं विदित्वा प्रथमः—

हस्तश्चापं त्यजति वहतो लोचने जीवनाशां
　चित्रं चेतस्त्यजति रसना वाञ्छति त्वद्रिपूणाम् ।
हंहो गां च त्यजति वदनं स्वीकरोत्युत्तमाङ्गं
　युद्धे जातो गुणविनिमयः श्रीनिवासक्षितीन्द्र ॥ १० ॥

द्वितीयः—

विज्यश्च चापवदये रथवद्विचक्रो
　बाणालिवद्व्रजति हन्त विलक्षभावम् ।
स्वस्यैव सौख्यततिवच्चपलायमानः
　श्रीश्रीनिवास नृपचन्द्र तवारिवर्गः ॥ ११ ॥

पुनः प्रथमः—

नेत्रयोः शरजालानि कीर्त्या चापश्रियं वहन् ।
ज्याकर्षणपरः शत्रुर्दृष्टः श्रीवेङ्कटप्रभो ॥ १२ ॥

अर्थः स्पष्टः ॥ ९ ॥ हस्त इति । गुणविनिमयो व्यत्यासः । हस्तस्य शरासनत्यागः, लोचनयोः शरासनवहनमिति गुणव्यत्यासोपपादनप्रकारः । भर्ताश्चर्याभियुक्तम् । तत्त्वा- र्थस्तु—चेति भिन्नं पदम् । अपां समूह आपम् । युद्धे तव रिपुः शरासनं त्यक्त्वा रुद- तीति भावः । 'कारुण्यापं त्रिदशपरिरक्षाक्ष्मेयम्' इति भोजभूपप्रयोगः । एवमग्रेऽपि । जीवनाशां प्राणेच्छाम् । पक्षे—जलाशाम् । गां वचनम् । पक्षे—भूमिम् । उत्तमाङ्गं शिरः ॥ १० ॥ ज्या क्षितिरिति अरिवर्गपक्षे । चापपक्षे तु—मौर्वी । एवमग्रेऽपि । चक्रं सैन्यम् । पक्षे—रथाङ्गम् । विलक्षभावं विस्मयान्वितत्वम् । पक्षे—च्युतशरव्यत्वम् । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इति च । 'च' इति, 'पलायमानः' चेति पदद्वयम् । अर्थः स्पष्टः । पक्षे—चपला विद्युत् ॥ ११ ॥ शरजालं बाणकदम्बं चमत्कारार्थः । जलसमूहानिति तत्त्वार्थः । एवमग्रेऽपि । चापश्रियं धनुर्लक्ष्मीम् । पक्षे— चेति भिन्नं पदम् । अपश्रियमपगतसम्पदम् । ज्या मौर्वी । पक्षे—भूमिः । अपकीर्तियुक्त- त्वादरी दन्तकृषिव्यापारं करोतीति भावः ॥ १२ ॥ प्रतिकूलं प्रतिक्षणम् । अरिपक्षे— रसो जलम्'। श्रीनिवासपक्षे तु—शृङ्गारादिः । रसा भूमिर्वा । वाहिनी नदी । पक्षे— सेना । 'तरङ्गिण्या च सेनायां वाहिनी' इति । भूभृत्कटकेषु पर्वतनितम्बेषु । पक्षे—

१. 'जाते' क. २. 'प्रभो' ख.

द्वितीयः—

प्रतिकूलमनुभुक्तरसो वाहिन्यनुकूलगमनकृतचित्तः।
चरति भवानिव तेऽरिर्भूभृत्कटकेषु वेङ्कटक्ष्मेश ॥ १३ ॥

श्रीनिवासः—

चक्रं वा श्रियमपि वा तार्क्ष्यं वा शेषनागराजं वा।
दद्यां सत्कविवर्यौ तुष्टेन हृदा न चात्र संदेहः ॥ १४ ॥

साहित्यसारमञ्जूषा कमलिनी प्राह—

मधुरालापद्विजकुलसुपक्षपातकसुन्दरप्रकृतिः।
भूभृत्सुपन्नगाद्रिर्दृष्टः श्रीश्रीनिवासभूपश्च ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वा द्वावपि—

अरिरूपं चक्रं श्रीरधिकमलस्था पतत्ययं तार्क्ष्यः।
नागो विषमहितोऽयं दययालं श्रीनिवास भूप तव ॥ १६ ॥

ततश्चातिभूमिं गतः संतोषेण बहुधा संमान्य महाकवी—

विना सुरमणीं देवः सर्वाण्याभरणान्यदात्।
तथा पद्मावती ताभ्यां ददौ स्वं नायकं विना ॥ १७ ॥

राजन्यसैन्येषु। 'भूभृद्भूमिधरे नृपे' इत्यमरः ॥ १३ ॥ चक्रं राष्ट्रमिति श्रीनिवासाभिप्रायः। सुदर्शनमिति ज्ञात्रोरभिप्रायः। अत एवास्योत्तरश्लोके 'अरिरूपं चक्रम्' इत्याद्युच्यते। एवमग्रेऽपि। श्रियं संपदम्। पक्षे—रमाम्। तार्क्ष्यमश्वम्। पक्षे—गरुडम्। शेषनागराजं गजेन्द्रम्। पक्षे—शेषम् ॥ १४ ॥ भूभृत्सु पर्वतेषु राजसु चेत्यर्थद्वयम्। द्विजकुलं पक्षिसमूहः, ब्राह्मणवंशश्च। पक्षपातः पक्षाभ्यां पतनं प्रसिद्धश्च ॥ १५ ॥ चक्रं सुदर्शनम्। अरिरूपं शत्रुस्वरूपमिति निन्दा, अरयुक्तस्वरूपमिति तत्त्वार्थः। एवमग्रेऽपि। श्रीः रमा। अधिकं यन्मलं तत्रस्था। पक्षे—अधिशब्दोऽधिकार्थकः। ततश्च—अधिका कमलवसतिः पद्मवासो यस्याः। तार्क्ष्यः गरुडः। पतति शक्त्यभावात्। पक्षे—उड्डीयते। नागः शेषः। विषमश्च हितश्च। पक्षे—विषेण सहितः ॥ १६ ॥ विनेति। सुरमणीं शोभनवनितां पद्मावतीं विना। पद्मावत्या अप्याभरणनिविशेषत्वादिति भावः। स्वं निजं नायकं पतिं श्रीनिवासमिति चमत्कारार्थः। तत्त्वार्थस्तु—सुरमणी कौस्तुभम्। मणीशब्दः। 'मन्दाक्षरमणीयक्षितम्' इत्यनन्तभट्टः। नायकं हारमध्यमणिम्। माङ्गल्यसूत्रस्थमिति भावः। 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः ॥ १७ ॥

१. 'सदा' क. २. 'ततश्च' ख.

ततस्तयोर्यथास्थानं गतयोर्हंसशुकयोर्महाकव्योर्देवोऽपि पद्मावत्या सहान्तःपुरमभजत्।

जृम्भन्नवरसोल्लासा नानाबन्धमनोहरा।
मदीयकवितेवेयं क्रीडा रेजे तदा तयोः॥ १८॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिमहाकवीन्द्रकृतौ श्रीनिवासविलासचम्पूकाव्ये उत्तरभागे प्रथम उच्छ्वासः॥ १॥

द्वितीयोच्छ्वासः।

अन्यदा तु क्वचिच्चक्रग्रहणव्यग्रया चरणमुखरक्तराजहंसमिथुनविघटनपरया मानितकविनिकरया अनिमिषकदम्बदत्तकटाक्षया अनुगृहीतपुण्डरीकया लालितकमलाशयया स्वसमानचर्यया देव्या पद्मावत्या [1]सह कुत्रचित्सरसि विहृत्य तत्तटभुवि अक्षक्रीडारतस्य श्रीनिवासस्य नयनसरणिमुपाजगाम कविकदम्बम्।

तच्च प्रतिनन्दितागमनं यथायोग्यं उपाविशत्।

तत्र कंचनाभिनवं द्विजं विलोक्य देवः पप्रच्छ—'कवे नीलकण्ठ, किमर्थमागमनं भवतः' इति।

सोऽपि विहस्याब्रवीत्—'देव, अहमपि तदेव चिन्तयन्नागमननिदानं कलयामि।

स्थानमनतिक्रम्य यथास्थानं स्वस्वस्थाननिर्मित यावत्। बन्धः कामशास्त्रप्रसिद्धः। पक्षे—पद्यच्छन्दादिः॥ १८॥ कृतिग्रन्थः॥ इति श्रीधरणिधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायामुत्तरभागे प्रथम उच्छ्वासः॥

अन्यदा त्विति। 'स्वसमानचर्यया देव्या' इत्यनेन 'चक्र—' इत्यादि विशेषणषट्कं पद्मावत्याः श्रीनिवासस्य चेति ज्ञेयम्। चक्रं सुदर्शनम्, पक्षे—पुमांश्चक्रवाकः। चेति भिन्नं पदम्। रणमुखानुरक्ता ये राजहंसा राजश्रेष्ठास्तेषां मिथुनं विघटनं स्त्रीपुरुषवियोजनम्। पुंसो हननेनेति भावः। पक्षे—चरणे पादे मुखे च रक्ताः शोणाः पक्षिभेदाः। लीलार्थमिति भावः। कवयः काव्यकराः, जलपक्षिणश्च। 'कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः। 'पक्षी च विनिगदितः' इति। 'सुरमत्स्यावनिमिषौ' इत्यमरः। पुण्डरीको व्याघ्रविभेदः। पक्षे—कोषं सिताम्भोज च। कमलाशयो लक्ष्मीमानसम्। पक्षे—जलाधारः।

1. 'वहत्' क-ख.

तथा हि—'भाग्यवन्तं भवन्तं द्रष्टुमागतोऽस्मि' इति साधारणसरणिः। याचितुमिति स्वलाघवप्रकटनम्। मद्विद्याप्रकटनार्थमित्यात्मस्तुतिमहापातकम्। ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति वदति प्रकृतविरुद्धालापः। इन्द्रचन्द्रसमानस्य तव दर्शनादैहिकामुष्मिकफलमिति बन्दिचरणानुचरणप्रसङ्गः। अस्तु वा यः कश्चन हेतुः। तथापि दर्शनयोग्यगुणकत्वं देवे न पश्यामि। दानधारार्द्रीकृतकरत्वं त्वद्दन्तावलेष्वपि। सदाचरणरत्नभूषितत्वं तव वनिताजनेष्वपि। सूर्यप्रतिपन्थित्वं तव प्रतापेऽपि।

अथ वा महानुभाव इति गृणामि चेत्कृशानुभावं वहतीत्याक्रन्दते शत्रुवर्गः। विद्वत्सु प्रीतियुक्त इति चेत्कलावत्कोटयस्त्वत्कीर्त्या तिरस्कृताः। सुन्दरोऽसीति चेत्प्रागजन्मनि कांचन सुन्दरतां संहरता त्वयैवापराद्धम्।

गौतमशास्त्रप्रक्रियासु कुशल इति चेद्दुःखद्वेषप्रयत्नाधर्मान्न जानासि। किं च। प्रथमं स्वीकरोषि गुणम्, न द्रव्यम्। शब्दराद्धान्तचतुरोऽसीति चेत्, तद्धितविचारं न करोषि इति अभक्तानां वादः। वेदान्तशास्त्रप्रवीणोऽसीति चेत्, वेदनयाक्रान्तो न क्वापि भवान्। मदनागमदृष्टोऽसीति चेत्, तदा विद्वन्निकुरम्बपरिपालनदीक्षाधौरेयतापिशुनकरगतवीरवलयेक्षणं वितर दृष्टिम्। अस्तु वा यं कंचन गुणमादाय दर्शनयोग्यता। तथापि नावयोर्विरुद्धधर्माक्रान्तयोरुचितः समागमः।

'आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति। दानधारार्द्रीकृतकरत्व वितरणोदकधारार्द्रीकृतपाणित्वमिति चमत्कारार्थः। मदोदकधारार्द्रीकृतशुण्डादण्डत्वमिति तत्त्वार्थः। 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः' इति। एवमग्रेऽपि। सदाचरण सदाचारः तदेव रत्नम्। पक्षे—आचरण पादपर्यन्तं रत्नैर्भूषितत्वम्। सूर्गणामप्रतिपन्थित्वम्। पक्षे—सूर्यप्रतिपन्थित्व समानत्वम्। 'देशीयदेश्यरिप्वाभाः सोदराद्या इवार्थकाः' इति कल्पलता। पक्षान्तरमाह—**अथ वेति**। कृशानुभाव कृशप्रभावमिति निन्दा। अग्नित्वमिति तत्त्वम्। एवमग्रेऽपि। कलावन्तो विद्यावन्तः। पक्षे—चन्द्राः। सुन्दरता सौन्दर्यम्। पक्षे—सुन्दो नाम दैत्यस्तस्मिन्रता आसक्ता ताटका। 'ताटकाख्या सुन्दः किलैनां परिणीय' इति भोजरामायणे। दुःखादयः प्रसिद्धाः। पक्षे-तर्कशास्त्रप्रसिद्धाः। तद्धितं शब्दशास्त्रप्रसिद्धम्। पक्षे—तेषामभक्तानां हितम्। वेद आम्नायः। नयो नीतिः। पक्षे—वेदनया नतया, इति तृतीया। मदनागमो मन्मथशास्त्रम्। पक्षे—ममानागमः। अधोक्षका-

निरतो यशःप्रसारे भवान्यतो वै शयप्रसारेऽहम् ।
क्वाहं क्व भवान्राजन्नवनीपस्त्वं वनीपोऽहम् ॥ १ ॥

दूरीकृतकलिर्यस्मात्तस्मादस्यविभीतकः ।
न चापि मदनासक्तो युक्ता ते ह्यवनीपता ॥ २ ॥

सरलप्रियोऽसि शम्युल्लासी पुन्नागसुप्रियश्चापि ।
सत्सुमनोवृत्तिरपि प्रभुवर्य ततोऽवनीपता मेऽभूत् ॥ ३ ॥

अथ तत्र हंसकविः प्राह—देव, अहमेवं जानामि ।

भूदेवेन्द्रः कविः शश्वद्राजमानगुणोत्तरः ।
अयं त्वत्समतां धत्ते देवमानवशंकरः ॥ ४ ॥

ततः शुकोऽवदत्—

श्रीनिवासाम्बुजमुखविकासकपदावलिः ।
अनन्तोल्लासमाधत्ते हंस एवेति विश्वहं ॥ ५ ॥

ततः कमलिनी प्राह—'सुकवे, 'जम्बूवज्जलबिन्दुवज्ज्वलनवज्जम्बालवज्जालवत्' इतीयं समस्या पूरणीया' इति । ततो नीलकण्ठकविः—

रेणाह—अस्तु वेति । यशः कीर्तिः । शयः पाणिः । अवनीपो राजा । वनीपो याचक इति तत्त्वम् । अत्र पूर्वार्धे 'यशः शय.' इति वर्णव्यत्यासकथनेन विरुद्धधर्माक्रान्तिः, उत्तरार्धे च शब्दतो ज्ञेया ॥ १ ॥ ममावनीपत्वमेव कुत इत्यत आह—दूरीकृतेति । कलिः, बिभीतकः, मदनश्च वृक्षभेदाः । वनीं पातीति वनीपः स न भवतीति अवनीपः, इति स्वोक्तनिर्वाहः । कलिर्युगभेदः । अविभीतको निर्भयः । मयि अनासक्त इति प्रभुभक्तानुसरणप्रकारः ॥ २ ॥ स्वस्य वनीपत्वमुपपादयति—सरलेति । सरलादित्रयं वृक्षभेदः । 'वनीपको याचनकः' इत्यमरः । सतां सुमनोवृत्तिश्च दर्शितेयम् । सुमनोभिः पुष्पैः । वनीपता वनपालकत्वमिति चमत्कारार्थम् । तत्त्वार्थस्तु—अवक्रः, शमयुक्तः, पुरुषश्रेष्ठः । 'सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । 'सुमनोवितरणं जीव्यं कौशिकयायास्तु वृत्तयः' इति ॥ ३ ॥ भूदेवेन्द्र इति । अयं कविः । भूदेवानां ब्राह्मणानामिन्द्रः श्रेष्ठः । श्रीनिवासपक्षे—वसुधापुरंदरः । कविः काव्यकरः । पक्षे—राजा । 'कविः काव्यकरे राज्ञि' इति । उत्तरं प्रतिवचनम् । पक्षे—उत्तरः श्रेष्ठः । मानेन प्रमाणेन वशंकरः । देव, इति संबोधनम् । पक्षे—देवानां मानवानां च सुखकरः । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत्' इति ॥ ४ ॥ श्रीनिवासेति । हंसः सूर्यः । लक्ष्मीनिवासयोग्य यत्पद्मं तस्य वदनं तद्विकासिका पदानां किरणानामावलिर्यस्य स

वर्षालंकरणं तनोति नितरां यज्जीवनं प्राणिनां
मूर्ध्नानन्दकरं विसारि भुवने यद्धीवरोल्लासकम् ।
भात्युच्चैर्यशसां कदम्बकमिदं श्रीश्रीनिवासप्रभो-
र्जम्बूवज्जलबिन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत् ॥ ६ ॥

श्रीनिवासः—महाकवे नीलकण्ठ, सर्वतः श्लाघ्या ते वाणी । अपी-दानींतनं कालं वर्णय ।

नीलकण्ठः—

भवान्हि सद्द्रूपपराङ्गनाशं चक्रे लसद्द्वेषपराङ्गनाशम् ।
द्विर्द्वादशेत्यक्षरमावधानो भूयान्मदीयाक्षरसावधानः ॥ ७ ॥

श्रीनिवासः—अवहितोऽस्मि ।

नीलकण्ठः—

'विघटितचक्रो विगलितहरिमण्डल एष वीतनेत्रसुखः ।
सायंतनकालस्ते रिपुरथचर्यां चरत्ययं देव ॥ ८ ॥

किं च ।

हरन्सच्चक्रसंतोषं तमो विपुलयन्बहु ।
देव सायंतनः कालो भाति दुष्कविकाव्यवत् ॥ ९ ॥'

तथोक्त इति । अनन्तं गगनम् । पक्षे—हमः कविभेदः । अन्यत्स्पष्टम् ॥ ५ ॥ **वर्षालंकरणमिति** । यशः कदम्बमुपमेयम् , जम्ब्वादिपञ्चकमुपमानम् । वर्षेत्यादि पञ्चकं क्रमेण समानधर्मः । 'वर्षो भरतखण्डमिति यशःपक्षे । (यदा) वर्षाकालस्तदा जम्बूफलानि भवन्तीति जम्बूपक्षे । 'वर्षोऽस्त्री भरतादौ च जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु । वर्षा काले स्त्रियां भूम्नि' इति सुधा । जीवनं प्राणः । जलबिन्दुपक्षे—उदकमेव । मूरयो ज्ञानिनः । पद्मपक्षे—सूर्यः प्रसिद्धः । भुवने लोके विसारि प्रसारि । जम्बालपक्षे—जले विसारि । 'जम्बालः पङ्कः' इत्यमरः । धिया वराः श्रेष्ठा विद्वांसः । जालपक्षे—दाशाः । जालं शणसूत्रम् ॥ ६ ॥ **भवानिति** । सद्द्रूपा द्वेषमहिता ये परे शत्रवस्तेषां शरीरनाशम् । लसन्द्वेषो यस्याः सा लसद्द्वेषा तादृशी या पराङ्गना राधादिस्तस्याः श सुखं चक्रे । द्विर्द्वादशेति पाशकलिखितसंख्याभेदः । इतिशब्दः प्रकारार्थकः । अक्षरसे द्यूतक्रीडारसे अवधानं यस्य स तथोक्तः । मदीयानि यान्यक्षराणि तत्र सावधानः ॥ ७ ॥ **विघटितेति** ॥ चक्रश्चक्रवाकः । पक्षे—रथाङ्गम् । हरिमण्डलं सूर्यबिम्बम् । पक्षे—अश्वकदम्बम् । नेत्रं लोचनम् । पक्षे—प्रमाणेता । 'नेत्रं नेतरि, मन्थवत्' इति ॥ ८ ॥ **हरन्निति** । सर्मा-

अत्रान्तरे द्वारपालेन सविनयं प्रवेशितः कलानिधिनामा कविरागत्य द-क्षिणपाणिमुन्नमय्य प्राह—

'पद्मोल्लासभृदा सवीरवलयश्लाघ्यः सुरेखाञ्चितः
पाणिस्ते वरदानवारिमहितानन्दं विधत्ते सदा ।
साधर्म्यं विवरीवरीति भवतानूर्मिर्भवान्सोर्मिक-
स्तद्वैधर्म्यमपि प्रकाशयति स श्रीश्रीनिवास प्रभो ॥ १० ॥'

इत्येवं यान्त्यां कस्यांचिद्वेलायामुदितचन्द्रमण्डलमवेक्ष्य 'अयमपरः कला-निधिर्विपुलानन्दं तनोति द्विजराजः' इति भणति वैलावेदके कमलिनी प्राह—

उल्लसितगोकुलश्री राधोज्ज्वलरूप एष शिशिरकरः ।
चरति हरे तव चर्यां तस्माद्युक्तं विधुत्वमेतस्य ॥ ११ ॥

नीलकण्ठः—

कमलिनी कलानिधिगुणवर्णने परेतविस्मयः ।

हंसः—नैतच्चित्रम ।

पद्मिनीनां परामोदो जृम्भत्यपि पयोधरे ।
श्रीनिवासे समीपस्थे द्वेषादेः क नु संभवः ॥ १२ ॥

र्जानचक्रवाकसंतोषम् । पक्षे—सज्जनकदम्बहर्षम् । तमोऽन्धकारम् । पक्षे—अज्ञान त-मोगुणं वा । 'तमांसि गुणतिमिरसैंहिकेयाः' इति ॥९॥ **पद्मोल्लासभृदिति** । ते पाणिः भवता त्वया साधर्म्य साम्य विवरीवरीति विस्तारयति । पद्मेत्यादिविशेषणचतुष्टयं पाणेः श्रीनिवासस्य च ज्ञेयम् । पद्म कमलम् । पक्षे—श्रीः पद्मा । वीरवलयं वीरकङ्कणम् । पक्षे—शूरसमूहः । रेखा. प्रसिद्धाः । पक्षे—रलयोरभेदात लेखा देवाः । अञ्चितः पूजितः । दानवारि वितरणोदकम् । पक्षे—दानवानामरिरिति महितानन्दम । न केवलं साधर्म्यं किं तु वैधर्म्यं च प्रकाशयति । सपाणिः सोर्मिकः भवान् श्रीनिवासः । अनूर्मिरिति अ-ङ्गुलीयकाभावतो वैधर्म्यम् । तत्वार्थस्तु—ऊर्मिकयाङ्गुल्याभरणेन महितः । षडूर्मिरहितः ॥ १० ॥

विपुला भूमिः । पक्षे—पुमान् बहुलः । द्विजराजश्चन्द्रो विप्रश्रेष्ठश्च । **उल्लसितेति** । गोकुलं किरणसमूहः । पक्षे—नन्दस्य । राधा नक्षत्रभेदः । पक्षे—गोपीभेदः । 'विधु-विष्णू चन्द्रमसि' इत्यमरः ॥ ११ ॥ **कमलिनी पद्मम्** । **कलानिधिश्चन्द्रः, इत्यतो विस्मय** इत्युक्तम् । तत्वार्थस्तु स्पष्टः । **पद्मिनीनामिति** । मेघे जृम्भत्यपि कमलानां परिमल

अत्रान्तरे वेलावेदकः—

रसकल्लोलवान्मीनललामाढ्यः सरित्पतिः।
देव चन्द्रोदये पद्मावतीवाञ्छेव वर्धते ॥ १३ ॥

श्रीनिवासः श्रुत्वा सस्मितं कलानिधिकवये सर्वज्ञचूडामणिख्यातिम्, नीलकण्ठस्य सकलायाः पर्वतभुवः स्वामित्वम्, कमलिन्यै सर्वतोमुखश्रियम्, अन्येभ्योऽपि यथाकामं वित्तं वितीर्य प्रमदागारं प्रविवेश ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिमहाकविवरकृतौ श्रीनिवासविलासचम्प्वामुत्तरभागे द्वितीयोल्लासः ॥

तृतीयोल्लासः।

अन्यदा तु क्वापि चिरयति निजनायके श्रीनिवासे देवी पद्मावती कमलिनीमाह—'सखि,

अस्तं प्रयाति वसुमानुदयं प्राप्नोत्ययं पुनर्वसुमान्।'

कमलिनी—विहस्य। किं ततः।

देवी—सव्रीडम्। न किमपि।

केतकी—देवि, कथय कथय।

कमलिनी—हुं।

किं कथनीयमपरं ज्ञातं चित्ते मुकुन्दोऽस्याः ॥ १ ॥

इति चित्रम्। वर्षाकाले कमलानामभावात्। तथाप्येतन्न चित्रम्। तत्र हेतुमाह—**श्रीनिवास इति**। यद्यपि पद्ममेघयोर्द्वेष एव तथापि श्रीनिवासमसांनिध्यात्स नास्तीति भावः। 'तृष्णे जृम्भसि पापकर्मपिशुने' इति भर्तृहरिप्रयोगः। इति चमत्कारार्थः। तत्त्वार्थस्तु—पद्मिन्यो वनिताभेदाः। आमोदो हर्षः। पयोधरः स्तनः ॥ १२ ॥ **रस इति**। रसो जलम्। पक्षे-प्रीतिः। यथोचितं लिङ्गव्यत्ययः। मीनललामानि मत्स्यश्रेष्ठास्तिमिंगिलादयः। पक्षे-मीनललामो मत्स्यध्वजः कामः। 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु। भूषावाजिप्रभावेषु ललाम च ललाम च ॥' इति रुद्रः ॥१३॥ कलानिधिश्चन्द्रः। सर्वज्ञचूडामणिरिति चमत्कारार्थः। तत्त्वार्थस्तु स्पष्टः। नीलकण्ठः शिवः। सकलायाः कलाभिः सहितायाः। पर्वतभुवः पार्वत्याः। पक्षे-समस्तायाः शेषाचलपृथ्व्याः। कमलिनी पद्मम्। सर्वतोमुखश्रीः जलसंपत्। पक्षे-कमलिनीति काचित्। विश्वतोमुखसंपत् ॥

इति श्रीधरणीधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायामुत्तरभागे द्वितीय उल्लासः ॥

अन्यदा तु। अस्तं तन्नामकं पर्वतम्। 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ' इति हैमः। वसुमान्सूर्यः। हुमित्यनादरे। **पद्मेति**। शङ्खादयश्चत्वारो निधिभेदाः। अर्थान्तरम्।

देवी—कथमिव ।

कमलिनी—

पद्मश्रीर्नेत्रयुगे शङ्करमा सा गले च दन्तेषु ।
कुन्दश्रियो यतः स्युर्ज्ञातं चित्ते मुकुन्दोऽस्याः ॥ २ ॥

देवी—नहि नहि, अन्यत्किमपि वक्तुकामास्मि ।

कमलिनी—तर्हि तत्कथय ।

देवी—

सुपर्वसुन्दरो राकामनोज्ञः कमलोज्ज्वलः ।
विधुर्हरति मे चेतः

कमलिनी—किमपराद्धं मया ।

केतकी—तर्ह्यागतं तयैव मरण्या ।

मालती—

कृष्णः किं

देवी—सहुङ्कारम ।

नहि चन्द्रमाः ॥ ३ ॥

कमलिनी—नहि 'अस्तं प्रयाति—' इत्यस्यैतदुत्तरार्धं भवितुमर्हति—

लाप्यन्ते खलु दीपा रात्रौ मुकुलीभवन्ति पद्मानि ॥ १ ॥

इति ।

देवी—कृतावहित्थम् । अथ किम ।

केतकी—नहि नहि परवस्त्रस्य कम्बलेन संयोगः ।

देवी—सरोषमिव । नहि किं भवितुमर्हति ।

केतकी—

नायाति भवनमधुना कान्तश्चेत्पीड्यते मनो मधुना ।

॥ २ ॥ **सुपर्वेति** । विधुश्चन्द्रो विष्णुश्च । सुपर्व शोभमानपौर्णमासीतिथिः । 'तिथिभेदे क्षणे पर्व' इत्यमरः । पक्षे—सुपर्ववद्देववत्सुन्दरः । 'राका नशेन्दुज्ञानायां पूर्णचन्द्रतिथावपि' इति रत्नकोशः । कमलः कुरङ्गः । 'स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः' इत्यमरः । पक्षे—'कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः ॥ ३ ॥ 'कमलिनी' इत्यादि सर्वत्र स्थले 'प्राह' इति शेषेणान्वयो ज्ञेयः ॥ 'अवहित्थाकारगुप्तिः' इत्यमरः । अथ किमित्यङ्गीकारे । अधुना इदानीम् । म-

देवी सलज्जमतिष्ठत्।

कमलिनी—दुःसहः खलु विप्रयोगः सिंहमध्यानां मध्यानाम्। यल्लज्जापि द्वितीयो मदन इव पीडयति।

केतकी—कृपणानां चेति वक्तव्यम्।

मालती—किं पुनर्द्विजराजयोगः।

अत्रान्तरे द्वारपालिका मल्लिकागत्य—'देवि, वर्धसे। यद्देवः श्रीनिवासः प्राप्तोऽयं भवनद्वारे तिष्ठति।'

सर्वाः सचकितमुत्थायान्तः प्रविश्य बद्धकपाटा अतिष्ठन्। ततश्च देवोऽप्यन्तःपुरकपाटमासाद्य—'द्वाः।'

देवी—मन्दं मन्दम्। सखि कमलिनि, तूष्णीं तिष्ठ। छलाम्येनम्।

मालती—एवमेव कर्तव्यं एकद्विवारम्। येन देवोऽपि ज्ञास्यति ज्ञातव्यम्।

देवी—

कस्त्वं

श्रीनिवासः—

चक्री

देवी—साश्चर्यम्।

नरेन्द्रालयभुवि

श्रीनिवासः—

ललने श्रीनिवासः

धुना वसन्तेन। 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इत्यमरः। मध्या वनिताभेदः। 'समानलज्जामदना मध्या' इति रसमञ्जरी॥ विप्रयोगो वियोगः। पक्षे द्विजेन सगतिः। द्विजराजश्चन्द्रः, द्विजश्रेष्ठश्च॥ द्वाः द्वारम्। उद्घाटय इति शेषः। उक्तशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्योत्तरकथनं छलः॥ कस्त्वमिति। चक्री चक्रवान्। नारायण इत्यर्थः। चक्रिशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य देव्याह—नरेन्द्रेति। नरेन्द्रो व्यालग्राही। व्यालग्राहिशब्दात्कथं न बिभेषीति भावः। श्रीनिवासस्तु 'देव्याश्छलोक्तिमर्यादामनवगत्य नरेन्द्रशब्दस्य राजार्थत्वमभिप्रेत्य ममागमनपरिज्ञानाभावादन्यशङ्कया 'राजभवनद्वाराभिसरणमकाले तव नोचितम्' इति वक्ति देवी' इति ज्ञात्वा प्राह—श्रीनिवास इति। लक्ष्मीनिवास इ-

कमलिनी—भण भण। शृणुमस्तावद्वक्तव्यसीमाम्।

यन्मकरन्दरसौघो यच्च तरङ्गः सुधासमुद्रस्य।
यच्चन्दवकरसारो यच्चासारो मृगाक्षि गोस्तन्याः॥ ५॥

श्रीनिवासः—स्वगतम्। परोक्षेऽपि प्रणयभूयिष्ठानि कमलिनीवचनानि शीतलयन्ति मे मानसम्।

देवी—

कंसारिः

श्रीनिवासः—

सोऽहमस्मि

ततश्च।

इत्युदितवति हरौ मा जहासोत्पलाक्षी॥४॥

कमलिनी—देव, एतावत्कालपर्यन्तं क्व भवान्।

श्रीनिवासः—क्षम्यताम्। तत्र तत्र वनलताकुञ्जेषु राधोत्सवमनुभवता मया यापितोऽर्धरात्रः।

देवी—स्वगतम्। अहो, अद्यापि न विस्मरति राधाविलासो देवस्य।

जाराणां मानसं नित्यं पांसुलामनुधावति।
शततारापतिश्चन्द्रस्तारामन्यामकामयत्॥ ६॥

त्वं तत्त्वमान्तरं शश्वत्त्वं वै प्राणा बहिश्चराः।
इत्युक्त्वैव पुनः कृष्णो यद्वा दैवमदक्षिणम्॥ ७॥

प्रकाशम्। धार्ष्ट्यमवलम्ब्य। किमत्रागमने कारणम्।

करसारः किरणस्थिरांशः। 'आसारो वेगवद्वर्षे' इति. 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः। अन्यत्स्पष्टम्॥ ५॥ राधो वैशाखः। 'वैशाखे माधवो राधः' इत्यमरः। इति देवाशयः। राधा गोपीति देव्यभिप्रायः॥ **जाराणामिति**। पांसुलामसतीं। शततारा शतसंख्याकनक्षत्राणि। अन्या तारां नक्षत्रान्तरमिति स्वोक्तनिर्वाहः। शततारा नक्षत्रभेदः। तारा गुरुपत्नीति तत्त्वार्थः॥ ६॥ **त्वं तत्त्वमिति**। आन्तरं तत्त्वम्। अन्तःकरणम्। एवंविधव्यापारप्रधृष्टः। अन्यासक्ते भर्तरि स्त्रीणामतीव दुःखमिति भावः। पक्षान्तरमाह—**यद्वेति**। अदक्षिणं प्रतिकूलम्। नात्र कृष्णस्यापराधः। दैवमेव पूर्वं तथोक्त्वेदानीमेवं करोतीति भावः॥ ७॥ अङ्गनायाः शरणं गृहम्। पक्षे—अ-

श्रीनिवासः—सदङ्गनाशरणद्वारमिति ।

देवी—अङ्गेति साम्रेडितम् । नेदं युद्धस्थानम् ।

श्रीनिवासः—न केवलं स्वल्पयुद्धस्थानम्, किं तु अतनुयुद्धस्थानमेतत् ।

देवी सत्रपानन्दं कपाटमुद्धाट्यातिष्ठत् ।

ततश्च श्रीनिवासे प्रवेष्टुमिच्छति सति प्रसार्य बाहुं तिर्यग्द्वारदेशे स्थित्वा कमलिनी—

मा गच्छ शोणिमा नेत्रे पद्मावत्या विराजते ।

श्रीनिवासः—

रजःस्नातासु नारीषु प्रायेणैवं भविष्यति ॥ ८ ॥

कमलिनी—मानवतीति ब्रवीमि ।

श्रीनिवासः—बहुमानवतीति वक्तव्यम् । मध्यस्थासु युष्मासु किं न्यूनम् । देवीं प्रति

पद्माभं मुखवत्प्रिये कुवलयश्रीमल्लिकार्हं च ते
दृग्वत्कुन्तलवन्मृगाक्षि सुमनःश्रेणी मनोज्ञे तव ।
रम्भाधिक्कृतिदक्षमूरुयुगवद्भ्राजद्वनं चाचल-
श्रीकं मानवदङ्गनेति चपल जीयाच्छरीरं सदा ॥ ९ ॥

देवी—देव, सुराधिकाह्लादसंगतिमेव भज । तयैव सप्रमदो भव ।

कमलिनी—देवीं प्रति ।

कोपः कृशानुभावं वहतु च मानः कुण्डलिना सदृशः ।
देवि हितं कथयामि शृण्वेनं कलय मा भुजङ्ग इति ॥ १० ॥

अङ्गस्य शरीरस्य नाशो यस्मात्स तादृशो यो रणो युद्धं तस्य द्वारम् । 'आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्' इत्यमरः । अतनु अनल्पम् । पक्षे—अतनुर्मदनः ॥ **मा गच्छ शोणिमेति ।** नेत्रे नयने । पक्षे—वक्त्रे रक्तिमा । इति हास्यरसः ॥ ८ ॥ 'मानः कोपोऽभिमानश्च' । किं न्यूनमिति काकुः ॥ **पद्माभमिति ।** पद्मा लक्ष्मीः । कुवलयं भूमण्डलम् । सुमनसश्चतुराः । पक्षे—पुष्पाणि । रम्भाप्सरसः कदली च । अचलश्री पर्वतलक्ष्मीकम् । मानवत्कोपमद्वत् । अतिक्रान्तविपुल, भ्राजद्वनं च । क्षणकोपा त्वमिति भावः ॥ ९ ॥ शोभना या राधिका तयैव राधिकयैव सप्रमदः सश्लाघः । इति मर्मोद्घाटनप्रकारः । तत्त्वार्थस्तु—सुरेषु देवेषु । तयैव रात्र्यैव सप्रमदः ससंतोषः ॥ **कोप इति ।**

श्रीनिवासः—स्वगतम् । कमलिनीवचनमपि कर्दमस्तम्भप्रतोलीमाश्रयति । प्रकाशम् ।

स्पृशाम्यहीनां मालां च त्यज कोपमणूदरे ।
शब्दविन्यासदोषो मे नाहमद्यापराधिकः ॥ ११ ॥

कमलिनी—स्वगतम् । अत एव देवी कुप्यति । प्रकाशम् । देवि, शृणुमस्तावत् । किंनरो गायति ।

किंनरः—

सश्रीकं मानितं देवासुरसंघैर्घनप्रभम् ।
मानगम्यमहो हन्त

कमलिनी—देव, श्रवणातिथीकृतः स्वल्वयं पादोनः श्लोकः ।

श्रीनिवासः—सखि, जानाम्यष्टदलपद्मबन्धनिबन्धनमेतत्पद्यम् । अस्य तुर्यः पादः

श्रीनिवासं नमाम्यहम् ॥ १२ ॥

इति । किंच ।

अजहत्तालसौन्दर्यं सुरागश्रीयुतं मनः ।
गीतं हरति पद्माक्षि देवीस्तनयुगीव नः ॥ १३ ॥

देवी वस्त्रान्तेन गूहितकुचातिष्ठत् ।

कुशानुभावममित्वमिति कलहदृढीकरणप्रकारः । कुशमाहात्म्यामात सान्त्वनप्रकारः । मानः कोपभेदः । पक्षे—अभिमानः । माया लक्ष्म्या भुजङ्गः पतिः । अनेन सपत्नीसत्त्वं ज्ञापितम् । पक्षे—विट इति मा कलय न जानीहीति ॥ १० ॥ स्पृशामीति । अहीनां सर्पाणां मालां पङ्क्तिम् । आपराधिकः अपराधवानिति देवाभिप्रायः । हीना नेत्यहीना तादृशीं मालां हारम् । 'माला पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' इति भास्करः । अपगता राधिका यस्मात्सोपराधिकः । राधिकां न त्यजामीति भावः । इति देव्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ अत एव राधिकापरित्यागादेव । 'यत्तु सर्वजनश्राव्यं तत्प्रकाशम्' इति भरतः ॥ सश्रीकमिति । अहो हन्तेति संतोषे । पादेनोनो हीनः पादोनः ॥ १२ ॥ 'तालः कालक्रियामानम्' । पक्षे—तालफलम् । रागो भैरव्यादिः । पक्षे—सुराणामगः सुमेरुः । गीतं मनो

श्रीनिवासः—

सर्वभूभृत्स्मयहरे जृम्भच्चक्रश्रियान्विते।
मयि स्तनद्वये चाद्य नेत्रान्तः प्रसरत्यहो ॥ १४ ॥

देवी अवनतवदना आसीत्।

श्रीनिवासः—

सुरोहितललामाढ्यं राजवृन्दजयावहम्।
अधः करोषि सुरते कस्मान्मामिव ते मुखम् ॥ १५ ॥

देवी—उन्मस्तकितकोपावेशम्। त्वां सुरते अधः करोतु सा राधा।

श्रीनिवासः—

हंहो त्वमेव हि सदानन्दघोषमनोहरा।
गोरसैः सुखदा पद्मावति सा राधिका मता ॥ १६ ॥

देवी—स्वगतम्। अस्थिरान्तरस्यास्य वेणोरिव मधुरा गिरो बहिः प्रसरन्ति।

कमलिनी—यावत्रुट्यति तावत्कर्षणं नोचितम्।

देवी—उभयत्रापि तव स्थितिः।

हरतात्यन्वयः। यथोचितं लिङ्गव्यत्ययः॥ १३ ॥ **सर्वेति**। भूभृद्राजा पर्वतश्च। स्मयो गर्वः। चक्रं सुदर्शनम्। पुमान्कोकः। नेत्रान्तः कटाक्षः, वस्त्राञ्चलम् ॥ १४ ॥ **सुरोहितेति**। रोहितललामं कुङ्कुमतिलकम्। पक्षे—रोहितललाम मत्स्यध्वजो मदनः। 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने। पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे' इति रत्नकोषः। चन्द्रवृन्दम्। पक्षे—राजवृन्दम्। मुखमधः करोषि अवनमयसि अनुन्मुखीकरोषि। पक्षे—तिरस्करोषि। शोभना रतिरासक्तिर्यस्याः सा तत्संबोधन हे सुरते इति श्रीनिवासाभिप्रायः। सुरते निधुवने मामधः करोषि अनूर्ध्वीकरोषि। उपरिसुरतासक्तासीति भावः। इति देव्यभिप्रायः। अत उन्मस्तकितेत्युक्तम् ॥ १५ ॥ **हंहो इति**। हंहो अहो। 'हंहो चेतः प्रकृतिरपरा' इति काशीदेशामरक (?) प्रकारः। सा प्रसिद्धा राधिका त्वमेवेति चमत्कारार्थः। सारा स्थिरांशभूता अधिका चेति तत्त्वार्थः॥ सदेति भिन्नं पदम्। नन्दघोषः नन्दवर्जः गोरसा दध्यादयः। पक्षे—समीचीनानन्दध्वनिः। वाग्रसाः ॥ १६ ॥

पुनः किंनरः—

घटयति वियोगिचक्रं तनुते नितरां हि कुवलयोद्बोधम् ।
किमयं महिमा रात्रेर्यद्वा चरितं निशान्तकालस्य ॥ १७ ॥

कमलिनी—तर्हि प्रबोधकालः पद्मिनीनाम् ।

केतकी—न केवलं स्थावराणाम्, किंतु जङ्गमानां च ।

देवी सापराधेवाकुला कुलनक्षत्रमालं म्लायच्चन्द्रमुखं गगनमपश्यत् ।

श्रीनिवासोऽपि तद्देहम् ।

ततश्च श्रीनिवासेऽप्यसहमानमीनकेतनावेगेन देव्यां प्रसारयति पाणिं कमलिनी प्राह—देवि,

जृम्भत्केसरमालो मुग्धे सारङ्गनिर्वृतिनिदानम् ।
भवतीं गृहीतुमिच्छत्येष हरिः कोऽत्र शरणं ते ॥ १८ ॥

देवी—सभयम् । आर्यपुत्र, त्रायस्व माम् । हरिर्गृहीतुमिच्छति । इत्यालिलिङ्ग ।

श्रीनिवासः—मा भैर्वियन्नृपालतनये ।

इत्याश्वास्य सशिरःकम्पमघटितघटनापटीयसीं नियतिमभिनन्द्य तया सह मृदुलां शय्यां सुकविकाव्य इव प्रविवेश ।

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिमहाकवीन्द्रकृतौ श्रीनिवासविलासचम्प्वामुत्तरभागे तृतीयोल्लासः ॥

अस्थिरान्तरश्चपलान्तःकरणः । पक्षे-असारान्तःप्रदेशः । घटयतीति । विप्रयुक्तजनकदम्बम् । पक्षे-वियोगिकोकम् । कुवलयं पुष्पम् । प्रबोधो विकासः । पक्षे-भूमण्डलम् । निद्राभावः ॥ १७ ॥ कमलिनीनां विकाससमयः । वनिताभेदानां प्रकृष्टज्ञानकालः । कुपिता अपि ता अङ्गीकृतसुरता भवन्तीति भावः ॥ जृम्भदिति । हरिः कृष्णः । पक्षे-सिंहः । केसरपुष्पहारः । पक्षे-सटापरम्परा । 'सुखनाशौ च निर्वृती' इति ॥ १८ ॥ 'आर्यपुत्रेति संबोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु' इति भरतः ॥ शय्या प्रसिद्धा । 'शय्येत्याहुः पदार्थानां घटना च परस्परम्' इति सरस्वतीकण्ठाभरणे ॥ इति श्रीधरणिधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायामुत्तरभागे तृतीय उल्लासः ॥

चतुर्थोल्लासः ।

एकदा तु वेङ्कटवराहकलत्रं धरादेवी स्वामिसरस्तीरे हसन्ती प्राह—'वासु पद्मावति, कलितपत्तनस्थितिरभिनवतयास्मद्विहारस्थलीं भूधरं विलोक्य चित्तजातकुतूहलेनाक्रान्तेव वर्तसे ।'

पद्मावती—स्वगतम् । अहो परिहासपरिपाटी वसुमतीदेव्याः । प्रकाशम् । देवि धरे, इयं कादम्बिनीश्यामला व्यक्तिस्तरलयति मे मानसम् ।

धरादेवी—सत्यं वदसि पीनपयोधरमहिमायम् ।

पद्मावती—धरित्रि, राजहंसविहाराभावान्न शोभते वेलेयम् ।

धरादेवी—सखि, वैकुण्ठः क्व गतः सुन्दरि, ते भर्ता ।

पद्मावती—स्वगतम् । देवं श्रीनिवासमपि स्पृशति । इतः परमार्यमर्यादा पटले स्थाप्या । प्रकाशम् । अयि वसुधे, इदानीमेव युष्मत्क्रोडदर्शनार्थं गतः ।

धरादेवी—तेन किं फलम् ।

पद्मावती—रतिं विना किमन्यत् ।

धरादेवी—भूस्वीकृतिदाक्षिण्यमिति किं न भणसि ।

पद्मावती—रक्षितमर्यादया मया न स्पष्टमुक्तम् ।

अत्रान्तरे स श्रीनिवासो वराहस्तमेव देशं प्राप्तः प्राह—'वत्स वासुदेव, वृषाकारः कश्चिद्दैत्यः श्यामाकक्षेत्रदूषक इति श्रुतम् । अतो योद्धुमिच्छामि ।

वासु बाले । 'बाला स्याद्वासूः' इत्यमरः । अस्मद्विहारस्थली अस्मत्सुरतयोग्यम् । भूधरं वराहदेवम् । चित्तजातः काम इत्याकूतम् । विहरणस्थान पर्वतम्, हृदयोत्पन्नमिति वाच्यार्थः । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । तद्वच्छ्यामला व्यक्तिः पदार्थः कृष्ण इत्याकूतम् । पक्षिभेद इति वाच्यार्थः । वै इति भिन्नं पदम् । 'कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः' इत्यमरः । इत्याकूतम् । 'वैकुण्ठो नारायणः' इति वाच्यार्थः । स्पृशति निन्दति । 'पटलं छदिः' इत्यमरः । 'न ना क्रोडं भुजान्तरम्' इत्यमरः । इत्याकूतम् । 'क्रोडो भूदारः' इति वाच्यार्थः । रतिः सुरतम् । पक्षे—आसक्तिः । भूर्धरादेवी । पक्षे—भूमिः । श्यामाका धान्यभेदाः । क्षेत्रं केदारम् । 'पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु' इत्यमरः । अतो

श्रीनिवासः—वसुंधरारमण, जरतोऽपि देवस्याद्यापि अतनुयुद्धस्पृहा न विरमति।

वराहः—वत्स, वसुधारागो दुष्परिहारः।

श्रीनिवासः—तर्हि किरिचक्रं प्रेषय।

वराहः—सहस्रारं चक्रमेव प्रेषयामि।

श्रीनिवासः—अहमपि देवस्य सहायो भवितुमुत्सहे जराशिथिलतसंधिबन्धावयवस्य।

वराहः—विहस्य। कृतं कृतमतिसाहसेन। येयं हिरण्याक्षनियोधनसहायभूता साहाय्यं करिष्यति धरणीकुचभारादपि गुरुतरी गदा, त्वं तु वसुधां पद्मावतीं च ममागमनं च प्रतिपालयंस्तिष्ठेति प्रचलितः।

श्रीनिवासः—देवि धरे, इदानीं मदधीनासि खलु।

धरादेवी—देव, यदा रसातलादुद्धृता भवता वराहरूपेण।

अत्रान्तरे कश्चित्किंनरः पपाठ—

'लोकाज्ञातनिदानकहरनर्तनमूलकारणं ब्रूमः।
तव सुपयोधरदर्शनमिति यस्माद्वारि नीलकण्ठोऽयम्॥ १॥'

देवी—आर्या गीयते।

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणा नाम सखी प्राह—'न केवलं गीयते नृत्यते च।'

श्रीनिवासः—सद्वृत्तेयं गीतिः।

लक्ष्मणा—देवीस्तनद्वयीव।

श्रीनिवासः—समन्दहासम्। अनन्तरागमनोहरया देवीस्तनद्वय्या परिमितरागा किमित्युपमीयते गीतिः।

वत्स। अतनुयुद्धं मदनयुद्धम्। पक्षे—अनल्पयुद्धम्। भूम्यनुराग इत्याकूतम्। भूदेव्यनुराग इति दैवाज्ञातोऽर्थः। हास्यरसः। किरयः क्रोलाः। चक्रं सैन्यम्। सहस्रारं सुदर्शनम्। कृतं कृतमलमलम्। 'कृतं युगेऽलमर्थे च विहिते हिंसिते त्रिषु' इति। प्रतिपालनं रक्षणं मार्गनिरीक्षणं च। 'वृन्दारकानीकप्रतिपाल्यमानरथः' इति भूपरामायणे। लोकेति। 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः। मेघः, मयूरः। इति कारणकथनप्रकारः। स्तनः, शिव इति तत्त्वार्थः। 'महेश्वरे मयूरे च' इत्यारभ्य 'नीलकण्ठशब्दः' इति लिङ्गाभट्टः॥ १॥ आर्या वृत्तभेदः, पार्वती च। वृत्तं पद्ये वर्तुलं च। 'वृत्तं पद्ये चरित्रेष्वतीते

देवी—साभ्यसूयमिव । इयं लक्ष्मणा खलु जानाति कलहं सलक्षणम् ।

श्रीनिवासः—देवि, कुतस्ताम्यसि । तानि परिहासवचनानि कुसुमानि ।

देवी—हुं । कुसुमानि सुमुमनानि वानवसरे प्रयुक्तानि तान्येव किं न शरजालानि ।

लक्ष्मणा—देव, प्रायेणेयं मदनासक्तेव लक्ष्यते ।

श्रीनिवासः—तथा वक्तुं जडीभवति मे जिह्वा यतस्त्वयैवोक्तमद्य ।

चकितचकितं क्वापि क्वापि प्रमादगतं घनं
　घनमिव निजं कान्तं भूयो वने कलयत्यहो ।
विरहविधुरा माकन्दद्रुभ्रमद्भ्रमराङ्गना
　रणितमपि मा धत्ते तुष्टिं न नागवधूरिति ॥ २ ॥

देवी—स्वगतम् । आः, पापया भिन्नं रहस्यम् । प्रकाशम् । हरिणीवृत्तमेतत् । यतो न समरसलग्नानुबन्धि ।

कमलिनी—अतनुसमरसलग्नानुबन्धीति वक्तव्यम् ।

लक्ष्मणा—करिणीवृत्तमेतत् ।

श्रीनिवासः—तरुणीवृत्तमिति वक्तव्यम् ।

देवी—सलज्जम् । अलीकमेव वर्ण्यते प्रियसख्या ।

लक्ष्मणा—तर्हि नालीकं वर्णयामि ।

हृदनिम्नतले' इत्यमरः । कलहं प्रसिद्धम् । सलक्षणं जानाति । 'हंसस्य योषिद्वरटा सारस्य तु लक्ष्मणा' इत्यमरः । कलहंसः तल्लक्षणमिति च । सारसकलहंसयोः पक्षित्वेन साम्यात् लक्ष्मणा कलहंसलक्षणं जानातीत्युक्तम् । कुसुमानि पुष्पाणि । कुत्सितपुष्पाणि इति च । 'कुसुमानि सुमानि' इति लोकोक्तिः । 'प्रसून कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । अनवसरे अकाले । कोपकाले परिहासो न कार्य इति भावः । 'परिहासोऽप्यनौचित्यम्' इति विद्यानाथः । हु-षोक्तौ हुमिति । मदनासक्ता मन्मथक्रोडासक्ता । पक्षे—मद्यनीसक्ता । चकितेति । घनं अविरलम् । बहुलमिति यावत् । नागवधूः करिणी ॥ २ ॥ हरिणीवृत्तं वृत्तभेदः । करिण्याः वृत्तम् । चरित्रम् । अन्यापदेशरीत्या वनिताचरित्रम् । अलीकमसत्यम् । नालीकं वर्णयामीत्यत्रासत्यादन्यत् सत्यमिति वाच्यार्थः । पद्ममित्याकूतानुसारेण वर्णनं ज्ञेयम् ।

भ्रमरकमनोज्ञमेतत्सौरभ्योत्पत्तिकुलभवनम्।
भुवनेऽव्यस्थितिरम्यं नालीकं भाति नृपकन्ये ॥ ३ ॥

श्रीनिवासः—एतदप्यलीकवर्णनमेव जानामि।

एतस्मिन्व्यतिकर उद्यानद्वारपालेन निवेदितम्—'देव, सुमनसां विषये का वाज्ञा।' इति।

श्रीनिवासः —मालिकाः करणीयाः।

स तु पुनः प्राह—'देव, विद्वन्निकुरम्बं द्वारि तिष्ठतीति विज्ञापयामि।'

श्रीनिवासः—विहस्य। प्रवेशय। को विचारः।

ततो विपश्चिद्वृन्दमागत्य यथायोग्यमुपविष्टम्। तत्र कश्चित्कहोड-नामकः प्राह—

सतीकण्ठे लग्नः करधृतकुमारो न न गरं
जुषन्नद्रौ तिष्ठन्गमयति च कालं सुकठिनम्।
इदानीं राजेन्द्र त्वदरिनिवहः स्थाणुसमतां
प्रयात्युच्चैस्त्वं वै मनुजपदवीं यासि किमिदम् ॥ ४ ॥

अन्यः सोमनाथकविः—

रक्तं स्वाङ्गजमाशु भूमिवलये निक्षिप्य जन्याङ्गने
हित्वा बाणमसौ भिनत्ति नितरां देवस्य संपश्यतः।

भ्रमरकेति। भ्रमरका भृङ्गाः। सौरभ्यं परिमलः। भुवनं जलम् ॥ ३ ॥ **एतदपीति**। अलीकं नालीकशब्दप्रतियोगीति वाक्यार्थः। फालमित्याकूतम्। 'अलीकमनृते प्रोक्तं ललाटाप्रिययोरपि' इति। फालपक्षे। ललाटकाः चारुत्व जगदित्यर्थः। 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे ललाटालकयोरपि' इति। सुमनसो विद्वांसः पुष्पाणि च। **सतीति**। अरिनिवहः' स्थाणुसमतां शिवसाम्यमिति स्तुतिः। स्कन्धशाखादिरहितवृक्षसाम्यमिति तत्त्वार्थः। 'स्थाणुः कीले हरे' इति। सती पार्वती। पक्षे माध्वी। तत्र संसती नाम चरमेति सौन्दर्यलहरी। कुमारः स्कन्दः। पुत्रश्च। नरं न जुषन्निति। न जुषन्नेवेत्यर्थः। पक्षे नगरं पत्तनं न जुषन्। अद्रौ कैलासे। पक्षे पर्वते। कालं मृतं गमयति युक्तं करोति हापयतीति यावत्। मृत्युंजयत्वात्। पक्षे समयम्। 'कालं मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' इति। **रक्तमिति**। रक्तं अनुरक्तम्। स्वाङ्गजं स्वसुतम्। बाणं शरम्। मैत्र्यमण्डलं सुहृत्करम्बम्। उच्चपदवीं महाराजत्वम्। इति शत्रुसमूहस्तुतिः। तत्त्वार्थस्तु—

मैत्रं मण्डलमप्यथोच्चपदवीं प्राप्नोत्यरिक्ष्मापति

व्यूहस्ते विजयः कथं तदितरस्तस्मिन्कथं वर्ण्यताम् ॥ ५ ॥

श्रीनिवासः सहर्षम् 'सन्त्येवात्र सहस्रशो युवतयः सा चातुरी दुर्लभा' इति समस्यामाह।

कहोडः—

आसक्ते मयि पुष्पिणीति शयनं गेहाद्बहिः कल्पितं

नीतश्च प्रतिवेशिनी कपटतः पार्श्वं तदाहं त्वया।

केलीकण्ठरवः कपोतनिनदव्याजेन गोपायितः

सन्त्येवात्र सहस्रशो युवतयः सा चातुरी दुर्लभा ॥ ६ ॥

सोमनाथः—

छित्त्वा पुष्करमालिकां स तु बलादालोलयन्कुञ्जरा-

न्भिन्दन्कुम्भमसौ करं च कलयन्नाकर्षति स्म स्फुटम्।

कृष्णः किं न हि केसरीत्युपवने श्वश्रूस्तया वञ्चिता

सन्त्येवात्र सहस्रशो युवतयः सा चातुरी दुर्लभा ॥ ७ ॥

श्रीनिवासः—स्वगतम्। उद्घाटितं मर्म महाकविभ्याम्। प्रत्युक्ता खलु सा सरणिः।

कमलिनी—देव, कदा।

श्रीनिवासः—यदादिमधुराधरा स्वीकृतिः। तिष्ठत्वेतत्। महाकवी मेघावली वर्णनीया।

स्वदेहोद्भवं शोणितम्। शरीरम्। सूर्यमण्डलम्। वीरस्वर्गम्। 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु। क्लीबं तु कुसुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' इति सुधा। 'बाणस्कन्दस्य शरीरकाचकत्वं निर्वाणसुखम्' इति रत्नावलीव्याख्यानाज्ज्ञेयम्। 'एतद्बाणमवष्टभ्य विदारयामि' इति श्रुतिश्च। 'बाणो दैत्ये पृषत्के च ममेऽङ्के केवले भवेत्' इति [illegible] ॥ ५ ॥ **आसक्ते मयीति।** पुष्पिणी त्वममन्यमिति ज्ञापनायेत्युक्तम्। नीतः प्रापितः। प्रतिवेशिनी निकटवेश्मस्था। 'हष्टि हे प्रतिवेशिनि' इत्यमरके। केलीकण्ठरवः मणितम्। गोपायितः गूहितः ॥ ६ ॥ **छित्त्वेति।** पुष्करमालिकां शुण्डाग्रपङ्क्तिं छित्त्वा। कुञ्जरान्गजान्। आलोलयन्नाकुलयन्। कुम्भं इभमूर्धानम्। करं शुण्डामिति केसरिपक्षे। कृष्णापक्षे—पद्महारम्। कुन्तलान्। घटम्। पाणिम्। 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे। सूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे ॥' इति हैमः। 'कुञ्जरः करिकुन्तलौ' इति रत्नमाला। 'कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ' इति ॥ ७ ॥ मधुराधरा मधुराधरामृ-

कहोडः—शिव शिव। अस्पृष्टदोषगन्धे देवेऽष्टमरससहचारी पापाली।

श्रीनिवासः—कादम्बिनीं वर्णय।

कहोडः—देव, वर्षासमये हंसाङ्गनानां न प्रचारः।

श्रीनिवासः—एनां जलधरावलीं वर्णयेति भणामि।

कहोडः—स्वगतम्। कथं राजदारान्वर्णयामि।

प्रथमः—यदाज्ञापयति देवः।

अतिरोहितकान्त्यधरश्रीवत्सज्जघनलक्ष्मिकुन्तलवत्।
गिरिमधुरं कुचयुगवद्देव शरीरं लसत्यस्याः॥ ८॥

सर्वाः स्त्रियो हसन्ति।

श्रीनिवासः—कवे, पयोधरपालीं वर्णयेति भणामि।

कहोडः—

चक्रो विरूपधारी नापि गुरुत्वं कदापि कलशस्य।
तस्मादनुपमलीलो भात्येतस्याः पयोधराभोगः॥ ९॥

श्रीनिवासः—नीरदावलिं वर्णय।

कहोडः—

पूषा त्वेकः कोपयित्वा त्रिनेत्रं कालिङ्गश्चाप्यक्षगोष्ठ्यां द्वितीयः।
दन्ताभावान्नीरदः कामपालात्तार्तीयीकं नैव जाने धरित्र्याम्॥ १०॥

मिरिति वाक्यार्थः। मधुरोऽधरो यस्याः सा पद्मावतीत्याकूतम्। मेघानां पङ्क्तिरिति वक्तुः, मे मम अघाली पापपङ्क्तिरिति श्रोतुरभिप्रायः। गन्धो लेशः। 'गन्धो गर्वे लवेऽपि च' इति। 'कादम्बिनी मेघमाला कादम्बरी च' इति जगद्धरः। 'द्वयष्टवर्षा भवेद्योषिन्मता जलधरावलिः' इति मध्वविजयटीकायाम्। अतिरोहितेति। तिरोहितकान्ति नेत्यति-रोहितकान्ति शरीरम्। अधरश्रीपक्षे तु अत्यन्तशोणकान्तिः'। यथोचित लिङ्गव्यत्ययः। समीचीनजघनसंपत्। गिरि वाचि। पक्षे—गिरिः पर्वतः। 'स्वादुप्रियौ च मधुरौ' इत्य-मरः॥ ८॥ 'पालिः पङ्क्तिप्रदेशयोः' इति। चक्र इति। चक्रः कोकः। विरहवार्ची। रूपं सौन्दर्यम्। सौन्दर्यधारी नेत्यर्थः। गुरुत्वं स्थूलत्वमिति दोषारोपप्रकारः। तस्मात्कोकक-लशयोरुपमानयोरभावादित्यर्थः। 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' इति। विरूपं पक्षिरूपम्। 'विः पक्षिपरमात्मनोः' इत्येकाक्षरः। कलशेत्यक्षरत्रयस्य मात्राद्वयात्मकत्वाभावाल्लघुत्वमेव न गुरुत्वमिति तत्त्वार्थः। आभोगः विशालता'॥ ९॥ नीरदो दन्तहीनः। पक्षे मेघः।

कमलिनी—महाकवे, वार्धके सर्वो जनो नीरद इति कुतो न कथयसि ।

देवः—सस्मितम् । सुकवे, जीमूतं वर्णयति ममाशयः ।

कहोडः—उच्चैर्हसन् । देव, तथा भण पुनः । मेघादिशब्दैर्वयं वञ्चिता द्व्यर्थैः ।

हंसानन्दमपाकरोति धरणौ कीर्तिं तनोति स्फुटं
सारङ्गं परिपाति नाशयति तत्कीनाशदुःखं सदा ।
कामं वर्षति चागमान्कलयति प्रोज्जृम्भितान्संततं
जीयाद्यस्तु ददाति चामृतमपि श्रीकृष्णनामाम्बुदः ॥ ११ ॥

सोमनाथः—देव, अहमेवं तर्कयामि ।

अपहसनश्चन्द्ररुचिं दधतः करकश्रियं च घनतां च ।
उचितं पयोधरत्वं राजन्सरसस्य मेघस्य ॥ १२ ॥

अस्मिन्व्यतिकरे वेलावेदकः पपाठ—

दैत्येन्द्रहृत्तटविपाटनपाटवाढ्य-
कण्ठीरवास्यघनगर्जितदेशिकोऽयम् ।
क्ष्माभृद्गुहाप्रतिरवद्विगुणो वराहो
देवस्य जृम्भति मुहुर्जयशङ्खनादः ॥ १३ ॥

इति श्रुत्वा वृषभाकारं दैत्यं निहत्य प्रतिनिवृत्तेन भगवता क्रोडेन भवितव्यमिति सर्वाननुज्ञाप्य स्वयमपि तत्स्थानमगमत् ॥

इति श्रीनिवासविलासाख्यचम्प्वा उत्तरविलासे चतुर्थ उल्लासः ॥ ४ ॥

अर्थः सुगमः ॥ १० ॥ **हंसानन्दमिति** । कृष्णपक्षे—हंसो दैत्यभेदः । एवमग्रेऽपि । 'कीर्तिः पङ्के यशस्यपि' इति । सारङ्गो गजेन्द्रः । पक्षे चातकः । 'कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोरपि' इत्यमरः । आगमाः शास्त्राणि । पक्षे—वृक्षाः । अमृतं मोक्षम् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च' इति पक्षे—जलम् । सुधा ॥ ११ ॥ **अपहसन इति** । चन्द्रकान्ते वर्षाकाले दीर्घत्वमिति कविसम्प्रदायः । 'रविरिन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति घटकर्परे । कर एव करकः वर्षोपलः । 'करो वर्षोपले' इति । सरो जलम् । मेघपक्षे । स्तनपक्षे तु—स्वर्णकान्तिः घटः । घनता काठिन्यम् । शृङ्गाररसः ॥ १२ ॥ **दैत्येन्द्रेति** । कण्ठीरवास्यः सिंहः । देशिकः गुरुः ॥ १३ ॥ इति श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायामुत्तरविलासे चतुर्थ उल्लासः ॥

पञ्चमोल्लासः ।

अथ कदाचित्प्रयातसमये वेत्रपाणिर्व्यजिज्ञपत्—

'घनतिमिरहारिसंपज्जयति हि कृष्णप्रबोधरुचिरश्रीः ।
सर्वत्र शरद्गमने सूर्यो देवर्षिरपि गृहद्वारि ॥ १ ॥'

श्रीनिवासः ससंभ्रमानन्दादरमुत्थाय्य संमान्य भगवन्तं नारदमास्थानमण्डपं प्रवेश्य 'महर्षे, कुत आगमनम्' इत्याह ।

सोऽप्यवदत्—'भवद्दर्शनार्थं विरञ्चिलोकात् ।'

श्रीनिवासः—अनुगृहीतोऽस्मीति ।

नारदः—

कीर्तिः सोडुपसंततिर्हि तरणिः श्रेणी प्रतापश्च ते
साचिव्यं गुणसिन्धुपारगमने कुर्यादिति श्रद्धया ।
दृष्टे मय्यचलादिमातदितरा दृष्टान्यरोधाभव-
त्कुर्वे किं नु तथा विरुद्धगुणयोः श्रीश्रीनिवासप्रभो ॥ २ ॥

श्रीनिवासः—अहो महत्वारोपप्रकारः । भवतु । भगवतः शतानन्दस्य सभायां कीदृशी प्रवृत्तिः ।

अथ कदाचिदिति । **घनेति** । घनो मेघस्तत्संबन्धि तिमिरं मालिन्यमिति शरत्पक्षे । घनमविरलं यत्तिमिरमन्धकार इति सूर्यपक्षे । नारदपक्षे—तिमिरमज्ञानम् । कृष्णस्य प्रबोधो निद्रात्यागः । शरदीति शाब्दं पक्षद्वयेऽपि । कृष्णेति संबोधनम् । प्रबोधो निद्रात्यागः । जनानामिति शेषः । पक्षे—प्रकृष्टज्ञानम् ॥ १ ॥ **कीर्तिरिति** । उडुपसंततिः प्लवपरम्परा । प्रतापः तरणिश्रेणी नौकापङ्क्तिः । सिन्धुपारगमने विषये साचिव्यं साहाय्यं कुर्यादिति श्रद्धया विश्वासेन मयि दृष्टे सति । द्वयोरपि सिन्धुतरणसाधनत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह—**अचलेति** । अचला चलनरहिता । अदृष्टापरतीरा द्वयमप्यप्रयोजकमिति भावः । विरुद्धगुणयोः सतोरिति सिन्धुपक्षे । गुणपक्षे तु—उडुपश्चन्द्रः । तरणिः सूर्यः । गुणाः सौमनस्यादयः । अचला स्थिरा । अन्यैः रोधः निरोधः । पश्चाद्दुर्मीरिः । निरर्गलप्रवाहेत्यर्थः । एका धवला, एका शोणेति, शीतला, उष्णेति च विरुद्धगुणत्वं ज्ञेयम् । कीर्तिप्रतापयोर्धवलत्वादिगुणाः कल्पलताप्रसिद्धाः । 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । 'नौस्तरणिस्तरिः' इति च । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसी' इति च ।

नारदः—

प्रणमत्ययं सभार्यः सनकः पुरतः सनन्दनश्चेति।
कथयति वेत्रकरौघे सामि स्मितमातनोति परमेष्ठी ॥ ३ ॥

किंच।

इयं नवरसोल्लासवाणी चित्तं धिनोति नः।
इति काव्यस्तवव्याजाद्भार्यां स्तौति चतुर्मुखः ॥ ४ ॥

श्रीनिवासः—महर्षे, सर्वतः श्लाघ्या ते भारती। अपि नाम कथय वियन्नृपालराजधानीवृत्तान्तं किमप्यभिनवम्।

नारदः—देवलोकं गतवत्याकाशभूपाले तदवरजस्तोण्डिमानस्तत्पुत्रः कुमारश्च राज्यार्थं योद्धुमिच्छतः। तस्मादहमेतेन वृत्तान्तेन देवं योजयित्वा युद्धदर्शनार्थं सत्वरं गमिष्यामीत्यागतवान्।

श्रीनिवासोऽनतिहर्षं देवर्षिमनुज्ञाप्य यावन्नारायणपुरं गन्तुमिच्छति तावदेव युगपत्तोण्डिमाननृपालः कुमारश्चागत्य यथाविधि पूजितौ श्रीनिवास-मूचतुः—'कृतमाहात्म्येन देवेन भवितव्यम्' इति।

तच्छ्रुत्वा श्रीनिवासस्तोण्डिमानं प्राह—

सुतोऽग्रजस्येति जगन्निवासः पार्थस्य सेवामुररीचकार।
भीष्मः परित्यज्य वसुंधराशां वैचित्रवीर्यं नृपमाततान ॥ ५ ॥

कुमारं प्रति।

युधिष्ठिरः किं न विदां वरिष्ठो न तत्पितृव्यं धृतराष्ट्रमासीत्।
धरासुतस्यापि धरापतित्वे कथं मनीषा प्रसरत्ययं ते ॥ ६ ॥

शेषः शब्दः पुमाननन्तोऽपि ॥ २ ॥ **प्रणमतीति**। सनको ब्रह्मपुत्रः। तस्य योगिनः भार्यापुत्रसहितत्वं स्मितहेतुः। सामान्ये। इति चमत्कारः। तथा—सभार्यो भार्यः। सनन्दन इति सनकभ्रातेति ॥ ३ ॥ **इयमिति**। नवरसाः शृङ्गारादयः। वाणी वाक्। धिनोति तोषयति इति काव्यस्तवप्रकारः। पक्षे—नवरसः अभिनवप्रेम। वाग्देवीति भा-र्यास्तवनिर्वाहः ॥ ४ ॥ **सुत इति**। अग्रजस्येन्द्रस्य। स्वस्योपेन्द्रत्वात्। जगन्निवासो वासुदेवः। पार्थस्यार्जुनस्य। सेवां सूतत्वरूपाम्। उररीचकार अङ्गीचकार। वैचित्र-वीर्य पाण्डुम्। धृतराष्ट्रं वा। त्वमपि भ्रात्रेयं राजानं कुर्विति भावः ॥ ५ ॥ **युधिष्ठिर इति**। धृतराष्ट्रेना अपत्यमिति चमत्कारः। त्वमपि पितृव्यस्य राज्यत्वमङ्गीकुर्विति

उभौ प्रति ।

येषां मनीषास्ति धरान्वितत्वे तेषां न गोत्रान्वितेति चित्रम् ।
ज्याकर्षणं ये बहु मानयन्ति कीनाशलोके गणनैव तेषाम् ॥ ७ ॥

वस्वीशतैकस्य मतीशतेयमन्यस्य चेत्तर्हि समो विभागः ।
द्वयोर्विवादे सति चैवमेव बुधैर्विभज्या वसुमत्यमेया ॥ ८ ॥

इति । ततश्च तावुभावपि दुराग्रहग्रस्तौ

अयं कुमारः स च शक्तियुक्तो राज्ञः सुतोऽयं स बुधत्वमेति ।
अयं तपस्वी स च धर्मविद्याविचक्षणो द्वावपि मे समानौ ॥ ९ ॥

इति । पद्मावत्योक्तश्लोकाभिप्रायं च विदित्वा पुनः प्राह—'यद्यस्मात्खेदयितुं युवयोः समीकेनैव हितं भवति तर्हि ।

अहं चैकतश्चक्रमेकत्र बुद्ध्वा इदानीमपि स्यात्तथैव व्यवस्था ।
नरः कौरवश्चापतुर्हर्षमुच्चैर्यथेच्छं स गृह्णातु भागं स्वकीयम् ॥ १० ॥'

इत्येवमुक्तवति देवे

गृहंश्चक्रं तोण्डिमानो नृपालः प्राप स्थानं स्वं तथा हृष्टरूपः ।
तद्वद्देवं राजहंसं मुदाढ्यः स्वीकृत्यागात्स्वां पुरीं राजपुत्रः ॥ ११ ॥

भावः । तन्नामकत्वमिति तत्त्वार्थः । धरा आकाशराजपत्नी । भूमिश्चेति परिहारः । विरोधस्तु स्पष्टः ॥ ६ ॥ **येषामिति** । धरागोत्रयोरपि भूम्यर्थकत्वाच्चित्रत्वम् । तत्त्वार्थस्तु—गोत्रं कुलम् । ज्या भूमिः । कीनाशः कर्षक इति च । मौर्वी, यमः, इति तत्त्वार्थः । युद्धनार्थो नास्तीति भावः ॥ ७ ॥ **वस्वीशतेति** । वसुमतीत्यक्षरचतुष्टये एकस्य वस्वित्यक्षरद्वयम् । अन्यस्य मतीत्यक्षरद्वयमिति चेत्समो विभाग इत्येकोऽर्थः । वसु धनम् । मतिर्बुद्धिरित्यपरः । द्वयोरपि यदि धनाशा, बुद्ध्यभावश्च तर्हि येनकेनचित्समेऽपि कृते विभागे विभागं विषमं जानतो न विरमतश्च कलहात् । अतो विभागकरणपक्षोऽपि नोचित इति भावः । अत्र वसु पृथ्वी ग्राह्या । तस्या अपि धनेष्वेकत्वात् ॥ ८ ॥ **अयमिति** । कुमारः स्कन्दः । पक्षे—बालः । शक्तिः स्कन्दायुधम् । पक्षे—सामर्थ्यम् । 'कासुसामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । राज्ञश्चन्द्रस्य । पक्षे—भूपस्य । बुधो ग्रहभेदः । पक्षे—विद्वान् । तपस्वी तपोनिष्ठः । पक्षे—अनुकम्प्यः । धर्म आचारः । पक्षे—धनुः । बालः राजपुत्रः । पक्षे—दीनः । त्वया परिपालनीय इति भावः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये' इति । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे ॥' इति सुधा ॥ ९ ॥ **अहमिति** । चक्रं सैन्यम् । आयुधम् ॥ १० ॥ गृ-

तश्च ।

हस्त्यश्वपत्तिरथघोषविमिश्रभेरी-
भाङ्कारपूरितदिशावलयान्तराला ।
स्वैः स्वैः परं परिवृढैः परिपाल्यमाना
सेनाद्वयी समरभूमिमुपाजगाम ॥ १२ ॥

तदा कुमारोऽपि भुजावलेपान्मौर्वीमनाथीकृतचापदण्डः ।
किरञ्छरान्सर्पसमानरीणां बभूव भीष्मोऽपि विचित्रवीर्यः ॥ १३ ॥

शुभ्राश्वयुक्स्यन्दनभृत्किरीटी मनोरथाप्रापितकर्मशत्रुः ।
हरिध्वजः प्राप स तोण्डिमानो रणक्षमां स्मारितपार्थचर्यः ॥ १४ ॥

संमर्दे सति गगने सुराङ्गनानामुत्तुङ्गस्थलमनवेक्ष्य नारदोऽयम् ।
वीरौघाप्रतिमपराक्रमं दिदृक्षुः स्वयंपि गुरुकुचमारुरुक्षुगमीत् ॥ १५ ॥

अथ तस्मिन्व्यतिकरे कश्चिद्वेत्रपाणिस्तोण्डिमानभूपालमवदत्—

वीरावेतावाजिरङ्गावतीर्णौ कृत्वा युद्धं विग्रहत्यागकामौ ।
एकः शत्रोः खड्गपातादथाग्रे योधाभावादन्य इत्येष भेदः ॥ १६ ॥

रिपोः शराघातविभिन्नमूर्धा दन्तावलोऽयं बिन्दुरुधिरव्याम् ।
गुरुप्रहारोन्मथितस्य तस्य क्रौञ्चस्य लीलां वहतीति मन्ये ॥ १७ ॥

न केवलं वर्णत एव राजन्वशाधवो नारदभावमाप ।
किं तु प्रभो वैरिभुजप्रमुक्तमहागदाभग्नरदत्वतश्च ॥ १८ ॥

हम्मिति । चक्रं कोकम् । सुदर्शनं च । राजहंस पक्षिणम् । भूपश्रेष्ठं च ॥ ११ ॥
हस्त्यश्वेति । भांकारः अनुकरणशब्दः । 'भंगभाङ्कारतीमन्युरुह निनदैः' इति प्राचीनप्र-
योगः ॥ १२ ॥ तदेति । भीष्मः देवव्रतः । विचित्रवीर्यः राजभेदः । इति नामतो वि-
रोधः । क्रूरः अद्भुतपराक्रमः ॥ १३ ॥ शुभ्राश्वयुगिति । शुभ्राः उद्दामाः । इति तो-
ण्डिमानपक्षे । पार्थपक्षे–धवलाः । 'शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः' इत्यमरः । हरिः सिंहः कपिश्च । इ-
क्षपक्षमां रणभूमिम् ॥ १४ ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ १५ ॥ व्यतिकरः प्रकारः । वीराव-
ताविति । 'विग्रहः समरकाययोः' इति धरणिः । अग्रे सन्मुखप्रातयोधाभावात् ॥ १६ ॥
१७ ॥ न केवलमिति । वशाधवः गजः । नारदो मेघः । दन्तहीनश्च ॥ १८ ॥

अहह ।

सेनापतिः सैथति लब्धलक्ष्यो जित्वारियूथं सहसा प्रभग्नः ।
पलायमानो यदसौ विचित्रं सेनाविहीनोऽप्ययभवच्च मूढः ॥ १९ ॥

इत्येवमुक्त्वा संवृतवचसि तस्मिन्सेनापतिभङ्गश्रवणकोपेन कलित-तापेन तोण्डिमानभूपेन

प्राकाशि चक्रं यदनेकधारं ज्वलज्ज्वलच्छ्रीमदनेकधारम् ।
कर्तुं ययौ सर्वविपक्षपातं तत्तोण्डिमाने कृतपक्षपातम् ॥ २० ॥
अनन्यधार्यं प्रसमीक्ष्य चक्रं तत्तापितं चापि कुमार चक्रम् ।
सुदर्शनं घोरतरं स देवो बभार वेगात्किल वासुदेवः ॥ २१ ॥

ततश्च ।

निजायुधप्रतापेन जगाम वसुधां हरिः ।
युक्तस्वभक्तरागाढ्यो बभारापि च मूर्छनाम् ॥ २२ ॥

तस्मिन्व्यतिकरे युद्धोत्सवदर्शनभङ्गदुःखमस्माकं दैववशात्प्राप्तमिति अभिनयति खेदमुद्रां भगवति नारदे हाहेति क्रन्दत्सु नारायणपुरनिवा-सिजनेषु सपरिवृढा सेनायुगुली वीतरणव्यापारदुराग्रहा तथाविधस्य श्रीनि-वासस्य चरणमूलमुपागमत् ।

वाहिन्येकैव गङ्गाख्या पादे तस्येति विश्रुता ।
इदानीं वाहिनीद्वन्द्वमिति चित्रीयते मनः ॥ २३ ॥

अथ विविधप्रयत्नेन प्राप्तप्रबोधः पौरवृद्धैः सह संमन्त्र्य समं विभज्य तद्दायम् । तोण्डिमानकुमारौ तोषयन्प्राप्तराज्यौ द्वावप्यापृच्छ्य पद्मावत्या सह भोगीन्द्राचलं प्रत्युदचलच्छ्रीनिवासः ।

सेनापतिरिति । थम्बा उक्तः । पक्षे—चेति भिन्नं पदम् । मूढः ॥ १९ ॥ **प्राका-शीति** । धाराः अराणि । **अनेकधेति** । अरमिति च्छेदः । अलमित्यर्थकः । विपक्षाणां पक्षपातम् ॥ २० ॥ २१ ॥ **निजेति** । रागः भैरवादिः । 'सप्तस्वरसमाहारो मूर्च्छना परिकीर्तिता' इति । युक्तताप्रकारः । तत्त्वार्थस्तु स्फुटः ॥ २२ ॥ **वाहिनीति** । तर-

कण्ठे कण्ठीरवाख्यां प्रतिफलमधुरां बिभ्रतः सूरिचूडा-
रत्नस्यान्ते वसन्यः कलयति कवितां गद्यपद्यावबद्धाम्।
तस्य श्रीश्रीनिवासप्रभुवरररचिते वेङ्कटेशस्य काव्ये
पर्याप्तः श्लेषसारे कविमशकशिशोः पञ्चमोऽयं विलासः॥ २४॥

इति श्रीमन्निखिलश्लिष्टकाव्यरचनाधौरेयकविचूडामण्डितमुकुटरत्नमालावलीनीराजितचरणयुगलश्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितायां श्रीनिवासविलासाभिधाशालिन्यां चम्प्वां उत्तरविलासे पञ्चमोऽयं उल्लासः॥ ५॥

ङ्गिणी सेना च॥ २३॥ दायं पित्र्यार्जितं द्रव्यम्। **कण्ठ इति**। कण्ठे कण्ठीरवो नृसिंहः॥ २४॥

इति श्रीधरणीधरविरचितायां श्रीनिवासविलासचम्पूटीकायामुत्तरविलासे पञ्चम उल्लासः॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।